

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»**

КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ
З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ**

Збірник наукових статей

Випуск 36

**ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
2015**

УДК 94(477)(082)
ББК 63.3(4 Укр)я 43 Н 34

Кафедра історії та культури України

Н 34 Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. –
Вип. 36. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 202 с.

*Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України
як фахове видання із спеціальностей «Історичні науки»
(Див.: Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 6. – С. 30)
Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ КВ № 9497 від 12.01.2005.
Перереєстрований як наукове фахове видання України
зі спеціальності «Історичні науки»
(Наказ Міністерства освіти і науки України № 793 від 04.07.2014 р.).
Заснований у 1993 р. Засновник – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*

Рецензенти: д.і.н., проф. Г.К. Кожолянко, д.і.н., проф. С.С. Троян, д.і.н.,
проф. А.І. Черній.

Редакційна колегія: д.і.н., проф. Коцур В.П. (головний редактор), д. і. н.,
проф. Орлик В.М. (заступник головного редактора), д. і. н., проф. Коцур А.П.,
д. і. н., проф. Шевчук В.П., д. і. н., проф. Борисенко В.Й., доктор габілітований,
проф. Мокляк Я. (Польща), доктор габілітований, проф. Філіпов К. (Польща),
д. і. н., Моргунов Ю.Ю. (Росія), д. і. н., проф. Потапенко Я.О., д. і. н., проф.
Молоткіна В.К., д. і. н., проф. Гончаренко О.М., к.і.н., доц. Тарапон О.А.
(відповідальний секретар), к.і.н., доц. Колибенко О.В., к.і.н. доц. Демуз І.О.

**Рекомендовано Вченою радою ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»**

Збірник уміщує статті, присвячені розгляду актуальних проблем суспільно-
політичної, соціально-економічної історії України XI-XXI ст. та матеріали з
історії науки і техніки.

Для викладачів, аспірантів, студентів.

The collection contains the articles, which are devoted the consideration of
topical problems of socially-political, socially-economical history of Ukraine of XI-
XXI centuries and materials entered from history of scitech.

It's for teachers, postgraduates and students.

УДК 94(477)(082)
ББК 63.3(4 Укр)я 43 Н 34

Кафедра історії та культури України,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди», 2015

РОЗДІЛ І. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.41) «10-11»

*Олена Колибенко,
Олександр Колибенко
(Переяслав-Хмельницький)*

ДОНЬКА ВСЕВОЛОДА ЯРОСЛАВИЧА ЯНКА ВСЕВОЛОДІВНА: ІСТОРИКО-ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ КНЯЗІВНИ

У статті йде мова про доньку переяславського (потім – великого київського) князя Всеволода Ярославича Янку (Анну) Всеволодівну, яка залишила свій слід в історії Русі. Її ім'я неодноразово згадується у давньоруських літописах. Як свідчать джерела, Янка Всеволодівна прожила дуже насичене подіями та наповнене змістом життя. На її зв'язок із Переяславською землею вказує літописний топонім Янчине сільце неподалік від Переяслава. Зроблено спробу проаналізувати наявні на даний час джерела, що стосуються життя та діяльності Янки Всеволодівни, та визначити її роль у вітчизняній історії.

Ключові слова: Янка Всеволодівна, Всеволод Ярославич, Переяславль Руський, Константинополь, Янчине сільце.

Давньоруські літописи містять певну кількість згадок імен історичних осіб, що залишили свій слід у вітчизняній історії доби Середньовіччя. Серед них є і відомі в історії жінки, хоча значна частина жінок, про яких є згадки у літописах, залишились безіменними. Однак ті з них, кого все ж таки було названо поіменно, як правило, були непересічними особистостями свого часу й залишили яскравий слід в історії Русі. Як відзначала дослідниця цієї тематики Н.Л. Пушкарьова, «Страницы письменных источников XI-XV вв. пестрят именами участников бурных событий истории Древней Руси. И нетрудно заметить, что в истории внешней и внутренней политики древнерусского государства, его экономики и культуры оставили память о себе не только выдающиеся князья и бояре, но и мудрые княгини и боярыни; не только мужественные правители-воины, но и дальновидные, образованные правительницы. Наряду с именами великих княгинь, само положение которых предполагало их участие в политических событиях, в русских летописях можно встретить немало имен княжеских и боярских жен, сестер, дочерей – участниц междоусобных заговоров, интриг, феодальных войн, а то и просто значительных личностей, преуспевших в медицине, математике, астрономии, в культурной жизни русских княжеств» [16, с. 11-12].

Звісно, у більшості випадків із числа жінок літописи називають в першу чергу імена представниць княжих родів, як правило – найвідоміших, інколи – доньок найвпливовіших бояр. Приватне життя князів та бояр представлене на сторінках літописів у всьому своєму різноманітті, і це, безсумнівно, сприяло частим згадкам жінок у цих джерелах. На думку Н.Л. Пушкарьової, «Чем пространнее излагаются события в летописях, тем чаще встречаются на их страницах имена представительниц русских княжеских династий, оставивших своей деятельностью след в отечественной истории» [16, с. 27].

Однією з найяскравіших представниць княжого роду Ярославичів була Янка (зменшено від Анна) Всеволодівна. Як свідчать джерела, ця донька переяславського (пізніше – великого київського) князя Всеволода Ярославича прожила дуже насичене подіями та наповнене змістом (наскільки це було можливо у тогочасному суспільстві для

жінки її походження і статусу) життя. Підтвердженням цього є неодноразові згадки Янки Всеволодівни у давньоруських літописах.

Метою даної статті є спроба комплексного аналізу всіх наявних на даний час джерел та історіографічного доробку, що стосуються життя та діяльності Янки Всеволодівни, та визначення її ролі у вітчизняній історії.

Уперше вона з'являється на сторінках Іпатіївського літопису у статті, датованій 6594 (1186) роком [7, стб. 197]. У перекладі Л.Є. Махновця дана стаття виглядає так: «Всеволод заклав церкву святого Андрія [Первозванного] при Іоанні преподобнім, митрополиті. Він зробив у церкві тій монастир, і в ньому дівою постриглася дочка його, на ім'я Янка. Ся ж Янка, зібравши чорноризець многих, пробувала з ними по монастирському правилу» [12, с. 125-126].

У примітці до наведеної вище статті Іпатіївського літопису, Л.Є. Махновець зазначає, що за грецькими джерелами та науковими дослідженнями, Янка Всеволодівна була нареченою Константина, сина візантійського імператора Константина Х Дуки і його другої жони Євдокії Макремволітиси, але шлюб не відбувся, бо нареченого силоміць постригли в ченці, а тоді постриглася в черниці і Янка [Там само, прим. 1].

Ще одна згадка про Янку в Іпатіївському літописі зафіксована під 6597 (1089) роком [7, стб. 200]. У перекладі Л.Є. Махновця її слід розуміти таким чином: «У сей же рік пішла в Греки Янка, дочка Всеволодова, про яку сказано раніш» [12, с. 127]. Початок наступної статті під 6598 (1090) роком знову повідомляє нам про діяльність Янки, фактично закінчуючи розповідь про її справи у попередньому році [7, стб. 200]; «Привела Янка митрополита Іоанна, скопця, і, побачивши його, люди всі сказали: «Се мертвець прийшов». І, пробувши від року до року, він помер. Був же сей муж не книжник, а простий умом і просторіка» [12, с. 127].

Наступна згадка Янки Всеволодівни у Іпатіївському літопису пов'язана з її смертю та похованням і має точно визначену дату – 3 листопада 1112 р. [7, стб. 273-274]. Л.Є. Махновець так переклав цей фрагмент літопису: «У тім же році преставилася Янка, дочка Всеволодова, сестра Володимира, місяця листопада у третій день. Вона покладена була в церкві святого Андрія [Первозванного], що її спорудив був отець її. Тут бо вона і постриглася була, в церкві тій, дівою будучи» [12, с. 170].

Усі подальші згадки Янки Всеволодівни у літописах є посмертними. Так, 30 листопада 1130 р. було освячено церкву Андрія Первозванного Янчиного монастиря, про що повідомляє Іпатіївський літопис під відповідним роком [7, стб. 294].

Ще одна згадка Янки також пов'язана з монастирем її імені, який став 18 лютого 1139 р. місцем поховання для чергового представника роду Всеволодовичів-Мономаховичів – її племінника, Ярополка Володимировича, сина Володимира Всеволодовича (Мономаха) [7, стб. 302]; «Того ж року преставився князь Ярополк, місяця лютого у вісімнадцятий день, і покладений був у Янчинім монастирі [в гробниці] коло [церкви] святого Андрія [Первозванного]» [12, с. 191].

Цей же самий князь Ярополк Володимирович згадується у зв'язку із Янкою Всеволодівною ще раз – при описі подій, що відбулися узимку 1145/1146 рр. [7, стб. 319]; «У той же рік перенесла благовірна княгиня Олена, яска, князя свого Ярополка [Володимировича] із гробниці в церкву святого Андрія [Первозванного] і положила його коло Янки [Всеволодівни]» [12, с. 198].

Остання згадка про Янку Всеволодівну пов'язана з околицями Переяславля Руського і датується у Іпатіївському літописі надзвичайно точно – вечірня 21 серпня 1149 року [7, стб. 380]; «Юрій же стояв за Янчиним сільцем, і стояли вони одні проти одних аж до вечерні» [12, с. 224].

На цьому згадки Іпатіївського літопису про Янку Всеволодівну припиняються. Однак, навіть та невелика їх кількість, що їх містить цей літопис, дала достатньо багато інформації для дослідників, які намагались розглянути діяльність цієї історичної особи.

Ще В.М. Татищев, коментуючи у своїй «Истории Российской» літописні згадки про Янку Всеволодівну, зазначав: «В Степенной Киприановой написано: «Анна, дщи Всеволожа, девою сущи, пострижеса и потом иде в Царьград к сродцам, зане мать ея бе царевна, дщи Константина Мономаха»» [19, с. 250, прим. 300].

У коментарі до наступної згадки про Янку Всеволодівну В.М. Татищев вказав: «Сия Анна, дочь Всеволода, уменьшительно Анка именована, мню, от любви к ней родителей, которое у многих было во употреблении. Но по ея благочестному житию, прилежности и научению юношества и проч. достойна Анна великая или достохвальная именована быть, и дай боже, чтоб мы такую Анну еще иметь могли. Дивлюся же, что она во святые не причтена» [19, с. 259, прим. 355].

М.М. Карамзін, також коментуючи літописні згадки про Янку Всеволодівну, писав: «В 1089 году, когда преставился Митрополит Иоанн, дочь Всеволодова, Янка, ездила в Константинополь и привезла с собою нового Митрополита, скопца, именем также Иоанна, но человека весьма обыкновенного, слабого здоровьем, и столь бледного, что народ прозвал его мертвецом: он через год умер» [9, с. 65].

У подальшому всі наступні дослідники, які коментували наведені вище літописні статті, як правило, різними словами повторювали відому з літописів інформацію. Для прикладу наведемо цитати з праць, написаних у ХХ ст. Так, автор підготовленої до друку у 1938-1941 рр. та опублікованої лише у 2003 р. монографії «Стародавній Київ» І.О. Іванцов, характеризуючи рівень розвитку освіти, науки та літератури давніх киян, писав: «Крім Анни Ярославни, яка, будучи французькою королевою, підписувалася руськими літерами, з київської верхівки освіченою була Янка, дочка Всеволода Ярославича, яка багато приділяла уваги справам церковної ієрархії у Києві, їздила до Константинополя, організувала при своєму монастирі школу для навчання жінок тощо» [8, с. 329].

Дослідниця ролі та місця жінок у давньоруському суспільстві Н.Л. Пушкарьова пише: «При киевском Андреевском монастыре Анна Всеволодовна основала первую известную в истории Руси школу для девочек. ... Традиции женского образования в Византии, с которой Русь пока еще поддерживала тесные контакты, благотворно влияли на общий уровень культуры и распространение грамотности среди женщин княжеского дома.

Между тем деятельность Анны-Янки не была на Руси явлением уникальным. В XII-XIII вв. нередко возникали монастырские школы, основателями которых были женщины княжеского сословия или имевшие духовный сан (например, игуменьи). Факт распространения грамотности среди женщин в духовной среде отмечен и житийной литературой: многие русские княгини, «приимши мниший чин», занимались списыванием книг. ... Обучение княжеских детей, в том числе девочек, происходило главным образом в домашних условиях. И тем не менее уровень их образованности был достаточно высоким для средневековья» [16, с. 28].

Дослідники історії Русі з Великої Британії С. Франклін та Д. Шепард у своїй праці «Начало Руси: 750-1200» відзначають цікаві факти досить широкої участі жінок у суспільному житті Русі: «В 1089 г. дочь Всеволода Янка, монахиня, была отправлена в Константинополь, чтобы сопровождать в Киев нового митрополита Иоанна III. ... О каком-то участии женщин в общественной жизни можно сделать вывод на основании того, что сохранилось несколько печатей, гипотетически приписываемых княгиням. ... И Янка, и Ефросиния были монахинями. Монахинь-аристократок следует поставить в одном ряду с аристократками-вдовами (которые иногда также становились монахинями) – это были женщины, располагавшие средствами и не имевшие мужа по уважительным причинам» [22, с. 473-474].

Сучасний російський дослідник В.В. Богуславський так характеризує Янку Всеволодівну: «Анна Всеволодовна (Янка) – старшая из четырех дочерей великого князя Русского Всеволода Ярославича от брака с византийской царевной, дочерью императора

Константина Мономаха, сестра великого князя Руси Владимира Мономаха. Род. во 2-й пол. XI в. Постриглась в 1086 г. в монастыре при церкви св. ап. Андрея Первозванного в Киеве, построенной ее отцом. Приняв вновь организованную женскую обитель под свое управление, А.В. приняла все меры для ее внутреннего и внешнего благоустройства. Желая познакомиться с монастырской жизнью на Востоке, поехала в 1089 г. в Константинополь, откуда вернулась в 1090 г. с новым киевским митрополитом Иоанном-скопцом. Живя в монастыре по всем иноческим правилам, А.В. привлекла к себе множество монахинь. В 1106 г. ее примеру последовала сестра Евпраксия Всеволодовна, и принявшая в этом монастыре иноческий постриг. В своей обители А.В. устроила женское училище, в котором «собравши девиц, обучала их писанию, також ремеслам, пению и швению». Андреевский монастырь, где подвизалась А.В. и где была погребена после смерти 3 ноября 1113 г., долго еще называли «Янчиным». Он был разрушен в 1240 г. во время нашествия монголо-татар. Русская православная церковь причислила ее к лику святых. Память ей чтится в день кончины» [17, с. 38].

Залучення іноземних (візантійських) джерел дозволяє окремим сучасним науковцям дещо розширити наші знання про Янку Всеволодівну. Так, Л.В. Войтович у своїй праці, присвяченій княжій верстві Київської Русі, зазначає у статті про Янку Всеволодівну: «Народилася близько 1068 р. Померла 3. 11. 1113 р. Канонізована православною церквою.

У 1074 р. була заручена з візантійським царевичем Костянтином Дукою, пізнішим номінальним співправителем Олексія Комнена. Царевич загинув у битві з норманами при Діррахії у 1081 р. Шлюб не відбувся. Янка повернулася з Візантії черницею. Всеволод Ярославич збудував для дочки скромний Андріївський (Янчин) монастир, де її було поховано. У 1089 р. з Янкою приїхав з Візантії митрополит-скопец Іоанн III» [3, с. 456].

Д.В. Донской, який також залучив до своєї роботи про Рюриковичів інформацію з візантійських джерел, наводить такі дані: «Янка (в крещ. – Анна или Иоанна) Всеволодовна, дочь вел. кн. В. Ярославича и Марии (?), дочери визант. имп. Константина IX Мономаха (ум. 11 янв. 1055).

Дата и место ее рождения неизвестны. Возможно, ее небесной покровительницей была Иоанна, одна из жен-мироносиц (пам. – воскресенье 3-й недели по Пасхе), в честь которой она и была названа. В таком случае рождение девочки могло произойти в кон. апреля – мае месяце.

В 1073-1074 гг. ее отец Всеволод и дядя Святослав вступают в переговоры с визант. имп. Михаилом VII Парапитаком (уб. ок. 1090), сыном имп. Константина X (из Дуков; ум. 21 мая 1067) о возможном заключении брака между Янкой и его братом Константином. Существует предположение, что Янка даже была помолвлена, но брак не состоялся. Ее жених, по свидетельству современников, бесстрашный воин, погибает 18 окт. 1081 г. в битве с норманнами при г. Диррахии.

Узнав об этом, Янка решает посвятить себя служению Богу. В 1086 г. при митр. Иоанне II (ум. 31 авг. 1089 г.) она принимает пострижение в Киевском Андреевском мон-ре (между Десятиной ц-вью и великокняжеским дворцом), построенным для нее отцом. По сведениям историка XVIII в. В.Н. Татищева (источник этих сведений неизвестен), Янка учредила в нем училище для девушек, где она сама наставляла их монастырскому уставу, закону Божьему, грамоте, пению, шитью и проч.

В 1089/90 г. Янка совершает паломничество и дипломатическую поездку к родственникам в Византию, откуда приводит с собой митр. Иоанна III (ум. летом 1091), поставленного на Русь к-польским патр. Николаем III Кирдиниатом Грамматиком (ум. в 1111). ...

Умирает Янка 3 нояб. 1112 г. (по рукописным святцам, 18 мая 1116) в Киеве, погребена там же в Киевском Андреевском мон-ре, получившим впоследствии название Янчин. Русская Православная Церковь причислила с сер. 50-х годов XVII в. блгв. инокиню Янку Всеволодовну к лику святых местно (пам. 18 мая и 3 нояб.)» [4, с. 659-660].

Отже, до появи нових джерел дослідники мусили переварювати загальновідому інформацію з літописів, доповнюючи її невеликими фрагментами іноземних (як правило, візантійських) джерел.

Нове джерело з'явилося звідти, звідки його і слід було чекати у першу чергу – з археологічних розкопок. З цього приводу П.П. Толочко відзначає: «У 1968 р. на схилах Старокиївської гори вдалося виявити невелике шиферне прясло з чітким і грамотним написом: **«Янька вьдала пряслень Жирьць»**. Ймовірно, перед нами автограф Янки Всеволодівни, даний одній із своїх учениць» [21, с. 211].

На думку П.П. Толочка, знахідка пірофілітового пряслиця з дарчим написом, у якому згадується Янка, підтверджує повідомлення «Истории Российской» В.М. Татищева про заснування Янкою Всеволодівною при Андріївському монастирі школи для дівчат.

Очевидно, що пряслице з дарчим написом від імені Янки поєднує у собі одночасно кілька моментів з повідомлення В.М. Татищева – крім власне імені Янки, тут ще й безпосереднє функціональне призначення самого пряслиця (ремесло) та безсумнівне володіння грамотою утримувача подарунка (Жирки – Жирослави?).

Однак, швидше за все, дане повідомлення В.М. Татищева є його «творчим доопрацюванням» літописної статті, у якій розповідається про Янку та Янчин монастир. Такий спосіб «конструювання історії» був притаманний у часи В.М. Татищева багатьом історикам. Слід погодитись із думкою О.П. Толочка, що вся інформація, «превышающая объем известных летописей, должна быть отнесена на счет авторской активности самого Татищева» [20, с. 21]. Отже, це стосується й повідомлення В.М. Татищева про педагогічну діяльність Янки Всеволодівни при своєму монастирі. Разом з цим, мусимо визнати, що вірогідність приналежності виявленого у привілейованій частині давньоруського Києва пряслиця саме Янці Всеволодівні є досить високою, адже, як справедливо зауважує Н.Л. Пушкарьова, «грамотность женщин привилегированного сословия современники, вероятно, считали делом обычным» [16, с. 29].

Назване пряслице увійшло під № 2 до зводу подібних епіграфічних пам'яток (пряслиць з написами), включеного до праці А.О. Мединцевої «Грамотность в Древней Руси. По памятникам эпиграфики X – первой половины XIII века». Навівши обставини виявлення цього пряслиця, А.О. Мединцева пише: «Янка дала (подарила) пряслень Жирке. Янка, – вероятно, имя производное от Анна. Это имя известно по летописи – Янкой звали дочь великого князя Всеволода Ярославича, сестру Владимира Мономаха (упоминается в летописи впервые в 1085 г., когда она постригается в монастырь святого Андрея, позднее этот монастырь так и стал называться «Янчиным»). Имя Жирка встречено впервые, вероятно, оно представляет собой уменьшительное от «Жирослава» (мужское имя «Жирослав» известно по летописям). Пряслице в настоящее время утеряно, поэтому о палеографических особенностях надписи мы можем судить лишь по прориси» [15, с. 53-54].

Автор проаналізувала палеографію напису, відзначивши деяку її недбалість, викликану, очевидно, складністю продряпування дрібних літер по твердій поверхні. У зв'язку з цим у напису представлені різні варіанти написання літер **Н** та **Ъ**, а літери **Н**, **Ц**, **Ъ**, **Р** мають дещо видозмінене накреслення, яке є більш характерним для XII-XIII ст., ніж для XI-XII ст. Однак, літера **Ж** має архаїчну зіркоподібну форму, у вигляді трьох рисок, що перетинаються. Ретельно вивчивши напис на пряслиці, А.О. Мединцева прийшла до висновку: «Для датировки данной надписи важно отметить сохранение слабого редуцированного **Ъ** (**Янька, вьдала, Жирьць**). Это обстоятельство, как и стратиграфическая дата, позволяют отнести надпись к XI-XII вв.» [15, с. 54]. Таким чином, дані палеографії не суперечать гіпотезі про належність цього пряслиця Янці Всеволодівні.

Нещодавно з'явилась інформація про знахідку ще одного артефакту, пов'язаного з іменем Янки Всеволодівни. Московсько-севастопольський колекціонер І. Жуков оприлюднив у журналі «Нумізмати́ка і фалеристика» повідомлення про те, що у травні 2010 р. в морі

(район м. Севастополя) була знайдена висла свинцева печатка діаметром 22 мм. Оглянувши печатку, І. Жуков встановив, що на її лицевій стороні розміщене погрудне зображення архангела Михаїла, справа – літера М, зліва – літера Х. На зворотній стороні міститься благоповажальний грецький напис: «Боже допоможи своїй рабі Анні Черниці». Названий автор одразу зазначив, що дану печатку не можна віднести до візантійської сфрагістики, оскільки на грецьких жіночих печатках не було прийнято зображувати святого, як і вживати такі скорочення у благоповажальних написах. Виходячи з цього, І. Жуков зробив висновок, що печатка належить до кола руської сфрагістики й, за класифікацією В.Л. Яніна та П.Г. Гайдукова, відноситься до печаток з грецькими написами у рядок. Цей тип печаток отримав розповсюдження при князі Всеволоді Ярославичу [6, с. 6].

Названий автор поставив питання: хто був власником печатки з іменем Анна черниця, статус якої був на одному рівні з княжими печатками? Згідно з традиціями XI ст. подібну печатку на Русі могла мати черниця лише княжого походження. І. Жуков бачить лише дві кандидатури на власницю даної печатки. Перша з них – це дружина великого князя київського Ярослава Володимировича (Мудрого) княгиня Інгігерда (у хрещенні – Ірина, 1001-1050), яка у кінці життя стала черницею на ім'я Анна. Однак тип і розмір даної печатки не дозволяють віднести її дружині Ярослава Володимировича. Тому автор віддає перевагу іншій кандидатурі – доньці великого князя київського Всеволода Ярославича Анні Всеволодівні. Він аргументує це тим, що тип даної печатки відповідає періоду діяльності Анни Всеволодівни як черниці, до того ж такий тип печатки був і у її брата князя Володимира Всеволодовича (Мономаха) [6, с. 6].

І. Жуков також намагається пояснити, чому на печатці Анни Всеволодівни міститься зображення архангела Михаїла. Для цього він звертається до життя преподобної Анни Всеволодівни, аналізує її походження, родинні зв'язки, тобто всю наявну в джерелах інформацію. На його думку, Янчин монастир, де вона перебувала до самої смерті 3 листопада 1112 р., розташовувався поблизу від Михайлівського монастиря, у якому Анна Всеволодівна, вірогідно, й постриглася у черниці 1086 р. Саме цією обставиною І. Жуков пояснює зображення архангела Михаїла на її печатці: Анна Всеволодівна підкреслювала цим, на його думку, що вона є черницею Михайлівського монастиря. На цій основі він виводить датування печатки 1086-1090 рр., тобто до того часу, коли Анна (Янка) стала ігуменею монастиря св. Андрія (Янчиного монастиря).

Автор особливо підкреслив, що це перша відома на сьогодні печатка князівни-черниці Анни Всеволодівни, яка могла потрапити до міста Корсуня (Херсонесу) під час її подорожі до Візантії у 1090 р. [6, с. 7].

Однак, наведені І. Жуковим аргументи не видаються нам достатньо переконливими. Обставини виявлення цієї печатки, її перебування та оприлюднення виключно у середовищі колекціонерів, а не науковців, не дозволяють поки що вважати її автентичною печаткою Янки Всеволодівни. Допоки аналогічні печатки не будуть виявлені під час археологічних досліджень і не пройдуть наукову апробацію, атрибутувати опубліковану І. Жуковим печатку як молівдовул Янки Всеволодівни нам видається передчасним.

На досить тісний зв'язок Янки Всеволодівни з Переяславлем Руським вказує ойконім **Янчине сільце**, названий у літописній статті, що оповідає про події 17-23 серпня 1149 р. під Переяславлем [7, стб. 380]. Повернемося ще раз до цієї статті й розглянемо її більш детально (у перекладі Л.Є. Махновця).

«Юрій же стояв три дні коло Стрякова. А [на] четвертий день, по [вранішній] зорі, він пішов од Стрякова мимо города, приготувавшись до бою, і став межі двома валами. Став же він полками своїми по ту сторону Трубежа за звиринцем, коло зарості. ...

Юрій же стояв за Янчиним сільцем, і стояли вони одні проти одних аж до вечерні. ...

Ізяслав же, се почувши, приготував до бою полки свої [і] виступив на поле, де ото є Красний двір.

Коли ж Юрій, і Святослав Ольгович, Святослав Всеволодович побачили, що полки ідуть, то вони також, приготувавши полки свої до бою, пішли супроти них і, пройшовши вал, там стали. ... І коли Ізяслав побачив, що війська втікають, переможені, він побіг і перебрів [Дніпро] на Канів, всього утрюх, і прийшов до Києва» [12, с. 224].

Назва згаданого у цій статті Янчиного сільця чітко вказує на його приналежність Янці Всеволодівні, в цьому немає сумнівів у жодного з дослідників. Історики давно намагались локалізувати Янчине сільце. М.С. Арцибашев вважав, що воно знаходилося поблизу с. Пологи-Яненки на Переяславщині. На цю думку його наштовхнула, очевидно (як і пізніше М.П. Барсова), деяка співзвучність обох назв. В подальшому українські дослідники, починаючи з М.О. Максимовича, переглянули цю гіпотезу. Добре вивчивши місцевість, про яку йшла мова в літописній статті 1149 р., М.О. Максимович прийшов до висновку, що Янчине сільце розташовувалося на місці с. Малі Яненки (Воскресінське) [14, с. 348]. Такої ж думки дотримувався і А.В. Стороженко [18, с. 195]. В.Г. Ляскоронський локалізував Янчине сільце на місці хутора Каневського, названого на трьохверстовій карті Генерального Штабу Яненками [13, с. 136].

Автори «Етимологічного словника літописних географічних назв Південної Русі» розглянули лінгвістичні аспекти цієї проблеми, вказавши також, що це сільце («селце») в Переяславській землі: як с. Яненки, воно ж х. Яненський, Малі Яненки, поблизу сучасного с. Пологи-Яненки, колишні «Яненки-Пологовские», Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Також у цій праці відзначено, що ця назва є посесивом на **-ин-** від давньоруського жіночого особового імені **Янька**, як звалася, наприклад, княжна-черниця Анна Всеволодівна (згадується 1086-1113 р.), дочка великого князя Всеволода I Ярославича, що їй, гадають, і належало це поселення [5, с. 177].

М.М. Корінний у додатку до своєї роботи «Переяславская земля, X – первая половина XIII века» навів таку інформацію з посиланням на В.Г. Ляскоронського та Д.С. Лихачова: «**Яньчино** (Янчине селце, Янче) селце – бывший хутор Каневского (ранее с. Яненки) в 5 км от Переяслава. Ныне с. Малая Каратуль Переяслав-Хмельницкого р-на К. о. Топоним антропонимического происхождения. Село названо, по всей видимости, в честь дочери князя Всеволода Ярославича Янки (Анны). Возможно, оно принадлежало ей как настоятельнице Киево-Андреевского монастыря» [11, с. 251].

Л.Є. Махновець у географічно-археологічно-етнографічному покажчику до «Літопису Руського» вказав зразу два пункти – с. Воскресінське (Малі Яненки) та околицю с. Мала Каратуль (Яненки) [12, с. 577]. Обидва пункти розташовані поруч, але на різних берегах р. Броварки.

Аналіз літописної згадки 1149 р. дозволяє зробити висновок, що:

1. Янчине сільце розташовувалося неподалік від ріки-болота Стрякова (Стрѣкви);
2. відстань до Переяслава Руського була незначною;
3. поряд проходив ближній до міста «Великий» вал. Це не дає можливості локалізувати Янчине сільце поблизу с. Пологи-Яненки (26 км від Переяслава).

Розвідковою експедицією ПХДКЗ 1988 р. на території с. Воскресінське було зафіксовано невелике поселення з потужним культурним шаром давньоруського часу товщиною 0,7 м. Воно знаходиться на східній околиці села в ур. Старе й займає підвищення на лівому березі р. Броварки (300 x 160 м). Підйомний матеріал представлений уламками гончарного посуду XI-XII ст., таку ж кераміку зафіксовано в шурфі у північній частині селища [2, с. 10].

Розвідками 1990 р. на правому березі р. Броварки в ур. Яненки, на північно-західній околиці с. Мала Каратуль, виявлено велике давньоруське поселення, що простягалось вздовж ріки на 800–900 м, ширина – 70-80 м. Товщина культурного шару – 0,5-0,7 м. Підйомний матеріал аналогічний матеріалу з селища в ур. Старе, що розташовувалося майже навпроти, і датується XI-XII ст. [1, с. 27-28].

Р. Броварка, на протилежних берегах якої, неподалік одна від одної, знаходяться обидві пам'ятки, має в сс. Воскресінське та Мала Каратуль ще й місцеву назву – Яненка

[10, с. 64]. Через с. Мала Каратуль проходить так званий «Великий» вал. За межами села він добре зберігся, хоч на території села майже повністю зруйнований.

Таким чином, археологічні матеріали та дані топоніміки дозволяють локалізувати Янчине сільце на північно-західній околиці с. Мала Каратуль й ототожнювати його з селищем в ур. Яненки, розташованим всього лише в 4-х км від центру князівства. Це селище, очевидно, було подароване Всеволодом Ярославичем новонародженій князівні Янці (Анні) Всеволодівні, що, можливо, підтверджує факт її народження саме у Переяславі.

Взагалі, наявні на даний час джерела поки що не дозволяють більш детально висвітлити життєвий шлях цієї непересічної історичної особи. Залишається сподіватись на виявлення нових, невідомих раніше джерел – археологічних, епіграфічних чи писемних, які відкриють нові факти з безсумнівно цікавої біографії Янки Всеволодівни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бузян Г.М. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1990 р. / Г.М. Бузян, М.М. Буйлук, О.В. Колибенко, М.Т. Товкайло // НА ІА НАНУ. – 1990/186. – 40 с.
2. Бузян Г.Н. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1988 г. / Г.М. Бузян, М.М. Буйлук, М.Т. Товкайло // НА ИА НАНУ. – 1988/171. – 24 с.
3. Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л.В. Войтович. – Біла Церква, 2006. – 784 с.
4. Донской Д.В. Рюриковичи: Исторический словарь / Д.В. Донской. – М.: НП ИД «Русская панорама», 2008. – XXX + 834 с., табл., ил.
5. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / [Железняк І.М., Корепанова А.П., Масенко Л.Т., Стрижак О.С.]; під ред. О.С. Стрижака. – К.: Наукова думка, 1985. – 254 с.
6. Жуков И. Уникальная вислая свинцовая печать святой инокини Анны Всеволодовны Мономах / И. Жуков // Нумизматика і фалеристика. – 2010. – № 4 (56). – С. 6-7.
7. Ипатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том второй). – 2-е изд. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 648 с.
8. Іванцов І.О. Стародавній Київ / І.О. Іванцов. – К.: Фенікс, 2003. – 368 с.: 255 іл.
9. Карамзин Н.М. История государства Российского в 12-ти томах / Н.М. Карамзин. – М.: Наука, 1991. – Т. 2-3. – 832 с.
10. Колибенко О.В. До питання про літописне Янчине сільце / О.В. Колибенко // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С. 62-66.
11. Коринный Н.Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века / Н.Н. Коринный. – К.: Наукова думка, 1992. – 312 с.
12. Літопис Руський за Іпатським списком / авт. перекл., передм. та прим. Л.Є. Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
13. Ляскоронский В.Г. История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII ст. / В.Г. Ляскоронский. – К., 1903. – 422 с.
14. Максимович М.А. О десяти городах и некоторых селах древней Украины / М.А. Максимович // Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. 2. – С. 347-348.
15. Медынцева А.А. Грамотность в Древней Руси / А.А. Медынцева. – М.: Наука, 2000. – 287 с.
16. Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси / Н.Л. Пушкарева. – М.: Мысль, 1989. – 286 с. : ил.
17. Славянская энциклопедия. Киевская Русь – Московия: в 2 т. /Авт.-сост. В.В. Богуславский. – М.: Олма-Пресс, 2002. – Т. 1. – 784 с.: ил.
18. Стороженко А.В. Очерки Переяславщины / А.В. Стороженко // Киевская старина. – К., 1891. – Ноябрь. – С. 195-215.
19. Татищев В.Н. История российская в 7 т. / В.Н. Татищев. – М.:Л.: Изд. АН СССР, 1963. – Т. 2. – 352 с.: ил.
20. Толочко А.П. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия / А.П. Толочко. – М.: Новое литературное обозрение; К.: Критика, 2005. – 543 с.
21. Толочко П.П. Київська Русь / П.П. Толочко. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.: іл.
22. Франклин С. Начало Руси: 750-1200 / С. Франклин, Д. Шепард. – СПб.: Изд. «Дмитрий Буланин», 2009. – 671 с.

REFERENCES

1. Buzyan H.M. Zvit pro robotu Pereyaslav-Khmelnytskoyi arkheolohichnoyi ekspedytsiyi za 1990 r. / H.M. Buzyan, M.M. Buyluk, O.V. Kolybenko, M.T. Tovkaylo // NA IA NANU. – 1990/186. – 40 s.
2. Buzyan G.N. Otchet o rabote Pereyaslav-Khmelniitskoy arkheologicheskoy ekspeditsii za 1988 g. / H.M. Buzyan, M.M. Buyluk, M.T. Tovkaylo // NA IA NANU. – 1988/171. – 24 s.
3. Voytovych L.V. Knyazha doba na Rusi: portrety elity / L.V. Voytovych. – Bila Tserkva, 2006. – 784 s.

4. Donskoy D.V. Ryurikovichi: Istoricheskiy slovar / D.V. Donskoy. – M.: NP ID «Russkaya panorama», 2008. – KhKhKh + 834 s., tabl., il.
5. Etymologichnyy slovnyk litopysnykh heohrafichnykh nazv Pivdennoyi Rusi / [Zhelyeznyak I.M., Korepanova A.P., Masenko L.T., Stryzhak O.S.]; pid red. O.S. Stryzhaka. – K.: Naukova dumka, 1985. – 254 s.
6. Zhukov I. Unikalnaya vislaya svintsovaya pechat svyatoy inokini Anny Vsevolodovny Monomakh / I. Zhukov // Numizmatika i faleristika. – 2010. – № 4 (56). – S. 6-7.
7. Ipatyevskaya letopis. (Polnoe sobranie russkikh letopisey. Tom vtoroy). – 2-e izd. – M.: Yazyki slavyanskoy kultury, 2001. – 648 s.
8. Ivantsov I.O. Starodavniy Kyiv / I.O. Ivantsov. – K.: Feniks, 2003. – 368 s.: 255 il.
9. Karamzin N.M. Istoriya gosudarstva Rossiyskogo v 12-ti tomakh / N.M. Karamzin. – M.: Nauka, 1991. – T. 2-3. – 832 s.
10. Kolybenko O.V. Do pytannya pro litopysne Yanchyne siltse / O.V. Kolybenko // Problemy vyvchennya serednovichnoho sela na Polissi. – Chernihiv: Siveryanska dumka, 1992. – S. 62-66.
11. Korinnyy N.N. Pereyaslavskaya zemlya, X – pervaya polovina XIII veka / N.N. Korinnyy. – K.: Naukova dumka, 1992. – 312 s.
12. Litopys Ruskyy za Ipatskym spyskom / avt. perekl., peredm. ta prym. L.Ye. Makhnovets. – K.: Dnipro, 1989. – 591 s.
13. Lyaskoronskiy V.G. Istoriya Pereyaslavskoy zemli s drevneyshikh vremen do poloviny XIII st. / V.G. Lyaskoronskiy. – K., 1903. – 422 s.
14. Maksimovich M.A. O desyati gorodakh i nekotorykh selakh drevney Ukrainy / M.A. Maksimovich // Sobranie sochineniy. – K., 1877. – T. 2. – S. 347-348.
15. Medyntseva A.A. Gramotnost v Drevney Rusi / A.A. Medyntseva. – M.: Nauka, 2000. – 287 s.
16. Pushkareva N.L. Zhenshchiny Drevney Rusi / N.L. Pushkareva. – M.: Mysl, 1989. – 286 s. : il.
17. Slavyanskaya entsiklopediya. Kievskaya Rus – Moskoviya: v 2 t. /Avt.-sost. V.V. Boguslavskiy. – M.: Olma-Press, 2002. – T. 1. – 784 s.: il.
18. Storozhenko A.V. Ocherki Pereyaslavshchiny / A.V. Storozhenko // Kievskaya starina. – K., 1891. – Noyabr. – S. 195-215.
19. Tatishchev V.N. Istoriya rossiyskaya v 7 t. / V.N. Tatishchev. – M.:L.: Izd. AN SSSR, 1963. – T. 2. – 352 s.: il.
20. Tolochko A.P. «Istoriya Rossiyskaya» Vasiliya Tatishcheva: istochniki i izvestiya / A.P. Tolochko. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie; K.: Kritika, 2005. – 543 s.
21. Tolochko P.P. Kyivska Rus / P.P. Tolochko. – K.: Abrys, 1996. – 360 s.: il.
22. Franklin S. Nachalo Rusi: 750-1200 / S. Franklin, D. Shepard. – SPb.: Izd. «Dmitriy Bulanin», 2009. – 671 s.

Колыбенко Е., Колыбенко А. Дочь Всеволода Ярославича Янка Всеволодовна: историко-историографический портрет переяславской княжны.

В статье идет речь о дочери переяславского (впоследствии – великого киевского) князя Всеволода Ярославича Янке (Анне) Всеволодовне, которая оставила свой след в истории Руси. Ее имя неоднократно упоминается в древнерусских летописях. Как свидетельствуют источники, Янка Всеволодовна прожила очень насыщенный событиями и наполненный смыслом жизнь. На ее связь с Переяславской землей указывает летописный топоним Янчино сельцо неподалеку от Переяслава. Сделана попытка проанализировать имеющиеся в настоящее время источники, касающиеся жизни и деятельности Янки Всеволодовны, и определить ее роль в отечественной истории.

Ключевые слова: Янка Всеволодовна, Всеволод Ярославич, Переяславль Русьский, Константинополь, Янчино сельцо.

Kolybenko O., Kolybenko O. The daughter of Vsevolod Yaroslavych Yanka Vsevolodivna: historical and historiographical portrait Princess of Pereyaslav.

The article deals with Yanka (Anna) Vsevolodivna – daughter of Pereyaslav Prince Vsevolod Yaroslavych (later – the great Kyiv Prince). She left her mark on the history of Rus'. Her name was mentioned several times in the ancient chronicles. Sources say that Yanka Vsevolodivna lived a very eventful and meaningful life. She had a relationship with Pereyaslav land. This is indicated by a toponym chronicle «Yanchino small village» not far from Pereyaslav. An attempt is made to analyze the available sources o life and work of the Yanka Vsevolodivna. And to determine its role in the country's history.

Keywords: Yanka Vsevolodivna, Vsevolod Yaroslavych, Pereyaslavl of Rus', Constantinople, Yanchino siltse.

ПРО ЧАС ПОЯВИ БОНДАРНОГО РЕМЕСЛА У КИЇВСЬКІЙ РУСІ

У статті ставиться питання про розвиток бондарства у Південній Русі. Автор доводить, що давньоруське бондарство генетично пов'язане з західноєвропейським, яке виникає у пізньоримський час. Проте на Русі бондарне ремесло починає розвиватися трохи пізніше. Спорадичне використання бондарного начиння в черняхівській культурі, ймовірно, не поклало початок безперервній традиції її використання ранніми слов'янами. У Середньому Подніпров'ї бондарні вироби з'являються не раніше VIII-X ст. Для цього часу можна простежити шляхи поширення бондарства у Східній Європі з заходу на схід.

У X ст. роль бондарного начиння у господарстві рядового населення була, ймовірно, невеликою, а його асортимент обмежений. Основна маса знахідок, які мають відношення до бондарства, датується XI-XIII ст. У цей самий час розширюється асортимент бондарної продукції.

Схожі розміри деяких видів бондарних виробів у різних регіонах Русі і використання назв бондарної тари як мір об'єму дає підстави припускати формування спільної традиції бондарства на всій території Давньої Русі.

Ключові слова: Середнє Подніпров'я, Давня Русь, деревообробка, бондарне ремесло, бондарне начиння.

Наявність бондарних виробів у побуті давньоруського населення не викликає жодного сумніву: вона засвідчена як писемними джерелами (літописи, Руська Правда та ін.), так і археологічними знахідками. Рештки бондарного посуду виявлені на різних пам'ятках, де так чи інакше зберігається дерево: у Києві [23, с. 91-92, рис. 3, 3, 8-13], Воїнській Греблі [26, с. 35-37], на поселенні Ліскове-2 на Чернігівщині [31, с. 33], Звенигороді [22, с. 99, рис. 3], Колодяжині [24, с. 99-100; рис. 2; 33, рис. 31], у Турові [16, с. 78-79], Бересті [14, с. 312-314; 15, с. 198-199], Новгороді [10, с. 24-31], Старій Ладозі [6, с. 134-135] та ін. Перша спроба узагальнення основних знахідок на території Середнього Подніпров'я була зроблена автором у спеціальній статті [25], проте зазначену роботу можна охарактеризувати лише як попереднє дослідження, що вимагає детальнішого звернення до теми.

Одним з основних питань, пов'язаних з давньоруським бондарним ремеслом, є історія його розвитку, включаючи час появи та шляхи поширення у різних регіонах Русі. Питанню виникнення бондарства на території Середнього Подніпров'я присвячена ця стаття.

Матеріали і методи. Джерелом для вивчення бондарства є, насамперед, археологічні знахідки артефактів, включаючи безпосередньо залишки самих дерев'яних виробів, а також їх металеві деталі (обручі, вушка, ручки відер). Саме за цими артефактами можна прослідити шляхи поширення бондарної продукції. Проте відсутність виробів, які збереглися повністю, викликає певні труднощі в інтерпретації наявного матеріалу.

Враховуючи, що у літературі інколи зустрічається поширення термінів бондарного виробництва на більш широке коло виробів, які не належать до продукції бондарства, варто окремо зупинитися на терміні бондарство. Специфікою роботи бондаря є виготовлення виробів зі спеціально підготовленої дерев'яної клепки. Всі інші види дерев'яних ємностей до бондарної продукції не належать. Зокрема це стосується деяких ємностей, які згадуються як бочки. Бочка є бондарним виробом певної конструкції. Отже ємність з кори, яку К. Гупало не зовсім точно згадує як бочку [5, с. 68], не є такою [4, рис. 22]. Більш правильно назвати зазначений виріб берестяним коробом. Зважаючи на фрагментарність опису, також під питанням залишається приналежність до бондарного посуду липової

ємності з Райковецького городища, яку В. Гончаров називає бочкою [3, с. 124]. Враховуючи популярність липи як матеріалу для видовбаних і різьблених посудин (спостереження автора під час вивчення дерев'яних виробів), можна гіпотетично припустити приналежність даної ємності до одного з цих типів посуду.

Також треба враховувати, що такі деталі бондарних виробів, як обручи, ручки і вушка могли належати посуду іншої конструкції. Зокрема аналогічні деталі мали берестяні відерця. Прикладом може слугувати берестяне відерце з Лукомля, опубліковане В. Левашевою [11, рис. 5]. Відзначимо, що обручи мали ще гальштатські бронзові сітули, які були прототипами дерев'яних відер. Обручами скріплялися також видовбані ємності, що оберігало їх від розтріскування. Зокрема дерев'яні обручі мали видовбані ємності, виявлені у 2006 р. у Чернігові, які автор публікації помилково називає бондарними [29, с. 20]. Отже знахідки зазначених деталей не є безперечним маркером бондарного виробу.

Додаткові дані щодо бондарства (номенклатура виробів і іноді їх функції) надають лінгвістичні і писемні джерела. Особливе значення має Повість минулих літ, яка містить найбільш ранні згадки про бондарний посуд. Саме комплексний підхід з залученням всіх видів джерел дозволяє принаймні у загальних рисах простежити розвиток бондарства на Русі.

Результати дослідження. Перший відомий посуд з клепок пов'язаний з поховальними пам'ятками степової зони доби бронзи. Відомі два екземпляри, при цьому вони розкидані у просторі і часі. Вони походять з Дніпропетровської (с. Веселе) і Одеської (с. Борисівка) областей. Перша посудина належить культурі багатоваликової кераміки, друга – сабатинівській культурі [17, с. 48-49; 30, с. 89; 32, с. 6]. Випадковість знахідок не дозволяє робити висновки про ступінь їх поширення у побуті давнього степового населення, а їх зв'язок з подальшою традицією східноєвропейського бондарства поки що не простежується. Наразі найбільш доказовим є твердження про північноєвропейське коріння всього середньовічного (і, відповідно, пізнішого) європейського бондарного ремесла. У Західній Європі бондарну тару регулярно починають використовувати у римський час. Колискою бондарства вважають області Середньої Європи на північ від Альп. Найдавніші європейські вироби з клепок датуються кінцем I тис. до н.е. Вони походять з Британії, Галлії та деяких інших місць [27, с. 150-151; 35, с. 142-145]. У центральних і північних регіонах Західної Європи виявлена й основна маса поховань з відрами [37, обр. 3]. В епоху Великого переселення народів бондарні вироби поширюються також у провінційноримському середовищі. Спорадично відра з'являються в похованнях черняхівської культури. Тут їх знахідки засвідчені на таких пам'ятках, як Компанійці, Кам'янка-Анчекрак, Балцати і Чумбруд [18, с. 85].

Ранні контакти слов'ян з народами, що населяли зазначені території, могли дати поштовх для подальшого розвитку бондарства у слов'янського населення. За Р. Минасяном, відерця з'являються на заході від середньої течії Дніпра у VI-VII ст. З VIII ст. бондарні вироби поширюються на Лівобережжі, а в останній чверті I тис. – в лісовій зоні [19, с. 16]. При цьому треба враховувати той факт, що продовження розвитку традиції пізньоримського бондарства в наступний період (VII-IX ст.) на території Середнього Подніпров'я не простежується вочевидь. Не виключено, що спорадично і в невеликій кількості слов'янське населення Східної Європи могло використовувати якесь начиння бондарної роботи. Проте будь-яких прямих свідчень безперервного існування традиції бондарства від черняхівської доби до давньоруського часу немає. Археологічні та лінгвістичні джерела, що відносяться до зазначеного періоду, дають спірні дані, і більш-менш логічну картину можна отримати лише при зіставленні всіх наявних даних, у тому числі непрямих.

Деревообробні знаряддя на слов'янських пам'ятках VII-IX ст. репрезентовані універсальними типами, які побутують у широких територіально-хронологічних рамках: сокири, тесла, скобелі, долота. Специфічні бондарські знаряддя відсутні. Проте використання бондарями в деяких випадках тільки універсальних знарядь іноді

спостерігається аж до початку XX ст. [12, с. 29]. Більш надійним доказом є відсутність залишків бондарних виробів, у тому числі залізних деталей відер (обручи, ручки і вушка). Але слід враховувати також і те, що їх відсутність може бути викликана незадовільним збереженням як дерева, так і металу. При цьому наявність подібних деталей також не є незаперечним доказом побутування саме бондарних виробів, про що вже йшлося вище.

Новгородські аналогії свідчать про поступове поширення бондарного посуду у Давній Русі. Зокрема, в новгородських шарах X ст. переважав довбаний, різьблений і берестяний посуд. Як відзначав Б. Колчин, бондарний посуд у цей період був нечисленний і, ймовірно, недешевий [10, с. 24]. Асортимент новгородської бондарної продукції збільшується протягом XI-XIII ст. і пізніше. Інший приклад дає Стара Ладога, де залишки бондарного посуду представлені, починаючи з VIII-IX ст. О. Давидан пояснює це у першу чергу контактами зі Скандинавією, де бондарство у цей час було добре відоме [6, с. 134-135]. Приєднуючись до цієї точки зору, відзначимо, що у даному випадку треба говорити не стільки про прямі контакти, але й, у першу чергу, про північноєвропейський вигляд матеріальної культури Північної Русі загалом, що обумовлено змішаним етнічним складом місцевого населення.

Звернемося тепер до лінгвістичних джерел.

За О. Трубачовим, основна термінологія бондарної справи (*клепка, обод, утор*, тощо) не веде своє походження далі праслов'янського періоду. Частина термінів, таких як бондар, бочка, взагалі є запозиченнями з германських мов [28, с. 167-168]. Таке положення добре корелює з інформацією про генезу бондарства, отриману з археологічних джерел. На думку Т. Богомазової, присутність в спільнослов'янському середовищі термінології, пов'язаної бондарними виробами: *бочка* (і похідні – *бъчка, бьчьвь, бчелка*), *кадь, оков, дежа*, наводить на думку про раннє поширення деякого спільного комплексу бондарного посуду [2, с. 16]. Проте не можна виключати початкового відношення цих термінів до посуду інших типів (не бондарного). За спостереженнями Г. Лукиної, давньоруські назви посуду у писемних джерелах X-XIV ст. слабо нормовані, що дозволяло використовувати як однокореневі слова, так і різнокорінні синоніми для позначення того чи іншого виду посуду [13, с. 97]. Крім того, назви посуду більше пов'язані з його функціональним призначенням, а не способом виготовлення. Прив'язка до функцій, і відповідно, до розмірів ємностей обумовили використання на Русі їх назв як мір об'єму: *кадь, ведро* та ін.

Перші археологічні свідчення побутування бондарного посуду на території Середнього Подніпров'я відносяться до початку – середини X ст. Найбільш раннім бондарним посудом, зафіксованим археологічно у Середньому Подніпров'ї, є відра, від яких зазвичай зберігаються залізні деталі. Вони відомі серед інвентарю поховань курганних могильників X ст. [20, с. 35]. Незважаючи на згадки знахідок клепок і днищ від бочок в ранніх шарах Києва [5, с. 68], виявити залишки достовірно бондарних виробів серед збережених київських матеріалів першої половини X ст. нам не вдалося. Кінцем X – початком XI ст. датуються деякі знахідки, зокрема, добре збережене днище бондарного виробу, ймовірно бочки або кадібця. Його діаметр складає 21,5 см. Основні знахідки бондарних виробів на давньоруських пам'ятках Середнього Подніпров'я фіксуються у шарах кінця XI – середини XIII ст.

У Повісті минулих літ перші згадки бондарних ємностей, як відро, кадь і бочка відносяться до кінця X ст., всі вони пов'язані з Києвом. Під 996 р. Говориться про святкування, на якому князь Володимир, наділяючи жебраків, повелів серед інших продуктів «медь вь бчелках, а вь других квась возити» [21, с. 86]. У статті наступного року фігурують кадь і відро [21, с. 87-88].

Поширення бондарних ємностей в кінці X ст., принаймні у міському середовищі, дає підстави пов'язувати початок їх виробництва з більш раннім часом, принаймні не пізніше IX ст. Треба відзначити, що приблизно в цей самий час (VIII-X ст.) бондарний посуд з'являється на території Північного Причорномор'я. І. Баранов вважав їх одним з

видів виробів, які поширюються під впливом провінційного візантійського імпорту [1, с. 81]. Не виключено, що зазначений період взагалі можна розглядати як час поширення бондарства у Східній Європі.

Певним маркером шляхів розповсюдження бондарного посуду у Східній Європі можуть слугувати відра, виявлені у похованнях. Цей вид поховального інвентарю має численні аналогії на величезній території, яка включає частково Західну, Центральну і Східну Європу. За спостереженнями М. Каргера, кількість відер у похованнях зростає зі сходу на захід: дослідник відзначає їхнє особливе поширення у країні деревлян [9, с. 213]. Ширше розповсюдження відер у західних ареалах розселення східних слов'ян відзначають також інші автори [8, с. 162; 11, с. 77]. Відповідно, можна зробити висновки про шляхи розповсюдження бондарства з заходу на схід. На користь зазначеної точки зору свідчать також матеріали з Центральної Європи. Тут, на відміну від Східної Європи спостерігається безперервне використання бондарних виробів. Зокрема, на території Польщі відерця, практично не змінюючись, входять до складу поховального інвентарю від римського часу до XII ст. [36, s. 41].

Треба признати, що наявність/відсутність відер в похованнях характеризує передусім особливості поховального обряду. В Західній Європі зазначений обрядовий атрибут має давні традиції: відра як поховальний інвентар сягають гальштатських бронзових сітул і практично ідентичні їм за формою. Західноєвропейські поховальні відерця часто декоровані фігурними оковками [34, tab. 49; 37, obr. 1, 4-6]. Увага до вигляду відерець є ще одним показником їх значущості як елементу обряду. На східнослов'янській території у поховальному обряді використовувалися відра, які не відрізнялися від звичайних побутових. Можна припустити, що спадання значущості відерця як елементу поховального обряду опосередковано може свідчити про меншу значущість цього предмету і у побутовому контексті.

Подальший розвиток бондарства цілком пов'язаний з місцевим середовищем. На давньоруських пам'ятках XI і особливо XII-XIII ст., у тому числі у Середньому Подніпров'ї, виявлено вже чимало залишків бондарної продукції: відер, бочок, кадібців різних розмірів і призначення, маслобійок, невеликих посудинок, ймовірно, кухликів [25].

Деякі з них демонструють усталені розміри, а отже наявність певних стандартів для бондарної продукції, і мають аналогії в інших регіонах Русі. Вони виявлені у Колодяжині [33, рис. 31] і Воїнській Греблі [7, с. 37, 40, 51; 26, с. 35]. Аналогії є у Новгороді [10, с. 27]. Іншим прикладом можуть бути відра, які також мали у середньому близькі розміри. Використання деяких назв бондарних ємностей для визначення мір об'єму (кадь, відро) опосередковано підтверджує наявність усталених стандартів для певних видів бондарного посуду, які були прийняті скрізь на Русі. Отже, бондарна справа повинна була розвиватися у тісних взаємодіях майстрів з різних територій.

Висновки. Підбиваємо підсумки сказаному вище. Цілком слушно відносити поширення бондарства на території Київської Русі до IX-X ст. (можливо, до кінця VIII в.). Простежуються шляхи поступового поширення бондарних виробів і відповідно бондарного ремесла з заходу, де ця галузь ремесла з'явилася раніше, на схід. Спорадичне використання бондарних виробів у черняхівській культурі, ймовірно, не дало поштовх інтенсивного розвитку місцевого бондарства. На X ст. роль бондарного начиння у господарстві рядового населення була не дуже великою, а асортимент бондарної продукції був обмежений. Основна маса знахідок бондарних виробів на південноруських пам'ятках відноситься до XII-XIII ст. Така сама ситуація цілком відповідає тій, що зафіксована у Давньому Новгороді. Схожі розміри деяких видів бондарних виробів на Півдні і на Півночі Русі і використання назв бондарної тари як мір об'єму дають підстави припускати інтенсивні культурні взаємодії на рівні різних регіонів Русі.

Список скорочень

АП – Археологічні пам'ятки УРСР

АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа

ГИМ – Государственный исторический музей, Москва
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України
САИ – Свод археологических источников
РА — Památky archeologické

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура) / И.А. Баранов. – К.: Наукова думка, 1990. – 168 с.
2. Богомазова Т.Г. Кустарные деревообрабатывающие промыслы украинцев в конце XIX – начале XX вв. (Производство деревянной утвари) / Т.Г. Богомазова. – СПб.: Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого, 1999. – 164 с.
3. Гончаров В.К. Райковецкое городище / В.К. Гончаров. – Киев: Изд-во АН УССР, 1950. – 220 с.
4. Гупало К.М. Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень / К.М. Гупало, П.П. Толочко // Стародавній Київ. – Київ: Наукова думка, 1975. – С. 40-79.
5. Гупало К.Н. Подол в Древнем Киеве / К.Н. Гупало. – Киев: Наукова думка, 1982. – 128 с.
6. Давидан О.И. Деревянная посуда Старой Ладogi / О.И. Давидан // АСГЭ. – 1991. – Вып. 31. – С. 131-135.
7. Довженок В.Й. Древньоруське місто Воїнь / В.Й. Довженок, В.В. Гончаров, Р.О. Юра. – К.: Наукова думка, 1966. – 148 с.
8. Зайкоўскі Э.М. Вёдры драўляныя / Э.М. Зайкоўскі // Археалогія Беларусі. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2009. – Т. 1. – С. 162.
9. Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города / М.К. Каргер. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – Т. 1. – 580 с.
10. Колчин Б.А. Новгородские древности. Деревянные изделия / Б.А. Колчин // САИ –1968. – Вып. Е1-55. – 184 с.
11. Левашева В.П. Изделия из дерева, луба и бересты / В.П. Левашева // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. – М., 1959. – С. 61-93. (Труды ГИМ. – Вып. 33).
12. Левченко Г. Бондарство. Порадник для кустарів-ремесників / Г. Левченко. – Харків: Радянський селянин, 1928. – 50 с.
13. Лукина Г.Н. Предметно-бытовая лексика древнерусского языка / Г.Н. Лукина. – М.: Наука, 1990. – 184 с.
14. Лысенко П.Ф. Берестье / П.Ф. Лысенко. – Минск: Наука и техника, 1985. – 399 с.
15. Лысенко П.Ф. Туровская земля IX–XIII вв. / П.Ф. Лысенко. – Минск: Беларуская навука, 1999. – 268 с.
16. Лысенко П.Ф. Древний Туров / П.Ф. Лысенко. – Минск: Беларуская навука, 2004. – 180 с.
17. Ляшко С.Н. Деревообрабатывающее, косторезное, кожевенное производства эпохи бронзы / С.Н. Ляшко. – Дисс...канд.ист.наук. – К. 1993 – 181 арк. (НА ІА НАНУ, № 728).
18. Магомедов Б.В. Черняховская культура: Проблема этноса / Б.В. Магомедов. – Łublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Kurie-Skłodowskiej, 2001. – 290 с.
19. Минасян Р.С. Раннеславянский хозяйственно-бытовой инвентарь и его появление в лесной зоне Восточной Европы / Р.С. Минасян. – Автореф. ...дис. канд. ист. наук. – Л., 1980. – 20 с.
20. Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. / А.П. Моця. – К.: Наукова думка, 1990. – 156 с.
21. Повесть временных лет. – М., Л. АН СССР, 1950. – Ч. 1: Текст, перевод. / Перевод Д.С. Лихачева и Б.А. Романова. – 406 с.
22. Свешніков І.К. Дослідження давнього Звенигорода у 1982-1983 рр. / І.К. Свешніков // Археологія. – 1987. – Вип. 57. – С. 94-101.
23. Сергеева М.С. Давньоруські дерев'яні вироби з гори Киселівка / М.С. Сергеева // Археологія. – 2010. – № 3. – С. 89-94.
24. Сергеева М.С. Дерев'яні вироби повсякденного вжитку з Колодяжина / М.С. Сергеева // Археологія. – 2011. – № 4. – С. 98-107.
25. Сергеева М.С. Материалы к истории бондарного ремесла в Южной Руси / М.С. Сергеева // Верхнедонской археологический сборник. – Липецк: РИЦ ФГБОУ ВПО «ЛГГУ», 2014. – Вып. 6. – С. 489-495.
26. Сергеева М.С. Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня / М.С. Сергеева. – Київ, Харків: Майдан, 2015. – 232 с.
27. Сокольский Н.И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья / Н.И. Сокольский // МИА. – 1971. – № 178. – 288 с.
28. Трубачев О.Н. Ремесленная терминология в славянских языках (этимология и опыт групповой реконструкции) / О.Н. Трубачев. – М.: Наука, 1966. – 416 с.

29. Черненко О.Є. Чернігів XIII-XIV ст. у світлі археологічних досліджень / О.Є. Черненко // Сумська старовина. – 2008. – №. XXV. – С. 18-25.
30. Чернявская Н.В. Погребения культуры многоваликовой керамики в Днепровском левобережье / Н.В. Чернявская // Курганные древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н.э. – Днепропетровск: Днепропетровский ГУ, 1979. – Вып. 3. – С. 88-98.
31. Шекун О.В. Давньоруське поселення Ліскове / О.В. Шекун, О.М. Веремейчик. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1999. – 184 с.
32. Шмаглий Н.И. Отчет о работе Днестровско-Дунайской экспедиции ИА АН УССР за 1965 г. / Н.И. Шмаглий, И.Т. Черняков // НА ИА НАНУ. – № 1965/15. – 33 с.
33. Юра Р.О. Древний Колодяжин / Р.О. Юра // АП. – 1962. – Т. 12. – С. 57-130.
34. Hrubý V. Staré Město. Velkomoravské pohřebiště «Na Valách» / V. Hrubý – Praha, 1955. – 539 s.
35. Wąsowicz A. Obróbka drewna w starożytnej Grecji / A. Wąsowicz // Bibliotheca Antiqua. – Vol. VI – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1966. – 268 s.
36. Woźnicka Z. Wyroby bednarskie i tokarskie średniowiecznego Miedzyrzecza / Z. Woźnicka – Poznań, 1961. – 51 s.
37. Zeman J. Dřevěná vědérka doby Římské a otázka jejich dalšího vývoje / J. Zeman // PA. – 1956. – Vol. 1. – S. 86-101.

REFERENCES

1. Baranov I.A. Tavrika v epokhu rannego srednevekovya (saltovo-mayatskaya kultura) / I.A. Baranov. – K.: Naukova dumka, 1990. – 168 s.
2. Bogomazova T.G. Kustarnye derevoobrabatyvayushchie promysly ukraintsev v kontse XIX – nachale XX vv. (Proizvodstvo derevyannoy utvari) / T.G. Bogomazova. – SPb.: Muzei antropologii i etnografii im. Petra Velikogo, 1999. – 164 s.
3. Goncharov V.K. Raykovetskoe gorodishche / V.K. Goncharov. – Kiev: Izd-vo AN USSR, 1950. – 220 s.
4. Hupalo K.M. Davnokyyivskyy Podil u svitli novykh arkheolohichnykh doslidzhen / K.M. Hupalo, P.P. Tolochko // Starodavniy Kyiv. – Kyiv: Naukova dumka, 1975. – S. 40-79.
5. Gupalo K.N. Podol v Drevnem Kieve / K.N. Gupalo. – Kiev: Naukova dumka, 1982. – 128 s.
6. Davidan O.I. Derevyannaya posuda Staroy Ladogi / O.I. Davidan // ASGE. – 1991. – Vyp. 31. – S. 131-135.
7. Dovzhenok V.Y. Drevnoruske misto Voyin / V.Y. Dovzhenok, V.V. Honcharov, R.O. Yura. – K.: Naukova dumka, 1966. – 148 s.
8. Зайкоўскі Э.М. Вёдры драўляныя / Э.М. Зайкоўскі // Археалогія Беларусі. – Мінск: Беларуская Энциклапедыя імя Петруся Броўкі, 2009. – Т. 1. – С. 162.
9. Karger M.K. Drevniy Kiev. Ocherki po istorii materialnoy kultury drevnerusskogo goroda / M.K. Karger. – M., L.: Izd-vo AN SSSR, 1958. – Т. 1. – 580 s.
10. Kolchin B.A. Novgorodskie drevnosti. Derevyannye izdeliya / B.A. Kolchin // SAI –1968. – Vyp. E1-55. – 184 s.
11. Levasheva V.P. Izdeliya iz dereva, luba i beresty / V.P. Levasheva // Ocherki po istorii russkoy derevni X-XIII vv. – M., 1959. – S. 61-93. (Trudy GIM. – Vyp. 33).
12. Levchenko H. Bondarstvo. Poradnyk dlya kustariv-remisnykiv / H. Levchenko. – Kharkiv: Radyansky selyanyn, 1928. – 50 s.
13. Lukina G.N. Predmetno-bytovaya leksika drevnerusskogo yazyka / G.N. Lukina. – M.: Nauka, 1990. – 184 s.
14. Lysenko P.F. Berestyie / P.F. Lysenko. – Minsk: Nauka i tekhnika, 1985. – 399 s.
15. Lysenko P.F. Turovskaya zemlya IX–XIII vv. / P.F. Lysenko. – Minsk: Belaruskaya navuka, 1999. – 268 s.
16. Lysenko P.F. Drevniy Turov / P.F. Lysenko. – Minsk: Belaruskaya navuka, 2004. – 180 s.
17. Lyashko S.N. Derevoobrabatyvayushchee, kostoreznoe, kozhevennoe proizvodstva epokhi bronzy / S.N. Lyashko. – Diss...kand.ist.nauk. – K. 1993 – 181 ark. (NA IA NANU, № 728).
18. Magomedov B.V. Chernyakhovskaya kultura: Problema etnosa / B.V. Magomedov. – Łublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Kurie-Skłodowskiej, 2001. – 290 s.
19. Minasyan R.S. Ranneslavyanskiy khozyaystvenno-bytovoy inventar i ego poyavlenie v lesnoy zone Vostochnoy Evropy / R.S. Minasyan. – Avtoref. ...dis. kand. ist. nauk. – L., 1980. – 20 s.
20. Motsya A.P. Pogrebalnye pamyatniki yuzhnorusskikh zemel IX-XIII vv. / A.P. Motsya. – K.: Naukova dumka, 1990. – 156 s.
21. Povest vremennykh let. – M., L. AN SSSR, 1950. – Ch. 1: Tekst, perevod. / Perevod D.S. Likhacheva i B.A. Romanova. – 406 s.
22. Sveshnikov I.K. Doslidzhennya davnoho Zvenyhoroda u 1982-1983 rr. / I.K. Svyeshnikov // Arkheolohiya. – 1987. – Vyp. 57. – S. 94-101.
23. Serhyeyeva M.S. Davnoruski derevyani vyroby z hory Kyselivka / M.S. Serhyeyeva // Arkheolohiya. – 2010. – № 3. – S. 89-94.
24. Serhyeyeva M.S. Derevyani vyroby povsyakdennoho vzhytku z Kolodyazhyna / M.S. Serhyeyeva // Arkheolohiya. – 2011. – № 4. – S. 98-107.

25. Sergeeva M.S. Materialy k istorii bondarnogo remesla v Yuzhnoy Rusi / M.S. Sergeeva // Verkhnedonskoy arkhologicheskoy sbornik. – Lipetsk: RITs FGBOU VPO «LGGGU», 2014. – Vyp. 6. – S. 489-495.
26. Serhyeyeva M.S. Maystry z obrobky dereva ta kistky davnoruskoho mista Voyinya / M.S. Serhyeyeva. – Kyiv, Kharkiv: Maydan, 2015. – 232 s.
27. Sokolskiy N.I. Derevoobratyvyayushchee remeslo v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichornomor'ya / N.I. Sokolskiy // MIA. – 1971. – № 178. – 288 s.
28. Trubachev O.N. Remeslennaya terminologiya v slavyanskikh yazykakh (etimologiya i opyt gruppovoy rekonstruktsii) / O.N. Trubachev. – M.: Nauka, 1966. – 416 s.
29. Chernenko O.Ye. Chernihiv XIII-XIV st. u svitli arkhelohichnykh doslidzhen / O.Ye. Chernenko // Sums'ka starovyna. – 2008. – № XXV. – С. 18-25.
30. Chernyavskaya N.V. Pogrebeniya kultury mnogovalikovoy keramiki v Dneprovskom levoberezh'ye / N.V. Chernyavskaya // Kurgannye drevnosti Stepnogo Podneprov'ya III-I tys. do n.e. – Dnepropetrovsk: Dnepropetrovskiy GU, 1979. – Vyp. 3. – S. 88-98.
31. Shekun O.V. Davnoruske poselennya Liskove / O.V. Shekun, O.M. Veremeychuk. – Chernihiv: RVK «Desnyanska pravda», 1999. – 184 s.
32. Shmagliy N.I. Otchet o rabote Dnestrovsko-Dunayskoy ekspeditsii IA AN USSR za 1965 g. / N.I. Shmagliy, I.T. Chernyakov // NA IA NANU. – № 1965/15. – 33 s.
33. Yura R.O. Drevniy Kolodyazhyn / R.O. Yura // AP. – 1962. – T. 12. – S. 57-130.
34. Hrubý V. Staré Město. Velkomoravské pohřebiště «Na Valách» / V. Hrubý – Praha, 1955. – 539 s.
35. Wąsowicz A. Obróbka drewna w starożytnej Grecji / A. Wąsowicz // Bibliotheca Antiqua. – Vol. VI – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1966. – 268 s.
36. Woźnicka Z. Wyroby bednarskie i tokarskie średniowiecznego Międzyrzecza / Z. Woźnicka — Poznań, 1961. – 51 s.
37. Zeman J. Dřevěná věderka doby Římské a otázka jejich dalšího vývoje / J. Zeman // PA. – 1956. – Vol. 1. – S. 86-101.

Сергеева М. О времени появления бондарного ремесла в Киевской Руси.

В статье ставится вопрос о развитии бондарства в Южной Руси. Автор доказывает, что древнерусское бондарство генетически связано с западноевропейским, которое возникает в позднеимперское время. Однако на Руси бондарное ремесло начинает развиваться немного позднее. Спорадическое использование бондарной утвари в черняховской культуре, вероятно, не положило начала непрерывной традиции ее использования ранними славянами. В Среднем Поднепровье бондарные изделия появляются не раньше VIII–X вв. Для этого времени можно проследить пути распространения бондарства в Восточной Европе с запада на восток.

В X в. роль бондарной утвари в хозяйстве рядового населения Руси была, видимо, невелика, а ее ассортимент ограничен. Основная масса находок, относящихся к бондарству, датируется XI–XIII вв. В это же время расширяется ассортимент бондарной продукции.

Похожие размеры некоторых видов бондарных изделий в разных регионах Руси и использование названий бондарной тары как мер объема дает основания предполагать формирование общей традиции бондарства на всей территории Древней Руси.

Ключевые слова: Среднее Поднепровье, Древняя Русь, деревообработка, бондарное ремесло, бондарная утварь.

Sergeyeva M. On the time of appearance of cooperage in Kyivan Rus.

The article raises the question of the development of cooperage in South Rus. The author proves that the Old Russian cooperage genetically related to that of Western Europe, which appears in the late Roman period. However, in Rus cooperage started to develop a little later. Sporadic use of cooperage utensils in Chernyakhiv culture probably did not initiate a continuous tradition of their using by early Slavs. In the Middle Dnieper area coopers' products did not appear until VIII-X centuries. For this time it can be traced the spread of cooperage in Eastern Europe from west to east.

In the tenth century a role of cooperage utensils in the economy of the ordinary population in Rus was apparently insignificant and its range was limited. The bulk of the finds related to cooperage can be dated to 11th-13th centuries. In the same period expanding of a range of cooperage products is observed.

Similar sizes of some species of cooperage products found in different regions of Rus, and use of names of cooperage containers as volume measures gives reason to suppose the formation of a common tradition of cooperage throughout the territory of Old Rus.

Key words: Middle Dnieper Area, Old Rus', woodworking, cooperage, cooperage utensils.

Одержано 26.05.2015

**ДУНАЙСЬКІ КНЯЗІВСТВА НА ШЛЯХУ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ:
НЕВДАЛІ СПРОБИ 1856-1857 рр.**

В статті аналізується політика великих європейських країн – Франції, Англії, Австрії, Росії, а також Туреччини щодо питання про можливість надання незалежності та політичної самостійності Дунайським князівствам. Після закінчення Східної (Кримської) війни питання об'єднання румунських земель набуває нового звучання та стає одним з головних у європейській дипломатії. На жаль, жодна з європейських країн не бажала дійсного об'єднання румунських земель, тому перші спроби вирішити це питання та провести вибори до самостійних урядів закінчилися безрезультатно. Незважаючи на умови Паризького миру (1856 р.) та наступні розпорядження турецького уряду, вирішити це питання протягом 1856-1857 рр. так і не вдалося.

Ключові слова: Дунайські князівства, румунські землі, уніоністський рух, європейська дипломатія, Паризький трактат.

Протягом кількох століть землі Дунайських князівств знаходились під владою турецьких феодалів. Довготривале панування турок у регіоні було серйозною перешкодою для розвитку економіки країни, гальмувало створення національної держави. Лише поступовий визвольний рух румунського народу призвів до послаблення влади Порти в князівствах [16, с. 149]. Проте у Туреччині з'явилося багато послідовників: Балкани були тим перехрестям, де стикались інтереси більшості європейських країн. Протягом тривалого часу «східне питання» було одним з актуальних в європейській дипломатії.

Проте реальні умови для повного, остаточного визволення Молдавії та Валахії від суверенітету Порти з'явилися в 50-70-х рр. XIX ст. Об'єднанням Молдавського та Валаського князівств у 1859 р. було закладено основи єдиної національної румунської держави.

Актуальність проблематики даної статті визначається тим, що історія Румунії кінця 50-х рр. XIX ст. в сучасній українській історичній науці – одна з малодосліджених тем. До того ж, нової актуальності та сучасного значення набуває необхідність аналізу ролі та місця європейських держав у процесах протистояння агресору та допомоги в отримання незалежності.

Питання об'єднання Дунайських князівств і утворення Румунської держави на сьогодні має певні історіографічні надбання. Окремі аспекти теми в тій чи іншій мірі були предметом уваги з боку істориків. Серед досліджень початку XX ст. ми виділяємо роботу Н. Борецького-Бергфельда [2], а також збірку статей під редакцією Е. Лавісса та А. Рамбо [14]. Названі автори були фактично одними з перших, хто спробував визначити місце та роль європейських країн у процесі набуття незалежності Румунією. Праця істориків В. Гросула та Є. Чергана [8] висвітлює відношення західноєвропейських держав до боротьби Молдавії та Валахії за об'єднання та незалежність. Питання об'єднання Дунайських князівств знаходилося також в полі зору румунських істориків Н. Аденілоане [1], К. Джуреску [9].

Серед істориків радянського та сучасного періоду найбільш активно займався даною проблематикою В. Виноградов – автор кількох монографій та чисельних наукових статей з означеної теми [3-7], в яких міститься огляд соціально-економічних та політичних передумов об'єднання Молдавії та Валахії, аналіз боротьби європейських держав навколо цього питання. Серед сучасних досліджень можна відзначити праці А. Кулакова [17], В. Дроздова [10].

Зміни сучасних реалій європейської системи загальної безпеки, потреба в комплексному дослідженні процесу об'єднання Дунайських князівств потребують подальшого комплексного узагальнення та об'єктивної оцінки політики європейських країн щодо означеного процесу.

Після закінчення Східної (Кримської) війни (1853-1856 рр.) питання про об'єднання румунських земель набувають нового звучання. Категорично проти об'єднання Дунайських князівств виступала Туреччина, яка побоювалася, що отримання князівствами незалежності може стати «поганим» прикладом для інших країн Балканського півострова [4, с. 62]. Англія, не бажаючи порушувати свої давні торговельні зв'язки з Портою, також висловлювалася проти незалежності князівств.

Аналогічної точки зору дотримувалася й Австрія, яка ще під час війни захопила території Молдавії та Валахії, й розраховувала затриматися тут надовго. Тому надання незалежності Дунайським князівствам не входило в плани Габсбургів [15, с. 47].

Франція, прагнучи витіснити Англію, Австрію, Росію, намагалася поставити під економічний та політичний контроль Молдавію та Валахію [3, с. 114-115]. У березні 1855 р. на конференції послів держав у Відні французький делегат запропонував створення єдиної Румунської держави, чим викликав невдоволення з боку турецького, англійського, австрійського представників. Справедливості раді зауважимо, що французи не були послідовними та беззаперечними прибічниками об'єднання Дунайських князівств, а розглядали їх лише як «розмінну карту» в своїх дипломатичних комбінаціях [13, с. 556].

Російська імперія також намагалася вигідно використати вирішення питання про надання Молдавії та Валахії незалежності, розраховуючи, що, з одного боку, це послабить владу Туреччини, а з іншого – не дозволить Австрії хазяйнувати в князівствах [11, с. 171]. Окрім цього, російським дипломатам не давала спокою думка про шляхи розколу антиросійської коаліції, що існувала на той час в Європі, й перспектива посварити Англію та Францію, вміло використавши питання щодо Дунайських князівств, видавалася досить реальною. До того ж, підтримка ідеї незалежності князівств, дозволяла Росії підкріпити свій «визвольний імідж», позиціонувати себе в очах європейської спільноти як захисника балканських народів, їх визволителя від Туреччини [12, с. 347].

Ось як ці події були описані на сторінках газети «Одесский вестник»: «... Порта та Австрія ... проголошують себе проти проекту об'єднання князівств; англійський посол інтригує... французький посол голосно підтримує думку про необхідність на користь об'єднання обох князівств в одне; представники інших держав не виявили ще позитивних думок з цього предмету...». Про плани російського уряду щодо Дунайських князівств газета не повідомляє [18].

Паризький конгрес 1856 р. не дав чіткої відповіді на питання щодо незалежності Дунайських князівств, хоча частина статей підсумкового документу стосувалася саме цього питання.

Так, у статті XXIII йшлося лише про утворення Європейської комісії в Бухаресті, яка разом з комісаром Туреччини повинна була «дослідити теперішнє положення князівств та запропонувати основи їх подальшого устрою» [23, с. 28]. Наступна стаття зобов'язувала султана скликати в кожному князівстві Диван, для того щоб з'ясувати точку зору різних верств населення князівств щодо остаточного устрою цих держав. Стаття XXV вимагала від султана повідомляти про свої висновки Європейську комісію, якій доручалося самостійне прийняття «остаточного рішення», яке в свою чергу мало бути погоджене з Туреччиною. Остаточна домовленість повинна була перерости в Конвенцію по Дунайським князівствам, яку «повинні були підписати» основні європейські країни [23, с. 30-31]. І лише після цього, султанський указ набував законної сили. Зрозуміло, що така заплутана та багатоступенева процедура вирішення питання долі Дунайських князівств, гальмувала процес їх об'єднання.

З одного боку проголошуючи незалежність Дунайських князівств, європейські країни намагалися максимально звужити можливості використання ними своєї незалежності. Це проявилось в чисельних обмеженнях:

- князівства залишилися «під верховною владою Порти» при гарантіях з боку європейських держав, що підписали угоду;
- Туреччина зобов'язувалась «залишити в цих князівствах незалежне та національне управління, ... свободу віросповідання, законодавства, торгівлі, судноплавства», хоча при цьому залишала за собою право втрутитися у внутрішні справи Дунайських князівств у випадку «порушення спокою в державах»;
- при дозволі на існування національної армії, необхідно було погоджувати її використання [23, с. 31].

Таким чином, Паризький трактат 1856 р. не вирішив питання про об'єднання Дунайських князівств, а передав його на розгляд європейській дипломатії та Туреччині. Хоча треба визнати, що цей договір забезпечив певні зовнішньополітичні передумови для створення румунської національної держави.

Після Паризького конгресу в Дунайських князівствах посилювався уніоністський рух, в якому взяли участь представники різних верств населення, хоча практично кожна група мала свої плани та задуми щодо реалізації програми незалежності.

Більшість представників торгівельно-промислової буржуазії та консерваторів влаштовувала наявна ситуація, тому вони не бажали проведення в майбутній державі значних реформ. До того ж великі землевласники побоювалися, що реформи можуть зачепити їх інтереси. Частина буржуазії виступала за обов'язкове проведення буржуазно-демократичних перетворень. Активними прибічниками майбутніх реформ виступали також радикали, лідером яких був К.А. Росетті. Більшість селян та міщан схвально ставилися до ідеї незалежності Дунайських князівств, сподіваючись в перспективі на вирішення більшості питань соціально-економічного характеру. Все це робило ідею проголошення незалежності Дунайських князівств досить популярною серед більшості населення регіону та сприяло появі різноманітних товариств, гуртків, об'єднань.

В Молдавії уніоністський рух активізувався наприкінці 1855 р., коли М. Когелнічану почав видавати в Яссах газету «Стяуа Дунерій». В середині 1856 р. було створено «Товариство об'єднання», основним гаслом якого стала вимога об'єднання Молдавії та Валахії на чолі з іноземним князем [8, с. 89]. В більшості міст Дунайських князівств виникли уніоністські комітети, які проводили чисельні маніфестації та збори. Незважаючи на певні утиски з боку Порти, уніоністський рух отримував все більше прибічників, і в другій половині 1856 р. він набув рис «петиційного протистояння». На європейські країни буквально обрушилися петиції від мешканців Молдавії та Валахії з вимогами об'єднання та незалежності. Результатом цієї активної діяльності стало видання в лютому 1857 р. султанського указу про об'єднання урядів Молдавії та Валахії і призначення виборів до об'єднаних органів влади [24, с. 61]. Водночас, під тиском Росії, розпочався вивід турецьких та австрійських військ з території князівств. Ці події активно обговорювалися на сторінках газети «Одесский вестник» [19].

Не зупиняючись докладно на перипетіях виборчої компанії зазначимо, що вибори відбувалися в умовах жорсткого пресингу з боку Туреччини та її прибічників: «Вогорідес (турецький намісник - В.Б.)... намагається шляхом поліцейських заходів заборонити усі приватні та публічні збори прихильників об'єднання», – зазначалося 20 квітня 1857 р. в матеріалах видання [20]. До того ж мала місце масштабна фальсифікація результатів виборів 1857 р. «Одесский вестник» 10 серпня 1857 р. повідомляв про факти фальсифікації виборів при складанні списків виборців. Так, за цими даними, з 3262 осіб духовництва до виборчих списків потрапило 193 особи, а проголосувало 17 осіб; з 3000 великих землевласників до списків потрапило 465, а проголосувало – 207; з 20 тис. дрібних землевласників до списків потрапило 2264, з 12 тис. купців до списків потрапило 1190; а промисловців вищого розряду було лише 11 осіб [21].

На засіданні Міжнародної комісії європейські країни висловили своє занепокоєння ходом виборчої компанії та фальсифікацією виборів у Молдавії [5, с. 181]. Пізніше цей протест оформився у вимогу анулювання результатів сфальсифікованих виборів. Незгода Туреччини призвела до чергової ескалації напруженості в міждержавних відносинах, та навіть розриву дипломатичних відносин [24, с. 96].

Під тиском Англії та Франції Порта скасувала результати виборів, призначивши нові на другу половину 1857 р. Друга спроба обрати новий уряд виявилася більш вдалою: прихильники незалежності та об'єднання отримали більшість голосів. Рішення, прийняті молдавським та валаським Диванами, «Одесский вестник» називав важливою новиною, підкреслюючи, що остаточні бажання молдавського та валаського урядів полягають в: «об'єднання обох князівств в єдину державу; спадковість іноземного принца з володільного дому; гарантії самостійності та нейтральності території князівств; представництві урядів з однією палатою...» [22].

Однак у черговий раз намагання Дунайських князівств щодо об'єднання наштовхнулося на протидію з боку великих європейських країн. Скориставшись певною неузгодженістю дій між Бухарестським та Ясським диванами, французький уряд (разом з Лондоном і Віднем) висунув умову закриття диванів. В цих обставинах Росія не ризикнула протидіяти європейській трійці й висловила підтримку запропонованій ідеї [8, с. 97].

Таким чином ні умови Паризького миру (1856 р.), ні наступні спроби обрання власних урядів для Дунайських князівств на цьому етапі не принесли бажаних результатів. Хоча з іншого боку, невирішеність питання сприяла активізації уніоністського руху в означених регіонах і подальшій боротьбі за створення незалежних держав. Європейські країни вже не могли просто «відмахнутися» від Дунайських князівств: вирішення їх подальшої політичної долі стає одним з актуальних питань європейської дипломатії середини XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аденилоане Н. Образование Румынского национального государства / Н. Аденилоане. – Бухарест : Меридиане, 1965. – 108 с.
2. Борецкий-Бергфельд Н. История Румынии / Н. Борецкий-Бергфельд // История Румынии: [сборник]. – М.: Альтернатива: Евролинц, 2003. – С. 113-270.
3. Виноградов В.Н. Британский лев на Босфоре / В.Н. Виноградов. – М., 1991. – 160 с.
4. Виноградов В.Н. Дипломатическая борьба вокруг объединения Дунайских княжеств (1856-1859) / В.Н. Виноградов // Вопросы истории. – 1986. – № 8. – С. 57-73.
5. Виноградов В.Н. Князь А. М. Горчаков – министр и вице-канцлер / В.Н. Виноградов // Новая и новейшая история. – 2003. – № 2. – С. 172-191.
6. Виноградов В.Н. Первый князь Румынии – Александр Ион Куза, история взлета и падения / В.Н. Виноградов // Новая и новейшая история. – 2005. – № 3. – С. 110-126.
7. Виноградов В.Н. Россия и объединение румынских княжеств / В.Н. Виноградов. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. – 331 с.
8. Гросул В.Я. Россия и формирование румынского независимого государства / В.Я. Гросул, Е.Е. Чертан. – М.: Наука, 1969. – 267 с.
9. Джуреску К.К. Образование единого Румынского государства / К.К. Джуреску. – Бухарест: Меридиане, 1971. – 168 с.
10. Дроздов В.В. «Одесский вестник» як джерело вивчення історії Дунайських князівств (кінець 50-х – початок 60-х рр. XIX ст.) / В.В. Дроздов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2008. – Вип. XV. – С. 212-220.
11. Захарова Л.Г. Александр II и место России в мире / Л.Г. Захарова // Новая и новейшая история. – 2005. – № 2. – С. 164-193.
12. История внешней политики России: первая половина XIX в.: (От войн России против Наполеона до Парижского мира 1856 г.) – М.: Международные отношения, 1999. – 448 с.
13. История дипломатии. В 3 тт. / Под ред. В. П. Потемкина. – М., Л.: ОГИЗ, 1945. – Т.1. – 658 с.
14. История XIX века: Западная Европа и внеевропейские государства / Под ред. Э. Лависса и А. Рамбо. – В 8 тт. – Т. 8. Ч. 1. – М., 1907. – 584 с.
15. Капустина Т.А. Николай I / Т.А. Капустина // Вопросы истории. – 1993. – № 11-12. – С. 27-49.
16. Киняпина Н.С. Внешняя политика России во второй половине XIX в. / Н.С. Киняпина. – М.: Высшая школа, 1974. – 280 с.

17. Кулаков А. Дунайские княжества во время австрийской оккупации 1854-1855 гг. / А. Кулаков // Восточный архив. – 2006. – № 14-15. – С. 19-25.
18. Одесский вестник. – 1856. – № 107.
19. Одесский вестник. – 1857. – № 37.
20. Одесский вестник. – 1857. – № 43.
21. Одесский вестник. – 1857. – № 89.
22. Одесский вестник. – 1857. – № 129.
23. Сборник договоров России с другими государствами (1856-1917) / под ред. Е.А. Адамова. – М. : Госполитиздат, 1952. – 463 с.
24. Чертан Е.Е. Русско-румынские отношения в 1859-1863 гг. / Е.Е. Чертан. – Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1963. – 232 с.

REFERENCES

1. Adeniloane N. Obrazovanie Rumynskogo natsionalnogo gosudarstva / N. Adeniloane. – Bukharest: Meridiane, 1965. – 108 s.
2. Boretskiy-Bergfeld N. Istoriya Rumynii / N. Boretskiy-Bergfeld // Istoriya Rumynii: [sbornik]. – М.: Alternativa: Evrolints, 2003. – S. 113-270.
3. Vinogradov V.N. Britanskiy lev na Bosfore. – М., 1991. – 160 s.
4. Vinogradov V.N. Diplomaticeskaya borba vokrug obedineniya Dunayskikh knyazhestv (1856-1859) / V.N. Vinogradov // Voprosy istorii. – 1986. – № 8. – S. 57-73.
5. Vinogradov V.N. Knyaz A. M. Gorchakov – ministr i vitse-kantsler / V.N. Vinogradov // Novaya i noveyshaya istoriya. – 2003. – № 2. – S. 172-191.
6. Vinogradov V.N. Pervyy knyaz Rumynii – Aleksandr Ion Kuza, istoriya vzleta i padeniya / V.N. Vinogradov // Novaya i noveyshaya istoriya. – 2005. – № 3. – S. 110-126.
7. Vinogradov V.N. Rossiya i obedinenie rumynskikh knyazhestv / V.N. Vinogradov. – М.: Izd-vo Akademii nauk SSSR, 1961. – 331 s.
8. Grosul V.Ya. Rossiya i formirovanie rumynskogo nezavisimogo gosudarstva / V.Ya. Grosul, E.E. Chertan. – М.: Nauka, 1969. – 267 s.
9. Dzhuresku K.K. Obrazovanie edinogo Rumynskogo gosudarstva / K.K. Dzhuresku. – Bukharest: Meridiane, 1971. – 168 s.
10. Drozdov V.V. «Odesskiy vestnik» yak dzherelo vyvchennya istoriyi Dunayskykh knyazivstv (kinets 50-kh – pochatok 60-kh rr. XIX st.) / V.V. Drozdov // Problemy istoriyi Ukrainy XIX – pochatku XX st. – 2008. – Vyp. XV. – S. 212-220.
11. Zakharova L.G. Aleksandr II i mesto Rossii v mire / L.G. Zakharova // Novaya i noveyshaya istoriya. – 2005. – № 2. – S. 164-193.
12. Istoriya vneshney politiki Rossii: pervaya polovina XIX v.: (Ot voyn Rossii protiv Napoleona do Parizhskogo mira 1856 g.) – М.: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1999. – 448 s.
13. Istoriya diplomatii. V 3 tt. / Pod red. V. P. Potemkina. – М., L.: OGIZ, 1945. – T.1. – 658 s.
14. Istoriya XIX veka: Zapadnaya Evropa i vnevropeyskie gosudarstva / Pod red. E. Lavissa i A. Rambo. – V 8 tt. – T. 8. Ch. 1. – М., 1907. – 584 s.
15. Kapustina T.A. Nikolay I / T.A. Kapustina // Voprosy istorii. – 1993. – № 11-12. – S. 27-49.
16. Kinyapina N.S. Vneshnyaya politika Rossii vo vtoroy polovine XIX v. / N.S. Kinyapina. – М.: Vysshaya shkola, 1974. – 280 s.
17. Kulakov A. Dunayskie knyazhestva vo vremya avstriyskoy okkupatsii 1854-1855 gg. / A. Kulakov // Vostochnyy arkhiv. – 2006. – № 14-15. – S. 19-25.
18. Odesskiy vestnik. – 1856. – № 107.
19. Odesskiy vestnik. – 1857. – № 37.
20. Odesskiy vestnik. – 1857. – № 43.
21. Odesskiy vestnik. – 1857. – № 89.
22. Odesskiy vestnik. – 1857. – № 129.
23. Sbornik dogovorov Rossii s drugimi gosudarstvami (1856-1917) / pod red. E.A. Adamova. – М. : Gospolitizdat, 1952. – 463 s.
24. Chertan E.E. Russko-rumynskie otnosheniya v 1859-1863 gg. / E.E. Chertan. – Kishinev : Kartya moldovenyaske, 1963. – 232 s.

Березовская В. Дунайские княжества на пути к независимости: неудачные попытки 1856-1857 гг.

В статье анализируется политика европейских государств – Франции, Англии, Австрии, России, а также Турции в вопросе перспектив предоставления независимости и политической самостоятельности Дунайским княжествам. После окончания Восточной (Крымской) войны вопрос

объединения румынских земель получил новое звучание и стал одним из основных в европейской дипломатии. К сожалению, ни одна из европейских стран не хотела в реальности действительного объединения румынских земель, поэтому первые попытки решить этот вопрос и провести выборы самостоятельного правительства закончились неудачей. Несмотря на условия Парижского мира (1856 г.) и последующие за этим указы турецкого правительства, решить данный вопрос на протяжении 1856-1857 гг. так и не удалось.

Ключевые слова: Дунайские княжества, румынские земли, унионистское движение, европейская дипломатия, Парижский трактат.

Berezovskaya V. Danubian principalities on the road to independence: 1856-1857 years of failed attempts.

The article analyzes the policy of large European countries – France, Britain, Austria, Russia and Turkey on the issue of providing independence and political autonomy of the Danubian principalities. After the Eastern (Crimean) war, the issue of unification of the Romanian lands acquires new meaning and becomes a major in European diplomacy. Unfortunately, none of the European countries did not want the real unification of the Romanian lands, because the first attempt to address this issue and to hold elections to autonomous governments ended inconclusively. Despite the terms of the Paris Peace (1856) and subsequent disposal of the Turkish Government to address this issue during the 1856-1857 biennium and failed.

Keywords: Danubian principalities, the Romanian land, unionist movement, European diplomacy, Paris treatise.

Одержано 4.06.2015

УДК 94 (479.25+477) «1800/1897»

Лілія Циганенко
(Ізмаїл)

ГРЕКИ В ПІВДЕННІЙ БЕССАРАБІЇ В ХІХ ст.

Розглядаються питання грецької міграції на землі Південної Бессарабії в ХІХ ст.; аналізуються архівні відомості щодо чисельності грецької общини в регіоні в різні періоди означеного часу. Виокремлено характер професійних уподобань місцевих греків та рівень їх матеріального забезпечення. Проаналізовані різні напрямки комерційного життя представників грецьких родин Ізмаїла, Акерману, з'ясовано місце та роль греків-переселенців у громадському та культурному житті придунайських міст. Виділяються етапи переселення грецьких колоністів на землі Південної Бессарабії.

Ключові слова: греки, Ізмаїл, Тучков, Акерман, торгівля, комерція, маєтності.

Враховуючи процеси колонізації, що відбувалися на теренах Південної Бессарабії протягом ХІХ ст., поліетнічний склад її населення, спільну економічну діяльність різних народів, які населяли ці землі, неминуче приходиш до розуміння необхідності виявлення реального внеску окремих етнічних груп у господарчий та культурний розвиток регіону.

Становлення та добробут більшості грецьких родин були пов'язані саме з господарчим освоєнням родючих земель Півдня України й безпосередньо Бессарабії, появою нових можливостей для розвитку зовнішньої та внутрішньої торгівлі.

Багато грецьких купців, починаючи з другої половини ХVІІІ ст., прибували до великих міст південного регіону, в тому числі до Одеси, Ізмаїла, Акермана, Рені, де засновували свої торговельні фірми. Є відомості, що на початку ХІХ ст. в Російській імперії діяло 800 грецьких фірм [2, с. 40], які контролювали значні об'єми зовнішньої

та внутрішньої торгівлі в державі. Успіхи в торговельній діяльності створили сприятливі умови для розвитку грецьких громад в містах Південної Бессарабії.

На землях Південної Бессарабії греки мешкали з давніх часів. Великий Геродот повідомляв, що поблизу Дністра мешкають елліни, яких називають тіритами (поселення Тіра на місці сучасного Білгород-Дністровського). При турках (з другої половини XV ст.), греки активно оселялися в містах і фортецях в якості чиновників або купців. Багатьом з них вдалося змішатися з місцевим (як правило, молдавським) нобілітетом та стати власниками великих земельних ділянок [3, с. 105]. При цьому більшість грецьких переселенців продовжували займатися торгівлею.

Грецька міграція на землі Південної Бессарабії мала кілька хвиль. У другій половині XVIII – на початку XIX ст. греки в черговий раз з'явилися в Бессарабії. Точних відомостей щодо кількості грецької громади в фортеці Ізмаїл у цей час, на жаль, немає. Однак, ми можемо припустити, що саме в руках греків знаходилася значна частина регіональної торгівлі.

Більш точні відомості щодо грецьких переселенців ми знаходимо в документах початку XIX ст. Так, влітку 1811 р., в місто Тучков (Ізмаїл) прибуло 3 грецьких родини, загальна кількість членів яких становила 13 осіб. Це був грек Хаджи Микола (27 років), який разом з дружиною та донькою прибув з Херсону [7, арк. 58 зв.-59]. Із-за Дунаю до фортеці Ізмаїл прибули дві грецькі родини. Олександр Николович (39 років) разом з дружиною та сином. Цікаво, що разом з ними були записані 2 грека-працівника [7, арк. 13 зв.-14]. Друга родина греків-переселенців з-за Дунаю – це Петро Шеро (39 років). Родина Шеро складалася з 7 осіб – Петро Шеро, його мати, дружина та донька. Разом з ними в будинку ще мешкали грек-пожилець зі своєю дружиною та донькою [7, арк. 80 зв.-81].

Серед відомостей наступної архівної справи, яка датується 1811 р., ми зустрічаємо нові прізвища греків, які прибули до фортеці Ізмаїл з-за Дунаю. Наприклад, це Кость Дима (50 років) з 6 членами родини; Микола Греков (28 років) разом з дружиною і братом та інші [8, арк. 17 зв.-18]. Таким чином ми можемо констатувати, що на початку XIX ст. грецька колонізація придунайських земель набирала обертів.

Більш повну інформацію щодо грецьких переселенців в місті та фортеці ми знаходимо в архівних справах, датованих 1817-1818 рр. Так, серед 7 трактирів та інших питних закладів цього часу на території міста та фортеці, знаходимо згадку по 4 грецьких кофейні [9, арк. 2], що свідчить про те, що греки не лише успішно переселилися до цього регіону, а й досить активно брали участь в економічному розвитку краю. Окрім цього на території фортеці діяла грецька лазня [9, арк. 4].

У місті Тучкові в 1817 р. мешкало 85 представників грецького етносу: 66 чоловіків і лише 19 жінок [9, арк. 6-7]. Порівняно з представниками інших етносів, що мешкали в місті, греки становили лише 1,25% загальної кількості населення Тучкова, яке до речі, на цей час становило 6 772 особи. На території фортеці Ізмаїл мешкало 44 етнічних греки, які оселилися тут ще з часів турецького панування. На відміну від міських греків у фортеці гендерних перекосів серед греків практично не існувало: 22 чоловіки та 24 жінки [9, арк. 8].

Що ж до наявності грецьких переселенців у сільській місцевості в цей період – тут ми можемо впевнено констатувати: греки не дуже цікавилися сільським господарством, а відтак життя в сільській місцевості їх не приваблювало. За даними військової статистики 1817 р. на хуторах в окрузі міста та фортеці мешкав лише... один грек (Некрасівська дача) [9, арк. 41].

Наступні статистичні відомості відносяться до 1818 р. У цей час загальна кількість мешканців міста та фортеці збільшилась і становила 9 389 осіб [9, арк. 58]. Водночас спостерігається й часткове збільшення чисельності грецького етносу – 131 особа, з яких 88 чоловіків і 43 жінки [9, арк. 58 зв.].

Суттєві кількісні зміни в грецькій общині краю відносяться до 1820 р. На цей час вже діяв Свято-Миколаївський грецький монастир у власності якого перебувало 4

будинки, 20 кімнат-келій для монахів, 5 крамниць, 9 комор [10, арк. 2]. Нам відомі імена священнослужителів цього часу. Всього на Тучков і фортецю Ізмаїл приходилося 14 церковнослужителів, серед яких два священника були греками. Це Петро Леоніка та Петро Попов. На підставі архівних документів і досліджень молдавського історика М. Руссева ми змогли з'ясувати окремі моменти з життя грецьких священників на землях Південної Бессарабії. Так, Петро Леонік походив з купецької родини. У червні 1813 р. єпископ Бендерський і Акерманський Димитрій посвятив Петра Леоніка в дякони та священники, а вже в січні 1814 р. його було переведено до фортеці Ізмаїл до Миколаївського монастиря, парафія якого складалася, в першу чергу, з греків-купців та членів їх родин, що мешкали на території фортеці [14, с. 46, 48].

Згідно формулярного списку Петро Попов, який походив з родини священників, отримав духовний сан ще у вересні 1790 р. (під час турецького панування в краї) і проводив богослужіння в сільських церквах поблизу Андрианополя. На початку 1810 р. він разом з представниками своєї парафії перейшов до Молдавії та в червні 1814 р. вже згадуваний нами єпископ Димитрій перевів його до одного з молдавських містечок, розташованих на землях Південної Бессарабії. Пізніше, вже на початку 20-х рр. XIX ст. Петро Попов продовжив службу в Тучкові [14, с. 47].

Цікаво, що вперше на початку XIX ст. в документах ми зустрічаємо згадку про «дворян грецької нації». У цьому списку лише 9 осіб: К. Попазолпрасин, Д. Попандопуло-Корфино, К. Сочагло, П. Варнаиот, А. Заравино, О. Нестерович, І. Дума, М. Драгичевич, К. Вайнуський [10, арк. 33]. За яким принципом ці особи були віднесені до дворянської верстви – не зрозуміло, бо ніяких інших (крім назви таблиці) документальних свідчень щодо їх дворянського походження ми не виявили. Однак при цьому, всі названі особи мали власні кам'яні будинки. Щодо роду занять – з 9 зазначених осіб 8 займалися комерцією (що також не дуже в'яжеться з дворянським статусом). Всього ж у цій категорії (чоловіків, жінок, дітей) ми нарахували 26 осіб.

«Дворяни грецької нації» були не єдиними етнічними греками про яких збереглися відомості в архівній справі за 1820 р. Нами виявлено ще один цікавий список, що складався з 49 прізвищ голів родин [10, арк. 9-14]. До цього списку увійшли особи з різним достатком і родом занять. Так, 22 особи зазначили в якості свого основного заняття комерцію або торговельні операції; 4 – утримували шинки. Наведені цифри свідчать, що більша частина греків міста Тучков і фортеці Ізмаїл (майже 53%) присвятила себе торговому бізнесу.

Були серед ізмаїльських греків й відкупники. Відомо, що в генерального відкупника Бессарабії, члена обласної Верховної Ради, великого землевласника молдавського боярина Іордакія Варфоломея субконтрактниками по містам Бессарабії були купці різних національностей [1, с. 13]. Щодо Ізмаїлу, то тут відкупниками були єврей А. Перпер і грек А. Міотві. Значна увага бессарабських купців до відкупних платежів пояснювалась їх високою прибутковістю: питний відкуп щорічно становив у цілому по регіону майже 1,5 млн. сріблом [10, арк. 20].

У зазначеному списку є досить заможні родини. Наприклад, Х. Далі володів 2 кам'яними будинками, 2 млинами; І. Кістієвич був власником 3 будинків, 2 цегляних заводів; Г. Константинопуло мав 3 будинки, 1 млин і комору. Є в списку родини, в яких у графі «власність» не зазначено нічого – М. Демандопуло, К. Хадриополо, Д. Псамопуло, А. Дуропулос та інші. Окрім цього, в списку є 4 прізвища – К. Добираполо, С. Демандопуло, Ф. Змірнео, К. Делето – в графі рід занять яких зазначено – «за кордоном», що може свідчити або про переселення цих осіб, або про їх тимчасовий виїзд за кордон у торгових справах.

У цілому, за нашими підрахунками, в 1820 р. грецька община складалася з 141 особи (99 чоловіків і 42 жінки). Греки мали у своїй власності 30 кам'яних будинків, 4 комори, 6 магазинів, 4 млини, 2 цегляних заводи тощо.

Відомості 1821 р. свідчать про поступове зростання чисельності грецької громади в краї та збільшення її матеріального потенціалу. Кількість господарів грецьких родин збільшилася до 63 осіб, а загальна кількість греків – до 185 осіб [11, арк.1-4]. У власності греків у 1821 р. знаходилося 35 будинків, 14 комор, 15 крамниць, 17 магазинів тощо. Серед найбільш заможнів представників грецького етносу ми виділяємо капітана С. Якуліна (2 будинки, 2 магазини), К. Маврокордатія (2 будинки, 1 комора), М. Кандупулов (2 будинки, 2 комори), М. Мідзупупало (2 будинки). У багатьох грецьких родин були прислужники або пожилці, як правило також греки, які, не маючи власного житла, мешкали разом з господарями та працювали на родину.

Серед загального списку мешканців міста в 1821 р. з'являються греки-військовослужбовці. Наприклад, – полковник флотський (так в документі – Л.Ц.) Пониндопул (власник будинку, в якому окрім його родини мешкав пожилець-грек Георгій); майор Патараки (власник кількох будинків як на території фортеці так і міста). Певний достаток серед греків на цей час мав капітан порту Івана Попандопуло, в якого на території фортеці було 2 будинки (на 5 і 6 кімнат), 2 крамниці, а на території міста Тучкова – 2 будинки, 3 крамниці, 1 комора [12, арк. 3-6].

Щодо сфери діяльності грецьких мешканців краю, то окрім відкупної та комерційно-торговельної діяльності на своїх площах, про які ми вже згадували, не останнє місце займала оренда або взяття в найм окремих приміщень під торгові заклади. Саме цю сферу ми можемо вважати однією з ефективних форм міжетнічної взаємодії в діловій сфері того часу. Архівні відомості 1826 р. дають яскраві підтвердження цієї тези. Так, приміщення та будинок генерал-майора Тучкова (які знаходилися в другій частині міста), були здані в оренду грекам Христофору Жбунову, Костянтину Посорієву, Ані Політопулу, Настасію Сандулову [12, арк. 10-12]. І таких прикладів міжетнічного господарчої співпраці досить багато.

Вже пізніше ізмаїльські греки об'єдналися в етнічну общину, яка розташовувалася в Купецькому кварталі між вулицями Нижне-Торговою (нині східна частина вулиці Бендерської) та Німецькою (східна частина вулиці Железнякова). Головною вулицею кварталу вважали Грецьку (східна частина сучасної вулиці Кірова). Саме тут на перехресті двох вулиць стояла Грецька церква, яка, на жаль, не збереглася до наших днів: на початку 80-х рр. ХХ ст. вона була знищена. На сьогодні поряд з місцем, де розташовувалась церква, знаходяться житлові будинки з келіями, в яких у ХІХ ст. мешкали грецькі монахи.

Сприяючи притоку іноземців, царський уряд офіційно запросив православних підданих Османської імперії переселятися до південних регіонів Росії, в тому числі й до Південної Бессарабії. Традиційно уряд надавав пільги переселенцям – звільнення від сплати податків протягом 10 років, кредити на будівництво житла тощо. Це приваблювало переселенців до більш активної колонізації краю.

Колоністи-іноземці, в тому числі й греки, залишили помітний слід у господарчому розвитку краю. Так, за підрахунками дослідниці Терентьєвої, у 1838 р. з 489 підприємств південного регіону, що спеціалізувалися на зовнішній торгівлі, 352 (або 72%) належали іноземцям, серед яких було багато греків [15, с. 199].

У другій половині ХІХ ст. серед грецьких мешканців Південної Бессарабії з'являються окремі родини, чиї прізвища стають нерозривними з розвитком регіону, з поняттями добродійності та допомоги нужденним. Це етнічні греки з родин Захаріаді (Ізмаїл), Мутафоло (Акерман), Феміліді (Акерман) та інші.

Представники родини Захаріаді стали першими з етнічних греків, які очолили міське управління в Ізмаїлі. П'ять братів: Захарій, Іван, Павло, Олександр, Костянтин у дорослому віці стали одними з найбагатших людей Південної Бессарабії. Захаріаді були першими землевласниками, що започаткували роботу з промислового освоєння регіону. Кожен з братів займався певною галуззю сільського господарства: Павло акцентував свою увагу на боротьбі з комахами-шкідниками в регіоні; Олександр – займався виноградарством та пожертвував капітал на облаштування плавучої баржі-шпиталю «Сестриця» [6].

Грек за походженням Мільтиад Павлович Мутафоло прибув до Акерману тікаючи від турецького гніту. Успіхи в торгових операціях дозволили йому зібрати значний капітал й стати одним з найбагатших підприємців у місті. У другій половині XIX ст. М. Мутафоло протягом 20 років виконував обов'язки міського голови.

Етнічний грек Михайло Костянтинович Феміліді – купець другої гільдії, судовласник, міський голова Акермана. Як і більшість греків-переселенців Михайло Феміліді займався комерцією: торгував зерном, відкрив кілька підприємств з вироблення соняшникової олії, організував торгівлю вугіллям тощо. Разом зі своїм компаньйоном – дворянином і греком за походженням Євгеном Караводіним – в останній третині XIX ст. купив пароплав й невдовзі склав конкуренцію більшості місцевих і одеських судовласників. М. Феміліді брав активну участь в громадському житті міста. Він був грецьким віце-консулом в Акермані, одним з членів-засновників громадських міських зборів, головою сирітського суду, членом правління товариства Червоного Хреста, головою Акерманського товариства взаємного кредиту тощо [5].

За Першим Загальноросійським переписом населення (1897 р.) в цілому в Бессарабії мешкало 2 737 греків. Найбільша кількість греків мешкала в Ізмаїлі (503 особи) та Ізмаїльському повіті (750 осіб) [13].

Павло Крушеван у своєму альманасі «Бессарабія» дає дещо відмінну характеристику грецькій колонізації в краї. Так, на його думку «на теперішній час в Бессарабії мешкає до 4 тис. греків» [4, с.137]. Більша частина греків, за свідченнями автора, мешкали в портових містах регіону. Особливо багато греків було в Ізмаїлі, Рені, Акермані, де вони займалися торгівлею, орендували землі, брали участь у різних фінансових операціях та аферах.

Таким чином, навіть стислий огляд теми дослідження свідчить, з одного боку, про важливість грецького сегменту в історії розвитку та становлення Південної Бессарабії, а з іншого, – про тісну міжетнічну співпрацю мешканців регіону в економічній сфері.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аникин В. Элементы экономического взаимодействия населения Бессарабии в процессе межнационального общения (XIX в.) / Владимир Аникин // Русин. – 2007. – № 1 (7). – С. 10-16.
2. Арш Г.Л. Тайное общество «Филики Этерия» / Григорий Львович Арш. – М., 1965. – 60 с.
3. Берг Л.С. Население Бессарабии. Этнографический состав и численность / Лев Семенович Берг. – Петроград, 1923. – 198 с.
4. Бессарабия: Географический, исторический, статистический, этнографический, литературный справочный сборник / Под ред. Павла Александровича Крушевана. – М.: Газ. «Бессарабец», 1903. – 520 с.
5. Записки старого Аккермана [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old-akkerman.livejournal.com/11993.html>.
6. Захариади: кто они и что сделали для Измаила [Електронний ресурс] / Бессарабия LIVE. – Режим доступу: <http://bessarabiainform.com/2013/04/zaxariadi/>.
7. Комунальна установа «Ізмаїльський архів», ф. 514. Измаильская городская полиция (1810-1911), оп.1, д. 4. Формулярное описание жителей крепости Измаил с указанием национального состава и прежнего места жительства (1811-1812). – 106 л.
8. Комунальна установа «Ізмаїльський архів», ф. 514. Измаильская городская полиция (1810-1911), оп.1, д. 5. Формулярное описание жителей крепости Измаил с указанием национального состава и прежнего места жительства (1811-1812). – 29 л.
9. Комунальна установа «Ізмаїльський архів», ф. 514. Измаильская городская полиция (1810-1911), оп.1, д. 12. Ведомости о состоянии народонаселения, сельского хозяйства, промышленности, домостроения в городе и принадлежащих ему хуторах (14.10.1817 - 24.03.1818). – 63 л.
10. Комунальна установа «Ізмаїльський архів», ф. 514. Измаильская городская полиция (1810-1911), оп.1, д. 33. Формулярное описание жителей города Тучкова и крепости Измаил с указанием национального состава и рода занятий за 1820 год. – 243 л.
11. Комунальна установа «Ізмаїльський архів», ф. 514. Измаильская городская полиция (1810-1911), оп.1, д. 36. Книга регистрации домовладельцев и строений города Тучкова и крепости Измаил для расквартирования воинских частей (1821 г.). – 101 л.
12. Комунальна установа «Ізмаїльський архів», ф. 514. Измаильская городская полиция, с 1879 г. Измаильское городское полицейское управление, г. Измаил Д. 51. Книга регистрации домовладельцев и строений города Тучкова и крепости Измаил для расквартирования воинских частей (1826 г.). – 98 л.
13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Изд. Центр. стат. ком. МВД; [Под ред. Н.А. Тройницкого]. В 89 т. – Т. III: Бессарабская губерния. – 1905. – 312 с.

14. Русев Н.Д. Население Измаильского цинута в 1815 г.: храмы, священники, прихожане / Н.Д. Русев // Русин. – 2013. – № 4 (34). – С. 41-52.

15. Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII-XX вв.) / Наталья Терентьева. – К.: Аквилон-прес, 1999. – 352 с.

REFERENCES

1. Anikin V. Elementy ekonomicheskogo vzaimodeystviya naseleniya Bessarabii v protsesse mezhnatsionalnogo obshcheniya (XIX v.) / Vladimir Anikin // Rusin. – 2007. – № 1 (7). – S. 10-16.

2. Arsh G.L. Taynoe obshchestvo «Filiki Eteriya» / Grigoriy Lvovich Arsh. – M., 1965. – 60 s.

3. Berg L.S. Naselenie Bessarabii. Etnograficheskiy sostav i chislennost / Lev Semenovich Berg. – Petrograd, 1923. – 198 s.

4. Bessarabiya: Geograficheskiy, istoricheskiy, statisticheskiy, etnograficheskiy, literaturnyy spravochnyy sbornik / Pod red. Pavla Aleksandrovicha Krushevana. – M.: Gaz. «Bessarabets», 1903. – 520 s.

5. Zapiski starogo Akkermana [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://old-akkerman.livejournal.com/11993.html>.

6. Zakhariadi: kto oni i chto sdelali dlya Izmaila [Elektronnyy resurs] / Bessarabiya LIVE. – Rezhim dostupu: <http://bessarabiainform.com/2013/04/zaxariadi/>.

7. Komunalna ustanova «Izmayilskyy arkhiv», f. 514. Izmailskaya gorodskaya politsiya (1810-1911), op.1, d. 4. Formulyarnoe opisanie zHITELEY kreposti Izmail s ukazaniem natsionalnogo sostava i prezhnego mesta zhitelstva (1811-1812). – 106 l.

8. Komunalna ustanova «Izmayilskyy arkhiv», f. 514. Izmailskaya gorodskaya politsiya (1810-1911), op.1, d. 5. Formulyarnoe opisanie zHITELEY kreposti Izmail s ukazaniem natsionalnogo sostava i prezhnego mesta zhitelstva (1811-1812). – 29 l.

9. Komunalna ustanova «Izmayilskyy arkhiv», f. 514. Izmailskaya gorodskaya politsiya (1810-1911), op.1, d. 12. Vedomosti o sostoyanii narodonaseleniya, selskogo khozyaystva, promyshlennosti, domostroeniya v gorode i prinadlezhashchikh emu khutorakh (14.10.1817 - 24.03.1818). – 63 l.

10. Komunalna ustanova «Izmayilskyy arkhiv», f. 514. Izmailskaya gorodskaya politsiya (1810-1911), op.1, d. 33. Formulyarnoe opisanie zHITELEY goroda Tuchkova i kreposti Izmail s ukazaniem natsionalnogo sostava i roda zanyatiy za 1820 god. – 243 l.

11. Komunalna ustanova «Izmayilskyy arkhiv», f. 514. Izmailskaya gorodskaya politsiya (1810-1911), op.1, d. 36. Kniga registratsii domovladeltsev i stroeniy goroda Tuchkova i kreposti Izmail dlya raskvartirovaniya voinskikh chastey (1821 g.). – 101 l.

12. Komunalna ustanova «Izmayilskyy arkhiv», f. 514. Izmailskaya gorodskaya politsiya, s 1879 g. Izmailskoe gorodskoe politseyskoe upravlenie, g. Izmail D. 51. Kniga registratsii domovladeltsev i stroeniy goroda Tuchkova i kreposti Izmail dlya raskvartirovaniya voinskikh chastey (1826 g.). – 98 l.

13. Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. / Izd. Tsentr. stat. kom. MVD; [Pod red. N.A. Troynitskogo]. V 89 t. – T. III: Bessarabskaya guberniya. – 1905. – 312 s.

14. Rusev N.D. Naselenie Izmailskogo tsinuta v 1815 g.: khramy, svyashchenniki, prikhozhane / N.D. Rusev // Rusin. – 2013. – № 4 (34). – S. 41-52.

15. Terentyeva N. Greki v Ukraine: ekonomicheskaya i kulturno-prosvetitel'skaya deyatel'nost (XVII-XX vv.) / Natalya Terentyeva. – K.: Akvilon-pres, 1999. – 352 s.

Цыганенко Л. Греки в Южной Бессарабии в XIX в.

Рассматриваются вопросы греческой миграции на земли Южной Бессарабии в XIX в.; анализируются архивные документы о численности греческого общества в регионе на разных этапах рассматриваемого периода. Выделяется род профессиональных пристрастий местных греков и уровень их материального благосостояния. Проанализированы разные направления коммерческой жизни представителей греческих семей Измаила, Аккермана, определено место и роль греков-переселенцев в общественной и культурной жизни придунайских городов.

Ключевые слова: греки, Измаил, Тучков, Аккерман, торговля, коммерция, собственность.

Tsyganenko L. Greeks in Southern Bessarabia in the XIXth century.

The questions of Greek migration to the lands of Southern Bessarabia in the XIXth century issues; archival documents about the number of Greek society in the region analyzes at different stages of the period. The profession predilections local Greeks and their level of material well-being provided. Different areas of commercial life of the representatives of the Greek family of Izmail, Ackerman, the place and the role of Greek immigrants in the social and cultural life of the Danube cities analyzed.

Keywords: Greek, Izmail, Tuchkov, Ackerman, trade, commerce, property.

*Інна Демуз
(Переяслав-Хмельницький),
Ігор Шпильовий
(Київ)*

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті здійснено класифікацію і ґрунтовний аналіз опублікованих документів наукових товариств другої половини XIX – початку XX ст.

Акцентовано увагу на існуванні чотирьох груп таких документів: 1) документальні джерела, до яких віднесено видання з історії вищих навчальних закладів, у стінах яких функціонували наукові товариства, видання каталогів документів наукових установ або речових пам'яток музеїв при товариствах; 2) нормативні матеріали і наукова продукція товариств, що представлені законодавчими актами, які стосуються заснування осередків і організації їхньої діяльності, програмними, статутними та звітними матеріалами, протоколами засідань наукових інституцій, а також тематичними публікаціями членів товариств, у яких зачасту подавалася інформація про наукові зв'язки з закордонними і вітчизняними науковими товариствами та державними закладами, про склад товариств, їхніх почесних членів, щорічні видатки, свідчення про виставки, з'їзди, кількість і зміст доповідей членів товариств, звіти про лекційну діяльність, видання товариств, фонди, премії тощо; 3) мемуари, спогади й листи членів товариств (О. Барвінського, А. Богданова, Ф. Вовка, Д. Дорошенка, М. Драгоманова, І. Житецького, О. Кістяківського, О. Ковалевського, І. Мечникова, М. Мочульського, Є. Олесницького, М. Петрова, В. Піскорського, С. Русової, І. Сеченова, Є. Чикаленка та ін.); 4) довідкові видання, що є результатом аналітико-синтетичної переробки первинних документів. Остання група представлена виданнями, в яких подано переліки наукових товариств, бібліографічними покажчиками як наукової літератури про товариства, так і друкованої продукції останніх.

Доведено, що опубліковані документи наукових товариств другої половини XIX – початку XX ст. є досить різноманітними та презентативними.

Ключові слова: наукові товариства, опубліковані документи, програми, статутути, звіти, протоколи засідань, фінансова звітність, збірники праць, мемуари, спогади, листи, довідкова література, бібліографічні видання.

Сьогодні під науковим товариством розуміють об'єднання учених, фахівців і осіб, зацікавлених у розвитку окремих ділянок науки з метою організації наукових дослідів, публікації наукових праць і поширення наукових знань серед населення. Наукове товариство – це також і добровільні організації, які об'єднують наукових і практичних працівників за фахом або профілем їхньої роботи з метою сприяння розвитку і популяризації науки, підвищення професійної кваліфікації членів товариств, широкого впровадження у практику найновіших досягнень науки й техніки, поширення наукових знань. Наукові товариства є складовою частиною громадських організацій.

Перші наукові товариства на теренах України виникли на початку XIX ст. з метою презентації окремих наукових дисциплін, ідей, концепцій та обговорення актуальних прикладних тем досліджень, публікації наукових видань тощо. З середини – другої половини XIX ст. процес утворення наукових товариств значно прискорився, що було пов'язано з подальшою спеціалізацією науки і зростаючою потребою в науковому спілкуванні. Дослідники, об'єднані спільними інтересами у вільні, не регламентовані становими, майновими й освітніми рамками групи, відіграли значну роль не лише в науковому, культурному розвитку суспільства, а й у соціальному. Різногалузеві наукові товариства другої половини XIX – початку XX ст. є історично складеною, новою (на час появи) формою організації науки, одним із колективних методів наукової роботи.

Їхнє виникнення зумовлене об'єктивними процесами еволюції окремих дисциплін, їхнім виділенням з інших галезей знань; створенням власних наукових кадрів в університетах; впливом західноєвропейської прогресивної наукової думки на вітчизняну громадськість; входженням тогочасних імперій (Російської та Австро-Угорської) до загальноєвропейського історичного процесу тощо.

Професіоналізація та інституціоналізація української гуманітарної та природничої науки другої половини XIX – початку XX ст. – одна з малодосліджених проблем вітчизняної історіографії. Окрім того, тогочасними науковими товариствами продукують значний пласт документів, які, вважаємо, утворюють окремий специфічний документний ресурс, що є цікавим для дослідників: 1) документальні джерела; 2) нормативні матеріали і наукова продукція товариств; 3) мемуари, спогади і листи членів товариств; 4) довідкові видання.

Першу групу утворюють т. зв. **документальні джерела** – видання документів. Історіографія, поряд з іншими питаннями, вивчає процес нагромадження і введення до наукового обігу історичних джерел. Публікації документів використовуються, як зазначає А. Коцур, для характеристики стану на кожному історіографічному етапі джерельної бази вивчення зазначеної теми, формулювання особливостей археографічної роботи з даної проблеми. Окрім того, для історіографії становить інтерес перш за все концепція упорядників джерел, яка відображає спрямованість і рівень вивчення проблеми на певному етапі (ця концепція проявляється в тематиці публікацій, принципах відбору джерел для видання, в інших елементах археографічного оформлення) [49, с. 16-17]. Так, важливе значення для вивчення історії наукових товариств України другої половини XIX – початку XX ст. мають опубліковані документи, зокрема, видання документів з історії вищих навчальних закладів, у стінах яких функціонували наукові товариства [46], видання каталогів документів наукових установ або речових пам'яток музеїв при товариствах [44-45].

Друга група представлена, згідно запропонованої класифікації В. Хмарського, який характеризував джерельну базу з проблеми діяльності археографічних наукових товариств України, **нормативними матеріалами** (законодавчі акти, що стосувалися заснування наукових установ і організації їхньої діяльності; програмні, статутні та звітні матеріали, протоколи засідань наукових інституцій тощо) і **науковою продукцією** (тематичні публікації членів товариств). Особливу цінність становлять саме програмні, статутні, звітні матеріали та протоколи засідань наукових товариств. Статутні й програмні матеріали «цінні як декларація намірів засновників наукових установ або їх керівного ядра щодо напрямів дослідження» [117, с. 41]. Статути вказували на мету діяльності й основні завдання осередку, регламентували коло посадовців і категорії тих, хто брав участь у його діяльності, визначали місце зборів у роботі наукової установи, засвідчували основні засоби накопичення коштів для успішного функціонування, з'ясовували права товариств, обов'язки й права їхніх членів. Як наголошує В. Хмарський, аналізуючи зміст статутів і програмних документів, важливо зіставляти їхню декларативність із рівнем відповідності й адекватності нагальним потребам установ і реальному втіленню їх у життя [117, с. 43]. Для прикладу назвемо статuti Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові, Українського наукового товариства у Києві, Історичного товариства Нестора-літописця [96-97; 115].

До звітних матеріалів відносимо повідомлення керівників товариств за різні періоди діяльності установ. У щорічних звітах наукових товариств керівництво намагалося якнайширше представити основні напрями їхньої діяльності, визначити головні здобутки і проблеми розвитку. Відповідав за складання звіту, як правило, секретар; звіти виходили друком переважно наступного року. Структура звітів постійно зазнавала еволюції. Загалом у них містилася інформація про зміни у складі наукових товариств, засідання з переліком представлених повідомлень і матеріалів, основні події у житті, напрями функціонування, наукова діяльність членів поза установами, придбання до бібліотеки і музею та їхній стан, фінансова інформація, відомості про померлих, зокрема у тих випадках, коли не готувалися

спеціальні некрологи тощо. Фінансова частина звітів може становити інтерес із точки зору оцінки можливості планування пошукових та інших проектів, розподілу коштів на різні витрати. У цілому особлива цінність звітів, на чому наголосив В. Хмарський, полягає в тому, що вони охоплюють майже весь час існування установ, висвітлюючи основні напрями їхньої наукової діяльності; проте визнав, що звіти не мають виключного значення для дослідження діяльності, адже їх необхідно застосовувати в комплексі з такими джерелами, як протоколи засідань [117, с. 44]. У даному ракурсі слід відмітити, наприклад, звіти Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, Історичного товариства Нестора-літописця, Історико-філологічного товариства при інституті князя О. Безбородька в Ніжині, Волинського церковно-археологічного товариства, місцевих відділень Імператорського Російського технічного товариства, Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів, Кримсько-Кавказького гірничого клубу, Київського товариства лікарів тощо.

Протоколи засідань наукових товариств друкувалися, в основному, на шпальтах місцевої преси, у періодичних виданнях товариств або ж виходили окремими брошурами. Як акцентує В. Хмарський, протоколи засідань установ є справжнім літописом, у якому відображався майже кожен крок їхньої діяльності, однак «літописність» проявлялася ще й у безсистемній подачі кожного з пунктів протоколу, і «про структуру їх годі говорити» [117, с. 46]. Найчастіше протоколи починалися зі справ, які мали вагоме місце в житті установи – адміністративного, фінансового чи наукового характеру, завершувалися – переліком подарунків або питаннями обрання нових членів. Між ними – сумбурна, безсистемна подача інформації про все, що відбувалося в установі між засіданнями. Цим протоколи невігідно відрізняються від звітів, однак вони мають і перевагу – протоколи були канвою для складання звітів, тому їхньою найголовнішою рисою є вміщені в них деталі. Саме деталізація дає змогу з'ясувати численні подробиці участі окремих осіб у їхній роботі, простежити поступову реалізацію певного наукового проекту, уточнити нюанси співпраці з іншими науковими установами й товариствами. У свій час вийшли з друку ряд протоколів різногалузевих наукових товариств [30; 59; 72-77]. Одними з різновидів протоколів наукових товариств були ювілейні протоколи засідань [20-21; 70-71; 74; 99], списки членів товариств [53-54; 90-92], справоздання товариств [93-94] тощо.

Наукова продукція товариств представлена як тематичними публікаціями членів товариств, так і періодичними виданнями й збірниками праць самих наукових осередків (наприклад, семитомне видання «Трудов» етнографічно-статистичної експедиції у Південно-Західний край під керівництвом П. Чубинського [105], «Записки...» та «Труды...» ряду науково-технічних, медичних і природничих наукових товариств [28; 76-77; 100-103]).

Так, В. Савчук виділив три основні види преси про діяльність природничих товариств, в якій, зокрема, знайшли висвітлення питання внутрішнього життя товариств, їхня науково-дослідна і суспільно-політична діяльність: 1) періодична, яка видавалася самими товариствами; 2) загальнонаукова періодична; 3) загальна періодична [82, с. 19]. На важливість і значення її як комплексу історичних джерел вказують дослідження А. Санцевича [83], О. Коновця [48], М. Філіппова [116], О. Степанського [98]. Зокрема, особливе значення для вивчення діяльності наукових товариств має перша виділена В. Савчуком підгрупа періодики, адже матеріали про роботу товариств, уміщені в їхніх періодичних виданнях, є досить різноманітними. Це – звіти, протоколи засідань, рад, правлінь, відділень, секцій, комісій, а також інша інформація про наукові зв'язки з закордонними і вітчизняними науковими товариствами та державними закладами, про склад товариств, їхніх почесних членів, щорічні видатки, свідчення про виставки, з'їзди, кількість і зміст доповідей членів товариств, звіти про лекційну діяльність, видання товариств, фонди і премії. Однак недоліком цих джерел є те, що вони складені в довільній формі, містять не завжди достатньо інформативний набір свідчень про діяльність осередків, особливо багато пробілів знаходимо у фінансовій звітності.

У збірниках праць наукових товариств уміщувалися, як правило, також авторські публікації, в яких висвітлювалася історія конкретних наукових товариств за певний період. Авторами таких розвідок були, зазвичай, самі ж члени цих осередків (голови, секретарі або ж наближені особи), проте ці публікації, окрім схвальних оцінок роботи осередків, часто містять багаті фактологічні дані про них [5; 7; 9; 11; 16; 51; 79 та ін.].

Третя група опублікованих документів представлена **мемуарами, спогадами й листуванням громадських діячів**, які були членами наукових товариств або ж мали пряму чи опосередковану причетність до їхньої роботи [19; 23; 47; 55; 62; 81; 118]. Однак у щоденниках і спогадах Ф. Вовка, О. Кістяківського, М. Петрова, С. Русової, Є. Чикаленка та інших лише побіжно згадується про участь тогочасної інтелігенції в роботі зазначених осередків, в основному, гуманітарного спрямування.

Зокрема З. Зайцева, вивчаючи мемуари представників українського наукового руху кінця XIX – початку XX ст., відзначала, що українська мемуаристика саме з 1920-х і, особливо, у 1930-х рр. вийшла із небуття і збагатилася низкою спогадів у тому числі й людей, тим чи іншим чином причетних до розвитку науки вказаного періоду. Така мемуаристика була неоднорідною у формальному плані: наявні як великі за об'ємом, стереоскопічного характеру спомини, так і такі, що спеціально присвячені певній науковій інституції чи персонально якомусь ученому [26, с. 90, 91].

Так, Д. Дорошенко, згадуючи про своє секретарство у Катеринославській вченій архівній комісії, реалістично характеризував діяльність губернських вчених архівних комісій в Україні, як наукових осередків, які «купчили місцевих дослідників і підтримували українські наукові інтереси» [22, с. 124]. У зв'язку з членством в УНТ діяч подавав розрізнену інформацію про дану наукову інституцію, зокрема стверджував, що ідея заснування в Києві товариства належала В. Науменку, проте у товаристві активної участі останній не брав. З. Зайцева звертає увагу на те, що автор спогадів уточнює, що В. Перетцу і йому, а не С. Єфремову, як помилково стверджує Є. Чикаленко у Щоденнику, надрукованому в 1931 р., група східноукраїнських членів НТШ доручила скласти заяву-меморіал «У справі зміни статуту Наукового Товариства імени Тараса Шевченка» і, як вірно відзначає дослідниця, спогади Д. Дорошенка дають поштовх до подальших пошуків документальних свідчень, прояснення окремих фактів, які ще недостатньо історіографічно опрацьовані [26, с. 92, 93].

Спогади О. Барвінського, дві перші частини яких були опубліковані ще за життя автора у 1912 і 1913 рр., відразу привернули увагу громадськості. Проте, як зазначає З. Зайцева, не всі тогочасні відгуки на спогади були прихильними, оскільки сама постать мемуариста була контраверсійною у галицькому суспільстві, тому, окрім побажань щодо масштабу викладу у першій частині, мало місце й цілковите несприйняття спогадів і навіть оцінка їх як шкідливих [26, с. 93]. (Останнє перевидання спогадів О. Барвінського здійснено у 2000-х рр. [6]). «Спомини» О. Барвінського (очільником НТШ громадський діяч був у 1893-1897 рр.) містять вагомий матеріал, які здатні відкоригувати узвичаєні в історіографії сюжетні лінії перетворення Товариства ім. Шевченка з літературно-видавничого в наукове.

За свідченням З. Зайцевої, вагомий масив свідоцтв і особистих оцінок наукового руху подав у спогадах львівський адвокат, член НТШ Євген Олесницький. Рукопис спогадів, які він почав писати у Відні у 1916 р., зберігається у ЦДІА України у Львові. Спогади були надруковані Львівською видавничою спілкою «Діло» у 1935 р. [60]. Є. Олесницький з 1889 р. разом з Костем Левицьким та Антіном Горбачевським видавав «Правничий часопис», був співредактором і завідувачем економічного відділу даного видання. Мемуарист з захопленням вів мову про діяльність М. Грушевського у Львівському університеті та НТШ, який «став творцем нової школи», «зорганізував НТШ як високу наукову установу» [26, с. 94]. Спогади М. Мочульського, члена НТШ з 1901 р., а в 1904-1913 рр. – члена Відділу товариства, є цікавими з огляду на наявність у них спостережень автора над питаннями організації осередку, роллю М. Грушевського у його діяльності [57].

Окремою групою 3. Зайцева виділила спогади, в яких переважно йшлося про діяльність університетських історико-філологічних товариств. Так, діяльності Історичного товариства Нестора-літописця у 80-90-х рр. XIX ст. присвячені спогади І. Житецького. Цінність спогадів громадського діяча полягала у тому, що він спеціально виділяв, за його словами, українські моменти в науковій і громадській діяльності, які хоч і зрідка, але мали місце в цій науковій інституції, половина членів якої, на його думку, були «не тільки поміркованими особами, а навіть вороже ставилися до всього, що виходило за межі офіційної науки» [24, с. 30]. Цінність даних свідчень мемуариста в тому, що І. Житецький передав атмосферу окремих зібрань товариства, оскільки це не під силу такому виду інформації як, приміром, протоколи засідань і річні звіти [26, с. 95].

Так звані «професорські» спогади та спогади, що належать до категорії «студентських» зазвичай містять інформацію про діяльність університетських історико-філологічних товариств. Мемуари відзначають творчий характер і вільнішу атмосферу спілкування у наукових товариствах, ніж у студентській аудиторії. Так, випускник Новоросійського факультету Б. Варнеке передав враження студентів від одного з засідань Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті; їх вразив блискучий виступ професора Ф. Корша, який кілька років працював в університеті [13]. Нотою захоплення просякнуті студентські враження А. Верзилова від виступів В. Антоновича на засіданнях ІТНЛ [15] (під час навчання в Університеті Св. Володимира А. Верзилов брав участь у семінарі з історії України В. Антоновича й, як інші його учні, отримував від нього запрошення на засідання товариства) [26, с. 95].

Зі спогадів можна дізнатися, що саме з членством у товариствах науковці пов'язували нагоду вести різноманітні дослідження, вивчати місцеву історію, брати участь у циклах публічних лекцій. Про ці напрями діяльності наукових товариств іде мова у спогадах В. Піскорського [63]. У 1898-1906 рр. В. Піскорський працював на кафедрі загальної історії Ніжинського інституту князя Безбородька. Опублікована частина його спогадів присвячена саме ніжинському періоду біографії ученого. Мемуарист фіксує певний інтелектуальний дискомфорт свого перебування у провінційному Ніжині, де, на його думку, чиновницькі інтереси серед професури брали гору над науковими, намагання ж підняти рівень наукових зацікавлень паралізувалися недоброзичливістю професорської колегії. Зрештою, майже єдиним приводом до вільного спілкування з колегами були засідання Історико-філологічного товариства; автор сповіщав про свій намір зробити товариство центром вивчення Чернігівщини. Цікавими є спостереження В. Піскорського щодо наростання ознак відкритості у діяльності Історико-філологічного товариства Ніжинського інституту [26, с. 96].

У цілому, на думку 3. Зайцевої, коло української «наукової» мемуаристики (включаючи спогади і таких відомих громадських діячів як Є. Чикаленко, В. Леонтович, М. Галаган, С. Русова, С. Томашівський, І. Раковський та ін.) значно ширше, ніж це здається на перший погляд. Наявність великого масиву мемуаристики, з одного боку, – результат насиченості пертурбаційними подіями доби кінця XIX – початку XX ст., з іншого, – вартісний показник інтелектуального потенціалу модерної епохи українського національно-культурного відродження, позначеного становленням дисциплінарно розгалуженого українознавства. Оцінки подій та людей, яку їм виносить окремих мемуарист, зазвичай, позначені суб'єктивізмом, але при наявності сукупності спогадів різних осіб про один і той же період чи факт, вони стають джерелом більш рельєфного їх окреслення і глибшого розуміння. Окрім автономної цінності мемуарного твору, а її рівень визначається, як правило, особою автора, варто відзначити інформаційну синергетичність усієї сукупності спогадів. Вона може дати несподівані уточнення і висновки або вагомо підтвердити історіографічні оцінки, що вже стали традиційними при висвітленні такої сфери як наука, її інституції та дієві особи. Дослідниця узагальнює, що в даному випадку мемуаристика підтверджує високу функціональність наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст. [26, с. 99].

Епістолярій (приватне листування) поряд із джерелами мемуарного характеру набуває особливої актуальності у зв'язку зі зверненням істориків до вивчення ролі людини в історії, що поверне вітчизняну науку в лоно європейської, тобто, за влучним висловом Н. Яковенко, треба «спробувати звести історію з п'єдесталу науки про суспільство до рангу науки про людину в суспільстві» [120, с. 121]. Однак між мемуарами та листами є відмінність: перші пишуться поступово, з часом їхній зміст може змінюватися, вони часто призначені нащадкам, водночас листи мають, як правило, сучасний інтерес і пишуться під хвилиним враженням, тому в них яскраво відображається характер автора, його настрої саме в даний момент, чого не можна побачити у друкованих працях цієї людини.

Відомо, що епістолярій має яскраво виражене соціальне підґрунтя: висвітлює історичну дійсність, певне суспільне середовище, в якому жив і працював автор листів, інтереси, емоції, особисті переконання і погляди окремої особистості. Специфіка листів полягає, по-перше, в яскравому прояві суб'єктивної перцепції подій, що вимагає критичного ставлення до таких джерел; по-друге, кожний період історії вплинув на форму листів; по-третє, листи належать до найбільш «важких» джерел з точки зору наукового аналізу [18, с. 18].

Окрім того, листування окремої особистості актуалізує і робить можливим створення об'єктивного історичного дослідження про життя і діяльність цієї людини, середовище, в якому вона жила й працювала, її приватні й суспільні зв'язки з громадськістю. Досить часто епістолярій відносять до типу джерел особового походження, а службове, дипломатичне, комерційне – до діловодства, іноді його вважають джерелом для створення наукової біографії особи, де листам відводиться роль документа історичного, біографічного та творчого характеру, цим самим ставлячи їх в один ряд із документами, щоденниками, спогадами, не беручи до уваги їхню специфічність, яка полягає в тому, що певній категорії листів властива поетика (діалогічність, поліфонізм, композиційна розкутість, стильові особливості тощо) [25, с. 7].

Дослідники відзначають багатогранність (часто – унікальність) інформації у листуванні, яке вважається повновартісним і цінним джерелом у процесі вивчення історичних подій і фактів. Літературознавець М. Коцюбинська відзначила змістовну багатогранність листів: «...інтелектуальний продукт особливого роду; ...багатофункціональна система, дотична до різних сфер суспільної та індивідуальної свідомості; ...своєрідний синтез *ratio* і *emotio*. Явище межове – на зіткненні різних аспектів і «жанрів» людської поведінки, різних рівнів самоусвідомлення людини... Пронизливо одверта сповідь; скрупульозний щоденник; філософсько-естетичний трактат; ...неприхована «гаряча» характеристика звичаїв і персонажів певного середовища; хроніка доби; ...автопортрети і портрети людей; «гра» розуму і сплески чуття, не призначені для широкої публіки, так би мовити, в одному примірнику...» [50, с. 5].

Серед опублікованого листування членів наукових товариств другої половини ХІХ – початку ХХ ст. назвемо епістолярій (з коментарями до нього) лише видатних учених – А. Богданова, М. Драгоманова, О. Ковалевського, І. Мечникова, І. Сеченова та ін. [4; 8; 10; 61; 64]. Листи інших, менш відомих членів наукових товариств, наразі залишаються неопублікованими.

Довідкові видання хоч і не являються опублікованими документами в прямому значенні слова, проте є результатом аналітико-синтетичної переробки первинних документів. Довідкова література в цілому характеризується невеликим обсягом інформації, оскільки її головне призначення – дати загальні уявлення про певний предмет, подію, факт і спрямувати науковця до подальшого пошуку у відповідному напрямку.

Наразі створені довідкові видання, в яких представлено перелік наукових товариств ХІХ – початку ХХ ст. за тематичним або регіональним принципом. Сюди відносимо, наприклад, довідник 1992 р. випуску з інформацією про художні товариства й асоціації Росії 1820-1932 рр. Так, у покажчику вміщено стислу інформацію про 400 професійних

об'єднань, у тому числі й українських (наприклад, Кам'янець-Подільське товариство витончених мистецтв, Київський союз художників, Київське кустарне товариство, Київське товариство художніх виставок, Бесарабське товариство любителів мистецтв, Катеринославське художньо-артистичне товариство, Товариство витончених мистецтв ім. В. В. Верещагіна в Миколаєві, Одеське товариство витончених мистецтв, Товариство витончених мистецтв у Херсоні тощо), метою яких було піклування про розвиток мистецтв і художніх ремесел, влаштування виставок, друк мистецтвознавчих видань, художньо-педагогічна й музейна діяльність, добродійність тощо [29].

Надзвичайно вагоме інформаційне значення мають покажчики про наукові товариства й осередки гуманітарного спрямування Російської імперії XIX–XX ст., укладені російською дослідницею І. Комаровою [78; 95]. Покажчики містять інформацію про 500 таких організацій, включають дані про офіційну назву товариства, місце й час його створення, наявність бібліотеки і музею, мету створення, зафіксовану в Статуті, основні напрями діяльності, свідчення про археологічні, історичні й етнографічні пошуки, дані про голів і секретарів товариства, кількість членів осередку, детальну інформацію про періодичні й окремі видання. Покажчики супроводжуються алфавітним, географічним, хронологічним і предметним списком наукових товариств і організацій.

У біобібліографічному словнику про видатних українських учених-лікарів зустрічаємо перелік відкритих у другій половині XIX – на початку XX ст. в українських містах наукових медичних товариств, лікувальних закладів і медичних бібліотек (с. 459-468) [56].

У цілому бібліографічні видання є пошуковою системою для споживачів, інформуючи про нові надходження і забезпечуючи їхні інформаційні потреби. Використання бібліографічної продукції має важливе значення, оскільки вона дає змогу швидко зорієнтуватися у великому обсязі документів, зосередитися на конкретній проблемі й ефективно використовувати такі видання у практичній діяльності. Залежно від змісту творів бібліографічні видання поділяються на універсальні, галузеві, тематичні, персональні, біобібліографічні, краєзнавчі. Універсальний посібник включає відомості про друковані матеріали з усіх галузей знань і сфер практичної діяльності; галузевий – відображає літературу з однієї галузі знань або практичної діяльності; тематичний – інформує про наявну літературу з окремої теми; біобібліографічний покажчик або словник відображає твори певної особи чи осіб, а також бібліографічні відомості й літературу про них [12].

Так, покажчики праць наукових товариств за змістовно-територіальними зв'язками відображених документів відносимо до краєзнавчих покажчиків. Серед наукових товариств, зміст друкованих і періодичних органів яких піддавався бібліографічним описам, виділяємо такі: Історичне товариство Нестора-літописця [119], Історико-філологічне товариство при Харківському університеті [85], Одеське товариство історії та старожитностей [114], Полтавська вчена архівна комісія [104], Катеринославська вчена архівна комісія [52], Таврійська вчена архівна комісія і Таврійське товариство історії, археології та етнографії [17], НТШ [58; 65-68], Київське товариство природознавців [27], Товариство дослідників природи при Харківському університеті [113], Кримсько-Кавказький гірничий клуб [112], Імператорське російське географічне товариство з відділеннями [2-3; 107-110], Імператорське російське технічне товариство з відділеннями [1; 87-89], Харківське математичне товариство [111], Товариство наукової медицини і гігієни при Харківському університеті [106], Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії [86] та ін.

Одним із різновидів довідкових видань є науково-допоміжні бібліографічні покажчики, що включають перелік літератури з певної проблематики (рекомендаційні, що не претендують на повноту й адресовані широкому колу читачів, і наукові, які прагнуть до вичерпного огляду документів про заявлену тему і призначені для фахівців). Віднайдено одинадцять томів покажчиків видань з історії природознавства за весь радянський період,

у яких зібрано літературу про наукові товариства XIX-XX ст. біологічного, медичного, технічного, фізико-математичного та сільськогосподарського спрямування. Ці покажчики стали корисними в плані систематизації на їхніх сторінках навіть невеликих за об'ємом публікацій, розпорощених по радянських фахових журналах [31-41]. Ґрунтовність цього видання приємно вражає.

Бібліографія історії медицини від найдавніших часів до середини XX ст. представлена в покажчику професора Д. Російського [80]. На жаль, не створено подібних покажчиків з історії гуманітарних наук. Окрім того, відсутні аналогічні фундаментальні покажчики літератури, опублікованої вже після 1990-го р. Нами віднайдено лише деякі, які репрезентують літературу за більш вузькою проблематикою, наприклад, покажчик літератури, опублікованої з кінця XIX ст. до 2002 р. про діяльність губернських учених архівних комісій України кінця XIX – початку XX ст. (більше 400 назв) (с. 58-122) [84]; покажчик книжкових і періодичних видань, у яких наведено інформацію про діяльність релігійних, мистецьких, просвітницьких, технічних, медичних товариств, науково-освітніх і науково-дослідних музеїв м. Києва кінця XIX – першої третини XX ст. [43]. Так, створено покажчик, присвячений історії медицини й охорони здоров'я в Україні, в якому відображено історико-медичні матеріали – монографії, збірники наукових робіт, автореферати дисертацій, журнальні статті за 1992-2011 рр., систематизовано й літературу з питань діяльності науково-медичних товариств (с. 46-51) [42]. Однак звертають увагу далеко не повні й фрагментарні переліки видань із конкретної проблематики, оскільки до покажчиків включено не всі публікації, навіть найґрунтовніші (особливо це стосується останнього з покажчиків, який є досить схематичним).

Інформацію про наукову літературу з питань історії аграрної науки в цілому й діяльності сільськогосподарських наукових товариств зокрема можна отримати з бібліографічного покажчика, підготовленого працівниками Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки, який, власне, включає публікації працівників цієї установи за 2001-2011 рр. [14].

Отже, опубліковані документи, продукуювані науковими товариствами другої половини XIX – початку XX ст., а також ті, що являються результатом аналітико-синтетичної переробки первинної документної інформації, яка стосується діяльності вищезазначених осередків, є досить різноманітними та презентативними. Це й документальні джерела, й нормативні матеріали і наукова продукція товариств, й мемуари, спогади і листи членів товариств, й довідкові видання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алфавитный указатель к «Запискам Киевского отделения имп. Русского Технического общества по свеклосахарной промышленности» за 1871-1895 гг. – Т. I-XXV. – К., 1905. – 391 с.
2. Алфавитный указатель к XII-му тому «Известий имп. русского географического общества» / Сост. В.И. Межов. – СПб., 1877. – XIV с.
3. Артемьев А.И. Обзор трудов Императорского Русского Географического общества по исторической географии / А.И. Артемьев. – СПб., 1873. – 152 с.
4. Архів Михайла Драгоманова. – Варшава: НТШ, 1937. – Т. 1: Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.). – 442 с.
5. Барвінський О. Про заснування і дотеперішній розвиток Товариства ім. Шевченка у Львові / О. Барвінський // Записки НТШ. Т. 1. – Львів, 1892. – С. 209-210.
6. Барвінський О. Спомини з мого життя / О. Барвінський; [Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич]. – К.: Смолоскип, 2004. – 528 с.
7. Бережков М. О занятиях Археологической комиссии: Доклад, читанный в годичном собрании Общества 22 сентября 1902 года / Михаил Бережков // Сборник Ист.-филол. общества. – Нежин, 1903. – Т. 4. – Отд. 1. – С. 35-60.
8. Бляхер Л.Я. Научные связи А.О. Ковалевского и И.И. Мечникова с зарубежными зоологами и эмбриологами: Письма А.Ф. Мариона к А.О. Ковалевскому // Труды ИИЕТ АН СССР. – 1959. – С. 93-143.
9. Бобрецкий Н.В. Записка о десятилетней деятельности Киевского Общества естествоиспытателей: 1869-1878 гг. / Н.В. Бобрецкий // Записки Киевского Общества естествоиспытателей. – 1880. – Т. 6/2. – Вып. 2. – С. 3-39.

10. Борьба за науку в царской России. Неизданные письма Сеченова, Мечникова, Ценковского. – М.; Л., 1931.
11. Бучинский П. Краткий очерк возникновения и научной деятельности Новороссийского общества естествоиспытателей за первое 25-летие его существования (1870-1925) / П. Бучинский // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей, 1912. – С. I-XLVII.
12. Валуева С.О. Бібліографічні видання як засіб підвищення інформаційної культури особистості / С.О. Валуева. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.zntu.edu.ua/for_librarian/crim_2012/valueva.pdf.
13. Варнеке Б. В. Памяти Ф. Е. Корша / Б. В. Варнеке // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. К 135-летию Одесского университета. – Одесса, 1999.
14. Вергунов В.А. Історія аграрної науки, освіти і техніки в Україні: ретроспективний науково-допоміжний бібліографічний показчик авторефератів дисертацій, видань та публікацій, підготовлених у Центрі історії аграрних наук ДСНГБ НААН України (2001-2011 рр.) / В.А. Вергунов; НААН України, Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2011. – 383 с. – («Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»: історико-бібліограф. серія; кн. 50).
15. Верзилов А. В. Воспоминания о В. Б. Антоновиче / А. В. Верзилов // Труды Черниговской учёной архивной комиссии. – 1908. – Вып. 7.
16. Вертоградов И. К вопросу о задачах Екатеринославской учёной архивной комиссии / И. Вертоградов // Летопись Екатеринославской учёной комиссии. – 1904. – Вып. 1. – С. 33-43.
17. Вісті Таврійської вченої архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887-1931): Бібліогр. показ. / НАН України. Інститут української археології ЦНБ ім. В.І. Вернадського; Укл. Л. Шаріпова; відп. ред. Л. Дубровіна. – К., 1994. – 161 с. – (Науково-довідкові видання з історії України. Вип. 29).
18. Войцехівська І. Н. Епістолологія. Короткий історичний нарис / І.Н. Войцехівська, В.П. Ляхоцький. – К., 1998. – 52 с.
19. Волков Ф. П.П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний / Ф. Волков. – М.: Типография П.П. Рябушинского. – 18 с.
20. Годовщина общества киевских врачей. – К., 1861. – 31 с.
21. Годовщина общества киевских врачей. – К.: Университетская типография, 1865. – 35 с.
22. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле: 1901-1914 рр. / Дмитро Дорошенко. – Вінніпег, Манітоба: Видавнича спілка Тризуб, 1949.
23. Драгоманов М.П. Австро-руські спомини (1867-1877) // Літературно-публіцистичні праці: В 2-х т. / М.П. Драгоманов – К., 1970. – Т. 2. – С. 151-288.
24. Житецький І. Заходи коло організації історичного товариства в Києві / І. Житецький // Україна. – 1929. – Січень-лютий.
25. Забіяка І.М. Епістолярна спадщина Василя Горленка: монографія / І.М. Забіяка. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. – 247 с.
26. Зайцева З. Спогади як джерело вивчення українського наукового руху кінця XIX – початку XX ст. (Історіографія проблеми) / Зінаїда Зайцева // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – Вип. 11: На пошану вченого-історика, д-ра іст. наук, проф. Рема Георгійовича Симоненка / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К., 2002. – С.
27. «Записки Киевского общества естествоиспытателей»: Т. I-XX: Указ. стат. – К., б.г. – XVI с.
28. Записки Харьковского Отделения Императорского Русского Технического Общества. 1884. – Выпуск I. – Харьков: Типография К.П. Счасни, 1884. – 111 с.
29. Золотой век художественных объединений в России и СССР (1820-1932): Справочник / Сост.: Д.Я. Северюхин, О.Л. Лейкинд. – СПб.: Изд-во Чернышева, 1992. – 400 с.
30. Извлечение из протоколов заседаний общества киевских врачей за 1871-1872 годы. – К., 1873. – 24 с.
31. История естествознания. Литература, опубликованная в СССР. Т. 11 (1986-1988). Ч. 1. Естествознание в целом, физико-математические и химические науки. – М.: Наука, 1997. – 216 с.
32. История естествознания. Литература, опубликованная в СССР. Т. 9 (1981-1983). Часть 1. Естествознание в целом, физико-математические и химические науки. – М.: Наука, 1995. – 235 с.
33. История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1917-1947 гг. / АН СССР. Ин-т истории естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1949. – 520 с.
34. История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1948-1950 гг. / АН СССР. Ин-т истории естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1955. – 396 с.
35. История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1951-1956 гг. / АН СССР. Ин-т истории естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1963. – 430 с.
36. История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1957-1961 гг. / АН СССР. Ин-т истории естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1974. – 547 с.
37. История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1962-1966 гг. / АН СССР. Ин-т истории естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1977. – 700 с.

38. История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1967-1970 гг. / АН СССР. Ин-т истории естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1981. – 768 с.
39. История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1971-1975 гг. / АН СССР. Ин-т истории естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1984. – 484 с.
40. История естествознания. Литература, опубликованная в СССР: 1976-1980 гг. / АН СССР. Ин-т истории естествознания. Фундаментальная библиотека общественных наук. – М.; Л., 1989. – 400 с.
41. История естествознания: библиограф. указ. изд., опублик. в СССР / Ин-т истории естествознания и техники им. С.И. Вавилова. Т. 10: 1984-1985: в 2 ч. Ч. 2: Науки о Земле, биологические науки. Приложения / [Отв. ред. В.М. Орел]. – М.: Наука, 2007. – 288 с.
42. Історія медицини та охорони здоров'я в Україні: наук.-допом. бібліогр. покажч. Історія медицини та охорони здоров'я в Україні / уклад.: Л.С. Корнілова, Н.І. Мамедова; Нац. наук. мед. б-ка України. – К.: Нац. наук. мед. б-ка України, 2012. – 107 с.
43. Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: наук.-допом. бібліогр. покажч. у вид. від XVII ст. до 2000 р.: у 3 т., 14 кн. – Т. 2, кн. 9. Матеріальна та духовна культура Києва (т. 2); Наукові товариства. Культурно-мистецькі установи: музеї, виставки, колекції (кн. 9) / ред.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, Л.С. Дем'янова, Н.А. Дехтярьова, Л.Я. Муха; Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – 201 с.
44. Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею. 1872-1922 рр. – К.: НКПІКЗ, 2002. – 244 с.
45. Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369-1899 / Відп. ред. чл.-кор. АН УРСР І.О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1971. – 184 с.
46. Киевский университет. Документы и материалы 1834-1984 / Укладачі В. Замлинський, А. Буравченков, О. Долинський та ін. – К., 1984. – 192 с.
47. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874-1885): В 2-х т. / О.Ф. Кістяківський. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1: 1874-1879. – 647 с.
48. Коновец А.Ф. Периодическая печать как источник историко-научных исследований (к проблеме реконструкции образа науки) / А.Ф. Коновец // Науковедение и информатика. – 1992. – № 37. – С. 18-27.
49. Коцур А.П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст.: дис. ...д-ра іст. наук: 07.00.06 / А.П. Коцур; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2000. – С. ...
50. Коцюбинська М. Зафіксоване і нетлінне. Роздуми про епістолярну творчість / М. Коцюбинська. – К.: «Дух і література», 2001. – 300 с.
51. Краткий обзор деятельности Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания за первое десятилетие его существования с 1 марта 1904 г. по 1 марта 1914 г. // Труды Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания, 1914. – С. I-XX.
52. «Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии»: (1904-1915): бібліографічний довідник / Уклад. С.В. Абросимова та ін.; АН УРСР. Археографічна комісія. – К., 1991. – 43 с.
53. Личный состав Общества к 1 января 1912 // Сборник Ист.-филол. общества. – Нежин, 1912-1913. – Т. 8. – Отд. I. – С. 47-49.
54. Личный состав Общества к марту 1899 // Сборник Ист.-филол. общества. – Нежин, 1899. – Т. 2. – Отд. I. – С. 59-63.
55. Лотоцький О. Археологічний з'їзд // Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава: Український науковий інститут. Серія мемуарів, 1933. – Т. 2. – 485 с.
56. Медицина в Україні. Видатні лікарі: Біобібліографічний словник / Державна наукова медична бібліотека. – К., 1997. – (Медична біографістика). – Вип. 2: Друга половина XIX ст. Літери А-К / С.М. Булах та ін. (авт.-упор.); Ю.К. Дупленко (наук. консультант і фак. ред.). – К., 2005. – 615 с.
57. Мочульський М. З останніх десятиліть життя Франка (1896-1916). Спогади й причинки / М. Мочульський // За сто літ. – 1928. – Кн. 3. – С. 237-241, 248-252.
58. Наукове Товариство імені Т. Шевченка у Львові. Періодичні та серійні видання Наукового Товариства імені Т. Шевченка у Львові (1885-1939): Анований покажчик / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка; Укл. Т.Ю. Кульчицька. – Львів, 1990. – 102 с.
59. Нейман Ц.Г. Сборник протоколов Общества подольских врачей за 1893-1894 год / Ц.Г. Нейман. – Каменец-Подольск, 1895. – 107 с.
60. Олесницький Є. Сторінки з мого життя / Є. Олесницький. – Львів: Накладом видавничої спілки «Діло», 1935. – Ч. 1: (1860-1890). – 1935. – 250 с.; – Ч. 2: (1890-1897). – 1935. – 122 с.
61. Переписка Александра Онуфриевича Ковалевского с Анатолием Петровичем Богдановым (1872-1894) // Труды ИИЕТ АН СССР. – 1961. – С. 112-167.
62. Петров Н. И. Воспоминания старого археолога / Н. И. Петров // Просемінарій: медієвістика, історія Церкви, науки і культури. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 93-134.
63. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине / В. К. Пискорський // История и историки. Историографический ежегодник. 1979 / отв. ред. М. В. Нечкина. – М., 1982. – С. 369-393.
64. Письма А.О. Ковалевского к И.И. Мечникову. 1866-1900 / Под общей ред. Ю.И. Полянского. – М.; Л., 1955.

65. Показчик до «Записок Наукового товариства ім. Шевченка». Т. I-XX. Роки I-VI. – Львів, 1898. – 66 с.
66. Показчик до «Збірника математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Шевченка»: Т. I-XIII. Роки 1908-1909 / Зладив М. Чайковський. – Львів, 1910. – 78 с.
67. Показчик до перших 25 томів «Збірника математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Шевченка»: Роки 1897-1926 / Зладив М. Чайковський. – Львів, б.р. – 15 с.
68. Показчик до тт. CI-CVI «Записок Наукового товариства ім. Шевченка»: (Рік XX). – Львів, 1911. – С. 194-220.
69. Показчик до тт. XXI-XXVI Записок Наукового Товариства імені Шевченка // ЗНТШ. – Б. р. – Т. 26. – 12 с.
70. Празднование 80-летнего юбилея профессора Рудольфа Вирхова. Торжественное соединенное заседание всех семи медицинских обществ г. Киева 29 сентября 1901 года. – К.: Изд. Ун-та св. Владимира. – 40 с.
71. Празднование совершившегося двадцатипятилетия Харьковского медицинского общества (1861-1886). – Х., 1886. – 89 с.
72. Протокол годовичного заседания Каменец-Подольского отделения С.-Петербургского врачебного общества взаимной помощи, состоявшегося 12 и 13 февраля 1899 года, и приложения к нему. – Каменец-Подольск: Типография С.П. Киржацкого, 1899. – 37 с.
73. Протокол заседаний Киевского общества естествоиспытателей за 1912 г. – Б.м., б.г. – 51 с.
74. Протокол торжественного заседания Общества кременчугских врачей в честь председателя и почётного члена этого общества Авксентия Трофимовича Вогаевского 23-го апреля 1900 г. По случаю земско-врачебной его деятельности (1875-1900). – Кременчуг, 1901. – 51 с.
75. Протоколы и отчёты Киевского отделения Императорского русского технического общества за 1915 год. – К., 1915. – С. XIII-XXIX. – (Оттиск из «Записок КО ИРТО», т. XIV, № 5-6).
76. Протоколы и труды Общества елисаветградских врачей 1886/87 г. – Елисаветград, 1887. – 102 с.
77. Протоколы и труды Общества херсонских врачей за 1897-98 г. (Год XXIX). – Херсон, 1899. – 69 с.
78. Путеводитель по научным обществам России / Сост. И.И. Комарова. – Нью-Йорк: Norman Ross Publishing Inc., 2000. – 883 с.
79. Редин Е.К. Ученая деятельность Историко-филологического общества при Харьковском университете за первые двадцать пять лет его существования (1877-1902) / Е.К. Редин // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1905. – Т. 14. – С. 29-41.
80. Российский Д.М. История всеобщей и отечественной медицины и здравоохранения. Библиография (1996-1954 гг.) / Д.М. Российский; сост. при участии В.А. Невского, под ред. Б.Д. Петрова. – М.: Медгиз, 1956. – 938 с.
81. Русова С. Мої спомини (рр. 1861-1879) / С. Русова // За сто літ (Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст.) / УАН. Історична секція. – К.: Держвидав України, 1928. – Кн. 2. – С. 129-138.
82. Савчук В.С. Историко-научный анализ деятельности естественнонаучных обществ Юга Украины, Крыма и Бессарабии: вторая половина XIX – начало XX в.: дис. ... докт. ист. наук: 07.00.07; 07.00.01 / Варфоломей Степанович Савчук; Днепропетровский государственный университет. – Днепропетровск, 1996.
83. Санцевич А.В. Періодична преса як комплекс історичних джерел / А.В. Санцевич // Український історичний журнал. – 1988. – № 4. – С. 4-75.
84. Симоненко І.М. Губернські вчені архівні комісії в Україні: історіографічний огляд і бібліографічний показник / І.М. Симоненко; Укр. НДІ архівної справи та документознавства, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК. – К.: б.в., 2003. – 132 с. – (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки; вип. 8).
85. Систематический указатель к периодическим изданиям историко-филологического общества при Харьковском университете за 1886-1914 гг. / Под ред. Л.И. Гуревича. – Х.: Изд-во ХГУ, 1955. – 71 с.
86. Систематический указатель статей, заметок, протоколов, отчётов и проч., помещённых в «Листках» и «Записках» Императорского общества сельского хозяйства Южной России с 1830 по 1894 г. / Сост. А.С. Бориневич. – Одесса, 1895. – 129 с.
87. Систематический указатель статей, помещённых в журнале «Записки имп. Русского технического общества» за 1867-1888 г. – СПб., 1889. – 59 с.
88. Систематический указатель статей, помещённых в журнале «Записки имп. Русского технического общества» за 1889-1891 гг. и за 1892 г. – СПб., 1892. – 36 с.
89. Систематический указатель статей, помещённых в журнале «Записки имп. Русского технического общества» за 1899-1906 г. – СПб., 1907. – 27 с.
90. Состав Общества к 1 января 1900 // Сборник Ист.-филол. общества. – 1900. – Нежин. – Т. 3. – Отд. 1. – С. 20-24.
91. Состояние и состав Нежинского Историко-филологического Общества при Институте кн. Безбородко в Нежине к 1 января 1911 года // Сборник Ист.-филол. общества. – Нежин, 1910-11. – Т. 7. – Офиц. отд. – С. 33-35.

92. Список членов Историко-филологического Общества в порядке их поступления в Общество с 1894 по 1903 год // Сборник Ист.-филол. общества. – Нежин, 1903. – Т. 4. – Отд. 1. – С. 27-30.
93. Sprawozdania z działalności oddziału i sekcji Naukowego towarzystwa im. Szewczenka u Lwowie za czas від загальних зборів дня 11 мая 1893 до 31 грудня 1894 р. – Львів: Накладом Товариства, 1895. – 16 с.
94. Sprawozdania z перших загальних зборів Товариства імені Шевченка. – Львів: Накладом товариства, 1874. – 14 с.
95. Справочник научных обществ России / И.И. Комарова. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.snor.ru/?an=about_guide .
96. Статут Наукового Товариства імені Шевченка у Львові, ухвалений Загальними Зборами д. 29 червня 1904. – Львів, 1904. – 8 с.
97. Статут Українського Наукового Товариства у Києві. – К.: Друк. Барського, 1907. – 10 с.
98. Степанский А.Д. Документы по истории легальных общественных организаций в фондах дореволюционных государственных учреждений России / А.Д. Степанский // Советские архивы. – 1981. – № 2. – С. 24-27.
99. Торжественное заседание и речи, произнесённые при освящении здания Киевского отделения Императорского русского технического общества. – К., 1914. – 26 с. – (Отгиск из «Записок КО ИРТО», т. XLIV, № 5-6 и 11).
100. Труды Киевского физико-медицинского общества, состоящего при Университете Св. Владимира / Изд. под ред. проф. В. Чиркова. – Вып. 1. 1897-1898. – К., 1899. – 321 с.
101. Труды медицинской секции Общества опытных наук при Императорском Харьковском университете за 1889 год. – Вып. 1. – X., 1889. – 3-200, 96, 35 с.
102. Труды общества испытателей природы при императорском Харьковском университете. 1900. – Т. XXXV. – Харьков: Паровая типография и литография Зильберберга, 1901. – 286 с.
103. Труды Общества научной медицины и гигиены при Императорском Харьковском университете за 1897 г. – X., 1899. – 116, 39 с.
104. «Труды Полтавской учёной архивной комиссии» (1905-1917): библиографический указатель / Украинское общество охраны памятников истории и культуры; Сост. А.Б. Супруненко. – Полтава, 1991. – 52 с.
105. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским: В 7-ми т. – Вып. 1. – Т. 1. Верования и суеверия малорусского народа. – СПб.: Типография Майкова, 1872; – Вып. 2. – Т. 1. Пословицы и загадки. – СПб.: Типография Майкова, 1877; – Т. 2. Сказки. – СПб.: Типография Майкова, 1878; – Т. 3. Обычаи и обряды по временам года (народный дневник). – СПб.: Типография Майкова, 1872; – Т. 4. Песни обрядовые. – СПб.: Типография Майкова, 1877; – Т. 5. Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. С дополнением (сборник Н. Костомарова). – СПб.: Типография Майкова, 1874; – Т. 6. Народные юридические обычаи по решениям волостных судов. – СПб.: Типография Майкова, 1879; – Вып. 1. – Ч. 1. – Т. 7. Евреи Юго-Западного края. – СПб.: Типография Майкова, 1872; – Вып. 1. – Ч. 2. – Т. 7. Поляки Юго-Западного края. – СПб.: Типография Майкова, 1872; – Вып. 2. – Т. 7. Малоруссы Юго-Западного края (статистика, сельский быт, язык). – СПб.: Типография Майкова, 1873.
106. Указатель к «Трудам Общества научной медицины и гигиены» при Харьковском университете за 1883-1915 гг. / МВО СССР; Харьк. гос. ун-т им. Горького; ЦНБ; Под ред. проф. Л.И. Гуревича. – X.: 1955. – 24 с.
107. Указатель к изданиям имп. Русского географического общества и его отделов с 1846 по 1875 год. – СПб., 1886. – /4/, 144, 33 с.
108. Указатель к изданиям имп. Русского географического общества и его отделов с 1876 по 1885 год. – СПб., 1887. – /4/, 75, 20 с.
109. Указатель к изданиям имп. Русского географического общества и его отделов с 1886 по 1895 год. – СПб., 1896.
110. Указатель к изданиям имп. Русского географического общества и его отделов с 1896 по 1905 год: Т. 2: Ключ к указателю. – СПб., 1910. – 334, 50 с.
111. Указатель к Сообщениям (Запискам) Харьковского математического общества при Харьковском университете / Под ред. Л.И. Гуревича. – X.: 1955. – 43 с.
112. Указатель статей и критических отзывов, помещённых в «Записках Крымско-Кавказского горного клуба» в течении 25 лет: 1891-1915 гг. – Б.м., б.г.
113. Указатель статей, помещённых в I-XX томах «Трудов общества испытателей природы» при имп. Харьковском университете: 1869-1886 гг. – X., 1887. – 11 с.
114. Указатель статей, помещённых в I-XXX тт. «Записок имп. Одесского общества истории и древностей» / Сост. М.Г. Попруженко. – Одесса, 1914. – 63 с.
115. Устав Исторического общества Нестора-летописца, состоящего при Императорском университете св. Владимира в г. Киеве // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. VIII, отд. I. – С. 19-28.
116. Филиппов Н.Г. Источники по истории научно-технических обществ дореволюционной России / Н.Г. Филиппов // Советские архивы. – 1985. – № 3. – С. 51-55.

117. Хмарський В.М. Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у XIX – на початку XX ст.: дис. ... д.і.н.: 07.00.01 / Вадим Михайлович Хмарський; Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2004. –
118. Чикаленко Є.Х. Спогади: 1861-1907 / Є.Х. Чикаленко. – К.: Темпора, 2003. – 416 с.
119. «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца» (1879-1914): Библиограф. дов. / АН УРСР. Археограф. ком. Институт історії; Уклад. М.П. Колесник. – К., 1989. – 84 с.
120. Яковенко Н. До питання про методологію вивчення історії України / Н. Яковенко // Генеза, 1996. – №1 (4).

REFERENCES

1. Alfavitnyy ukazatel k «Zapiskam Kievskogo otdeleniya imp. Russkogo Tekhnicheskogo obshchestva po sveklosakharnoy promyshlennosti» za 1871-1895 gg. – T. I-XXV. – K., 1905. – 391 s.
2. Alfavitnyy ukazatel k XII-mu tomu «Izvestiy imp. russkogo geograficheskogo obshchestva» / Sost. V.I. Mezhov. – SPb., 1877. – XIV s.
3. Artemyev A.I. Obozrenie trudov Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo obshchestva po istoricheskoy geografii / A.I. Artemyev. – SPb., 1873. – 152 s.
4. Arkhiv Mykhaila Drahomanova. – Varshava: NTSh, 1937. – T. 1: Lystuvannia Kyivskoi staroi hromady z M. Drahomanovym (1870-1895 rr.). – 442 s.
5. Barvynskiy O. Pro zasnovannia i doteperishnii rozvytok Tovarystva im. Shevchenka u Lvovi / O. Barvynskiy // Zapysky NTSh. T. 1. – Lviv, 1892. – S. 209-210.
6. Barvynskiy O. Spomyny z moho zhyttia / O. Barvynskiy; [Upor. A. Shatska, O. Fedoruk; red. L. Vynar, I. Hurych]. – K.: Smoloskyp, 2004. – 528 s.
7. Berezkhov M. O zanyatiyakh Arkheologicheskoy komissii: Doklad, chitanny v godichnom sobranii Obshchestva 22 sentyabrya 1902 goda / Mikhail Berezkhov // Sbornik Ist.-filol. obshchestva. – Nezhin, 1903. – T. 4. – Otd. 1. – S. 35-60.
8. Blyakher L.Ya. Nauchnye svyazi A.O. Kovalevskogo i I.I. Mechnikova s zarubezhnyimi zoologami i embriologami: Pisma A.F. Mariona k A.O. Kovalevskomu // Trudy IJET AN SSSR. – 1959. – S. 93-143.
9. Bobretskiy N.V. Zapiska o desyatiletny deyatelnosti Kievskogo Obshchestva estestvoispytateley: 1869-1878 gg. / N.V. Bobretskiy // Zapiski Kievskogo Obshchestva estestvoispytateley. – 1880. – T. 6/2. – Vyp. 2. – S. 3-39.
10. Borba za nauku v tsarskoy Rossii. Neizdannye pisma Sechenova, Mechnikova, Tsenkovskogo. – M.; L., 1931.
11. Buchinskiy P. Kratkiy ocherk vozniknoveniya i nauchnoy deyatelnosti Novorossiyskogo obshchestva estestvoispytateley za pervoe 25-letie ego sushchestvovaniya (1870-1925) / P. Buchinskiy // Zapiski Novorossiyskogo obshchestva estestvoispytateley, 1912. – S. I-XLVII.
12. Valuieva Ie.O. Bibliografichni vydannia yak zasib pidvyshchennia informatsiinoi kultury osobystosti / Ie.O. Valuieva. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://library.zntu.edu.ua/for_librarian/crim_2012/valueva.pdf.
13. Varneke B.V. Pamyati F.E. Korsha / B.V. Varneke // Novorossiyskiy universitet v vospominaniyakh sovremennikov. K 135-letiyu Odesskogo universiteta. – Odessa, 1999.
14. Verhunov V.A. Istoriia aharnoi nauky, osvity i tekhniky v Ukraini: retrospektyvnyi naukovodopomizhnyi bibliografichni pokazhchyk avtoreferativ dysertatsii, vydan ta publikatsii, pidhotovlenykh u Tsentri istorii aharnykh nauk DSNHB NAAN Ukrany (2001-2011 rr.) / V.A. Verhunov; NAAN Ukrany, Derzhavna naukova silskohospodarska biblioteka. – K., 2011. – 383 s. – («Ahrarna nauka Ukrainy v osobakh, dokumentakh, bibliografii»: istoryko-bibliograf. serii; kn. 50).
15. Verzilov A.V. Vospominaniya o V.B. Antonoviche / A.V. Verzilov // Trudy Chernigovskoy uchenoy arkhivnoy komissii. – 1908. – Vyp. 7.
16. Vertogradov I. K voprosu o zadachakh Ekaterinoslavskoy uchenoy arkhivnoy komissii / I. Vertogradov // Letopis Ekaterinoslavskoy uchenoy komissii. – 1904. – Vyp. 1. – S. 33-43.
17. Visti Tavriiskoi vchenoi arkhivnoi komisii i Tavriiskoho tovarystva istorii, arkhelohii ta etnohrafii (1887-1931): Bibliohr. pokazh. / NAN Ukrainy. Instytut ukrainskoi arkhelohrafii TsNB im. V.I. Vernadskoho; Ukl. L. Sharipova; vidp. red. L. Dubrovina. – K., 1994. – 161 s. – (Naukovo-dovidkovi vydannia z istorii Ukrainy. Vyp. 29).
18. Voitsekhivska I.N. Epistolohiia. Korotkyi istorychnyi narys / I.N. Voitsekhivska, V.P. Liakhtovskiy. – K., 1998. – 52 s.
19. Volkov F. P.P. Chubinskiy. Otryvki iz lichnykh vospominaniy / F. Volkov. – M.: Tipografiya P.P. Ryabushinskogo. – 18 s.
20. Godovshchina obshchestva kievskikh vrachey. – K., 1861. – 31 s.
21. Godovshchina obshchestva kievskikh vrachey. – K.: Universitetskaya tipografiya, 1865. – 35 s.
22. Doroshenko D. Moi spomyny pro davnije-mynule: 1901-1914 rr. / Dmytro Doroshenko. – Vinnipeh, Manitoba: Vydavnycha spilka Tryzub, 1949.
23. Drahomanov M.P. Avstro-ruski spomyny (1867-1877) // Literaturno-publitsystichni pratsi: V 2-kh t. / M.P. Drahomanov – K., 1970. – T. 2. – S. 151-288.

24. Zhytetskyi I. Zakhody kolo orhanizatsii istorichnoho tovarystva v Kyivi / I. Zhytetskyi // Ukraina. – 1929. – Sichen-liutyi.
25. Zabiaka I.M. Epistoliarna spadshchyna Vasylia Horlenka: monohrafiia / I.M. Zabiaka. – K.: VPTs «Kyivskiy universytet», 2002. – 247 s.
26. Zaitseva Z. Spohady yak dzherelo vyvchennia ukrainskoho naukovoho rukhu kintsia XIX – pochatku XX st. (Istoriografiia problemy) / Zinaida Zaitseva // Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini: Zb. nauk. pr. – Vyp. 11: Na poshanu vchenoho-istoryka, d-ra ist. nauk, prof. Rema Heorhiiovycha Symonenka / NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy; Vidp. red. Iu. A. Pinchuk. – K., 2002. – S.
27. «Zapiski Kievskogo obshchestva estestvoispytateley»: T. I-XX: Ukaz. stat. – K., b.g. – XVI s.
28. Zapiski Kharkovskogo Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Tekhnicheskogo Obshchestva. 1884. – Vypusk I. – Kharkov: Tipografiya K.P. Schasni, 1884. – 111 s.
29. Zolotoy vek khudozhestvennykh obedineniy v Rossii i SSSR (1820-1932): Spravochnik / Sost.: D.Ya. Severyukhin, O.L. Leykind. – SPb.: Izd-vo Chernysheva, 1992. – 400 s.
30. Izvlechenie iz protokolov zasedaniy obshchestva kievskikh vrachey za 1871-1872 gody. – K., 1873. – 24 s.
31. Istoriya estestvoznaniya. Literatura, opublikovannaya v SSSR. T. 11 (1986-1988). Ch. 1. Estestvoznanie v tselom, fiziko-matematicheskie i khimicheskie nauki. – M.: Nauka, 1997. – 216 s.
32. Istoriya estestvoznaniya. Literatura, opublikovannaya v SSSR. T. 9 (1981-1983). Chast 1. Estestvoznanie v tselom, fiziko-matematicheskie i khimicheskie nauki. – M.: Nauka, 1995. – 235 s.
33. Istoriya estestvoznaniya. Literatura, opublikovannaya v SSSR: 1917-1947 gg. / AN SSSR. In-t istorii estestvoznaniya. Fundamentalnaya biblioteka obshchestvennykh nauk. – M.; L., 1949. – 520 s.
34. Istoriya estestvoznaniya. Literatura, opublikovannaya v SSSR: 1948-1950 gg. / AN SSSR. In-t istorii estestvoznaniya. Fundamentalnaya biblioteka obshchestvennykh nauk. – M.; L., 1955. – 396 s.
35. Istoriya estestvoznaniya. Literatura, opublikovannaya v SSSR: 1951-1956 gg. / AN SSSR. In-t istorii estestvoznaniya. Fundamentalnaya biblioteka obshchestvennykh nauk. – M.; L., 1963. – 430 s.
36. Istoriya estestvoznaniya. Literatura, opublikovannaya v SSSR: 1957-1961 gg. / AN SSSR. In-t istorii estestvoznaniya. Fundamentalnaya biblioteka obshchestvennykh nauk. – M.; L., 1974. – 547 s.
37. Istoriya estestvoznaniya. Literatura, opublikovannaya v SSSR: 1962-1966 gg. / AN SSSR. In-t istorii estestvoznaniya. Fundamentalnaya biblioteka obshchestvennykh nauk. – M.; L., 1977. – 700 s.
38. Istoriya estestvoznaniya. Literatura, opublikovannaya v SSSR: 1967-1970 gg. / AN SSSR. In-t istorii estestvoznaniya. Fundamentalnaya biblioteka obshchestvennykh nauk. – M.; L., 1981. – 768 s.
39. Istoriya estestvoznaniya. Literatura, opublikovannaya v SSSR: 1971-1975 gg. / AN SSSR. In-t istorii estestvoznaniya. Fundamentalnaya biblioteka obshchestvennykh nauk. – M.; L., 1984. – 484 s.
40. Istoriya estestvoznaniya. Literatura, opublikovannaya v SSSR: 1976-1980 gg. / AN SSSR. In-t istorii estestvoznaniya. Fundamentalnaya biblioteka obshchestvennykh nauk. – M.; L., 1989. – 400 s.
41. Istoriya estestvoznaniya: bibliograf. ukaz. izd., opublik. v SSSR / In-t istorii estestvoznaniya i tekhniki im. S.I. Vavilova. T. 10: 1984-1985: v 2 ch. Ch. 2: Nauki o Zemle, biologicheskie nauki. Prilozheniya / [Otv. red. V.M. Orel]. – M.: Nauka, 2007. – 288 s.
42. Istoriia medytsyny ta okhorony zdorovia v Ukraini: nauk.-dopom. bibliohr. pokazhch. Istoriia medytsyny ta okhorony zdorovia v Ukraini / uklad.: L.Ie. Kornilova, N.I. Mamedova; Nats. nauk. med. b-ka Ukrainy. – K.: Nats. nauk. med. b-ka Ukrainy, 2012. – 107 c.
43. Istoriia mista Kyieva z naidavnishykh chasiv do 2000 roku: nauk.-dopom. bibliohr. pokazhch. u vyd. vid XVII st. do 2000 r.: u 3 t., 14 kn. – T. 2, kn. 9. Materialna ta dukhovna kultura Kyieva (t. 2); Naukovi tovarystva. Kulturno-mystetski ustanovy: muzei, vystavky, kolektsii (kn. 9) / red.: V.A. Smolii, O.I. Hurzhii, L.Ie. Demianova, N.A. Dekhtiarova, L.Ia. Mukha; In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. – K., 2010. – 201 c.
44. Kataloh zberezhenykh pamiatok Kyivskoho Tserkovno-arkheolohichnoho muzeiu. 1872-1922 rr. – K.: NKPIKZ, 2002. – 244 s.
45. Kataloh kolektsii dokumentiv Kyivskoi arkheografichnoi komisii 1369-1899 / Vidp. red. chl.-kor. AN URSR I.O. Hurzhii. – K.: Naukova dumka, 1971. – 184 s.
46. Kievskiy universitet. Dokumenty i materialy 1834-1984 / Ukladachi V. Zamlynskyi, A. Buravchenkov, O. Dolynskyi ta in. – K., 1984. – 192 s.
47. Kistiakivskiy O.F. Shchodennyk (1874-1885): V 2-kh t. / O.F. Kistiakivskiy. – K.: Naukova dumka, 1994. – T. 1: 1874-1879. – 647 s.
48. Konovets A.F. Periodicheskaya pechat kak istochnik istoriko-nauchnykh issledovaniy (k probleme rekonstruktsii obraza nauki) / A.F. Konovets // Naukovedenie i informatika. – 1992. – № 37. – S. 18-27.
49. Kotsur A.P. Ideia derzhavnosti v istorichnii dumtsi ta suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX st.: dys. ...d-ra ist. nauk: 07.00.06 / A.P. Kotsur; Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. – K., 2000. – S. ...
50. Kotsiubynska M. Zafiksovane i netlinne. Rozdumy pro epistoliarnu tvorchist / M. Kotsiubynska. – K.: «Dukh i literatura», 2001. – 300 s.
51. Kratkiy obzor deyatelnosti Bessarabskogo obshchestva estestvoispytateley i lyubiteley estestvoznaniya za pervoe desyatiletie ego sushchestvovaniya s 1 marta 1904 g. po 1 marta 1914 g. // Trudy Bessarabskogo obshchestva estestvoispytateley i lyubiteley estestvoznaniya, 1914. – S. I-XX.

52. «Letopis Ekaterinoslavskoy uchenoy arkhivnoy komissii»: (1904-1915): bibliografichniy dovidnik / Uklad. S.V. Abrosimova ta in.; AN URSS. Arkhografichna komisiya. – K., 1991. – 43 s.
53. Lichnyy sostav Obshchestva k 1 yanvarya 1912 // Sbornik Ist.-filol. obshchestva. – Nezhin, 1912-1913. – T. 8. – Otd. I. – S. 47-49.
54. Lichnyy sostav Obshchestva k martu 1899 // Sbornik Ist.-filol. obshchestva. – Nezhin, 1899. – T. 2. – Otd. I. – S. 59-63.
55. Lototskiy O. Arkheolohichnyi zizd // Storinky mynuloho / O. Lototskiy. – Varshava: Ukrainskiy naukoviy instytut. Seriya memuariv, 1933. – T. 2. – 485 s.
56. Medytsyna v Ukraini. Vydatni likari: Biobibliografichnyi slovnyk / Derzhavna naukova medychna biblioteka. – K., 1997. – (Medychna biohrafistyka). – Vyp. 2: Druha polovyna XIX st. Litery A-K / S.M. Bulakh ta in. (avt.-upor.); Iu.K. Duplenko (nauk. konsultant i fakh. red.). – K., 2005. – 615 s.
57. Mochulskiy M. Z ostannikh desiatylyt zhyttia Franka (1896-1916). Spohady i prychnyky / M. Mochulskiy // Za sto lit. – 1928. – Kn. 3. – S. 237-241, 248-252.
58. Naukove Tovarystvo imeni T. Shevchenka u Lvovi. Periodychni ta seriini vydannia Naukovoho Tovarystva imeni T. Shevchenka u Lvovi (1885-1939): Anotovanyi pokazhchyk / Naukove Tovarystvo im. T. Shevchenka; Ukl. T.Iu. Kulchytska. – Lviv, 1990. – 102 s.
59. Neyman Ts.G. Sbornik protokolov Obshchestva podolskikh vrachey za 1893-1894 god / Ts.G. Neyman. – Kamenets-Podolsk, 1895. – 107 s.
60. Olesnytskyi Ie. Storinky z moho zhyttia / Ie. Olesnytskyi. – Lviv: Nakladom vydavnychoi spilky «Dilo», 1935. – Ch. 1: (1860-1890). – 1935. – 250 s.; – Ch. 2: (1890-1897). – 1935. – 122 s.
61. Perekypka Aleksandra Onufrievicha Kovalevskogo s Anatoliem Petrovichem Bogdanovym (1872-1894) // Trudy IET AN SSSR. – 1961. – S. 112-167.
62. Petrov N.I. Vospominaniya starogo arkheologa / N.I. Petrov // Proseminarii: mediievistyka, istoriia Tserkvy, nauky i kultury. – K., 1997. – Vyp. 1. – S. 93-134.
63. Piskorskiy V.K. Istoriya moego professorstva v Nezhine / V.K. Piskorskiy // Istoriya i istoriki. Istoriograficheskiy ezhegodnik. 1979 / otv. red. M.V. Nechkina. – M., 1982. – S. 369-393.
64. Pisma A.O. Kovalevskogo k I.I. Mechnikovu. 1866-1900 / Pod obshchey red. Yu.I. Polyanskogo. – M.; L., 1955.
65. Pokazhchyk do «Zapysok Naukovoho tovarystva im. Shevchenka». T. I-XX. Roky I-VI. – Lviv, 1898. – 66 s.
66. Pokazhchyk do «Zbirnyka matematychno-pryrodopysno-likarskoi sektiiv Naukovoho tovarystva im. Shevchenka»: T. I-XIII. Roky 1908-1909 / Zladyv M. Chaikovskiy. – Lviv, 1910. – 78 s.
67. Pokazhchyk do pershykh 25 tomiv «Zbirnyka matematychno-pryrodopysno-likarskoi sektiiv Naukovoho tovarystva im. Shevchenka»: Roky 1897-1926 / Zladyv M. Chaikovskiy. – Lviv, b.r. – 15 s.
68. Pokazhchyk do tt. CI-CVI «Zapysok Naukovoho tovarystva im. Shevchenka»: (Rik XX). – Lviv, 1911. – S. 194-220.
69. Pokazhchyk do tt. XXI-XXVI Zapysok Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka // ZNTSh. – B. r. – T. 26. – 12 s.
70. Prazdnovanie 80-letnego yubileyu profesora Rudolfa Virkhova. Torzhestvennoe soedinennoe zasedanie vsekh semi meditsinskikh obshchestv g. Kieva 29 sentyabrya 1901 goda. – K.: Izd. Un-ta sv. Vladimira. – 40 s.
71. Prazdnovanie sovershivshegosya dvadtsatipyatiletiya Kharkovskogo meditsinskogo obshchestva (1861-1886). – Kh., 1886. – 89 s.
72. Protokol godichnogo zasedaniya Kamenets-Podolskogo otdeleniya S.-Peterburgskogo vrachebnogo obshchestva vzaimnoy pomoshchi, sostoyavshegosya 12 i 13 fevralya 1899 goda, i prilozheniya k nemu. – Kamenets-Podolsk: Tipografiya S.P. Kirzhatskogo, 1899. – 37 s.
73. Protokol zasedaniy Kievskogo obshchestva estestvoispytateley za 1912 g. – B.m., b.g. – 51 s.
74. Protokol torzhestvennogo zasedaniya Obshchestva kremenchugskikh vrachey v chest predsedatelya i pochetnogo chlena etogo obshchestva Avksentiya Trofimovicha Vogaevskogo 23-go aprelya 1900 g. Po sluchayu zemsko-vrachebnoy ego deyatelnosti (1875-1900). – Kremenchug, 1901. – 51 s.
75. Protokoly i otchety Kievskogo otdeleniya Imperatorskogo russkogo tekhnicheskogo obshchestva za 1915 god. – K., 1915. – S. XIII-XXIX. – (Ottisk iz «Zapysok KO IRTO», t. XIV, № 5-6).
76. Protokoly i trudy Obshchestva elisavetgradskikh vrachey 1886/87 g. – Elisavetgrad, 1887. – 102 s.
77. Protokoly i trudy Obshchestva khersonskikh vrachey za 1897-98 g. (God XXIX). – Kherson, 1899. – 69 s.
78. Putevoditel po nauchnym obshchestvam Rossii / Sost. I.I. Komarova. – Nyu-York: Norman Ross Publishing Inc., 2000. – 883 s.
79. Redin E.K. Uchenaya deyatelnost Istoriko-filologicheskogo obshchestva pri Kharkovskom universitete za pervye dvadtsat pyat let ego sushchestvovaniya (1877-1902) / E.K. Redin // Sbornik Kharkovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva. – Kh., 1905. – T. 14. – S. 29-41.
80. Rossiyskiy D.M. Istoriya vseobshchey i otechestvennoy meditsyny i zdravookhraneniya. Bibliografiya (1996-1954 gg.) / D.M. Rossiyskiy; sost. pri uchastii V.A. Nevskogo, pod red. B.D. Petrova. – M.: Medgiz, 1956. – 938 s.

81. Rusova S. *Moi spomyny (rr. 1861-1879) / S. Rusova // Za sto lit (Materialy z hromadskoho i literaturnoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatkiv XX st.) / UAN. Istorychna sektsiia. – K.: Derzhvydav Ukrainy, 1928. – Kn. 2. – S. 129-138.*
82. Savchuk V.S. *Istoriko-nauchnyy analiz deyatelnosti estestvennonauchnykh obshchestv Yuga Ukrainy, Kryma i Bessarabii: vtoraya polovina XIX – nachalo XX v.: dis. ... dokt. ist. nauk: 07.00.07; 07.00.01 / Varfolomey Stepanovich Savchuk; Dnepropetrovskiy gosudarstvennyy universitet. – Dnepropetrovsk, 1996.*
83. Santsevych A.V. *Periodychna presa yak kompleks istorychnykh dzherel / A.V. Santsevych // Ukrainnyi istorychnyi zhurnal. – 1988. – № 4. – S. 4-75.*
84. Symonenko I.M. *Hubernski vcheni arkhivni komisii v Ukraini: istoriohrafichnyi ohliad i bibliohrafichnyi pokazhchyk / I.M. Symonenko; Ukr. NDI arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva, Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK. – K.: b.v., 2003. – 132 s. – (Arkhivni ta bibliohrafichni dzherela ukraïnskoi istorychnoi dumky; vyp. 8).*
85. *Sistematischeskiy ukazatel k periodicheskim izdaniyam istoriko-filologicheskogo obshchestva pri Kharkovskom universitete za 1886-1914 gg. / Pod red. L.I. Gurevicha. – Kh.: Izd-vo KhGU, 1955. – 71 s.*
86. *Sistematischeskiy ukazatel statey, zametok, protokolov, otchetov i proch., pomeshchennykh v «Listkakh» i «Zapiskakh» Imperatorskogo obshchestva selskogo khazyaystva Yuzhnoy Rossii s 1830 po 1894 g. / Sost. A.S. Borinevich. – Odessa, 1895. – 129 s.*
87. *Sistematischeskiy ukazatel statey, pomeshchennykh v zhurnale «Zapiski imp. Russkogo tekhnicheskogo obshchestva» za 1867-1888 g. – SPb., 1889. – 59 s.*
88. *Sistematischeskiy ukazatel statey, pomeshchennykh v zhurnale «Zapiski imp. Russkogo tekhnicheskogo obshchestva» za 1889-1891 gg. i za 1892 g. – SPb., 1892. – 36 s.*
89. *Sistematischeskiy ukazatel statey, pomeshchennykh v zhurnale «Zapiski imp. Russkogo tekhnicheskogo obshchestva» za 1899-1906 g. – SPb., 1907. – 27 s.*
90. *Sostav Obshchestva k 1 yanvarya 1900 // Sbornik Ist.-filol. obshchestva. – 1900. – Nezhin. – T. 3. – Otd. 1. – S. 20-24.*
91. *Sostoyanie i sostav Nezhinskogo Istoriko-filologicheskogo Obshchestva pri Institute kn. Bezborodko v Nezhine k 1 yanvarya 1911 goda // Sbornik Ist.-filol. obshchestva. – Nezhin, 1910-11. – T. 7. – Ofits. otd. – S. 33-35.*
92. *Spisok chlenov Istoriko-filologicheskogo Obshchestva v poryadke ikh postupleniya v Obshchestvo s 1894 po 1903 god // Sbornik Ist.-filol. obshchestva. – Nezhin, 1903. – T. 4. – Otd. 1. – S. 27-30.*
93. *Spravozdaniya z diialnosty viddilu i sektsii Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi za chas vid zahalnykh zboriv dnia 11 maia 1893 do 31 hrudnia 1894 r. – Lviv: Nakladom Tovarystva, 1895. – 16 s.*
94. *Spravozdaniya z pershykh zahalnykh zboriv Tovarystva imeni Shevchenka. – Lviv: Nakladom tovarystva, 1874. – 14 s.*
95. *Spravochnik nauchnykh obshchestv Rossii / I.I. Komarova. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.snor.ru/?an=about_guide.*
96. *Statut Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka u Lvovi, ukhvalenyi Zahalnymy Zboramy d. 29 chervnia 1904. – Lviv, 1904. – 8 s.*
97. *Statut Ukrainskoho Naukovoho Tovarystva u Kyivi. – K.: Druk. Barskoho, 1907. – 10 s.*
98. *Stepanskiy A.D. Dokumenty po istorii legalnykh obshchestvennykh organizatsiy v fondakh dorevolutsionnykh gosudarstvennykh uchrezhdeniy Rossii / A.D. Stepanskiy // Sovetskie arkhivy. – 1981. – № 2. – S. 24-27.*
99. *Torzhestvennoe zasedanie i rechi, proiznesennye pri osvyashchenii zdaniya Kievskogo otdeleniya Imperatorskogo russkogo tekhnicheskogo obshchestva. – K., 1914. – 26 s. – (Ottisk iz «Zapisok KO IRTO», t. XLIV, № 5-6 i 11).*
100. *Trudy Kievskogo fiziko-meditsinskogo obshchestva, sostoyashchego pri Universitete Sv. Vladimira / Izd. pod red. prof. V. Chirkova. – Vyp. 1. 1897-1898. – K., 1899. – 321 s.*
101. *Trudy meditsinskoy sektsii Obshchestva opytnykh nauk pri Imperatorskom Kharkovskom universitete za 1889 god. – Vyp. 1. – Kh., 1889. – 3-200, 96, 35 s.*
102. *Trudy obshchestva ispytateley prirody pri imperatorskom Kharkovskom universitete. 1900. – T. XXXV. – Kharkov: Parovaya tipografiya i litografiya Zilberberga, 1901. – 286 s.*
103. *Trudy Obshchestva nauchnoy meditsiny i gigieny pri Imperatorskom Kharkovskom universitete za 1897 g. – Kh., 1899. – 116, 39 s.*
104. *«Trudy Poltavskoy uchenoy arkhivnoy komissii» (1905-1917): bibliograficheskiy ukazatel / Ukrainskoe obshchestvo okhrany pamyatnikov istorii i kultury; Sost. A.B. Suprunenko. – Poltava, 1991. – 52 s.*
105. *Trudy etnograficheskoy statisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-Russkiy kray, snaryazhennoy Russkim geograficheskim obshchestvom. Yugo-Zapadnyy otdel. Materialy i issledovaniya, sobrannye d. chl. P.P. Chubinskim: V 7-mi t. – Vyp. 1. – T. 1. Verovaniya i sueveriya malorusskogo naroda. – SPb.: Tipografiya Maykova, 1872; – Vyp. 2. – T. 1. Poslovitsy i zagadki. – SPb.: Tipografiya Maykova, 1877; – T. 2. Skazki. – SPb.: Tipografiya Maykova, 1878; – T. 3. Obychai i obryady po vremenam goda (narodnyy dnevnik). – SPb.: Tipografiya Maykova, 1872; – T. 4. Pesni obryadovye. – SPb.: Tipografiya Maykova, 1877; – T. 5. Pesni lyubovnye, semeynye, bytovye i shutochnye. S dopolnieniem (sbornik N. Kostomarova). – SPb.: Tipografiya Maykova, 1874; – T. 6. Narodnye*

- yuridicheskie obychai po resheniyam volostnykh sudov. – SPb.: Tipografiya Maykova, 1879; – Vyp. 1. – Ch. 1. – T. 7. Evrei Yugo-Zapadnogo kraya. – SPb.: Tipografiya Maykova, 1872; – Vyp. 1. – Ch. 2. – T. 7. Polyaki Yugo-Zapadnogo kraya. – SPb.: Tipografiya Maykova, 1872; – Vyp. 2. – T. 7. Malorussy Yugo-Zapadnogo kraya (statistika, selskiy byt, yazyk). – SPb.: Tipografiya Maykova, 1873.
106. Ukazatel k «Trudam Obshchestva nauchnoy meditsiny i gigieny» pri Kharkovskom universitete za 1883-1915 gg. / MVO SSSR; Khark. gos. un-t im. Gorkogo; TsNB; Pod red. prof. L.I. Gurevicha. – Kh.: 1955. – 24 s.
107. Ukazatel k izdaniyam imp. Russkogo geograficheskogo obshchestva i ego otdelov s 1846 po 1875 god. – SPb., 1886. – /4/, 144, 33 s.
108. Ukazatel k izdaniyam imp. Russkogo geograficheskogo obshchestva i ego otdelov s 1876 po 1885 god. – SPb., 1887. – /4/, 75, 20 s.
109. Ukazatel k izdaniyam imp. Russkogo geograficheskogo obshchestva i ego otdelov s 1886 po 1895 god. – SPb., 1896.
110. Ukazatel k izdaniyam imp. Russkogo geograficheskogo obshchestva i ego otdelov s 1896 po 1905 god: T. 2: Klyuch k ukazatelyu. – SPb., 1910. – 334, 50 s.
111. Ukazatel k Soobshcheniyam (Zapiskam) Kharkovskogo matematicheskogo obshchestva pri Kharkovskom universitete / Pod red. L.I. Gurevicha. – Kh.: 1955. – 43 s.
112. Ukazatel statey i kriticheskikh otzyvov, pomeshchennykh v «Zapiskakh Krymsko-Kavkazskogo gornogo kluba» v techenii 25 let: 1891-1915 gg. – B.m., b.g.
113. Ukazatel statey, pomeshchennykh v I-XX tomakh «Trudov obshchestva ispytateley prirody» pri imp. Kharkovskom universitete: 1869-1886 gg. – Kh., 1887. – 11 s.
114. Ukazatel statey, pomeshchennykh v I-XXX tt. «Zapisok imp. Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey» / Sost. M.G. Popruzenko. – Odessa, 1914. – 63 s.
115. Ustav Istoricheskogo obshchestva Nestora-letopistsa, sostoyashchego pri Imperatorskom universitete sv. Vladimira v g. Kieve // ChIONL. – K., 1894. – Kn. VIII, otd. I. – S. 19-28.
116. Filippov N.G. Istochniki po istorii nauchno-tehnicheskikh obshchestv dorevolutsionnoy Rossii / N.G. Filippov // Sovetskie arkhivy. – 1985. – № 3. – S. 51-55.
117. Khmarskyi V.M. Arkheohrafichna diialnist naukovykh ustanov na pivdni Ukrainy u XIX – na pochatku XX st.: dys. ... d.i.n.: 07.00.01 / Vadym Mykhailovych Khmarskyi; Odeskyi natsionalnyi universytet im. I.I. Mechnykova. – Odesa, 2004.
118. Chykalenko Ie.Kh. Spohady: 1861-1907 / Ie.Kh. Chykalenko. – K.: Tempora, 2003. – 416 s.
119. «Chteniya v istoricheskom obshchestve Nestora-letopistsa» (1879-1914): Bibliograf. dov. / AN URSR. Arkheohraf. kom. Instytut istorii; Uklad. M.P. Kolesnyk. – K., 1989. – 84 s.
120. Iakovenko N. Do pytannia pro metodolohiiu vyvchennia istorii Ukrainy / N. Yakovenko // Heneza, 1996. – №1 (4).

Демуз И., Шпилевой И. Опубликованные документы научных обществ второй половины XIX – начала XX вв.

В статье осуществлена классификация и обстоятельный анализ опубликованных документов научных обществ второй половины XIX – начала XX вв.

Акцентируется внимание на существовании четырех групп таких документов: 1) документальные источники, к которым отнесены издания из истории высших учебных заведений, в стенах которых функционировали научные общества, издания каталогов документов научных учреждений или вещественных достопримечательностей музеев при обществах; 2) нормативные материалы и научная продукция обществ, представленные законодательными актами, которые касаются основания обществ и организации их деятельности, программными, уставными и отчетными материалами, протоколами заседаний научных институций, а также тематическими публикациями членов обществ, в которых чаще всего подавалась информация о научных связях с зарубежными и отечественными научными обществами и государственными заведениями, о составе обществ, их почетных членах, ежегодных расходах, свидетельства о выставках, съездах, количестве и содержании докладов членов обществ, отчетах о лекционной деятельности, изданиях обществ, фондах, премиях и т.п.; 3) мемуары, воспоминания и письма членов обществ (А. Барвинского, А. Богданова, Ф. Волка, Д. Дорошенко, М. Драгоманова, И. Житецкого, А. Кистяковского, А. Ковалевского, И. Мечникова, М. Мочульского, Е. Олесницкого, Н. Петрова, В. Пискорского, С. Русовой, И. Сеченова, Е. Чикаленко и др.); 4) справочные издания, которые являются результатом аналитико-синтетической переработки первичных документов. Последняя группа представлена изданиями, в которых поданы перечни научных обществ, библиографическими указателями как научной литературы об обществах, так и печатной продукции последних.

Доказано, что опубликованные документы научных обществ второй половины XIX – начала XX вв. являются достаточно разнообразными и презентативными.

Ключевые слова: научные общества, опубликованные документы, программы, уставы, отчеты, протоколы заседаний, финансовая отчетность, сборники трудов, мемуары, воспоминания, письма, справочная литература, библиографические издания.

Demuz I., Shpylyovy I. Published documents of the scientific societies of the late XIXth – early XX centuries.

Classification and deep analysis of published documents of the scientific societies of the late XIXth – early XXth centuries are made.

Attention is paid to the four groups of such documents: 1) documentary sources, which include publications on the history of higher education, where the scientific societies functioned, publication of scientific institutions' catalogs of documents or museums' material monuments in the societies were contained; 2) regulatory materials and societies' scientific production presented by the legislative acts relating to the establishment and organization of their centers of activity, program, statutory and reporting materials, records of scientific institutes' meetings, thematic publications of the members of societies. In such documents information about scientific relations with foreign and native scientific societies and public institutions, societies membership, their honorary members, annual expenses, information about exhibitions, congresses, number and content of reports, reports on the lecture activities, societies' publications, funds, bonuses etc; 3) memoirs, recollections and societies members' letters (O. Barvinsky, A. Bohdanov, F. Vovk, D. Doroshenko, M. Drahomanov, I. Zhitestky, O. Kistyakivsky, O. Kovalevsky, I. Mechnikov, M. Mochul'sky, E. Olesnistsky, M. Petrov, V. Piskorsky, S. Rusova and others); 4) reference works as a result of analytical and synthetic processing of primary documents. The last group is represented by publications which contain the lists of scientific societies, bibliographic indexes of scientific literature on the societies and their printed production. It is proved that published documents of scientific societies of the late XIXth – early XX centuries are sufficiently diverse and representative.

Keywords: scientific societies, published documents, programs, statutes, reports, records of meetings, financial statements, edited volumes, memoirs, recollections, letters, reference books, bibliographic publications.

Одержано 18.05.2015

УДК 398.332.12:930.25(477.42) «19»

Віктор Ткаченко
(Переяслав-Хмельницький)

РЕЛІГІЙНИЙ СИМВОЛ ВЕЛИКОДНЯ – ПИСАНКА – В АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛАХ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ З ОВРУЧЧИНИ

У статті досліджено особливості побутування писанкарства та писанок на Овруччині в першій чверті ХХ століття. За інформаційними матеріалами, що зберігаються в архіві, великодній символ – писанку – розписували дівчата віком від 9 років. Ними обмінювалися, їх дарували та використовували у різних обрядодіях, вірили в магичні сили освяченого яйця. Також до Великодня, як і в інших регіонах, виготовляли крашанки, якими гралися «в битка», «котючки» та ін.

Важливим елементом розпису писанок є їх орнаментация. Для сіл і містечок Овруччини характерним було збереження старих, автохтонних орнаментальних мотивів, а також їх назв. Були серед них і назви релігійного спрямування, як то: «хрест», «Божа ручка», «драбинка».

Для дослідження та висвітлення теми писанкарства та писанки як релігійного символу Великодня на Овруччині використовувалися методи пошуку, аналізу, узагальнення зібраного матеріалу. Це дало можливість залучити до наукового обігу нові джерела з цього питання та його дослідити.

Ключові слова: писанка, крашанки, орнаментальні мотиви, Овруччина, архів, джерела.

Населені пункти, що розглядаються у статті, на початку ХХ ст. входили до складу Овруцького повіту Волинської губернії. З приходом радянської влади система адміністративного устрою була змінена, відповідно села потрапили до різних районів Житомирської області. Проте, незважаючи на це, нам цікаво вивчати питання писанкарства у площині етнографічного районування, а відповідно і зараз зазначені населені пункти належать до українського Полісся.

Історіографія етнографічних досліджень у мікрореєоні (у статті розглядаються території, що в різний час входили до Овруцького повіту) є незначною, відносно розвитку писанкарства майже відсутньою. Про писанки з чернігівського Полісся писав А. Адруг [5], В. Ткаченком опубліковані також дві роботи, у яких мова йде про писанки досліджуваного району [7; 8]. Л. Гарбузова висвітлювала у своїх дослідженнях колекцію писанок кінця ХІХ – початку ХХ ст. Волинської губернії із Житомирського краєзнавчого музею [6], серед якої були матеріали із зазначеного повіту.

Тому важливим, на наш погляд, є висвітлення розвитку писанкарства на Овруччині завдяки архівним матеріалам, а також оприлюднення відповідних фондів.

Серед архівних матеріалів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського досить об'ємним за обсягом та інформаційно насиченим є фонд Волинського краєзнавчого музею. У ньому зберігаються різні матеріали, а також анкетні дані, що надходили до музею з різних повітів Волинської, Київської, Подільської та інших губерній щодо існування в них писанкарства. Інформація про писанки в Овруцькому повіті на початку ХХ ст. також відображена в ньому. Загалом тут представлено матеріали із сс. Юровск, Велико-Чернігівське, Виступовичі, Татарновичі, Голубієвичі, Остапне, Ксаверівка, Кліюр, Гладковичі, Старо-Воробйовське, Домолоч та м. Народичі, що входили до цього повіту. Усі відомості збиралися з допомогою розісланих анкет із запитаннями, розробленими Волинським центральним музеєм та Товариством дослідників Волині. Респонденти відповідали на запитання безпосередньо у програмах-запитальниках, що значно обмежувало інформацію, або ж надсилали розгорнуті відповіді з малюнками писанок на окремих аркушах. У деяких анкетних даних відстежуються чисто формальні відповіді, в інших подано досить обмежену інформацію про писанки. Зустрічаємо і зазначені авторами певні особливості у виготовленні та використанні писанок у селах повіту. Так, один із дописувачів, учитель Юр'ївського однокласного училища, зазначає, що селяни інколи перед Великоднем купували гіпсові писанки та виготовляли розписані воском. До своєї відповіді він додав два малюнки писанок [2, арк. 1].

Досить інформативним є матеріал із с. Велико-Чернігівське за підписом учителя Д. Павловича. Відповідаючи на запитання, автор зазначає, що писанки у селі пишуть всі жінки: старі й молоді [2, арк. 4], розписували за допомогою «кістки» і воску. Розповідаючи про сам процес, дописувач зазначає, що фарби використовують як саморобні, так і куповані – синю, жовту, червону. До своєї інформації учитель додав 22 малюнки орнаментальних мотивів із назвами, що їх використовували писанкарки при розписі писанок: «волове око», «гусінія лапки», «штани», «яблочка», «клинчікі», «мотильчік», «гурочки», «сорочьі лапки», «ветрячокъ», «гинсувка», «бокова рожа» («боковая роза»), «полная рожа», «маковка», «грабелькі», «баранчікові рожкі», «півоній» («пiон»), «клинчікі» [2, арк. 5-6].

Із с. Ласки на адресу музею надійшла відповідь від учителя І. Янчика. Він зазначив, що у селі писанки пишуть як для себе, так і на продаж, беручи за кожну виготовлену писанку одну копійку. Далі автор розповідає про сам процес розпису писанки та подає інформацію про те, з чого складається писачок. Не менш важливими є подані назви орнаментів: «гусінія лапки», «береза», «шапка лося», «ветряная мельница», «шість квіток» («квіток»), «огірки», «граблі», «полуцветка», «штани», «колокольчики». Відносно часу виготовлення, то вказується, що це може бути третій або четвертий тиждень Великоднього посту [2, арк. 6-7].

Респондент із с. Виступовичі зазначає, що писанки пишуть дівчата і жінки віком від 14 до 50 років, певних днів для цього немає, звичаїв, як і обрядів, не дотримуються. Найпоширенішими мотивами були: «рожа неповна», «рожа повна», «ветрак», «гребьонка», «волове око» («маковка»), «гурочки», «крючечки», «сорочи (сороки) ножки», «ракови лапи», «хрести», «козині рожки», «чорнобривці» (мальованка), «березка», «дубовий листок», «човникі», «решето», «рожа полная двойная», «вазончикъ» (малеванка). Автор також зазначає, що писанки використовували для гри в «битки» та дівчата дарували їх хлопцям [2, арк. 9-10].

Існували писанки і в с. Рутвянка. За інформацією Л. Дітковського, їх виготовляли у цьому селі і як у переважній більшості сіл дівчата та заміжні жінки. Для цього використовували віск, черепок, «кісточку» і більше п'яти купованих фарб. Щодо орнаментальних мотивів, які автор подає, то він зазначає, що інколи вони мали не зовсім вдалі назви або останні відсутні зовсім. Серед поширених були: «вазон», «бочка», «крючки», «гусина лапка», «крюком», «кліни», «косяки», «паук», «зоря», «дубовий лист», «повна рожа», «настурці(я)» [2, арк. 11].

Досить скупими інформаційно є відповіді двох респондентів із с. Недашки. Обидва відзначали, що звичай виготовлення писанок існує. Цим займалися дівчата віком від 16 років і старші. Розписували за допомогою «кісточки». Автори також вказували, що писанки назв узорів не мають, хоча і відрізняються одна від іншої [2, арк. 13-14 зв.].

С. Павелко із с. Журбовичі повідомляв музейним працівникам, що в с. Держановці виготовленням писанок займаються С. Корчевська та Ф. Плетецька. Вони використовували для цього віск, сажу та жерстяні кісточки. До своєї інформації він подав малюнки трьох писанок із назвами орнаментів: «повна рожа», «берізка», «напів-рожа», та дві без назв [2, арк. 16].

Учитель Є. Пономаренко із с. Раковщина, даючи відповідь на анкету Товариства дослідників Волині, зазначив, що виготовлення писанок до Великодня існує не тільки в цьому селі, а й в інших, що розташовані поряд. Далі він вказує хто цим займається, у кого навчаються, який процес розпису та які фарби використовуються. Дописувач також подає назви орнаментів, що були поширені у цьому селі, як-то: «рожа» (роза), «огурчиками», «грабельками», «кліночками» (клінушками), «волівими очками» [2, арк. 17-17 зв.].

Із с. Татарновичі відомості про писанки надіслав А. Шлапак. Респондент вказав, що за виготовлення писанок турбуються дівчата віком від 12 до 18 років. Зазвичай їх роблять небагато і дарують родичам, нареченим та хрещеним батькам. Відносно технік розпису, то він зазначив, що вони є «примітивними», при цьому використовується той же віск, писачок і фарби. Дівчата навчалися цьому ремеслу у матерів. Незважаючи на те, що писанкарство існувало, проте назви орнаментів на писанках були відсутні. Інколи орнаментальні мотиви перемальовували із гіпсових писанок, що продавалися перед Великоднем на ярмарках [2, арк. 18]. Найціннішими у його матеріалах є додані до них шість малюнків зразків писанкового орнаменту. На п'яти з них подано геометричний та один рослинний [2, арк. 18 зв.].

Учень 5 класу Засимович із с. Голубієвичі у відповідях на Програму зі збирання писанок від Волинського центрального музею зазначає, що займалися розписом дівчата-українки віком 18-19 років у Вербну суботу. Відносно звичаїв та обрядів вказується, що під час розпису співали українські пісні. Для виготовлення писанок використовували «кісточки», куповані та власного виготовлення фарби. Звертаючи увагу на обрядове використання великодніх яєць, дописувач пише, що ними христосувалися на Великдень та дарували дітям [2, арк. 19-19 зв.].

Цікавими фактами наповнена відповідь інформатора із м. Народичі. Автор вказує, що писанки тут писали баби, відомі як «повитухи», і які вміють «пошептати», тобто «багацького дечого знають» [2, арк. 20]. Відносно термінів виготовлення писанок у цьому місті, то початок припадає на «похвальну суботу», а завершується на страсну суботу. Далі

автор повідомляв про те, кому дівчата дарують писанки, чому вони це роблять. Даючи відповідь на запитання щодо ігор з писанками, він вказує на те, що «парубки на цвинтарі грають навбитки» [2, арк. 20 зв.]. Варто зазначити, що в інших містах і селах такі ігри зазвичай проводили діти і в основному на церковному подвір'ї. Пишучи про виготовлення писанок, респондент вказує на те, що, окрім власного вжитку, їх розписували і на продаж по ціні 3 коп. за штуку [2, арк. 20 зв.].

Із с. Остапи від Б. Максимовича надійшло повідомлення про те, що у селі також розписували яйця. Далі він вказує прізвища майстринь та їх вік і що навчилися вони їх виготовляти від своїх матерів. Ґрунтовніше у його матеріалах розповідається про те, як самому зробити писачок та розписати писанку [2, арк. 21].

Формальною була відповідь із Ксаверівки. Респондент зазначав, що звичай розфарбовувати великодні яйця існує, але спеціально цим ніхто не займався. За його інформацією, у селі навчалися виготовляти писанки один в одного, використовуючи при цьому куповані фарби та «кісточку». Зразків орнаменту немає, а відтворювали його по пам'яті. Також не було зафіксовано і самих назв рисунків, які малювалися майстринями на писанках [2, арк. 22].

Невідомий респондент із с. Кліюр також повідомляв про існування звичаю виготовляти писанки до Великодня. За його словами, робили це дівчата віком від 8-ми до 15-ти років. Розкрив автор і технологію виготовлення писанок за допомогою воску та писачка. Подаючи відомості про їх оздоблення, він зазначає, що орнаментальних малюнків, які використовувалися писанкарками, дуже багато, але найбільш важливий «драбинчатий» [2, арк. 23].

У матеріалах одиниці збереження зовсім мало інформації про писанки із с. Старо-Воробйовське. У відповідях до анкети зазначається, що звичай розписувати писанки існує, займаються цим дівчата віком від 9 років, фарби для цього купують, а замість писачка використовують соломинку. Відносно орнаменту, то дописувач вказує, що він тут один – листочки [2, арк. 25].

У відомостях, що були надіслані із с. Домолочі від учня 1-го класу А. Долоніна, вказується, що писанками займаються дівчата віком 16-20 років та найгарніше це робила С. Єрмак, якій було 47 років. Потім автор розповідає про технологію виготовлення писанок, при цьому виділяє два типи: дво- та багатокольорові, останні називали у селі «фарбованки». Подається також перелік необхідних приладів для писання писанок і з чого робиться сам писачок. На завершення А. Долонін перелічує узори, що побутують у селі: «совині лапи», «хусточки», «сорок клинчиків», «шість рож», «повна рожа», «кленові листочки», «1 ряд круче», «2 ряди круче», «проскурочка», «круче», «хвоя» [2, арк. 26-26 зв.].

Найоб'ємнішою у фонді є інформація про писанки с. Гладковичі. Вона зосереджена у двох одиницях збереження: 45 і 57 фонду Волинського краєзнавчого музею. В одній, а саме 45, досить коротка, але змістовна, відповідь на запитання анкети про писанки. Автор зазначив хто пише, які фарби і приладдя для цього використовуються. Респондент також вказує, що у період Великодніх свят писанки дарували дівчата – хлопцям на знак уваги, а бабусі – онукам. Звичай давати писанки автор називає «давати волочебне». Варто відзначити і таку інформацію, як дарування писанок на другий день Пасхи священику місцевої церкви. Робилося це чоловіками при взаємному вітанні зі святом. Такі звичаї існували і в інших регіонах України. Наведена інформація дописувачем Етнографічної комісії про «волочебне» ще раз підтверджує його існування на теренах Полісся, про що писали різні автори, адже на інших територіях він майже не існував у такому вигляді. Та найцікавішою є інформація про орнаментальні мотиви на писанках у цьому селі, що мали такі назви: «сон», «кручки», «ветрак», «сороки лапки», «гурочки», «полная рожа», «косая рожа», «боковая рожа», «чулочки», «рожа» [2, арк. 24]. На жаль, матеріал не проілюстрований, що втрачає певну його значимість, адже немає можливості їх відтворити. Дані анкети із с. Гладковичі, занесені, напевне, І. Шуликовим до зведеної відомості про писанки [4, арк. 7; 8, с. 36].

Також серед матеріалів зберігаються інвентарні картки на музейні експонати етнографічного відділу Волинського краєзнавчого музею. Серед великої кількості їх є картки й на писанки, в яких подаються назви писанок і мальованок, а також зазначено, звідки вони походять. Ці писанки зібрані в 20-х рр. ХХ ст. працівники музею. Так, у 1924 р. в с. Гладковичах було закуплено Я.Ф. Білошицьким по 11 копійок за штуку писанки з назвами: «скоса рожа», «бокова рожа», «Божа роса («Матері Божої роса»)), «лісова королева», «повна рожа», «наретниками», «бочечкою», «ветрачками», «гребйоночками», «греблею», «дубове листя», «смородина», «сорочині лапки», «раки», «воловни очі», «калінів цвіт», «йолочка», «зорочка», «грабельками» [1, арк. 190; 7, с. 387].

Зовсім іншим за обсягом і наповненням фактажем є матеріал про крашанки, писанки та мальованки, записаний учителями в с. Гладковичі у 1925 р., що також зберігається у цьому фонді. Він був підготовлений на замовлення Волинського науково-дослідного музею гуртком учителів у складі Я. Білошицького, Н. Нікончука та С. Панасенко. Із фондів матеріалів про писанки у селах Волині це найповніший.

На самому початку автори зазначають у кого збирали відомості про писанки. Далі збирачі розповідають про те, коли починали писати, як і з чого виготовляли кистку (писачок), який використовували віск при розписі писанок. Також вказано на певні особливості у виготовленні інструменту. Не оминули гуртківці питання фарб, які використовували при розфарбуванні яєць, зазначивши, що вживали для розпису як куповані, так і саморобні. Про останні вказано з яких рослин можна виготовити ту чи іншу кольорову фарбу. Значну увагу зосереджено на процесі розпису писанок, а також моменті самого освячення паски та писанок у великодню ніч біля церкви та розговінні вдома. Приділяючи увагу обрядовості та віруванням, автори пишуть, що дівчата умиваються водою із писанками, а шкаралупи з них потім приорюють у першій борозні у полі. Дехто кидав у піч, а інші закопували на межі під плотом. У дописі розповідається також про «волочібне», поширене на Поліссі, та ігри в «битки» чи «рядки» із писанками та крашанками на Великдень і на другий день. Висвітлили кореспонденти і курйозні випадки, що траплялися при цьому, подробицю писанок «смолянками» або «вощанками». Найцікавішою інформацією, що наведена авторами, на наш погляд, є дані про орнаментацию писанок. Вказано, що узор на них мали такі назви: «бокова рожа», «хрестами», «скоусна рожа», «повна рожа», «безконечник», «грабельками», «раком», «штанами», «ветрачками», «сорочиними лапками», «воловими очками», «грабельками», «гребзоночкою», «гребелькою», «гребенцем», «каліновим цвітом», «зуорками», «бочечкою», «вилочками», «маковкою», «гнуздечками», «нарітниками», «вјелцем», «дубовим листем», «гурочками», «јолочкою», «Божа ручка» [3, арк. 1-9]. Відзначимо, що повністю роботу Я. Білошицького, Н. Нікончука та С. Панасенко нами було надруковано в одному з випусків журналу «Народна творчість та етнологія» [8].

Отже, писанкарство на Овруччині у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. було ще досить поширеним явищем. Займалися розписом писанок дівчата віком від 9-ти років. Використовували писанки і крашанки у віруваннях, обрядах та іграх. Особливістю цього регіону було поширене явище «волочіння», на відміну від інших етнорегіонів, та використання характерних для нього автохтонних назв орнаментальних мотивів на писанках. Зберігалось це народне мистецтво на Поліссі, зокрема на Овруччині, і в 20-х рр. ХХ ст., про що свідчать відповідні записи із с. Гладковичі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (далі – АНФРФ ІМФЕ). – Ф. 16. Волинський краєзнавчий музей, од зб. 11. Інвентарні картки Волинського краєзнавчого музею, арк. 190.
2. АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 16. Волинський краєзнавчий музей, од зб. 45. Овруцький повіт, 1911. Рукопис, друк, 26 арк.
3. АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 16. Волинський краєзнавчий музей, од зб. 57. Про писанки та крашанки й мальованки. Записано учителями в с. Гладковичі на Коростеньщині, 1925 р. Рукопис, 9 арк.

4. АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 16. Волинський краєзнавчий музей, од зб. 63. Сводная ведомость о писанках. Рукопис, 11 арк.
5. Адрюг А. Писанки Чернігівщини: історія і сучасність. / Управління у справах преси та інформації / [Відповідальний редактор – канд. іст. наук., доцент О. Б. Коваленко] / А. Адрюг. – Чернігів : КП «Чернігівські обереги», 2005. – 59 с. : іл.
6. Гарбузова Л. Писанки Волинської губернії кінця XIX – початку XX ст. в зібранні Житомирського краєзнавчого музею / Л. Гарбузова // Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 1998. – Кн. 3. – С. 91.
7. Ткаченко В. Волинські писанки / В. Ткаченко // Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура. – К. : Видавництво Асоціації етнологів, 2000. – Кн. 1-2. – С. 382-389.
8. Ткаченко В. Писанкарство та писанки села Гладковичі на Овруччині в першій чверті XX століття (за архівними матеріалами) / В. Ткаченко // Народна творчість та етнологія. – 2014. – № 5. – С. 35-42.

REFERENCES

1. Arkhivni naukovi fondy rukopysiv ta fonozapysiv Instytutu mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii im. M. T. Ryl'skogo NAN Ukrainy (ANFRF IMFE) – F. 16. Volynskyy krayeznavchyy muzej, od. zb. 11. Inventarni kartky Volynskogo krayeznavchogo muzeju, ark. 190.
2. ANFRF IMFE. – F. 16. Volynskyy krayeznavchyy muzej, od. zb. 45. Ovruchkyj povit, 1911. Rukopys, druk, 26 ark.
3. ANFRF IMFE. – F. 16. Volynskyy krayeznavchyy muzej, od. zb. 57. Pro pysanky ta krashanky j malovanky. Zapysano uchytelyamy v s. Gladkovychi na Korostenshchyni, 1925 p. Rukopys, 9 ark.
4. ANFRF IMFE. – F. 16. Volynskyy krayeznavchyy muzej, od. zb. 63. Svodnaja vedomost o pysankakh. Rukopys, 11 ark.
5. Adrug A. Pysanky Chernihivshchyny: istorija i suchasnist. / Upravlinnja u spravakh presy ta iformatstii / [Vidpovidalnyj redaktor – kand. ist. nauk., dotstent O. B. Kovalenko] / A. Adrug. – Chernihiv : KP «Chernihivski oberegy», 2005. – 59 s.: il.
6. Harbuzova L. Pysanky Volynskoi hubernii kintstja XIX – pochatku XX st. v zibranni Zhytomyrs'koho krayeznavchoho muzeju, / L. Harbuzova // Volyn – Zhytomyrshchyna. Istoryko-filologichnuj zbirnyk z regional'nykh problem. – Zhytomyr, 1998. – Kn. 3. – S. 91.
7. Tkachenko V. Volynski pysanky / V. Tkachenko // Ukraina na mezhi tysjacholit': etnos, natstija, kul'tura. – K.: Vydavnytstvo Asotstiatstii etnologiv, 2000. – Kn. 1-2. – S. 382-389.
8. Tkachenko V. Pysankarstvo ta pysanky sela Gladkovychi na Ovruchchyni v pershiy chverti XX stolittya (za arkhivnymy materialamy) / V. Tkachenko // Narodna tvorchist ta etnologiya. – 2014. – № 5. – S. 35-42.

Ткаченко В. Религиозный символ Пасхи – писанка – в архивных источниках начала XX века из Овруччины

В статье исследованы особенности бытования писанкарства и писанок на территории Овруччины в первой четверти XX века. По информационным материалам, которые хранятся в архиве, пасхальный символ – писанку – расписывали девочки в возрасте от 9 лет. Ими обменивались, их дарили и использовали в разных обрядах, верили в магические силы освященного яйца. Также к Пасхе, как и в других регионах, изготавливали крашанки, которыми играли «в битка», «котючки» и т. д.

Важным элементом росписи писанок является их орнаментация. Для сёл и городков Овруччины характерным было сохранение старых, автохтонных орнаментальных мотивов, а также их названий. Были среди них и названия религиозного направления: «крест», «Божья ручка», «драбинка».

Для исследования и освещения темы писанкарства и писанки как религиозного символа Пасхи на Овруччине использованы методы поиска, анализа, обобщения собранного материала. Это дало возможность ввести в научный оборот и исследовать новые источники по этому вопросу.

Ключевые слова: писанка, крашанки, орнаментальные мотивы, Овруччина, архив, источники.

Tkachenko V. The religious symbol of easter – pysanka – in the archival sources of the beginning of the XX th century from Ovruch region.

In the article are investigated the particularities of pysanka in Ovruch region in the first quarter of the XXth century on the base of the materials from the Archival Scientific. According to the informational materials keeping at the archive, the Easter symbol – pysanka – was painted by the girls from the age of nine. They were exchanged, gifted and used in different rites. People believed in the magic power of the sanctified egg. Also before the Easter, as in the other regions, krashanky were made, and played «v bytka», «kotiuchky» etc.

The ornamentation of pysanky is the important element of their painting. The preservation of the old, autochthonous ornamental motifs and their names was characteristic for villages and towns of Ovruch region. There were the names of religious turn, like «khrest», «Bozha ruchka», «drabyinka» among them.

The methods of search, analysis, the generalization of the collected material were used for the investigation of pysankarstvo and pysanka as the religious symbol of the Easter in Ovruch region. It gave the opportunity to draw the new sources according to the investigated question to the scientific circulation.

Keywords: *pysanka, krashanky, ornamental motifs, Ovruch region, archive, sources.*

Одержано 9.06.2015

УДК 37:177.72

Тетяна Ісса
(Переяслав-Хмельницький)

ДОБРОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ В ОСВІТНІЙ СФЕРІ ДВОРЯНСТВА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено благодійності у сфері освіти представників дворянства Київської губернії на початку ХХ ст. Історіографія питання показує значний інтерес дослідників до теми благодійності в освіті, зокрема в останні десятиліття з'явилося чимало регіональних досліджень, які в певній мірі розкривають внесок дворян-благодійників у культурно-освітній розвиток на українських землях у складі Російської імперії. Потребує подальшого висвітлення добродійна діяльність дворян під час Першої світової війни, не тільки допомога населенню, яке постраждало від воєнних дій, але і підтримка заможними представниками еліти суспільства освітніх закладів.

Мета дослідження – на основі архівних і опублікованих джерел проаналізувати внесок дворян Київської губернії у розвиток освіти у перші десятиліття ХХ ст. Освітня сфера з початком війни перемістилася на задній план у фінансуванні та реформуванні, адже реалії воєнного часу вимагали негайного вирішення нагальних проблем – забезпечення армії, лікування поранених, допомоги біженцям і таке ін. У таких умовах важливою була будь-яка підтримка дворян-доброчинців – через відкриття нових і ремонт існуючих початкових шкіл, заснування іменних стипендій, членство в товариствах допомоги студентам, благодійних науково-технічних товариствах.

Ключові слова: *благодійництво, освіта, дворянство, Київська губернія, Товариство покращення народної праці в пам'ять Царя-Визволителя Олександра II.*

Початок ХХ ст. ознаменувався прискореною модернізацією багатьох сфер життя, підвищеною активністю громадськості, розвитком усіх рівнів системи освіти. Успішний досвід Російської імперії у галузі залучення приватної та громадської добродійної допомоги для розвитку навчальних закладів набуває все більшої актуальності в умовах реформування системи освіти в сучасній Україні.

Окремі аспекти добродійної діяльності вітчизняних меценатів-представників різних соціальних верств в освітянській галузі України протягом ХІХ – на початку ХХ ст. відображено в працях сучасних дослідників В. Ковалинського [5], Н. Сейко [11, 12], О. Друганової [3], І. Кривошеї [8], у дисертаційних дослідженнях І. Кривошеї [7], В. Корнієнко [6], А. Нарядька [10] та ін.. У них розкрито і проаналізовано зміст і регіональні особливості благодійності в освіті, по-новому осмислено явища і процеси благодійного руху, описано передумови виникнення та розвитку благодійності, визначено роль та ефективність діяльності меценатів. У останні десятиліття з'явилися спеціальні дослідження

доброчинної діяльності у період Першої світової війни О. Доніка [2], Н. Загребельної [4], Т. Курінної [9], А. Степаненко [13], у яких висвітлюється діяльність церкви, державних і громадських благодійних організацій, що спрямовувалася на допомогу постраждалим від війни – військовим, їх сім'ям, біженцям.

Незважаючи на досить велику кількість досліджень з історії розвитку освіти та благодійності на українських землях Російської імперії, білою плямою залишається доброчинна діяльність в освітній сфері в останні роки існування імперії – в часи Першої світової війни. Актуальність такого дослідження визначається тим, що ставлення тогочасних заможних кіл українського суспільства до потреб освітянської галузі повинно стати прикладом для сучасного суспільства, яке також перебуває у складних соціально-економічних обставинах, пов'язаних з військовими діями на сході країни. Століття тому вітчизняні благодійники не припиняли своєї підтримки навчальним закладам, не дивлячись на те, що Перша світова війна переключила увагу та фінанси всіх державних, громадських і приватних установ, вивівши на перший план піклування про солдатів, поранених, інвалідів і біженців.

Виходячи з цього, метою даної статті визначаємо аналіз доброчинної діяльності у сфері освіти представників заможних кіл українського суспільства – а саме дворянства (воно, поряд з купецтвом, було найбільш активним учасником благодійного руху) на початку ХХ ст. у Київській губернії.

Соціально-економічний та освітньо-культурний розвиток країни у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. вимагав підвищення загальноосвітнього рівня населення, професійної підготовки працюючих, створення широкої мережі навчальних закладів усіх рівнів з підготовки фахівців для різних галузей народного господарства, опіки незаможної учнівської та студентської молоді. Питання освіти опинилося у центрі уваги громадськості, серед якої не залишалося осторонь і дворянство.

Дворянство губернії на початку ХХ ст. все більшу увагу приділяло розвитку освіти. Наведемо приклади, які характеризують цю тенденцію. Так, у 1898-1899 рр. граф П. Шувалов відпустив на будівництво 11 церковних шкіл в селах свого маєтку по 800 крб., а також збільшив платню вчителям до 300 крб. за рік на кожного. Крім того, він зробив пожертву на облаштування в с. Глибочку двокласної церковної школи зі спеціальним класом рільництва 52 десятини землі та платню вчителю рільництва 600 крб. на рік [7, с. 167]. Аналогічну допомогу початковим освітнім закладам надали поміщиця Бородина, барон Мейєндорф та інші, які встановили платню вчителям по 300 крб. і забезпечували школи всім необхідним.

Збереглося немало відомостей про діяльність місцевих товариств допомоги бідним учням у Київській губернії. Довічними членами товариства допомоги нужденним ученицям Київських жіночих училищ були княгиня О.П. Сан-Донато з 1866 року, Є.М. Терещенко з 1881 р., П.Г. Терещенко з 1882 р. та ін. Товариство допомоги нужденним учням Уманського двокласного міського училища отримало пожертвування в розмірі 100 крб. від графа Шувалова у 1899 р. [16, с. 5-12].

Ще однією формою надання благодійної допомоги на підтримку діяльності початкових навчальних закладів були щорічні відрахування певних сум. Так, власники Смілянського цукрового заводу графи Бобринські видавали навчальним закладам 7 500 крб. на рік, витративши протягом 1884-1913 рр. 133 462 крб. [17, арк. 7]. Дворяни продовжували надавати значну допомогу середнім навчальним закладам. Так, Білоцерківська гімназія, починаючи з 1843 р. щорічно отримувала на опалення та утримання приміщень 1 700 крб. з відсотків від капіталу в 42 500 крб., пожертвованого графом Владиславом Браницьким за записом, забезпеченим на його маєтку [11, с. 288]. Ліцей князя Безбородька отримував з маєтків графа Олександра Кулешова-Безбородька 4 285 крб. щорічно [10, с. 119]. Глухівське ремісниче училище імені Миколи Артемовича Терещенка у 1910 р. отримало від останнього 5 000 крб. для бідних учнів [5, с. 83]. Почесний попечитель Білоцерківської

гімназії граф Браницький у 1889 р. утримував на загальній квартирі 30 учнів, наступного року на його забезпеченні перебувало 26 учнів. У 1889 р. почесний попечитель Златопільської гімназії граф Бобринський пожертвував 300 крб. Наступного року його було обрано також почесним попечителем Черкаської прогімназії. Також у 1890, 1893-1898 рр. він жертвував обом закладам по 300 крб. [10, с. 120].

Основною формою надання допомоги середнім навчальним закладам на початку ХХ ст. були внески на заснування стипендій при училищах і гімназіях. Київська перша гімназія отримала капітал в 72 999 крб. від дворянства Київської, Волинської, Подільської губернії на утримання учнів у пансіоні гімназії та 6 475 крб. в документах, забезпечених на маєтностях поміщиків, 19 115 крб. від дворянства Київської губернії на утримання пансіону, 7 500 крб. від князя Яблоновського, 5 000 крб. від дворянина Ю.І. Зубковича на стипендію для польських учнів-католиків, 4 462 крб. від поміщика Собанського на утримання учнів, 1 400 крб. від графа Іллінського на користь пансіону [11, с. 288-299].

Київській другій гімназії дворянин С.С.Бурчак-Абрамович пожертвував 11 321 крб. на дві стипендії імені його дружини Т. Бурчак-Абрамович, 7 700 крб. – дворянин В.Г. Баталін на стипендію імені таємного радника А.Г. Баталіна, 5 000 крб. – Ю.І. Зубкович для польських учнів-католиків. У 1903 р. дворянин М.П. Шестаков вніс 4000 крб. для створення при гімназії стипендії імені Федора Артемовича Терещенка, яка призначалася для дітей осіб, які служили в маєтках Ф.А. Терещенка [16, арк. 1-3].

Златопільська гімназія щорічно отримувала відсотки з капіталу розміром 14 200 крб., отриманого від поміщика Советського, пожертвованого на утримання вихованців з дворян, і 9 300 крб. від дворянина Крижанівського на утримання одного вихованця із дворян. В 1914 р. баронеса Мейєндорф встановила для жіночої гімназії власну стипендію.

Вища освіта також привертала станові пожертвування, які надавалися переважно для допомоги бідним студентам, вихідцям із свого стану. Зокрема, у 1894 р. при Київському університеті св. Володимира була встановлена стипендія імені Фадея Осиповича Бобровського на кошти дворян Київської губернії: Ф. Фліорковського, С. Сирогонського, П. Підгорського та М. Хелміндського (6000 крб.). Стипендія надавалася студенту польського походження католицького віросповідання. У 1910 р. університет отримав два пожертвування на запровадження стипендій для студентів польського походження римо-католицького віросповідання: 6000 від графа В. Грохольського та від дворянки М. Гвоздишевської 8.7 тис. крб. [10, с. 159]. Усього у різні роки після появи університету були засновані десятки іменних дворянських стипендій, відсотки від капіталів яких щорічно йшли на потреби малозабезпечених студентів та роботу закладу: 10 000 крб. забезпечували стипендію імені І.Ф. Ярошинського, 7 500 крб. – таємного радника А.Г. Баталіна, по 7 000 крб. – Л.М. Янковського та В. і Т. Гурковських, 6 300 крб. – З. Барщевської, 5 000 крб. – Ю.І. Зубковича та ін.

Наведені факти свідчать про допомогу місцевих дворянських родів розвитку початкової, середньої та вищої освіти в Київській губернії.

Самодержавство сприяло створенню спеціальних державно-громадських організацій, які опікувалися питаннями промисловості, сільського господарства тощо. Організаційною основою для створення мережі таких структур були численні недержавні науково-технічні об'єднання, у тому числі громадські та благодійні науково-технічні товариства, які узяли на себе завдання посередника між науковою сферою і виробництвом. Прикладом було Товариство покращення народної праці в пам'ять Царя-Визволителя Олександра II. Створене у 1881 р., воно розгорнуло активну діяльність, але через бюрократичні перепони офіційно його статут був затверджений у 1905 р. Компетенція Товариства визначалася наступним чином: «содействовать в пределах возможности усовершенствованию и развитию местной народной производительности по мелкому сельскому хозяйству, кустарным и другим деревенским промыслам и ремеслам в городе» [14, арк. 6 зв.].

Віднайдено звітність за 1912 та 1915 рр. Звенигородського місцевого комітету Товариства покращення народної праці, очолюваного дворянином І.Ф. Моссаковським

[1, с. 26]. З початком війни осередок не припинив своєї діяльності, але навіть збільшив кількість членів. Так, особовий склад комітету включав голову Моссаковського Івана Федоровича, помічника та 14 членів, серед яких були такі відомі в краї особи як Лерхе Олександр Романович, повітовий предводитель дворянства, Кліюхович Іван Феофілович, присяжний повірений-казначей, дворянин Дубровин Микола Петрович та ін. [15, арк. 211]. Членами особового комітету були особи, що займали важливі посади в краї: повітовий лікар, голова повітової земської управи, губернський секретар, інспектор народних училищ та ін. До почесних членів Товариства, крім Моссаковського, належали генерал Ф.Ф. Трепов, графиня М.Є. Браницька та О.М. Терещенко [15, арк. 226]. Всі вони стали членами Товариства з моменту його заснування у 1898 р. або в перші роки роботи (у 1901, 1903 рр.). Пожиттєвими членами Товариства були О. Лерхе, І. Кліюхович та М. Симиренко. Поміж 12 постійних членів (такими вважалися особи, які одноразово внесли по 100 крб.) було троє дворян: Потоцькі Артур і Андрій та Шкуратов Володимир [15, арк. 226-227]. У 1915 р. до Товариства вступило 6 дворян, яких було зараховано в якості змагачів. Усього серед 90 членів осередку 22 мали дворянський статус.

Окрім членських внесків Товариство отримувало також пожертви. Так, згідно зі Звітом Товариства за 1915 р., від Моссаковського Івана надійшла позика в розмірі 6 007 крб., від Ольги Терещенко 100 крб. на роботу майстерень, від землевласників Моссаковської Наталії та Енгельгардта Павла по 240 крб. на потреби Пединського відділу Товариства, від Моссаковської Наталії 340 крб. на роботу Будищанського ремісничого відділення [15, арк. 216, 221, 223].

За даними звітів Товариство опікувалося роботою ковальсько-слюсарних і столярно-токарних, а також навчальних майстерень, де учні навчалися ремісничої справи; воно мало два відділення: у Пединовці та Будищах; на своїх засіданнях члени осередку обговорювали важливі виробничі питання щодо поліпшення праці ремісників.

Таким чином, у результаті огляду добродійної діяльності дворянства Київської губернії у сфері освіти на початку ХХ ст. з'ясовано, що завдяки діяльності благодійників було створено численні приходські школи; велику підтримку отримали вже існуючі середні навчальні заклади; дворяни жертвували значні кошти на навчання дітей з незаможних шляхетських родин у середніх і вищих навчальних закладах; брали участь у діяльності місцевих товариств допомоги бідним учням, благодійних науково-технічних товариств. На прикладі Звенигородського місцевого комітету Товариства покращення народної праці в пам'ять Царя-Визволителя Олександра II бачимо, що робота благодійного товариства не припинялася в умовах війни, навпаки збільшилася кількість бажаючих представників дворянства долучитися до справи допомоги розвитку ремісничої освіти в краї.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Демуз І.О. Науково-технічні товариства України кінця ХІХ – початку ХХ ст.: історіографія дореволюційного періоду / І.О. Демуз // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2013. – № 1055, вип. 16. – С. 23-28.
2. Донік О.М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни / О.М. Донік // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С.61-86.;
3. Друганова О.М. Приватна ініціатива в освіті України (історико-педагогічний аспект) [Текст] : монографія / О.М. Друганова ; Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х.: Диво, 2008. – 556 с.
4. Загребельна Н.І. Велика війна: українство і благодійність (1914-1917 рр.) / Н.І. Загребельна, І.А. Коляда; Ін-т історії України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 194 с.;
5. Ковалинський В.В. Меценати Києва / В.В. Ковалинський. – К.: Кий, 1998. – 2-е изд., испр. и доп. – 528 с.
6. Корнієнко В.М. Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століть): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Корнієнко Віра Миколаївна. – Х., 2005. – 216 с.
7. Кривошея І.І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці ХVІІІ – початку ХХ ст. (за матеріалами Київської губернії): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кривошея Ігор Іванович; Уманський держ. педагогічний ін-т ім. П.Г. Тичини. – Умань, 1997. – 268 с.

8. Кривошея І.І. Польські аристократи Потоцькі в соціально- економічному та суспільно-політичному житті підросійської України (кінець XVIII – початок XX століття) / І.І. Кривошея. – Умань, 2013. – 400 с.
9. Курінна Т.М. Благодійницька діяльність на Черкащині в I період Першої світової війни / Т.М. Курінна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2003. – Вип. 6. – С. 280-291;
10. Нарасько А.В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століть): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нарасько Андрій Валерійович. – Полтава, 2002. – 222 с.
11. Сейко Н.А. Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ: [монографія] / Н.А. Сейко; Польське наукове товариство у Житомирі. – Житомир: Полісся, 2007. – 320 с.
12. Сейко Н.А. Добродійність у сфері освіти (XIX – поч. XX ст.): київський учбовий округ / Н.А. Сейко; Житомирський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 448 с.
13. Степаненко Г.В. Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны / Г.В. Степаненко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут Історії України, 2004. – Вип. IV. – С.133-154.
14. ФГУ Российский государственный исторический архив, Ф. 1001, оп. 1, спр. 328. Справка об Обществе улучшения народного труда. 38 л. – Режим доступу: <http://charity.fgurgia.ru/object/106979417?lc=ru&pdf=1>.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУ м. Києва), ф. 707, оп. 259, спр. 39, ч. 1, 535 арк.
16. ЦДІАУ м. Києва, ф. 707 оп. 192 спр. 106. Дело об учреждении при Киевской второй гимназии стипендии имени действительного статского советника Ф.А.Терещенко на капитал, пожертвованный для этой цели Шестаковым. Отчет общества вспомоществования нуждающимся учащимся Уманского двоклассного училища за 1899 год. – Умань, 1900 – 13 с.
17. ЦДІАУ м. Києва, ф. 730, оп. 1, спр. 558. Отчет Киевского отдела императорского русского технического общества. 1913. 11 арк.

REFERENCES

1. Demuz I.O. Naukovo-tehnikni tovarystva Ukrainy kintsia XIX – pochatku XX st.: istoriohrafia dorevoliutsiinoho periodu / I.O. Demuz // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Istorii Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky. – 2013. – № 1055, vyp. 16. – S. 23-28.
2. Donik O.M. Hromadska blahodiinist v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny / O.M. Donik // Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Vyp. 9. – K., 2005. – S.61-86.;
3. Druhanova O.M. Pryvatna initsiatyva v osviti Ukrainy (istoryko-pedahohichni aspekt): monohrafia / O.M. Druhanova; Kharkivskiy natsionalnyi pedahohichniy un-t im. H.S. Skovorody. – Kh. : Dyvo, 2008. – 556 s.
4. Zahrebelna N.I. Velyka viina: ukrainstvo i blahodiinist (1914-1917 rr.) / N.I. Zahrebelna, I.A. Koliada; In-t istorii Ukrainy, Nats. ped. un-t im. M.P. Drahomanova. – K., 2006. – 194 s.
5. Kovalynskiy V.V. Metsenatu Kyeva / V.V. Kovalynskiy. – K.: Kyi, 1998. – 2-e yzd., yspr. y dop. – 528 s.
6. Korniienko V.M. Blahodiinist v osvitiianii haluzi Kharkivskoi hubernii (druga polovyna XIX – pochatku XX stolit): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Korniienko Vira Mykolaivna. – Kh., 2005. – 216 s.
7. Kryvosheia I.I. Evoliutsiia dvorianstva Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XIX – pochatku XX st. (za materialamy Kyivskoi hubernii): dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Kryvosheia Ihor Ivanovych; Umanskiy derzh. pedahohichniy in-t im. P.H.Tychyny. – Uman, 1997. – 268 s.
8. Kryvosheia I.I. Polski arystokraty Pototski v sotsialno ekonomichnomu ta suspilno-politychnomu zhytti pidrosiiskoi Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XX stolittia) / I.I. Kryvosheia. – Uman, 2013. – 400 s.
9. Kurinna T.M. Blahodiinytska diialnist na Cherkashchyni v I period Pershoi svitovoi viiny / T.M. Kurinna // Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – 2003. – Vyp. 6. – S. 280-291.
10. Naradko A.V. Blahodiinist u rozvytku osvity v Ukraini (druga polovyna XIX – pochatok XX stolit): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Naradko Andrii Valeriiovych. – Poltava, 2002. – 222 s.
11. Seiko N.A. Dobrochynnist poliakov u sferi osvity Ukrainy (XIX – pochatku XX st.). Kyivskiy uchbovyi okruh: [monohrafia] / N.A. Seiko; Polske naukove tovarystvo u Zhytomyri. – Zhytomyr : Polissia, 2007. – 320 s.
12. Seiko N.A. Dobrochynnist u sferi osvity (XIX – poch. XX st.): kyivskiy uchbovyi okruh / N.A. Seiko; Zhytomirskiy derzh. un-t im. Ivana Franka. – Zhytomyr: Vydavnytstvo ZhDU im. I.Franka, 2006. – 448 s.
13. Stepanenko G.V. Blagotvoritelnost pravoslavnoy tserkvi v Ukraine v period Pervoy mirovoy voyny / G.V. Stepanenko // // Problemy istoriyi Ukrayiny KhIKh – pochatku KhKh st. – K.: Instytut Istoriyi Ukrayiny, 2004. – Vyp. IV. – S.133-154.
14. FGU Rossiyskiy Gosudarstvennyy Istoricheskiy Arkhiv, F. 1001, op. 1, spr. 328. Sправка об Obshchestve uluchsheniya narodnogo truda. 38 l. – Rezhim dostupu: <http://charity.fgurgia.ru/object/106979417?lc=ru&pdf=1>.
15. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (dali – TsDIAU m. Kyieva), F. 707, op. 259, spr. 39 ch1. Bez nazvy. Na 535 ark.
16. TsDIAU m. Kyieva, f. 707, op. 192, spr. 106. Delo ob uchrezhdenii pri Kievskoy vtoroy gimnazii stipendii imeni deystvitelnogo statskogo sovetnika F.A. Tereshchenko na kapital, pozhertvovanniy dlya etoy

tseli Shestakovym. Otchet obshchestva vspomoshchestvovaniya nuzhdayushchimsya uchashchimsya Umanskogo dvoklassnogo uchilishcha za 1899 god. – Uman. 1900 – 13 s.

17. TsDIAU m. Kyieva, f. 730, op. 1, spr. 558. Otchet Kievskogo otdela imperatorskogo russkogo tekhnicheskogo obshchestva. 1913. 11 ark.

Исса Т. Благотворительная деятельность в сфере образования дворян Киевской губернии в начале XX века.

Статья посвящена благотворительности в сфере образования представителей дворянства Киевской губернии в начале XX в.. Историография вопроса показывает значительный интерес исследователей к теме благотворительности в образовании, в частности в последние десятилетия появилось немало региональных исследований, которые в определенной степени раскрывают вклад дворян-благотворителей в культурно-образовательное развитие на украинских землях в составе Российской империи. Требуется дальнейшего освещения благотворительная деятельность дворян во время Первой мировой войны, не только помощь населению, пострадавшему от военных действий, но и поддержка состоятельными представителями элиты общества образовательных учреждений.

Цель исследования – на основе архивных и опубликованных источников проанализировать вклад дворян Киевской губернии в развитие образования в первые десятилетия XX в. Образовательная сфера с началом войны переместилась на задний план в финансировании и реформировании, ведь реалии военного времени требовали немедленного решения насущных проблем – обеспечение армии, лечение раненых, помощи беженцам и проч. В таких условиях важной была любая поддержка дворянами – через открытие новых и ремонт существующих начальных школ, основание именных стипендий, членство в Обществах помощи студентам, благотворительных научно-технических обществах.

Ключевые слова: *благотворительность, образование, дворянство, Киевская губерния, Общество улучшения народного труда в память Царя-Освободителя Александра II.*

Issa T. Philanthropy in education of nobility of Kyiv province in the early twentieth century.

The article is devoted to philanthropy in education of the Kyiv province nobility in the early twentieth century. Historiography issue shows considerable interest of researchers to the topic of philanthropy in education. A lot of regional studies appeared in the last decade that reveal a certain extent the contribution of nobility benefactors in cultural and educational development of Ukrainian lands in the Russian Empire. Charitable activities of nobility during the First World War needs further elucidation. Noble philanthropists helped the population affected by military action and continued to support educational institutions.

The aim is to analyze the contribution of Kyiv province nobles to the development of education in the first decade of the twentieth century on the basis of archival and published sources. The educational sphere was moved to the background in funding and reforming, as the realities of war demanded immediate solutions to pressing problems – providing the Army, treatment of the wounded, assistance to refugees and so on. Any noble benefactors support was important in such circumstances – through the opening of new and repairing existing primary schools, establishing scholarships, membership in student aid societies, charitable scientific and technical societies.

Keywords: *philanthropy, education, nobility, Kyiv province, improving national labor Society in memory of the Tsar-Liberator Alexander II.*

Одержано 28.05.2015

*Олександр Михайлов
(Ізмаїл)*

ВПЛИВ ПОМІЩИКІВ ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ УПРАВИ НА КРЕДИТНІ ВІДНОСИНИ В РЕГІОНІ (початок ХХ ст.)

У статті аналізуються особливості адміністративного та організаційного регулювання кредитної політики в Бессарабській губернії. Особлива увага приділяється фінансовим операціям Ізмаїльської управи. Встановлено, що при оформленні штатного персоналу державних кредитних установ цілковита перевага надавалася представникам дворянського стану, які були представлені в усіх центральних банківських установах та фінансових організаціях регіону. Незважаючи на таке домінування аристократії у сфері кредиту, справи Ізмаїльського повіту в питанні двосторонніх відносин із позикодавцями були досить успішними, що говорить про компетентність та ефективну роботу працівників даних установ.

Ключові слова: *дворянство, Бессарабська губернія, Ізмаїльська управа, земська каса, позика, фінанси.*

Наприкінці ХІХ ст. кредитно-банківська система Російської імперії зазнала значних змін. Так, 1 червня 1895 р. було прийнято «Положення про установи дрібного кредиту», в якому основною їх формою, поряд із позичково-ощадними товариствами, визнавалися кредитні товариства райффайзенівського типу. Програма документу поширювалася також і на каси. Головна мета установ дрібного кредиту, за положенням, полягала в тому, щоб надавати населенню, в тому числі різним союзам, артілям, позики для задоволення господарських потреб і заощадження та накопичення невеликих грошових сум, на які нараховувалися відсотки. Даним установам дозволялося приймати пожертвування, набувати майно, вступати в договірні зобов'язання, брати участь у судових процесах в якості позивача або відповідача, тобто фактично вони наділялися всіма правами юридичної особи. При цьому учасники установ дрібного кредиту несли відповідальність за їхніми зобов'язаннями на підставі кругової поруки. Джерелами коштів для відкриття кредитних товариств могли служити кредити Державного банку.

В наш час широко розповсюджена практика надання короткострокових позик, які допомагають вирішити господарські, побутові та інші потреби населення. Тому є доцільним розкрити сутність фінансових установ, які здійснювали такі послуги у минулому: перебіг засновницької кампанії, штатний персонал, зарплатня працівників.

У наукових публікаціях сучасних дослідників, як правило, питання участі дворянства в мережі дрібного кредиту розглядається в комплексі з іншими аспектами історії економіки та кредиту. Серед них потрібно назвати Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран [3], Д.Е. Шемяков [8], В.В. Шевченко [7] та інших. Однак, до сьогодні, ми не маємо комплексної роботи, яка б висвітлювала місце та роль дворянства Бессарабії в діяльності дрібних фінансових установ.

У статті досліджуються якісні зміни фінансово-кредитної справи Бессарабської губернії на матеріалах Ізмаїльської управи, зроблена спроба розкрити значення губернського дворянства у розвитку мережі дрібного кредиту.

На початку ХХ ст. кредитна справа в Бессарабській губернії вимагала від працівників та клієнтів високий рівень професійності та значний ступінь довіри, прозоре виконання двосторонніх відносин.

Стрімкий розвиток кредиту збільшував функції установ та розширяв штатний персонал. Так, в Ізмаїльській касі дрібного кредиту існувала посада чиновника для іноземного листування. За імперським регламентом цю посаду могла обіймати особа, яка

мала чин колезького асесора або звання особистого дворянина. Робота була періодичною, за яку працівник отримував 2 000 рублів на рік. Цікаво, що листи з фінансовими пропозиціями надходили до канцелярії Ізмаїльського градоначальника не тільки з різних регіональних та державних установ, але й з різних країн Європи та світу.

На це вказують матеріали комунальної установи «Ізмаїльський архів». До Ізмаїльської управи 26 червня 1912 р. надійшов лист від банкірського дому «Wm. Read and Co. Bankers», що розташовувався на 31 Pine Street в місті Нью-Йорку.

Ось цитата з цього повідомлення: «До теперішнього часу російські муніципалітети отримали майже всі гроші, які вони запозичили за межами Росії: у Франції, Німеччині, Англії, Бельгії та Голландії. Усі банкіри Європи сприяють наданню позик градоначальникам та муніципалітетам Російської імперії... Тому наша установа має намір зробити вам пропозицію з Америки. Усі питання щодо відсотків, рівня безпеки та обслуговування будуть якісно врегульовані» [5, арк. 33]. З цього документа видно, що імперські міські управи, які склалися, переважно, з представників дворянської верстви, мали самостійність і могли звертатися за послугами до іноземних кредитних установ. Рівень довіри до Ізмаїльської управи був дуже високим, що говорить про її спроможність сплачувати вчасно відсотки за позиками.

Звичайно, були і скрутні часи, коли управа намагалася виклопотати відстрочку стосовно своїх кредитних зобов'язань. До правління Полтавського земельного банку 5 червня 1908 р. було надіслано таке клопотання. В ньому вказувалася загальна сума позики (25 000 рублів), а також строки виконання договору: позика була надана 31 грудня 1907 р., кінцевою датою в документі зазначалося 30 червня 1908 р.

В цьому ж році Бессарабсько-Таврійський земельний банк отримав 20 000 руб. боргу від управи, після чого до правління банку був надісланий новий запит за позикою у 25 000 руб. під заставу Ізмаїльської міської нерухомості [4, арк. 1]. На кожній розписці та документах, що направлялися міським правлінням до фінансово-кредитних установ, стояли підписи головного скарбника міста Ізмаїла Гиржева Андрія Володимировича, який мав чин колезького радника, тобто був дворянином. Помічником (старшим бухгалтером) в Ізмаїльському казначействі працював дворянин Янушкевич Олександр Львович, який також ставив свій підпис на усіх фінансових документах управи [1, с. 279]. Таким чином, незважаючи на авторитет Ізмаїльської управи та цілковиту довіру з боку фінансових установ, гарантами виконання кредитних зобов'язань м. Ізмаїла виступали саме керівники Ізмаїльського казначейства, як фахівці своєї справи, як чиновники, які несли відповідальність за грошові операції повіту.

Завдяки існуючим матеріалам, можна дійти висновку, що адміністративні та організаційні можливості Ізмаїльського казначейства з плином часу лише зростали. Таке ствердження є обґрунтованим через штатний персонал, який мала ця установа. Головний скарбник Ізмаїльського казначейства Гиржев Андрій Володимирович у 1914 р. вже мав чин статського радника, тобто його кандидатура відповідала посаді віце-губернатора або керівника губернського казначейства, заступника директора урядового департаменту.

Взагалі, в Російській імперії чин статського радника замикав I-у групу чиновництва. Дана група (з I-го по V-й клас) об'єднувала представників вищої номенклатури, що визначали курс політики держави та мали особливі привілеї і високі посадові оклади. Свої функції старшого бухгалтера незмінно виконував Янушкевич Олександр Львович. Бухгалтери першого та другого розрядів Успенський Григорій Іванович та Овсяний Аркадій Фомич, відповідно, за ці роки дослужилися до чину колезького асесора, тобто здобули особисте дворянство. Варто зауважити, що на початку XX ст., навіть якісно виконуючи усі регламентні положення стосовно проходження державної служби, дуже важко було переступити бар'єр від титулярного радника до колезького асесора та здобути бажане дворянство.

Справа у тому, що титулярний радник після проходження трирічної служби мав здобути звання колезького асесора, а з ним і титул дворянина. Для того, щоб кількість

дворян в імперії не збільшувалася за арифметичною прогресією, існувало негласне правило: по можливості не надавати звання колезького асесора титулярним радникам [2, с. 279]. В народі таких нетитулованих дворян часто називали «вічними титуляшками». Титул дворянина давав можливість працевлаштування, забезпечував престижні посади та оклад.

Так, у Кишинівському міському громадському банку директором був почесний громадянин, купець першої гільдії, Віктор Пантелейович Синадино (мав дворянське коріння); посаду заступника обіймав колезький асесор Василь Феодосійович Кучков (він же завідував касою); кандидатами до складу заступників були: статський радник Іван Федорович Кемриць та відставний ротмістр Михайло Федорович Качулков. Бухгалтером в цій установі працювала дворянка Марія Олександрівна Червенводали, а помічником бухгалтера – колезький асесор Федір Мануїлович Другаков [1, с. 62]. Дворяни краю отримували вигідні кредитні умови в банківських установах.

Ще у перші роки функціонування Дворянського банку в земельних банках Бессарабії було закладено більше 480 тис. дес. дворянської землі. Дворянами було взято під заставу землі, більше ніж на 15 млн. крб. Наприкінці XIX ст. дворянська заборгованість зросла ще більше [8, с. 479-480]. Дійсно, уряд робив усе можливе задля зростання поміщицького добробуту та покращення їх господарства. Це були ознаки консервативного і застарілого фаворитизму: величезні позики отримували навіть ті «благонадійні» клієнти, які вже мали серйозну заборгованість. Цікаво, що поміщики краю, виступаючи працівниками та клієнтами банків, часто були засновниками та ідейними покровителями фінансової справи.

Банкіри Одеси стояли біля витоків банківської системи капіталістичного типу. Накопичивши достатні капітали, маючи постійну клієнтуру та досвід проведення банківських операцій, вони активно включалися у «засновницьку гарячку» 1860-1870-х рр. До того ж, участь у створенні промислових підприємств та акціонерних банків розглядалися ними як ще одне, дуже вигідне, джерело прибутків. Власники найбільших банківських фірм були засновниками як місцевих, так й столичних акціонерних банків. При цьому, серед останніх спостерігаємо практично одні й ті ж прізвища. На таку «монополність» банкірів зауважив І.І. Левін, який вказував, що «місце попередніх засновників, крупних місцевих капіталістів, займають засновники- професіонали, які віднині фігурують різними групами у різних поєднаннях мало не в усіх банках».

«Усюди у списках засновників, – продовжує далі І.І. Левін, – трапляються петроградські, варшавські, ризькі і одеські торгові дома – Єфруссі і К, Рафалович, Родоканакі, Маас. Так, відомо, що Ф.П. Родоканакі був засновником Петербурзького міжнародного (1869 р.), Азовсько-Донського (1871 р.), Ростовського – на Дону (1871 р.), Кишинівського (1871 р.) комерційних банків, а Герман Рафалович й Ігнатій Єфруссі – Петербурзького облікового та Позикового банку (1869 р.). У 1871 р. створено Російський банк для зовнішньої торгівлі. У цьому заході взяли участь практично всі банківські фірми Одеси, які виникли у першій половині XIX ст., зокрема: Єфруссі, Родоканакі, Маас та Рафаловичів [7, с. 81-82]. Кваліфіковані підприємці, володіючи значними фінансовими ресурсами, ставали засновниками банків, примножуючи свої статки. Для Бессарабії це були власники торгових фірм, банкірських будинків, фінансові династії Одеси. Саме вони створили Бессарабсько-Таврійський банк. Варто наголосити на тому, що засновницька активність дворян у сфері кредиту розповсюджувалася і на мережу дрібних фінансових установ.

У Російській імперії до 1917 р. існували три типи установ дрібного кредиту: 1) селянські громадські установи дрібного кредиту, до яких належали допоміжні та ощадні каси, волосні і сільські громадські ощадні каси, волосні і сільські банки, мирські позикові капітали; 2) земські каси дрібного кредиту, і 5) кредитні кооперативи двох типів, а саме кредитні товариства та ощадні товариства [3, с. 405]. Незважаючи на те, що необхідність у короткостроковому кредиті мали селяни, середній клас міщанства, започатковували діяльність таких установ представники привілейованої верстви населення.

Архівні матеріали за 1913 р. засвідчують, що справами дрібного кредиту опікувалися представники дворянського стану. Так, в документі, що розкривав особливості службового розпорядку Бессарабського губернатора, найголовнішого дворянина губернії, наголошувалося, що робочий день керівника регіону розпочинався об одинадцятій годині ранку і завершувався о тринадцятій годині (з понеділка по суботу). Згідно з цим документом, кожен понеділок губернатор заслуховував звітні доповіді відповідального у справах дрібного кредиту: обговорювалися шляхи поліпшення умов кредиту для населення, розроблялися кроки підготовки робочих кадрів для кредитних установ. [5, арк. 34]. У 1914 р. інспектором у справах дрібного кредиту був колезький асесор С.І. Орлов. Проте, штаб посадовців, які приймали безпосередню участь у становленні мережі дрібного кредиту в регіоні, був значно ширшим.

Згідно з Бессарабським адрес-календарем за 1914 р. в губернії діяв комітет, який опікувався таким кредитом. Головою цього органу був губернатор, камергер двору, дійсний статський радник Михайло Едуардович Гільхен. Також до складу комітету входили: камергер двору, в.о. губернського предводителя дворянства Олександр Кирикович Леонард, віце-губернатор, дійсний статський радник Олександр Миколайович Юрган, голова губернської земської управи, статський радник Костянтин Олександрович Мімі, управляючий Кишинівським відділенням Державного банку, колезький радник Сергій Андрійович Бобровніков, інспектор сільського господарства, член губернської земської управи, колезький асесор Г.С. Гоната, інспектор С.І. Орлов та інші. У цьому списку недворянського походження був лише діловод комітету, губернський секретар Т.А. Тур'єв. [2, с. 309]. Можна дійти висновку, що саме представники місцевої аристократії займали чільну позицію у сфері питань розробки та модифікування кредиту для населення. Участь у роботі комітету дрібного кредиту губернського інспектора сільського господарства говорить про те, що дворяни брали до уваги потреби сільського господарства, які мали необхідність у короткострокових позиках. Діяльність комітету сприяла багатьом позитивним зрушенням кредитної системи в Бессарабії.

Дворяни регіону, маючи вищу економічну та фахову освіту, займали головні посади в кредитних установах та організували професійну підготовку представників недворянського стану, серед яких були і селяни, для роботи в цих установах. З архівних документів нам відомо про проведення курсів з дрібного кредиту в селі Сарата Акерманського повіту. Ці курси проводив дворянин, інспектор Кишинівського відділення Держбанку, С.І. Орлов (член комітету в справах дрібного кредиту) [6, арк. 49-51].

Проте, в губернії існували кредитні установи, робочий персонал яких складався лише з представників дворянської верстви населення. В документі, що стосувався адміністративних положень діяльності Ізмаїльської каси міського кредиту, прикріплювався перелік посад, які були стандартними для установ такого типу. Важливою особливістю було те, що особи, які ставали працівниками даних кас, мали займати місце у «Табелі про ранги» не нижче VIII класу. В Російській імперії VIII класу відповідав цивільний чин колезького асесора, який автоматично надавав особисте дворянство. Такі правила відповідно були звичними і для міської Ізмаїльської каси, адже вона підпорядковувалась міністерству фінансів.

Інформація була надіслана для Ізмаїльської міської управи, де започатковувалось діяльність такої каси. Перелік посад, клас працівників, статут установи – були витягом із указу Миколи II («Закон про кредит для міст і земств»). Указ був підписаний у Балтійському морі на імператорській яхті «Штандарт» у 1912 р. [5, арк. 90]. Цим законом керівництво держави офіційно проголошувало домінування нобілітету в персональних складах провідних кредитних установ, особливо державних.

В Бессарабській губернії такий устрій був характерним для міських і земських кас. До числа таких установ відносилась Акерманська земська каса дрібного кредиту. Каса підпорядковувалась міністерству фінансів у співробітництві з міністерством внутрішніх

справ. Керівництво касою здійснювали голова та правління. Правління складалося з п'яти членів. Голова обирався міністерством фінансів на трирічний термін. Станом на 1914 р. головою каси був дворянин Яків Пилипович Вагнер. Його річна зарплата складала 10 000 рублів. Членом правління від міністерства фінансів та внутрішніх справ був поміщик Максиміліан Якович Новіков. Держава сплачувала йому щорічно 6 000 рублів. Також в правлінні засідав представник від земства, лише йому необов'язково було мати високий чин або дворянський титул, адже він був довіреною особою від свого повіту. На цій посаді діяв Василь Володимирович Стефанюк із ідентичним окладом у 6 000 руб. [2, с. 280].

Зовсім іншими були вимоги до наступних працівників установи. Головним бухгалтером в Акерманській земській касі був колезький радник (займав шосте місце в «Табелі про ранги») Іван Степанович Іванов. Його грошова винагорода щорічно складала 4 200 рублів. Бухгалтером вищого окладу, фактично, помічником головного бухгалтера, була дворянка Олімпіада Костянтинівна Старирадова, яка отримувала 2 800 руб. На посаді головного касира могла працювати особа, яка займала хоча б VII клас у «Табелі про ранги», ним став надвірний радник Матвій Кузьмич Хлопов, який заробляв 3 000 руб. Крім того, існували ще посади завідуючого канцелярією та голови відділу, які за правилами мали бути не нижче VI класу (отримували по 4 200 руб.). В кредитній установі працювало ще 15 осіб, які також, за державним статутом, мали бути дворянами (отримували не менше 1 500 рублів на рік [1, с. 240]. Цікавою є архівна довідка, яка пояснила, на які потреби нараховувалась зарплата робітників каси: 2/5 від загальної суми вважалися платнею, 2/5 – столовими та 1/5 – квартирними грошима. Окремо, персоналу надавали кошти на відрядження та добові, якщо вони відправлялись у відрядження кредиту [5, арк. 91]. Більш того, прибутки каси відраховувались щорічно міністерству фінансів, яке розподіляло їх між службовцями установи як преміальні, понад обумовленого для них окладу.

Таким чином, дворяни Ізмаїльської управи керували фінансовими справами повіту, гарантували чітке виконання зобов'язань перед позикодавцями та забезпечували продуману кредитну політику, що надавало позитивні можливості для розвитку міста й повіту. Про авторитет і розквіт управи говорить той факт, що банківські установи не відмовляли міській владі в наданні позик на різні терміни. Самі дворяни регіону виступали клієнтами як державних земельних банків, так і приватних, засновниками яких були банкіри-дворяни Одеси.

Аристократи губернії сприяли утворенню дрібних кредитних установ, які опікувалися селянськими та міськими потребами народу. При цьому нобілітету на вищому державному рівні створювалися вигідні робочі умови та віддавалися кращі посади в нових кредитних установах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1911 г. / [Под. ред. Б.А. Топиро]. – Кишинёв: Губернская типография, 1911. – 545 с.
2. Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1914 г. / [Под. ред. Б.А. Топиро]. – Кишинёв: Губернская типография, 1914. – 520 с.
3. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.]; відп. ред. В.А. Смолій. – [Т. 1]. – К.: НАН України. Інститут історії України. Ніка-Центр, 2011. – 608 с.
4. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі КУІА), ф. 2. Измаильская городская управа, оп. 1, спр. 454. Отношение управы в правление Полтавского земельного банка и в правление Бессарабско-Таврического земельного банка о предоставлении отсрочек в уплате займов в 1908 г., 2 арк.
5. КУІА, ф. 2. Измаильская городская управа, оп. 1, спр. 558. Закон о кредите для городов и земств в 1913 г., 111 арк.
6. КУІА, ф. 47. Аккерманская уездная земская управа, оп. 1, спр. 10. Переписка с Бессарабской губернской земской управой об открытии в сёлах уезда ссудо-сберегательных товариществ и их состоянии в 1875-1905 гг., 418 арк.
7. Шевченко В.В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.) / В.В. Шевченко – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2010. – 266 с.

8. Шемяков Д.Е. Очерки экономической истории Бессарабии эпохи империализма / Дмитрий Сгорович Шемяков. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 252 с.

REFERENCES

1. Adres-kalendar Bessarabskoy gubernii na 1911 g. / [Pod. red. B.A. Topiro]. – Kishinev: Gubernskaya tipografiya, 1911. – 545 s.
2. Adres-kalendar Bessarabskoy gubernii na 1914 g. / [Pod. red. B.A. Topiro]. – Kishinev: Gubernskaya tipografiya, 1914. – 520 s.
3. Ekonomichna istoriya Ukrayiny: Istoryko-ekonomichne doslidzhennya: v 2 t. / [avt. kol.: T.A. Balabushevych, V.D. Baran, V.K. Baran ta in.]; vidp. red. V.A. Smoliy. – [T. 1.]– K.: NAN Ukrayiny. Inctytut istoriyi Ukrayiny. Nika-Tsentr, 2011. – 608 s.
4. Komunalna ustanova «Izmayilskyy arkhiv» (dali KUIA), f. 2. Izmailskaya gorodskaya uprava, op. 1, spr. 454. Otnoshenie upravy v pravlenie Poltavskogo zemelnogo banka i v pravlenie Bessarabsko-Tavrisheskogo zemelnogo banka o predostavlenii otsrochek v uplate zaymov v 1908 g., 2 ark.
5. KUIA, f. 2. Izmailskaya gorodskaya uprava, op. 1, spr. 558. Zakon o kredite dlya gorodov i zemstv v 1913 g., 111 ark.
6. KUIA, f. 47. Akkermanskaya uezdная zemskaya uprava, op. 1, spr. 10. Perepiska s Bessarabskoy gubernskoy zemskoy upravoy ob otkrytii v selakh uezda ssudo-sberegatelnykh tovarishchestv i ikh sostoyanii v 1875-1905 gg., 418 ark.
7. Shevchenko V.V. Pryvatne bankirskie pidpryyemnystvo v Odesi (XIX – pochatok XX st.) / V.V. Shevchenko – K.: NAN Ukrayiny. In-t istoriyi Ukrayiny, 2010. – 266 s.
8. Shemyakov D.E. Ocherki ekonomicheskoy istorii Bessarabii epokhi imperializma / Dmitriy Sgorovich Shemyakov. – Kishinev: Shtiintsa, 1980. – 252 s.

Михайлов А. Влияние помещиков Измаильской управы на кредитные отношения в регионе (начало XX в.).

В статье анализируются особенности административного и организационного регулирования кредитной политики в Бессарабской губернии. Особое внимание уделяется финансовым операциям Измаильской управы. Установлено, что при оформлении штатного персонала государственных кредитных учреждений полное предпочтение отдавалось представителям дворянского сословия, которые были представлены во всех центральных банковских учреждениях и финансовых организациях региона. Несмотря на такое доминирование аристократии в сфере кредита, дела Измаильского уезда в вопросе двусторонних отношений с заимодавцами были достаточно успешными, что говорит о компетентности и эффективном труде работников данных учреждений.

Ключевые слова: дворянство, Бессарабская губерния, Измаильская управа, земская касса, заем, финансы.

Mihailov A. Influence of the landlords of Izmail administration on credit relations of the region (beginning of XX century.)

The article analyzes the characteristics of an administrative and organizational regulation of credit policy in the province of Bessarabia. Particular attention is paid to financial transactions of Izmail administration. It was found that when they made a full-time staff of public credit institutions the full preference completed to representatives of the nobility, who were represented in all the major banking and financial institutions in the region. Despite this dominance of the aristocracy in the credit business of Izmail county the issue of bilateral relations with lenders were very successful, that indicated the competence and effective work of the employees of these institutions.

Keywords. the nobility, Bessarabian province, finance, Izmail county, district cash, loans, finance.

Одержано 19.05.2015

**ДАНИЛО ЩЕРБАКІВСЬКИЙ ЯК ВИКЛАДАЧ КИЇВСЬКОГО
АРХЕОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ**

У статті йде мова про Данила Михайловича Щербаківського як викладача Київського археологічного інституту – вищого навчально-наукового закладу, який мав на меті наукову розробку археології, археографії, історії, бібліотекознавства, і підготовку спеціалістів для архівів, музеїв, бібліотек державних, громадських і приватних (1917-1924 рр.). Подається характеристика вченого на основі спогадів про нього слухачки мистецтвознавчого відділення Є.Ю. Спаської. Наведено дані розвідкової експедиції 1924 р. до м. Борисполя.

Ключові слова: Д.М. Щербаківський, мистецтвознавче відділення, Київський археологічний інститут, Є.Ю. Спаська, дослідницька робота.

Данило Михайлович Щербаківський – визначний український етнограф, археолог, музейний діяч, мистецтвознавець. Його життю та діяльності присвячено наукові праці С. Білоконя [2], Є. Котляра [3], Л. Сержант [9], О. Франко [11], І. Ходак [12; 13], В. Павловського [14], В. Ревуцького [15] та ін. Спробуємо проаналізувати його викладацьку діяльність у Київському археологічному інституті – вищому навчально-науковому закладі, який існував у 1917-1924 рр.

За словами І. Ходак, Д. Щербаківський відіграв важливу роль у заснуванні й розбудові академічних установ етнографічного та мистецтвознавчого напрямів. Здобутки дослідника в науково-організаційній справі були зумовлені як глибоким розумінням завдань кожної з цих галузей, так і здатністю офірувати свої знання, час та сили на користь спільної справи, всупереч особистим науковим інтересам [12, с. 126].

У статті О. Франко проаналізовано матеріали особистого архіву видатного українського археолога, етнолога, музеєзнавця та мистецтвознавця народної сакральної архітектури, одного із фундаторів Київського міського музею, заступника голови Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК), організатора і викладача Археологічного інституту Данила Михайловича Щербаківського (1877-1927), який зберігається в Науковому архіві Інституту археології Національної Академії наук України [11]. Після закриття Археологічного інституту, Д. Щербаківський організував спеціальні курси при Археологічному комітеті, де працював «товаришем» замісником голови ВУАКу і одночасно вів семінари молодих музейних працівників [11, с. 70].

За словами слухачки КАІ Є. Спаської, на мистецтвознавчому відділенні Київського археологічного інституту «найцікавіше було по народному мистецтву, яким керував викладач Д. Щербаківський. ... Як характеризувати його манеру викладати, керувати? Ніякого «красномовства»! Сама мова така проста й зрозуміла, що навіть північні росіяни (з Петербурга), яким і справді нелегко давалося розуміння української мови у інших лекторів, легко розуміли і захоплювалися його лекціями. І не лише просто, а ще й лаконічно, до краю насичене змістом було все, що він говорив. У словах його було таке переконання та ясність, які виходили з володіння величезним матеріалом, а в прикладах така яскравість, які не лише захоплювали та вражали, а й переконували до кінця! Зовнішня риса: говорив він не поспішаючи, наче збираючись та концентруючи свої думки, наче роблячи екстракт із своїх знань, і тому його завжди драгувала, а може, й ображала кожна перешкода до його зосередженої праці. ... Легко було й записувати його лекції – такий чіткий план, такі логічні та ясні положення, ніякої плутанини у висновках. Але все це не абстрактно-теоретичні розмови, за всім цим ясно відчувався той величезний матеріал, що, здавалося, сам говорить його устами. ... на лекціях, стверджуючи щось, він невпинно

вчив нас самих дивитися! Бажаючи, щоб ми самі роздивилися і побачили те, що він уже побачив. ... Кожна його лекція будила думку, викликала інтерес. Головне, що ми не раз чули від нього: «Речі мусять говорити самі за себе, перш за все треба уважно і уперто придивлятися до матеріялу, над яким ви працюєте. Треба вимагати, щоб він сам до вас нарешті озвався!» [10, с. 274].

В рамках курсу «Методика мистецтва» були такі розділи – історія світової економіки і Європи, трипільська археологія, історія матеріальної культури, палеографія, нумізматики, сфрагістика, геральдика. Крім цього, Д.М. Щербаківський вів практикуми з іконографії, організації музейної справи, техніки живопису, техніки художніх промислів, архітектури, фотографії, стилістичного аналізу [9, с. 115]. Це свідчить про добру обізнаність вченого з усіма суміжними історичними дисциплінами. «Теорія мистецтва» включала такі розділи, як еволюція мистецьких теоретичних понять (історія естетики), сучасні мистецькі теорії, стилістичний аналіз; «Історія мистецтва світова» – мистецтво Сходу, мистецтво Візантії, мистецтво Росії, мистецтво Європи, історія стилю; «Історія українського мистецтва» – історія загальна, історія народного мистецтва, окремі екскурси [5, арк. 3].

У семінарі Д. Щербаківського слухачі подавали такі реферати: по українському шитву М. Мушкет, про писанку С. Шамраїв, українську хату – М. Бойко, різьблення по дереву – М. Новицька, український народний орнамент – К. Ярошевський, композицію українських килимів – Н. Чекіна, ритміку орнаменту полтавських килимів – Є. Ізюміна, перебування в Ніжині – Є. Спаська, жіночу одягу с. Красносілка на Черкащині – М. Мулявка, іграшки – М. Торгинський, архітектурні мотиви в українському орнаменті – Г. Вишневецький та ін. [6; 7].

За спогадами Є. Спаської (слухачка Київського археологічного інституту 1923-1924 рр.) про Д. Щербаківського, «... в семінарі до себе він брав лише тих, хто слухав минулого року його лекції, складав іспити, себто тих, кого він вважав уже підготовленими для дослідницької роботи над певною темою». «В нашій дослідницькій роботі перше – це навчитися дивитися, дивитися і дивитися! А прочитати про це найкорисніше тоді, коли ви знаєте річ не гірше за автора! Таке ми чули від нього не раз, зокрема, коли доводилося братися за щось нове, незнайоме, й студент спочатку розгублено не знав, з якого боку приступити до матеріялу». «Майте на увазі, що в нашій роботі нема дрібниць. За дрібницею часто стоїть ціле явище! Тому і дивитися треба якнайуважніше!» Такі афоризми, на перший погляд абеткові, що чули ми на його семінарах не раз, дають уяву про те, як працював він сам, як набував свого переконання, що так вражало на його лекціях. Вже потім, навмисно показуючи йому щось нове, чого він ще не бачив, щось привезене з експедиції, я з захопленням придивлялася, прямо скажу, – прямо скажу, – підглядала, – як обережно бере він в руки навіть незначну річ, як тримає, як довго придивляється до неї, повертаючи на всі боки... І те, що він, було, скаже – завжди було таке істотне, наче він встиг «заглянути в глибину душі речі», – я просто не вмю й не можу інакше висловити цього почуття... А в його семінарі найцікавіше було те, що говорив він сам з приводу навіть зовсім слабеньких доповідей. Взагалі доповіді надходили в'яло, так що навіть через старосту, о Різдві, Данило Михайлович переказав, що як так буде і далі, він припинить семінар. А у мене саме після Різдва був щоденник подорожі до Ніжена. Вела я його з захопленням, бо перед різдвяними канікулами Данило Михайлович, здається, аж два семінари присвятив розмові про те, як треба працювати під час подорожі. Захоплення моє на святах в Ніжені було таке велике, що дома родичі навіть сміялися з мене, коли я замість того, щоб відпочивати та весело святкувати, два дні висиділа у знайомих в холодній та темній кладовці в цинковій ванні, над якою було вмазано чимало якихось кахель із старовинних печей. Каганець коптив, вода у пляшці замерзала за ніч, а я невгамовно малювала. Або в холод та завірюху ходила по заметах на околиці на розмови з найстарішими гончарями та золотарями, розпитувала і про цехи, і про різні їх старі справи. ... після інструкцій Данила Михайловича, який доручав нам канікулярну працю у себе на семінарах, все мені стало якось цікавіше, набувало іншого

змісту та значіння... він сказав на семінарі після доповіді, що бачить у мене три риси, потрібні збирачеві: і любов до праці, і уміння працювати під час подорожі, і розмовляти з майстрами, і використовувати їхній матеріал, а головне – «маю око на матеріал!» [10].

Усі реферати слухачів семінару, Д. Щербаківський ретельно переглядав, робив зауваження, відзначав позитивні та негативні моменти. Є. Спаська вперше читала доповідь у семінарі про ічнянське гончарство, попередньо віддавши написаний конспективно матеріал на чотирьох сторінках зошита досліднику. «Олівцями усіх кольорів було їх розписано. Поклала я свої сторінки перед собою і, напевно, коли б не взяла себе в руки і сказала разів з десять більше, ніж було написано – вигнав би він мене з ганьбою! І по заслугі! Але тому, що доповідь моя була цілком несподівана не лише для слухачів, а й для нього самого викликала вона стільки запитань, розмов, суперечок про цей зовсім свіжий та несподіваний матеріал, бо друкованих праць про це майже не було. А далі трапилося щось зовсім інакше. Данило Михайлович сидів мовчки, сердитий та «замкнений», слухав, але саме з цього дня став назавжди моїм найповажнішим, найсуворішим незабутнім Вчителем. Коли всі виговорилися, взяв він мої сторінки, розписані олівцями усіх кольорів і, повертаючи на всі боки, показав присутнім... За те, що такий інтересний матеріал я так погано, так поверхово написала, за обурюючи неповагу і до матеріалу, і до всіх присутніх, і до нього, і до самої себе, він зробив стільки важливих зауважень, а головне, прочитав навіть цілу лекцію про те, що кожний матеріал оживає лише на кінчику пера дослідника! А до цього ніякий матеріал не існує, залишається невідомим, доки хтось інший раптом не знайде його да якщо до того цей матеріал не загине!... Він був прекрасний педагог і психолог, – з іншими боязкими вмів бути зовсім інший. ... Вже після його смерті я чула від П. Курінного, що про цю мою першу роботу він бачив запис серед паперів Данила Михайловича: «Це не доповідь, а фельетон! Але з автора може виробитися робітник, бо матеріал вмє відчувати, вмє збирати свіжий, ілюструє добре, інтерес до роботи має, а також швидкість та упертість! ... Одразу сіла за це своє ічнянське гончарство і старанно доробила і переробила усю роботу за його зауваженнями і вирішила прочитати її, не показавши йому цей варіант, в семінарі Ф. Ернста і В. Зуммера. У їх семінарі теж з доповідями було негаразд. Як нам з Федором Людвігочем попало! Побачив нас у вестибюлі Данило Михайлович і там біля вікна так добре одчитав нас, що я просто не знала куди дітися! І не дуже скоро зрозуміла, чому цей мій вчинок так його образив, хоч я аж ніяк того не хотіла...» [10]. У фонді вченого у науковому архіві Інституту археології зберігаються справи з зауваженнями до рефератів слухачів. До зазначеної вище доповіді вчений висував такі зауваження: чому зворотний хронологічний порядок (із зазначенням сторінки матеріалу), примітки: «асоціації і навіть місцевий патріотизм ніженський у автора і дивно, що не потяжусь найбільш широкі порівняння після того, як він побачив музейні кахлі; у автора було завдання лише описати, а не художній аналіз»; плюси: «дає повний видомор, живий інтерес, дає знімки» [8, арк. 14].

Є. Спаська далі пише: «... Він так уважно ставився до кожного свого слова, що того ж вимагав і від нас, і це, без сумніву від нього ми в нашій п'ятірці (М. Новицька, Н. Коцюбинська, Н. Венгрженовська, М. Вязьмітіна та Є. Спаська) навчилися до всього, до кожної дрібниці чіплятися і ніколи не ображалися за найсуворішу дружню критику, як це доводилося бачити по інших установах» [10, с. 284].

Після прослуховування лекцій на першому році навчання, студенти археологічного інституту відвідували семінар Д. Щербаківського. Після обрання теми кожен слухач мусив досконало вивчити літературу, яку керівник детально аналізував. Після того студенти приступали до наукових досліджень. Розвідки базувалися на матеріалах, які кожен, здебільшого, сам і вибирав [9]. Тематами для рефератів по українському народному мистецтву були: козак Мамай, українська народна картинка, жанрові сюжети на українських кахлях, українські цяцьки в гончарних виробках, деревляна божничка, українська деревляна скриня, звіриний елемент в українській орнаментаристиці, форми українського гончарного посуду

та їх зв'язок з посудами інших народів, український рушник, орнамент української жіночої сорочки, жіноча вишивана хустка, ярмо, сволок, настінне розмалювання української хати, архітектура української дзвіниці та ін. [8, арк. 5].

Також Є. Спаська згадує про розвідкову екскурсію до м. Борисполя: «Улітку того року всі семінаристи їздили з Данилом Михайловичем на екскурсію до Боришполя, а я не могла, бо мусила саме їхати до Вінниці в своїх службових справах. Всі, хто їздив з ним, оповідали потім, як було цікаво» [10, с. 284]. Серед студентів Київського археологічного інституту, які у червні 1924 р. їздили до м. Борисполя на розвідкову екскурсію, були М. Тарасенко, П. Кульженко, М. Вязьмітіна, М. Новицька, А. Гвоздецький, А. Терещенко, Н. Заглава, М. Єрмак, А. Мальованний та ін.

У фонді Д. Щербаківського зберігаються справи – матеріали даної розвідки: П. Гудалової-Кульженко «Писанки», М. Тарасенко «Бориспільські цехи», П. Кульженко і М. Вязьмітіної «Церкви г. Борисполя» та «Єврейське кладовище в Борисполі», М. Вязьмітіної «Живопись», А. Гвоздецького та А. Терещенко «Різьба по дереву», Мушкет і Пальохи «Вишивка», Н. Заглади «Записи з матеріального життя», А. Мальованного «Фольклор», А. Мальованного та К. Буйного «Діалектологія та термінологія» та «Легенди» [4].

Після самогубства Д. Щербаківського Ф. Ернст у «Пролетарській правді» опублікував замітку, в якій наголошував: «...Укоротив собі віку Данило Михайлович Щербаківський. У цих словах стільки жаху, що в першу хвилину відмовляєшся вірити. Дуб зламався... Дуб міцний, упертий, по лицарському чесний, що стояв на сторожі інтересів української культури, української науки, музейної справи. ... Треба було його бачити під час праці – якою енергією він кипів, яким глибоким та всебічним знанням і досвідом протягнуто було кожне його слово – чи-то підчас розвіски експонатів у музейних залах, чи підчас тяжкої праці в глибоких та холодних льохах музейних сховищ, на численних засіданнях наукових, мистецько-археологічних чи громадських організацій, під час праці педагогічної чи під час польової роботи на периферії – де з раннього ранку, не пивши й не ївши, він кидався до праці, до фотографування, обмірів, описання, дослідження пам'яток старовини, їхньої охорони – і так до глибокої ночі» [1, арк. 8].

Таким чином, Данило Михайлович Щербаківський – визначний український етнограф, археолог, викладач Київського археологічного інституту, який вчив слухачів поєднувати науково-дослідну роботу з навчальними практиками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, ф. 36, од.зб. 50, 16 арк.
2. Білокінь С. Нові матеріали до біографії Данила Щербаківського / С. Білокінь // Студії мистецтвознавчі. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – № 3(27). – С. 98-121.
3. Котляр Є. Данило Щербаківський: наукові розвідки та відкриття єврейського мистецтва / Є. Котляр // Народознавчі зошити. Серія мистецтвознавча. – 2014. – № 5. – С. 884-913.
4. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі – НА ІА НАНУ), ф. 9, спр. 79, 53 арк.
5. НА ІА НАНУ, ф. 9, спр. 134, 39 арк.
6. НА ІА НАНУ, ф. 9, спр. 135, 52 арк.
7. НА ІА НАНУ, ф. 9, спр. 136, 62 арк.
8. НА ІА НАНУ, ф. 9, спр. 137, 19 арк.
9. Сержант Л. Педагогічна діяльність Данила Щербаківського / Л. Сержант // Музейна справа та музейна політика в Україні ХХ ст.: збірник наукових праць за ред. д-ра мист. М. Селівачова. – К.: Златограф, 2004. – С. 113-118.
10. Спаська Є. Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського / Є. Спаська // Наука і культура. Україна. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 272-286.
11. Франко О.О. Аналіз документів та матеріалів особистого наукового архіву Данила Щербаківського / О.О. Франко // Вісник інституту археології. – 2009. – Вип. 4. – С. 68-80.
12. Ходак І. Данило Щербаківський як організатор академічної науки / І. Ходак // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії. – № 7. – 2007. – С. 119-129.
13. Ходак І. Науково-організаційна діяльність Данила Щербаківського / І. Ходак // Студії мистецтвознавчі. – 2008. – № 1. – С. 85-101.

14. Павловський В. Данило Щербаківський (1877-1927) [Електронний ресурс] / В. Павловський // Український історик. – 1977. – № 3-4. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Pavlovskiy_Vadym/Danylo_Scherbakivskiy_1877-1927.pdf.

15. Ревуцький В. Титан музейної справи [Електронний ресурс] / В. Ревуцький // Український історик. – 1977. – № 3-4. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Revutskiy_Valerian/Tytan_muzeinoi_spravy.pdf.

REFERENCES

1. Arkhivni naukovy fondy rukopysiv ta fonozapysiv Instytutu mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologiyi im. M.T. Rylskoho NAN Ukrainy, f. 36, od.zb. 50, 16 ark.

2. Bilokin S. Novi materialy do biohrafii Danyla Shcherbakivskoho / S. Bilokin // Studiyi mystetstvoznavchi. – K.: IMFE NAN Ukrainy, 2009. – № 3(27). – S. 98-121.

3. Kotlyar Ye. Danylo Shcherbakivskyy: naukovy rozvidky ta vidkryttya yevreyskoho mystetstva / Ye. Kotlyar // Narodoznavchi zoshyty. Seriya mystetstvoznavcha. – 2014. – № 5. – S. 884-913.

4. Naukovyy arkhiv Instytutu arkhologiyi Natsionalnoyi akademiyi nauk Ukrainy (dali – NA IA NANU), f. 9, spr. 79, 53 ark.

5. NA IA NANU, f. 9, spr. 134, 39 ark.

6. NA IA NANU, f. 9, spr. 135, 52 ark.

7. NA IA NANU, f. 9, spr. 136, 62 ark.

8. NA IA NANU, f. 9, spr. 137, 19 ark.

9. Serzhant L. Pedahohichna diyalnist Danyla Shcherbakivskoho / L. Serzhant // Muzeyna sprava ta muzeyna polityka v Ukraini XX st.: zbirnyk naukovykh prats za red. d-ra myst. M. Selivachova. – K.: Zlotohraf, 2004. – S. 113-118.

10. Spaska Ye. Spohady pro moho naysuvorishoho vchytelya Danyla Shcherbakivskoho / Ye. Spaska // Nauka i kultura. Ukrainy. – K., 1990. – Vyp. 24. – S. 272-286.

11. Franko O.O. Analiz dokumentiv ta materialiv osobystoho naukovo arkhivu Danyla Shcherbakivskoho / O.O. Franko // Visnyk instytutu arkhologiyi. – 2009. – Vyp. 4. – S. 68-80.

12. Khodak I. Danylo Shcherbakivskyy yak orhanizator akademichnoyi nauky / I. Khodak // Ukrainiske mystetstvoznavstvo: materialy, doslidzhennya, retsenziyi. – № 7. – 2007. – S. 119-129.

13. Khodak I. Naukovo-orhanizatsiyna diyalnist Danyla Shcherbakivskoho / I. Khodak // Studiyi mystetstvoznavchi. – 2008. – № 1. – S. 85-101.

14. Pavlovskyy V. Danylo Shcherbakivskyy (1877 – 1927) [Elektronnyy resurs] / V. Pavlovskyy // Ukrainskyy istoryk. – 1977. – № 3-4. – http://shron.chtyvo.org.ua/Pavlovskiy_Vadym/Danylo_Scherbakivskiy_1877-1927.pdf.

15. Revutskyy V. Tytan muzeynoyi spravy [Elektronnyy resurs] / V. Revutskyy // Ukrainskyy istoryk. – 1977. – № 3-4. – Rezhym dostupu: http://shron.chtyvo.org.ua/Revutskiy_Valerian/Tytan_muzeinoi_spravy.pdf.

Ставицкая А. Даниил Щербаківський как преподаватель Киевского археологического института.

В статье идет речь о Данииле Михайловиче Щербаківском как преподавателе Киевского археологического института – высшего учебно-научного заведения, имевшего целью научную разработку археологии, археографии, истории, библиотековедения и подготовку специалистов для архивов, музеев, библиотек государственных, общественных и частных (1917-1924 гг.). Дается характеристика ученого на основе воспоминаний о нем слушательницы искусствоведческого отделения Е.Ю. Спасской. Приведены данные разведочной экскурсии 1924 г. в г. Борисполе.

Ключевые слова: Д.М. Щербаківський, искусствоведческое отделение, Киевский археологический институт, Е.Ю. Спасская, исследовательская работа.

Stavytska A. Danylo Shcherbakivsky as a teacher of Archaeological Institute of Kyiv.

The article refers to Daniil Mikhailovich Shcherbakivsky as a teacher of Archaeological Institute of Kyiv – the highest educational and scientific institution which aimed to develop scientific archeology, archeology, history, library science and training specialists for archives, museums, libraries, government, public and private (1917-1924 gg.). Served characteristics scientist from memories of his student of department of art E.Y. Spassky. Data prospecting trips in 1924 to the city Boryspil.

Keywords: D.M. Shcherbakivsky, art department, Archaeological Institute of Kyiv, E.Y. Spassky, research.

Одержано 12.05.2015

ФОРМУВАННЯ ІЄРАРХІЇ «ВОЖДИЗМУ» В РАДЯНСЬКІЙ ЦІННІСНО-СВІТОГЛЯДНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ 1920-1930-х рр.

У статті проаналізовано формування ієрархії вождизму в радянській ціннісно-світоглядній системі України в 1920-1930-х рр. Визначено місце образу В. Леніна в шкалі тоталітарних цінностей, процес його сакралізації більшовицькою пропагандою протягом означеного періоду. Розглянуто політологічний зміст проблеми вождизму.

В Україні з приходом до влади більшовиків радянська пропаганда почала формувати систему ціннісних стереотипів культу вождів і комуністичних лідерів, на рівні масової свідомості поширювати певні кліше, які б виконували регулятивні та ідеологічні функції, закріплювали радянські канони «поклоніння» сакральним особам більшовицької владної піраміди.

По смерті В. Леніна почалася його пряма сакралізація. Відбувалося масштабне тиражування праць класиків марксизму-ленінізму, іменами партійних радянських керівників називалися наукові установи, будинки відпочинку, підприємства і заводи, окремі колективи тощо.

Ключові слова: вождизм, ціннісні стереотипи, лідери більшовизму, радянські керівники, марксизм-ленінізм, В. Ленін.

З перших днів утвердження радянської влади в Україні більшовицька пропагандистська машина створювала та поширювала культ «вождів» – мудрих керманічів більшовицького режиму. Ще задовго до встановлення культу особи Сталіна почала формуватися ієрархія партійної номенклатури, яка засобами радянської пропаганди сакралізувалася, оточувалася ореолом святості, величі, мудрості. Характерною рисою країн імперського типу є поширена бюрократична верства – чисельна і привілейована, – що стоїть над суспільством і паразитує за його рахунок. На вершині даної адміністративної піраміди знаходиться «обожнюваний верховний володар» – імператор чи «вождь народів» [3, с. 50]. Радянська держава, як країна неоімперського характеру, формувала свою піраміду сакральних правителів, які мали уособлювати велич радянської системи, правильність обраного курсу.

Події останніх років актуалізують проблему вождизму в Україні, «ленінопад», що супроводжує політичні трансформації нашої держави, дискусії суспільства з цього приводу вимагають поглибленого аналізу формування культу Леніна та інших керманічів радянської системи в УСРР-УРСР в період 1920-1930-х рр. Вождизм, як суто типове російське явище, породжене особливостями розвитку російської державності та суспільства, в свій час був привнесений в українські реалії у формі монархії, а потім нав'язаний у вигляді радянської сакральної піраміди. Про обожнення верховного володаря, потребу «сильної руки», авторитетного правителя в історії російського народу написано достатньо багато, в тому числі російськими дослідниками та публіцистами. Цю потребу засвідчують і процеси відновлення культу Сталіна-Леніна та формування культу Президента в сучасній державній практиці Російської Федерації. «Зеркало недели» повідомляє, що в Росії стартував проект Комуністичної партії «Селфі з Леніним», учасників якого закликають сфотографуватися на тлі пам'ятника Леніну. На думку організаторів конкурсу, це стане «дешевим і ефективним способом популяризації іміджу лідера пролетаріату в світі серед молоді», а також покаже реальний стан пам'ятників по всій країні, яких налічується близько 6 тис. Переможцям у якості призів обіцяють планшети із закачаним на них 45-томним зібранням творів В. Леніна. Навіть окремі росіяни розцінюють це як кампанію «зведення в культ тирана», відновлення культу Леніна [5].

На фоні зміцнення системи вождизму в Російській Федерації український народ активно позбувається пам'яток тоталітаризму. Якщо на момент розпаду СРСР в Україні

було понад 5500 пам'ятників Леніну, то на кінець 2014 р. залишилося понад 1700. Окремі законодавчі акти про демонтаж пам'ятників та пам'ятних знаків особам, причетним до масових репресій в Україні, приймалися ще протягом попередніх років, однак масовий «ленінопад» розпочався під час Революції Гідності знесенням пам'ятника Леніну в Києві 8 грудня 2013 р. За словами українського історика В. В'ятровича, пам'ятники епохи тоталітаризму рідко ліквідують законним шляхом. «В основному це відбувається стихійно, в революційний час. Так у 1989-1990-і в Східній Європі і в Західній Україні» [4]. Отже, Україна поповнила ряди європейських держав, котрі в свій час позбувалися нав'язаного радянським режимом культу вождизму.

Питання вождизму в політичному житті більшою мірою є предметом дослідження політологів. В історичних студіях окремі аспекти цього питання висвітлюються в розрізі проблеми «культу особи Сталіна», становлення системи тоталітаризму в Україні. Метою даної статті є аналіз формування ієрархії вождизму в радянській ціннісно-світоглядній системі України в 1920-1930-х рр., визначення місця В. Леніна в шкалі тоталітарних цінностей, процес його сакралізації більшовицькою пропагандою протягом означеного періоду.

Під вождизмом розуміють тип владних відносин, заснований на особистій відданості персоні, якій належить верховна влада, а також політику, направлену на затвердження однієї людини в ролі незаперечного лідера. Вождизм типовий для традиційних і квазітрадиційних, ідеологізованих, теократичних, жорстко централізованих, нединамічних, авторитарних і тоталітарних суспільств та існує у вигляді ієрархії владних установ корпоративного характеру. Відзначається розвинутою системою неюридичних регуляторів поведінки і стійкістю закріплених соціальних ролей, ототожнює суспільство з державою, розглядаючи його як засіб реалізації певної ідеї, символом якої є вождь. Нормативи політичної поведінки створюються ієрархією ідеологічних авторитетів, найвищим з яких є рішення вождя (в радянському випадку – пленумів ЦК Політбюро). Характерна риса вождизму – ірраціональність сприйняття політичних відносин носіями буденної свідомості (використання етнокультурних стереотипів і харизматизація вождя). Після смерті вождь канонізується, а послідовники діють його ім'ям [6; 7]. Вождизм розвивається на основі експлуатації однієї з найбільш архаїчних форм свідомості в стереотипну структуру ціннісних орієнтирів суспільства, інтериоризовану (внутрішньо засвоєну через зовнішні соціальні фактори) на особистісному і колективному рівнях, близьких до підсвідомого. Структура вождизму включає три елементи, на яких будується його ідеологія: 1) поділ всіх індивідів суспільства за принципом бінарної опозиції «ми – вони»; 2) установка щодо влади за принципом «хто не з нами – той проти нас»; 3) переважне право на владу від народження («благородне» чи «пролетарське» походження). Будучи інтериоризованим особистістю як система ціннісних орієнтирів, даний архетип визначає характер можливих інтерпретацій пануючої ідеології на рівні побутової політичної свідомості [7].

Вождизм супроводжував тоталітарні суспільства ХХ ст. з різною ідеологією і політичною організацією. У Третньому Рейху «Великим вождем імперії» називали Гітлера, а частіше просто вождем (фюрером). В Італії з 1922 по 1945 рр. також був поширений принцип вождизму, а Муссоліні іменували вождем (дуче). Марксизм-ленінізм, покладений в основу ідеологічної основи радянської влади, в теорії відкидав вождизм, обмежуючи «роль особистості в історії» та пропагуючи принцип рівності. Однак окремі вчені вважають вождизм природним наслідком ленінізму. Після більшовицького перевороту 1917 р. в Радянській Росії, а згодом у СРСР, стали вживатися в множині й однині титули «вожді революції» і просто «вожді» стосовно В.І. Леніна, Л.Д. Троцького, Г.Є. Зінов'єва (останніх, зокрема, іменували «вождем Червоної армії» та «вождем Комінтерну»). Після відсторонення від влади Троцького до 1929 р. стосовно лідерів партії було поширено множинний вираз «вожді партії», а також схожі титули в однині (наприклад, С.М. Кіров – «ленінградський вождь», С.В. Косіор – «вождь України»). Після встановлення єдиновладдя

І.В. Сталіна ці вирази практично зникли, оскільки в класичному вождистському суспільстві вождь має бути один. У період культу особи набули поширення титули «Великий вождь», «Великий вождь і вчитель» [1].

Якщо для російського суспільства обожнення верхового правителя було типовим стереотипом свідомості, то в Україні більшовицькій пропагандистській машині довелося формувати систему ціннісних стереотипів культу вождів, на рівні масової свідомості поширювати певні кліше, які б виконували регулятивні та ідеологічні функції, закріплювали радянські канони «поклоніння» сакральним особам більшовицької владної піраміди. До того ж, на початковому етапі партійні керівники України визначалися з принципом популяризації лідерів і будівників радвлади в УСРР, структурою вождизму на місцях тощо. Цікавим у цьому аспекті є записка Секретаря ЦК КП(б)У Е. Косіора до редакції «Комуніст» та членів Політбюро і Президії ЦКК від 15.XII. 1924 р., де давалися вказівки щодо розуміння та інтерпретації вождизму. Так, у ювілейному номері «Комуніста» було вміщено портрети В.Я. Чубаря (голови Ради Народних Комісарів УСРР), Г.І. Петровського (голови ВУЦВК), Е.Й. Квірінга (першого секретаря ЦК КП(б)У) під заголовком «Вожді Радянської України». Коментуючи цей матеріал, Е. Квірінг зазначав: «Перш за все, не потрібна така персоніфікація вождизму, а потім виникає ряд питань: чому тільки три вожді, чому, саме, три названих товариші, а не якась інша комбінація. Якщо вже вміщувати портрети окремих товаришів, то краще це зробити з написами: Пред. ВУЦВК, Предраднарком і т. д. А під заголовком «Вожді» (краще російською: керівники), але чи потрібно Політбюро чи През. ВУЦВК, Раднарком чи більш широку комбінацію старих керівників Української організації» [12, арк. 62].

Відразу по смерті В. Леніна почалася його пряма сакралізація. Як відзначив дослідник Пол Джонсон, похорони Леніна стали першим кроком Сталіна до відновлення в житті росіян обожнення, якого їм бракувало після знищення трону і церкви [2, с. 307]. Далі потужною системою пропаганди дана практика обожнення почала нав'язуватися українцям. З іншого боку, під вивіскою атеїзму формувалася язичницька неорелігія у формі більшовизму, зі своїми вождями, сакралізованими верховними правителями, мощами, святинями, місцями для поклоніння, ритуалами та священним письмом.

Одночасно відбувалося масштабне тиражування праць класиків марксизму-ленінізму, іменами партійних радянських керівників називалися наукові установи, будинки відпочинку, підприємства і заводи, окремі колективи тощо. Так, у Харкові протягом 1922-1932 рр. діяв Комуністичний університет ім. Артема, названий на честь російського революціонера, радянського діяча Ф.А. Сергєєва, відомого під псевдонімом Артем (загинув 1921 р.). В Артемівському окрузі функціонував Палац ім. тов. Леніна [15, арк. 6]. Цікаво, що імена радянських керманічів окремим установам присвоювали не лише посмертно, нерідко організації називали іменами діючих лідерів партійного радянського апарату. Наприклад, при Центральній Лікувальній Комісії, що обслуговувала партійну номенклатуру, існував санаторій ім. тов. Чубаря [19, арк. 19]. У Прилуках діяв Житловий кооператив ім. т. Петровського. Показово, що на загальних зборах кооперативу з нагоди дня 1 травня та відкриття червоного кутка в 1928 р. почесними членами до президії було обрано тт. Петровського, Кагановича, Чубаря, Буценко. Крім пафосно-ідеологічних лозунгів на підтримку радянської влади, на засіданні окремо слухали питання про надіслання привітання членам почесної президії [15, арк. 31], що мало засвідчувати живий зв'язок партійної еліти і народних мас, формувати уявлення про реальну присутність радянських керманічів у повсякденному житті громадян.

Візуалізувати образи вождів в Україні мали портрети та плакати з їх зображенням. Ще в умовах гострої військової боротьби за владу в Україні 1920 р. ЦК КП(б) замовляв портрети партійних лідерів і керівників. Характерно, що список цих осіб був достатньо обширний, а замовлення робилося одиничними примірниками. Так, у 1920 р. серед замовлених «Всевидату» УСРР портретів були наступні: Ленін, Маркс, Люксембург,

Троцький, Луначарський, Каменєв, Калінін, Свердлов, Лібкнехт, Зінов'єв, Радек, Володарський, Герцен, Достоевський [9, арк. 119-121]. Пізніше коло більшовицьких лідерів дещо звузилося, до них додалися безпосередні керівники УСРР, а наклади замовлень їх портретів зросли до десятків тисяч екземплярів. Державні видавництва досить часто друкували портрети радянських вождів. Так, по Державному видавництву України лише в серпні 1924 р. вийшли з друку портрети: Троцького (10 тис. екземп., 40 тис. відбитків), Леніна (плакат – 25 тис. екз., 50 тис. відб.; портрет в ріст – 5 тис. екз., 20 тис. відб.), Маркса (7 тис. екз., 7 тис. відб.), Лібкнехта (3 тис. екз., 3 тис. відб.), Люксембург (3 тис. екз., 3 тис. відб.); також вийшло по 6575 екз. та 6575 відб. мальованих портретів Маркса, Лібкнехта, Петровського [11, арк. 46-47]. У жовтні того ж року було видруковано портрети Чубаря (10 тис. екз.), Петровського (3 тис.), Троцького (6 тис.), фотопортрет Леніна (10 тис.) та його портрет на весь зріст (9,5 тис.) [11, арк. 75].

Терміни «марксистський», «ленінський» почали означати передовий, прогресивний, витримано-радянський або загалом правильний з радянської точки зору («марксистські сили», «марксистська лінія», «ленінський курс» тощо). Практично всі офіційні матеріали радянських органів влади інструктивного, циркулярного характеру містили посилання на цитати, позицію або практичну роботу радянських вождів, у першу чергу В. Леніна. Наприклад, у матеріалах стосовно завдань окружної преси у зв'язку з районуванням в 1925 р. робилися прямі посилання на практику та вказівки Ілліча при організації першої загальнополітичної газети «Іскра» [13, арк. 18]. У доповідній записці правління Держстраху з приводу реорганізації страхової справи в 1929 р. так само посилалися на установки Леніна в підписаних ним перших декретах щодо організації страхової і превентивно-репресивної охорони [16, арк. 26].

Крім системи політосвіти, що мала давати мінімум політичних знань про радянську державу, політичний устрій тощо, формувалася спеціалізована система освіти, яка включала марксистсько-ленінські семінари для партактиву, гуртки, Інститут Марксизму для підготовки кадрів українських марксистів. Відбувався постійний пошук моделі марксистсько-ленінської освіти та пропаганди (в силу невідомості її окремих форм), даний напрямок роботи посилювався по мірі зміцнення тоталітаризму. Так у резолюції Президії Інституту педагогіки на рецензування навчальних підручників і програм у 1930 р. окремо робився наголос на важливості виховання марксистсько-ленінського світогляду через поглиблення в програмовому матеріалі висвітлення ролі партії і Леніна в різних процесах радянського будівництва [17, арк. 54-62].

З перших років існування радянської влади в Україні складалася практика вшанування теоретиків і практиків марксистської теорії, представників матеріалістичної філософії, котрі стояли біля витоків комунізму. Таку кампанію, зокрема, було проведено 1922 р. Так, ЦК КП(б)У пропонував усім губкомам КПУ 5 серпня, в день 27-ї річниці смерті Енгельса, на всіх зборах партійних осередків, робітників і в пресі висвітлити його життя, діяльність і значення для світового пролетарського руху [10, арк. 70]. У цей же період радянське керівництво України не оминуло нагоди використати з пропагандистською та політпросвітницькою метою вшанування 50-ої річниці смерті Людвіга Фейєрбаха – німецького філософа-матеріаліста, атеїста, комуніста, лекції якого в свій час слухав Карл Маркс і котрий у пізній період своєї діяльності сам прийняв марксизм [8]. З приводу даної події циркулярне розпорядження Секретаріату ЦК КП(б)У інструктувало всі губкоми КПУ: «Необхідно використати цей ювілей, як один із моментів в роботі поглиблення партпросвіти, з'ясовуючи перед партійними масами роль і значення Фейєрбаха, як мислителя-революціонера, як одного із попередників марксизму» [10, арк. 73]. Початково Центральним Комітетом пропонувалося в день смерті філософа 13 вересня на партійних зборах, відкритих засіданнях марксистських кафедр і гуртків, загальних студентських зборах, у партшколах силами відповідальних робітників, лекторів партшкіл та пропагандистів губкомів провести доповіді на тему «Людвіг Фейєрбах і виникнення

марксизму» [10, арк. 73]. Але через затримку відповідних тез про Л. Фейєрбаха ЦК поклав проведення цих заходів на розсуд місцевих органів протягом вересня місяця в будь-який інший день [10, арк. 74]. У 1925 р. в регіонах з нагоди річниці дня народження В. Леніна преса провела окрему газетну кампанію з популяризації партії і ленінського вчення [13, арк. 55].

Через систему просвітницької роботи агітаційно-політичних органів у суспільстві мала не лише формуватися повага до лідерів революційного руху, а й закріплюватися певна ієрархія вождів, уявлення про єдність марксистсько-ленінської системи, її зв'язок зі світовим марксизмом. Для довершеності цієї піраміди на низовому рівні також відбувалося вибіркоче вшанування рядових більшовицьких кадрів. Так, у 1927 р. з нагоди святкування 10-річчя існування УСРР (це «свято» заслуговує окремих коментарів, що не є метою даної статті) пропонувалося вшанувати старих українських більшовиків – організаторів радянської влади на Україні за спеціальним списком, затвердженим Президією ВУЦВК [14, арк. 78].

Одним із пріоритетних напрямків роботи по формуванню культу вождів і популяризації їх поглядів була видавнича діяльність. Масштабне поширення творів Маркса-Енгельса, Леніна та представників партійної номенклатури радянської держави мало створити ціннісно-ідеологічну основу радянської системи. Необхідно було замінити літературу релігійного характеру (Святе письмо, життя святих) творами з теорії марксизму-ленінізму, «священної історії» революційного руху, а замість образів християнських праведників прикладами для наслідування зробити лідерів більшовизму – відданих справі боротьби пролетаріату, «непогрішмих», «мудрих» і головне – знаючих шлях у світле майбутнє.

Ставлячи завдання масового видання творів класиків марксизму-ленінізму та літератури про них, партійне керівництво мало за мету донести дану продукцію до найбільш широкого читацького загалу. Для цього слід було подолати труднощі видавничого, фінансового характеру, зробити дану книжну продукцію максимально дешевою і доступною для трудящих мас. Характерно, що навіть в умовах «катастрофічної ситуації з папером і поліграфічними засобами» в 1920 р. друкувалися праці Маркса і Енгельса (вип. I, II) [9, арк. 48]. У списку видань Всеукраїнського видавництва (89 позицій) серед різнопланової агітаційно-пропагандистської літератури значне місце посідали праці більшовицьких лідерів, теоретиків і практиків комунізму, серед яких: по 6 праць Г. Зінов'єва, В. Леніна, М. Бухаріна; по 2 роботи О. Колонтай, М. Владимірова, Х. Раковського; по 1 публікації О. Шліхтера, Д. Мануїльського, Л. Каменєва, Л. Троцького, М. Ярославського, Е. Преображенського, Я. Яковлєва, В. Чубаря [9, арк. 147-148].

Черговий сплеск видання марксистсько-ленінської літератури відбувся 1924 р., поряд з літературою про Леніна друкувалися роботи про Маркса, з марксистської теорії тощо. У списках Держвидаву України видрукувана література навіть розподілялася по відповідних розділах. Так, розділ «Масова література» поділявся на пункти: «Ленінська», «Марксистська популярна і політична», «Радянського будівництва» та ін. [11, арк. 73].

Постановою V конгресу Комінтерну 1924 р. було висунуто завдання видання творів Маркса й Енгельса для окремих країн. Російські видання їх творів виходили протягом 1920-х рр. Цікавою і досить показовою була ситуація з видання українських збірок Маркса-Енгельса. На початку 1930 р. Секретаріат ЦК КП(б)У доручив Державному видавництву України почати видання, крім поодиноких робіт, збірки їх творів. У кінці літа того ж року представники ЦК КП(б)У уклали угоду з Інститутом Маркса й Енгельса в Москві про загальну редакцію і керівництво українським виданням, розмір якого мав скласти 22 томи (мова йшла, в першу чергу, про визначення творів, які мали ввійти до видання). Але справа затягнулася і нове керівництво Інституту висловилося проти видання україномовної багатотомної збірки творів Маркса й Енгельса, запропонувавши обмежитися друком так званого «народного видання» (6-8 томів). З приводу цього Голова Правління Державного

видавництва «Пролетар» зазначав, що таке скорочене видання не звільняє видавництво від завдання Секретаріату ЦК КП(б)У видати можливо повну збірку творів: «Лише таке видання відповідало б не тільки тим завданням, що ставить перед «національними» виданнями постановою Комінтерну, але й тим дійсним вимогам, що вже ставить і де-далі більше ставитиме до видання творів Маркса й Енгельса укр. мовою українська пролетарська громадськість» [18, арк. 1-1зв.]. Крім того, пропонована 6-8-томна збірка не охоплювала навіть тих творів Маркса-Енгельса, що вже були перекладені українською мовою і мали з'явитися найближчим часом; видання 22-25 томів не виключало необхідності випуску і «народного видання». Цю думку видавництво висловило в офіційному листі до Інституту Маркса й Енгельса, указавши, що вже проведено всі підготовчі роботи по формуванню штату перекладачів, редакторів, затверджених ЦК КП(б)У, і правління видавництва готує вислати до Москви свого представника для отримання проспекту і погодження всіх деталей видання [18, арк. 2]. Але у відповідь Державне видавництво «Пролетар» одержало витяг із протоколу засідання дирекції від 6.04-1931 р. з підтвердженням позиції Інституту про випуск українською мовою «народного видання» [18, арк. 1 зв.]. Тому його керівники в котре клопотали перед ЦК КП(б)У втрутитися в дану справу і позитивно її вирішити.

На нашу думку, дана ситуація достатньо показова. З одного боку, вона свідчить про згортання українізації та посилення русифікації, підтверджує повну залежність українського керівництва в національно-культурних питаннях від Москви. З другого боку, твори класиків марксизму-ленінізму ставали канонічно-освяченою радянською літературою і як релігійна література в умовах Російської імперії була знаряддям русифікації, так і нові «освячені» більшовицьким керівництвом твори мали стати засобом русифікації радянських громадян в Україні. Адже читати їх мусили студенти, науковці, вчителі, а тому російськомовний варіант згодом мав стати ближчим і зрозумілішим.

У циклі марксистсько-ленінських видань особливе, навіть священне, місце відводилося творам В. Леніна та роботам про нього. Як зазначалося вище, видання праць В. Леніна в Україні розпочалося ще з 1920 р., але масштабна сакралізація його постаті почалася після смерті «вождя», з 1924 р. Було започатковано формування бібліотеки Ленінського призову. Цьому процесу особливу увагу приділяло вище партійне керівництво УСРР. Редагуванням Ленінської бібліотеки, зокрема, займався Квірінг, котрий вів переписку з редакціями щодо підготовки до друку конкретних книг, їх змістового наповнення, дозволяючи чи забороняючи друк окремих книжок про Леніна [11, арк. 16, 20, 27, 30, 32].

Стосовно підбору літератури про Леніна робився акцент на принципових моментах висвітлення його діяльності, на уникненні поверховості, формалізму в підборі матеріалу. Показовими, на нашу думку, є самі назви творів про Ілліча, які мали відображати суть праці, а то й виступали своєрідними лозунгами, зрозумілими навіть без перегляду тексту. Наприклад, серед праць про В. Леніна, виданих у 1924 р., були наступні: «Ленин и ленинизм» (Й. Сталіна), «Ленин как марксист» (М. Бухаріна), «Ленин и крестьянство» (Е. Квірінга), «Ленин и неграмотность» (Ердье), «Жизненный путь Ильича» (П. Лепешинського) [11, арк. 26], «Ленін – організатор РКП» (Ярославського), «Ленін – організатор Комінтерну» (його ж), «Ленін – організатор диктатури пролетаріату» (його ж), «Ленін – організатор першої радянської влади» (його ж), «Ленін – теоретик і практик збройного повстання» (його ж), «Ленін, як людина» (Ліліної), «Ленін, як національний тип» (Троцького) [11, арк. 21].

В Україні установку на масштабне вшанування пам'яті В.І. Леніна, популяризацію його творів забезпечувала низка видавництв. Так, у липні 1924 р. голова правління кооперативного видавництва «Пролетар» у доповідній ВУЦВК на ім'я т. Петровського зазначав, що ними видається значна кількість літератури з ленінізму і про Леніна. Лише за останній місяць-півтора видрукувано 4 праці Леніна, 3 збірки його робіт та 8 праць про нього. У подальшому намічено серію невеликих Іллічівських брошур з різних питань, що стане «кращою популяризацією ідей Леніна, бо багатотомне зібрання творів Леніна

робітнику досить важко охопити». Хрестоматія Ленінізму, що видається, «стане кращим посібником лекторів і пропагандистів, а також для слухачів Губпартшкіл і Комвузів» [11, арк. 26]. Робився наголос на вартості ленінської літератури, яка залишається не дуже доступною для партійця-середняка і робітника, у зв'язку з чим видавництво клопотало перед ВУЦВК про надання грошової допомоги в сумі 75 тис. руб. «Не дивлячись на те, що всіма видавництвами СРСР випущено величезну кількість брошур і книг Леніна, все таки до робітничого читача вони не дійшли, не могли дійти, оскільки, повторюємо, недоступні йому по ціні», – указувалося в документі [11, арк. 26]. Тут варто зауважити ще й фінансову складову даного процесу. На видання ленінської літератури ЦК СРСР було запропоновано видати суду 145 тис. руб., котру, із-за фінансових проблем скоротили до 93 тис. У силу скрутного матеріально-технічного становища поліграфічних установ України в умовах переходу до непу, суттєвої конкуренції між видавництвами, більшою мобільністю і ефективністю роботи комерційних структур, державні видавництва були зацікавлені в одержанні ленінської суди, у зв'язку з чим між головними видавництвами України, яким було доручено друк ленінських книжок (ДВУ, «Червоний Шлях», «Пролетар»), розгорнулася гостра конкуренція, що супроводжувалася доповідними в ЦК КП(б)У [11, арк. 50].

Досить цікаво в 1924 р. складалася ситуація з перекладом творів В. Леніна на українську мову, що з початком українізації набуло особливої ваги. Згідно постанови Політбюро й Інституту Живого Мови видавництва мали заборону на переклад Леніна до видання соціально-політичного українського словника. З цього приводу заступник видавництва «Червоного шляху» М. Полянський констатував: «Можна перекладати і видавати будь-яку політичну і економічну літературу (марксистську) тільки не Леніна. І по суті такий підхід не правильний: не від словника йде розвиток живої мови а, навпаки, розвиток живої мови дає можливість скласти словник» [11, арк. 33]. Посилаючись на підтримку О. Шумського і на логічність перекладу Леніна паралельно з укладанням словника, М. Полянський клопотав про перегляд даної справи і призначення редколегії для перекладу творів Леніна. «Добавлю також, що укладення словника справа довготривала і обумовив видання Леніна попереднім виданням словника, ми Леніна на українській мові ще довго не побачимо», – констатував автор [11, арк. 33 зв.].

З 1930 р. почався черговий етап масштабної роботи по виданню творів В. Леніна. У кінці цього року Оргбюро ЦК ВКП(б) створило спеціальну комісію для керівництва виданням перекладів 6-томника його творів на іноземні мови і мови народів СРСР. На початок червня 1931 р. проводилася робота з перекладу даних праць на 36 мовах (у тому числі на 13 мовах СРСР). Окремі видання різними мовами планувалося розбити на 12 чи 20 книг. На той час, зокрема, було видано одну з перших книг шеститомника на китайській мові (про революцію 1905-1907 рр.). Також найближчим часом мали вийти переклади українською, грузинською, тюркською та іншими мовами. Протягом двох років дану роботу планували закінчити [18, арк. 3]. Розмах і масштабність даної роботи вражає: твори класиків марксизму мали стати своєрідною священною історією, розтиражованою різними мовами.

В Україні в цей період розпочався процес перекладу та видання творів В. Леніна українською мовою. 20 квітня 1930 р. вийшла постанова Комісії Політбюро в справі видання творів Леніна, що ознаменувало комплексний підхід до цієї роботи. На кінець 1930 р. вийшло три та здано до друку чотири томи [17, арк. 12]. За планом видання Державне видавництво України до 1 січня 1931 р. мало видати 9 томів праць Леніна [17, арк. 4]. Але в силу різних причин цей процес затримувався, серед найбільш вагомих була затримка окремих томів редакторами та брак паперу [17, арк. 12].

Керівництво України приділяло велику увагу цій справі. Про серйозний підхід до якості українського видання говорить лист М. Скрипника до редакторів перекладу творів Леніна. У ньому автор детально аналізує помилки змістового характеру в перекладі 15-го тому, котрі пропустили і перекладач, і редактор, які переклали слово згідно загального

змісту тексту. У листі наголошено на принциповості професійного підходу перекладачів, адже Ленін прекрасно знав російську мову і вживав цілу низку маловідомих слів і поверховий підхід до їх перекладу може спотворювати зміст думки. Тому нарком освіти України радив користуватися «Словарем живого великорусского языка» Даля, а при ускладненнях звертатися особисто до нього [17, арк. 7]. Прихильники політики українізації в Наркоматі освіти та ЦК КП(б)У процес видання марксистської літератури намагалися поставити на українську основу, наголошуючи на реальній відсутності на українському книжковому ринку капітальної літератури українською мовою з марксизму, творів Леніна, Маркса, Енгельса, світової класики тощо. Тому в Постанові Бюро ЦК КП(б)У про видавничу п'ятирічку визнавалося за обов'язкове протягом п'яти років задовольнити основні потреби цих видань [17, арк. 16].

Отже, в Україні протягом перших десятиріч формувалася система ціннісних стереотипів культу вождів, радянських лідерів, складалася ієрархія вождизму. На рівні масової свідомості поширювалися певні кліше, які мали виконувати регулятивні й ідеологічні функції, закріплювати радянські канони «поклоніння» сакральним особам більшовицької владної піраміди.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вождизм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Вождизм>.
2. Джонсон П. Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы. Часть первая / Пол Джонсон ; [пер. Владимир Атанасов, Димитр Матев]. – М.: Анубис, ТОО «ВИЛАД», 1995. – 527 с.
3. Залізник Л.Л. Україна між Сходом і Заходом. Про витоки і суть російсько-української війни 2014 р. / Леонід Львович Залізник. – К.: Видавець Олег Філюк, 2014. – 168 с.
4. За останній рік в Україні знесли 500 пам'ятників Леніну. ZN,UA 8 грудня 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/UKRAINE/za-ostanniy-rik-v-ukrayini-znesli-500-pam-yatnikiv-leninu-158651_.html.
5. Культ тирана: у Росії стартував конкурс селфі з Леніним. ZN,UA 7 август 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/WORLD/zvedennya-v-kult-tirana-u-rosiyi-startuvav-konkurs-selfi-z-leninim-181014_.html.
6. Ольшанский Д.В. Вожди и лидеры. Вождизм [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://psyfactor.org/lib/lider6.htm>.
7. Теория лидерства [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1542050836040/sotsiologiya/teoriya_liderstva#673.
8. Фейербах, Людвиг Андреас [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Фейербах,_Людвиг_Андреас.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 335. – 179 арк.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1447. – 76 арк.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1848. – 81 арк.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1849. – 68 арк.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2011. – 66 арк.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2492. – 145 арк.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2691. – 76 арк.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2949. – 36 арк.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3103. – 67 арк.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4183. – 185 арк.
19. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6232. – 116 арк.

REFERENCES

1. Vozhdizm [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Vozhdizm>.
2. Dzhonson P. Sovremennost'. Mir s dvadtsatykh po devyanostye gody. Chast' pervaya / Pol Dzhonson ; [per. Vladimir Atanasov, Dimitr Matev]. – М.: Anubis, TOO «VILAD», 1995. – 527 s.
3. Zaliznyak L.L. Ukrayina mizh Skhodom i Zakhodom. Pro vytyky i sut' rosiys'ko-ukrayins'koyi viyny 2014 r. / Leonid L'vovych Zaliznyak. – К.: Vydavets' Oleh Filyuk, 2014. – 168 s.
4. Za ostanniy rik v Ukrayini znesly 500 pam'yatnykiv Leninu. ZN,UA 8 hrudnya 2014 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://dt.ua/UKRAINE/za-ostanniy-rik-v-ukrayini-znesli-500-pam-yatnikiv-leninu-158651_.html.

5. Kul't tyрана: u Rosiyi startuvav konkurs selfi z Leninym. ZN,UA 7 avhust 2015 [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: http://dt.ua/WORLD/zvedennya-v-kult-tirana-u-rosiyi-startuvav-konkurs-selfi-z-leninim-181014_.html.
6. Ol'shanskiy D. V. Vozhdi i lidery. Vozhdizm [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://psyfactor.org/lib/lider6.htm>.
7. Teoriya liderstva [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: http://pidruchniki.com/1542050836040/sotsiologiya/teoriya_liderstva#673.
8. Feyerbakh, Lyudvig Andreas [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: https://ru.wikipedia.org/wiki/Feyerbakh,_Lyudvig_Andreas.
9. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny (dali TsDAHO Ukrayiny). – F. 1. – Op. 20. – Spr. 335. – 179 ark.
10. TsDAHO Ukrayiny. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 1447. – 76 ark.
11. TsDAHO Ukrayiny. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 1848. – 81 ark.
12. TsDAHO Ukrayiny. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 1849. – 68 ark.
13. TsDAHO Ukrayiny. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 2011. – 66 ark.
14. TsDAHO Ukrayiny. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 2492. – 145 ark.
15. TsDAHO Ukrayiny. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 2691. – 76 ark.
16. TsDAHO Ukrayiny. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 2949. – 36 ark.
17. TsDAHO Ukrayiny. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 3103. – 67 ark.
18. TsDAHO Ukrayiny. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 4183. – 185 ark.
19. TsDAHO Ukrayiny. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 6232. – 116 ark.

Тарапон О. Формирование иерархии «вождизма» в советской ценностно-мировоззренческой системе Украины 1920-1930-х гг.

В статье проанализировано формирование иерархии вождизма в советской ценностно-мировоззренческой системе Украины в 1920-1930-х гг. Определено место В. Ленина в шкале тоталитарных ценностей, процесс его сакрализации большевицкой пропагандой на протяжении указанного периода. Рассмотрено политологический смысл проблемы вождизма.

В Украине с приходом к власти большевиков советская пропаганда начала формировать систему ценностных стереотипов культа вождей, коммунистических лидеров, на уровне массового сознания распространять определенные клише, которые должны были исполнять регулятивные и идеологические функции, утверждать советские каноны «поклонения» сакральным личностям большевицкой властной пирамиды.

После смерти В. Ленина началась его прямая сакрализация. Происходило масштабное тиражирование работ классиков марксизма-ленинизма, именами партийных советских руководителей назывались научные учреждения, дома отдыха, предприятия и заводы, отдельные коллективы и т. д.

Ключевые слова: *вождизм, ценностные стереотипы, лидеры большевизма, советские руководители, марксизм-ленинизм, В. Ленин.*

Tarapon O. The formation of hierarchy of the «leaderism» in Soviet ideological system of value in the Ukraine of 1920-1930's years.

The article analyzes the formation of the Soviet hierarchy leaderism value-ideological system of Ukraine in 1920-1930's years. The place of the image of Lenin in the scale of totalitarian values, the process of sacralization this image in the Bolshevik propaganda for a definite period are defined. Considered political meaning of leaderism.

In Ukraine, the coming to power of the Bolsheviks Soviet propaganda system of value began to form stereotypical cult leaders, communist leaders at the level of mass consciousness distribute certain clichés that would fulfill regulatory and ideological functions, fixed canons of Soviet «worship» sacred persons Bolshevik power pyramid.

After the death of Lenin began his direct sacred. There was a large-scale replication of works of classics of Marxism-Leninism, the names of party leaders called Soviet scientific institutions, rest homes, companys and factories, some collectives and others.

Keywords: *leaderism, value stereotypes, leaders of Bolshevism, Soviet leaders, Marxism-Leninism, V. Lenin.*

*Інна Гончаренко
(Київ)*

ВСТУПНА КАМПАНІЯ ДО ПРОФЕСІЙНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ В УМОВАХ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ (1941-1943 рр.) НА ТЕРИТОРІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА»

У статті на основі аналізу низки джерел простежено умови та пріоритети вступної кампанії 1941-1943 рр. до професійних закладів освіти, визначені німецькою окупаційною адміністрацією.

Об'єктом даної публікації є українська молодь в окупованій Україні, предметом – проблеми вступної кампанії 1941-1943 рр. до професійних закладів освіти, визначені німецькою окупаційною адміністрацією.

Завдання публікації – проведення аналізу підготовки та проведення вступної кампанії до закладів професійної освіти, які діяли на теренах Райхскомісаріату «Україна». Мета дослідження – на основі вивчення публікацій, монографій, архівних фондів зробити аналіз, з'ясувати концептуальну спрямованість цього пласту інформації. Під час написання статті використані загальнонаукові методи (аналізу і синтезу), історичні (проблемно-хронологічний).

Доводиться констатувати, що сегмент загальної та професійної освіти в наукових працях українських вчених продовжує залишатися недостатньо вивченим, чим і зумовлене звернення автора до цієї теми.

Ключові слова: *окупаційна адміністрація, професійна освіта, освітні установи, вступна кампанія, Райхскомісаріат «Україна».*

Досить помітним явищем у сучасному історичному середовищі є зростання суспільного та наукового інтересу до складних та суперечливих подій Другої світової війни. Незважаючи на значний відрізок часу, який відділяє нас від закінчення війни, науковці послідовно продовжують пошуки і відкривають нові сторінки, які більш повно розкривають трагедію доби окупації. Ще в радянські часи дослідники почали вивчати історію окупації, у тому числі і її наслідки для України. З переосмисленням українською наукою історичного процесу, виникає потреба переглянути по-новому окремі його аспекти. Вагоме місце в наукових пошуках посідає дослідження освітнього процесу в окупованих регіонах України.

Відповідно до зазначеного, об'єктом даної публікації є українська молодь та її бачення функціонування закладів професійної освіти в окупованій Україні, предметом – проблеми вступної кампанії 1941-1943 рр. у професійних закладах освіти, визначені німецькою окупаційною адміністрацією.

В умовах радянської політичної системи історики використовували загальноприйняті традиційні штампи в аналізі окупаційного періоду. Наукові розвідки українських дослідників на базі нових джерел та методологічних підходів дозволили суттєво заповнити існуючу прогалину в означеній темі. Слід зазначити, що у цілому проблеми, пов'язані з діяльністю закладів професійної освіти, у яких здійснювалася підготовка фахівців для забезпечення різноманітних, у тому числі і виробничих потреб Райхскомісаріату «Україна», є недостатньо вивченими. Слід відзначити ряд невеликих за обсягами публікацій Т. Заболотної, В. Борисова, Л. Бідочі, С. Могилюк, Н. Шевченко, які здебільшого стосуються регіональних аспектів функціонування закладів освіти всіх типів. Автори не лише вводять до наукового обігу новий, раніше невідомий фактологічний матеріал, а й пропонують власні методики наукових досліджень. Один із підрозділів монографії В. Шайкан «Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни» відводиться українській інтелігенції. Освітні питання окупаційного періоду тут розглядаються з перспективи співпраці з німецькою адміністрацією. У праці

зазначається, що окупаційні власті, дозволивши відкрити навчальні заклади, тримали їх діяльність під контролем, перевіряли навчальні плани та відстежували політичні настрої педагогічного корпусу. В іншій своїй праці дослідниця, розглядаючи повсякденне життя українців під окупацією, коротко зупинилася на процедурі відкриття освітніх закладів, призначених для навчання місцевого населення [16].

Характеристику діючим в Україні навчальним закладам, які готували спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою, проводить О. Потильчак. На його думку гітлерівська політика у сфері підготовки спеціалістів зазначеного профілю не відзначалася послідовністю, спричинюючись гострою нестачею професійних кадрів [13, с. 782-790]. Дослідження, присвячені діяльності Черкаського педагогічного інституту, проводилися В. Масненком та О. Кулаківською, які охарактеризували нормативну базу та навчальні плани, відповідно до яких діяв цей заклад освіти [12, с. 282-288]. Окремі проблеми з названої тематики досліджував О. Гончаренко, серед яких – функціонування окремих вузів та результати вступних екзаменів до навчальних закладів [3 с. 55-65].

Аналіз доступних на сьогодні документів, вказує на ту обставину, що незважаючи на військове лихоліття значна частина української молоді прагнула отримати професійну освіту. Так, в Умані протягом усього періоду окупації діяв сільськогосподарський інститут. В осінні місяці 1941 та 1942 рр. дирекція вузу організувала вступні кампанії. Місце у інституті не вистачало, а тому всього лише 20 % претендентів пройшли «конкурс документів». У цьому закладі освіти діяли плодоовочевий та агрономічний факультет. Передбачалось, що повний курс навчання буде тривати три роки. У першу чергу до вузу зараховували колишніх студентів старших курсів, яких зобов'язували закінчити випускний курс. До складу студентів зараховували і осіб, які закінчили хоча б кілька курсів в аналогічних закладах освіти, зокрема Житомирського та Білоруського сільськогосподарських інститутів [4, арк. 411, 412]. Право на навчання отримали і колишні учні сільськогосподарських технікумів. Власне і сам вуз почав наблизитися до рівня середнього спеціального навчального закладу. На випускних курсах двох факультетів інституту навчалось усього лишт по 3-5 осіб. Керівники вузу і не збиралися збільшувати цей контингент. Резолюції на заявах багатьох студентів однозначні: «Відмовити. Всі місця зайняті» [5, арк. 355]. Абітурієнти, які пройшли відбір «за конкурсом документів», отримали запрошення з пропозицією прибути до Умані і розпочати навчання. Цілком очевидно, що навчальний процес у вузі усе ж розпочався, оскільки відповідно до наказу від 19.12.1942 р. одну зі студенток виключили за порушення дисципліни, а її документи відправили до Бюро Праці [5, арк. 66].

Приймальна комісія відмовляла частині вступників, якщо здобута ними освіта не відповідала профілю вузу. Абітурієнтам, які закінчили кілька курсів педагогічних або медичних вузів, відмовляли у прийомі до вузу. Серед тих, хто не потрапив до числа зарахованих, були і колишні студенти закритого взимку 1941 р. Уманського учительського інституту [5, арк. 91]. Але, «суб'єктивний фактор» спрацьовував і тут. Відмовляючи одним студентам, приймальна комісія надавала позитивну відповідь аналогічним категоріям молоді, зокрема, колишнім студентам того ж педінституту.

Заяви та анкетні дані вступників до вузу дозволяють скласти певні уявлення про контингент претендентів на зарахування до складу студентів. Так, заяви на I курс плодоовочевого факультету подали 100 осіб, абсолютну більшість з яких становили українці. 28 осіб мешкали в Умані, інші представляли сільську місцевість Уманщини, Черкащини та Вінниччини [5, арк. 56]. Але серед 50 вступників на агрономічний факультет лише один абітурієнт мешкав в Умані, усі інші представляли сільське населення навколишніх районів [5, арк. 153]. Майже повна відсутність на цьому типовому «сільському» факультеті молодих уманчан не дозволяє стверджувати, що основною причиною вступу на навчання стало намагання уникнути відправки на роботу до Третього Райху. У цьому випадку на агрономічний факультет вступали б і представники міської молоді Умані. Ми ж бачимо,

що основним контингентом стала сільська молодь, яка очевидно прагнула отримати спеціальність. Як вже зазначалося, до цього закладу освіти вступали або переводились учні закритих середніх спеціальних закладів, зокрема, Тальнівського агротехнікуму. Так, Щирський Іван, студент II курсу цього технікуму, вибувши із нього у зв'язку з ліквідацією закладу освіти 2.01.1943 р., вже наступного дня був зарахований на I курс Уманської вищої агрономічної школи [4, арк. 70].

Частина молоді, не маючи можливості навчатися у вузі, намагалася вступити до закладів освіти цього ж профілю, які знаходилися поблизу місця проживання їх батьків. Так, до керівництва інституту звернулися студентки, які просили повернути надані документи або переслати їх у Смілянську агрономічну школу. Була названа і причина – «Далеко та особливості проїзду по залізниці у військовий час» [5, арк. 26, 29]. Ці заяви привезла мати однієї із студенток. Ще один із студентів 15.03.1943 р. просив повернути документи, оскільки він переїздить до м. Чорний Острів Кам'янець-Подільської області до батьків і буде навчатися в місцевій агрономічній школі [5, арк. 14].

Кожен вищий навчальний заклад, який розпочинає вступну кампанію намагається відібрати якомога кращих абітурієнтів. Одним із засобів досягнення цього результату є діяльність прийомної комісії та складання іспитів. Не стали виключенням і більшість навчальних закладів окупованої України. Певні уявлення про ці явища конкретизують результати проведених іспитів до окремих вузів. Так, у липні-серпні 1942 р. були організовані іспити абітурієнтів до Київського гідромеліоративного інституту. На жаль, залишилися лише фрагменти цих документів. Проте, уважний їх аналіз дозволяє реконструювати особливості «вступних кампаній» періоду осені 1942 р. Так, відповідно до заяв абітурієнтів, на агрономіоративний факультет бажало вступити 14 осіб (четверо чоловіків та 10 жінок). З них 11 осіб – мешканці Києва. Лише троє вступників прибули з інших місцевостей України, зокрема, з Рівного. 11 осіб подали як документи про освіту шкільні табелі, довідки про закінчення 8 та 9 класів. Лише троє вступників (з Рівного) змогли надати документи про середню освіту, оскільки після того як взимку 1942 р. німецькою владою було закрито математично-природничу гімназію, вони склали екзамени в іншому закладі освіти.

Цікавим є і соціальне походження абітурієнтів. Робітників представляло – 5, селян – 3 та службовців – 6 осіб [6, арк. 1-44]. Відповідно до іншого фрагменту заяв вступників, на гідромеліоративний факультет вступало 6 осіб. П'ятеро з них походили із сімей службовців і лише один чоловік представляв робітниче середовище. Четверо вступників були мешканцями Києва, а дві особи з Рівного. Лише двоє вступників мали повну середню освіту. Один із вступників на момент вступу до інституту навчався у Київському водному технікумі. Ще один вступник, закінчивши в 1941 р. 9 класів, зміг вступити до Медичного інституту і в 1942 р. закінчив I курс цього закладу освіти [7, арк. 1-24]. Після припинення роботи цього закладу, він вирішив продовжити навчання в іншому вузі. Як бачимо, зміна професійної орієнтації вступників носила радикальний характер, а дехто з них «страхувався» від можливого закриття тих навчальних закладів у яких вони на момент вступу рахувалися в якості студентів.

Збереглося також три заяви вступників на торфомеханічний факультет зазначеного вузу. Двоє вступників прибули до Києва з Рівного. Перед цим вони навчалися в природничо-математичній гімназії, але так і не змогли її закінчити, оскільки цей заклад освіти взимку 1942 р. був закритий. Тому цим молодим людям довелося скласти іспити за «матуральний курс» гімназії в іншому закладі освіти [8, арк. 1-8].

В останній декаді серпня 1942 р. у гідромеліоративному інституті було організовано складання іспитів. Відповідно до зведеної відомості результатів проведених екзаменів серед вступників на I курс агрономіоративного факультету до екзаменів допустили 15 осіб. Цілком очевидно, що це умовна кількість вступників, оскільки збереглися лише фрагменти документів. Результати складання іспитів мали доволі низький рівень. Так, з

фізики отримали: «посередньо» – 17, «добре» – 6 і «погано» – 14 осіб; з хімії відповідно – 24, 3, 4 особи. На «відмінно» хімію склав лише один вступник. Результати складання письмового іспиту з української мови мали подібний характер: «дуже погано» отримали – 4, «погано» – 7, «посередньо» – 11, і «добре» – 11 абітурієнтів. Аналогічними виявились і результати складання екзамену з німецької мови: «погано» – 3, «задовільно» – 15 і «добре» – 8 осіб [5, арк. 1-3]. Вражає низький рівень знань з математики, які показали вступники на торфомеханічний факультет. Екзамен з математики складався з письмової роботи, алгебри (усно), геометрії (усно) та тригонометрії (усно). Так, за письмову роботу з математики вступники отримали шість двійок і лише одну трійку. Аналогічними виявились і результати з алгебри та геометрії. Лише одну трійку отримали вступники по іспиту з тригонометрії. Інші вступники отримали двійки. Аналогічними виявились і результати складання іспитів з фізики, хімії, української та німецької мови [5, арк. 5, 6].

Суттєво відрізнялися результати іспитів вступників на гідромеліоративний факультет. Усього іспит складало 13 осіб. Математику здавало 11 осіб, з них «добре» отримали дві особи, «задовільно» – 8 осіб. На іспиті з фізики «відмінно» отримав 1 вступник, «добре» – 3, «посередньо» – 7 осіб. Складаючи хімію, «добре» отримало – 5, «посередньо» – 8 осіб. Порівняно непоганими виявились і результати складання іспиту з української мови: «добре» – 4, «посередньо» – 7, «дуже погано» – 1 особа. Знання з німецької мови розподілились серед вступників наступним чином: «відмінно» – 2, «посередньо» – 5, «погано» – 5 осіб [5, арк. 11, 12].

Низька якість знань вступників до вузів викликала потребу в нових формах підготовки абітурієнтів. Тому в частині вузів, зокрема в Дніпропетровському інституті інженерів транспорту, восени 1942 р. було організовано підготовчі курси для набору студентів на наступний навчальний рік. На чотирьох факультетах цього вузу навчалося 363 студенти [1].

Більшість відкритих у період окупації вузів здійснювали підготовку осіб, які не встигли закінчити навчання через початок війни. До вузів приймалися і студенти закладів освіти, які так і не відновили свою роботу. Так, до Київського сільськогосподарського інституту вступали колишні студенти Глухівського та Білоцерківського інститутів. У інституті діяли факультети: агрономічний, механізації сільського господарства та електрифікації [11]. Таким чином, окупанти «економили» і прагнули максимально використати кадровий потенціал молоді, частково підготовленої ще в радянських вузах.

Частина вузів змінювала свій статус. Так, Уманський сільськогосподарський інститут перетворився на вищу агрономічну школу. Аналогічним виявилось майбутнє і Житомирського сільськогосподарського інституту. Проте, нестача спеціалістів вносила свої корективи у плани окупаційної адміністрації, яка всупереч власним політичним поглядам була змушена відкривати вузи. Так, восени 1942 р. у Києві був відкритий єдиний на весь Райхскомісаріат «Україна» ветеринарний інститут. Передбачався прийом студентів на усі курси без вступних іспитів. Термін навчання мав тривати 9 семестрів. На I курс було прийнято 170 заяв. На 4 курсі та на 9 семестрі нараховувалось 60 студентів. Планувалося надання гуртожитку та забезпечення їдальнею. Опікувався відкриттям інституту керівник ветеринарного відділу Міністерства Сходу, міністерський радник д-р Вімман та представник Райхскомісаріату д-р Шварц [2].

Як бачимо, окупаційна адміністрація, зіткнувшись із нестачею спеціалістів, змушена була в обмеженому розмірі відновлювати діяльність вузів, які здійснювали підготовку фахівців для промисловості та сільського господарства. Інші тенденції спостерігалися у підготовці вчительських кадрів. Зокрема, Київський учительський інститут так і не розпочав свою роботу. Відповідно до штатного розпису за грудень 1941 р. в Інституті працювало 11 осіб, з яких дев'ятеро (окрім директора та завідувача бібліотеки) займали посади охоронців та двірників. Про «розміри» роботи вузу свідчить той факт, що виробничий процес обслуговувала одна прибиральниця [9, арк. 3]. Цей заклад освіти так і не розпочав роботу. Станом на 25 березня 1942 р. він існував за тим же штатним розписом [10, арк. 49].

Цікаво, що частина вузів встигла здійснити випуски підготовлених спеціалістів. Так, у Дніпропетровському інституті інженерів транспорту восени 1942 р. було випущено дев'ятьох фахівців, які працювали на залізниці. Планувався новий випуск фахівців у грудні 1942 р. [14]. 14 лютого 1942 р. було відновлено навчальні заняття на 5 курсі Вінницького медичного інституту. До навчання приступило 60 студентів, випуск яких було заплановано на вересень 1942 р. [15].

Отже, гітлерівською окупаційною адміністрацією проводився комплекс заходів з реформування та пристосування до нових умов системи вищої освіти в Україні. Основною причиною, що змушувала окупантів займатися питаннями освіти, стала необхідність проведення більш ефективної економічної експлуатації населення країни. Контингент вступників здебільшого представляв випускників ще радянських шкіл та колишніх студентів, які не змогли закінчити навчання через початок війни. Фактично знищивши систему середньої освіти, окупанти не могли забезпечити повноцінну роботу вищих навчальних закладів.

Окремі факти випусків підготовлених фахівців свідчить про те, що окупаційна адміністрація намагалася використати студентів старших курсів колишніх радянських вузів. Чисельність підготовлених таким чином спеціалістів мала мізерну кількість і не могла забезпечити відповідні потреби адміністрації Райхскомісаріату «Україна». Аналіз діяльності закладів вищої освіти вказує на вимушеність, «хвилеподібність» та «хаотичність» дій окупантів, які і в умовах військової катастрофи не відмовлялись від расистських поглядів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. В інституті інженерів транспорту // Дніпропетровська газета. – 1942. – 10 листопада.
2. Ветеринарний інститут у Києві // Голос Волині. – 1942. – 23 вересня.
3. Гончаренко О. Соціальні аспекти вищої освіти в Рейхскомісаріаті «Україна»: до питання про результати «вступних кампаній» 1941-1943 рр. та характеристики особистостей вступників / О. Гончаренко // Вісник Східноукраїнського Національного Університету імені Володимира Даля. – № 11(129). – 2008. – 262 с.
4. ДАКО. – Ф. Р-2047. – Оп. 1. – Спр. 3.
5. ДАКО. – Ф. Р-2047. – Оп. 1. – Спр. 2.
6. ДАКО. – Ф. Р-2384. – Оп. 1. – Спр. 5.
7. ДАКО. – Ф. Р-2384. – Оп. 1. – Спр. 4.
8. ДАКО. – Ф. Р-2384. – Оп. 1. – Спр. 3.
9. ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 294.
10. ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 296.
11. Київський сільськогосподарський інститут // Нова Україна. – 1942. – 30 квітня.
12. Масненко В. Черкаський педагогічний інститут у період окупації 1941-1943 рр. / В. Масненко, О. Кулаківська // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. – Черкаси: «Ваш Дім», 2005. – 476 с.
13. Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942-1944 рр.) / О. Потильчак // Архіви окупації. 1941-1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н.Маковська. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 872 с.: іл. – (Більше не тасмно; Т. I).
14. Університет буде працювати по новому // Дніпропетровська газета. – 1941. – 28 жовтня.
15. У м. Вінниці // Вінницькі вісті. – 1942. – 8 лютого.
16. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації 1941-1944 / Шайкан В. – К., 2010. – 80 с.

REFERENCES

1. V instytutu inzheneriv transportu // Dnipropetrovska hazeta. – 1942. – 10 lystopada.
2. Vetrynarnyy instytut u Kyievi // Holos Volyni. – 1942. – 23 veresnya.
3. Honcharenko O. Sotsialni aspekty vyshchoyi osvity v Reykhskomisariati «Ukrayina»: do pytannya pro rezultaty «vstupnykh kampaniy» 1941-1943 rr. ta kharakterystyky osobystostey vstupnykiv / O. Honcharenko // Visnyk Skhidnoukrayinskoho Natsionalnoho Universytetu imeni Volodymyra Dalya. – № 11(129). – 2008. – 262 s.
4. DAKO. – F. R-2047. – Op. 1. – Spr. 3.
5. DAKO. – F. R-2047. – Op. 1. – Spr. 2.
6. DAKO. – F. R-2384. – Op. 1. – Spr. 5.
7. DAKO. – F. R-2384. – Op. 1. – Spr. 4.

8. DAKO. – F. R-2384. – Op. 1. – Spr. 3.
9. DAKO. – F. R.-2356. – Op. 6. – Spr. 294.
10. DAKO. – F. R.-2356. – Op. 6. – Spr. 296.
11. Kyuyivskyy silskohospodarskyi instytut // Nova Ukrayina. – 1942. – 30 kvitnya.
12. Masnenko V. Cherkaskyy pedahohichnyy instytut u period okupatsiyi 1941-1943 rr. / V. Masnenko, O. Kulakivska // Cherkashchyna v konteksti istoriyi Ukrayiny. Materialy Druhoyi naukovo-krayeznavchoyi konferentsiyi Cherkashchyny, prysvyachenoyi 60-richchyu Peremohy u Velykiy Vitcheznyaniy viyni 1941-1945 rr. – Cherkasy: «Vash Dim», 2005. – 476 s.
13. Potylchak O. Natsyistska polityka u sferi pidhotovky spetsialistiv iz serednoyu ta vyshchoyu spetsialnoyu osvitoyu v Ukrayini (1942-1944 rr.) / O.Potylchak // Arkhivy okupatsiyi. 1941-1944 / Derzh. kom. arkhiviv Ukrayiny; Uporyad. N.Makovska. – K.: Vyd. dim «Kyuevo-Mohylyanska akademiya», 2006. – 872 s.: il. – (Bilshе ne tayemno; T. I).
14. Universytet bude pratsyuvaty po novomu // Dnipropetrovska hazeta. – 1941. – 28 zhovtnya.
15. U m. Vinnytsi // Vinnytski visti. – 1942. – 8 lyutoho.
16. Shaykan V. Povsyakdennya ukraiyntsiiv u roky nimetskoyi okupatsiyi 1941-1944 / Shaykan V. – K., 2010. – 80 s.

Гончаренко И. Вступительная кампания в профессиональных учебных заведений в условиях немецкой оккупационной политики (1941-1943 гг.) на территории Райхскомисариата «Украина».

В статье на основе анализа ряда источников прослеживаются условия и приоритеты вступительной кампании 1941-1943 гг. в профессиональных учреждениях образования, определенные немецкой оккупационной администрацией.

Объектом данной публикации является украинская молодежь в оккупированной Украине, предметом – проблемы вступительной кампании 1941-1943 гг. в профессиональных учебных заведениях, определенные немецкой оккупационной администрацией.

Задача публикации – проведение анализа подготовки и проведения вступительной кампании в учреждениях профессионального образования, действовавших на территории Райхскомисариата «Украина». Цель исследования – на основе изучения публикаций, монографий, архивных фондов сделать анализ, выяснить концептуальную направленность этого пласта информации. При написании статьи использованы общенаучные методы (анализа и синтеза), исторические (проблемно-хронологический).

Приходится констатировать, что сегмент общего и профессионального образования в научных работах украинских ученых продолжает оставаться недостаточно изученным, чем и обусловлено обращение автора к этой теме.

Ключевые слова: оккупационная администрация, профессиональное образование, образовательные учреждения, вступительная кампания, Райхскомисариат «Украина».

Goncharenko I. Introduction campaign to professional education institutions under German occupation policy (1941-1943) in the Raihskomisariat «Ukraine».

In article based on analysis of a number of sources traced conditions and priorities of the introductory company 1941-1943 years of professional educational institutions by German occupation administration.

The objects of this publication are Ukrainian youth in occupied Ukraine; the subject is problems of introductory company in 1941-1943 years professional educational institutions by German occupation administration.

The task of publishing is preparation and analysis conduction of the opening introductory company in vocational education, which operated on the territory Raihskomisariat «Ukraine». The aim of the study is clarify the conceptual orientation of the layers of information, make the analysis based on the study publications, monographs and archives. During the article writing used general scientific methods (analysis and synthesis), historical (problem-chronological).

It must be noted that the segment of general and vocational education in scientific works of Ukrainian scientists is still poorly understood, and this caused the author to address this topic.

Keywords: occupation administration, professional education, educational institutions, introductory company, Raihskomisariat «Ukraine».

Одержано 11.06.2015

*Володимир Сіропол,
Дмитро Островик
(Переяслав-Хмельницький)*

ДО ПИТАННЯ ПОБУТУ РАДЯНСЬКИХ БІЙЦІВ У ХОДІ РАДЯНСЬКО-АФГАНСЬКОЇ ВІЙНИ 1979-1989-го РОКІВ

У роботі, на основі усних свідчень та мемуарів, авторами робиться спроба розкриття умов бойового побуту та повсякдення під час афганської війни 1979-1989-го років, як одного з чинників, що мав великий вплив на формування бойових якостей радянських бійців. Зокрема, досліджена система харчування військовослужбовців у ході воєнної кампанії, постачання в цілому, яке залежало від ряду об'єктивних чинників, в основі яких лежать, насамперед, особливості клімату та географії: гори, кам'янистість місцевості та суцільні піски, що ускладнювало транспортування провіанту. Доставка продуктів визначалась раз на місяць, у формі сухпайків. Разом із цим, організація харчування радянського військового контингенту могла залежати від територіального розташування певної частини, з'єднання на території Афганістану, що було однією з особливостей облаштування побуту воїнів-«афганців». У статті також зазначено, що умови проживання формували власне самі військовослужбовці, котрі також суттєво залежали від керівного складу на місцях.

Ключові слова: Афганська війна, побут, повсякдення, землянка, житло, палатка, харчування, гігієна, усні свідчення, мемуари.

Війна – найбільше лихо людства. Вона завжди привертала увагу дослідників різних напрямів, чільне місце серед яких займають фахівці з історії. Особливий інтерес збройні конфлікти становлять у переломні часи життя країни, в яких на сьогодні опинилася Україна та українське суспільство. Нові умови та реалії неоголошеної війни Росією Україні ставлять перед нами низку завдань, де вивчення історичного досвіду бойових дій повинно дозволити в подальшому уникнути прикрих ситуацій та зробити висновки на майбутнє.

Тому одним із наших завдань є якомога ширший аналіз даної проблеми із застосуванням нових надбань історичної науки, зокрема, в методологічній частині. Одним із важливих інструментів у вивченні вказаних аспектів є усна історія, що передбачає залучення спогадів військовослужбовців, щоденників та мемуарної літератури, власних автобіографічних відомостей, які обрано в якості об'єкту нашого дослідження.

Під час опрацювання нових матеріалів та фактів подій 2014 р. на теренах нашої держави варто не забувати недавній досвід бійців, які приймали участь у так званій Афганській війні. Тим паче, що її відголоски в нових реаліях на Донбасі є досить відчутними. Саме події 1979-1989 рр. ще добре закарбовані в пам'яті наших співвітчизників, досвід яких активно застосовується в ході сьогоденних бойових зіткнень на Сході України, зокрема, в частині тактики та стратегії ведення бойових операцій. Особливе місце займає питання стану бійця та бойового духу, де умови побуту грають чи не одне з головних місць у загальній системі боєготовності військового контингенту, формування тощо. У зв'язку з цим є необхідність дослідження побутового аспекту з метою збагачення знань для подальших напрацювань у частині підняття рівня якісного показника функціонування сучасної армії.

Події радянсько-афганської війни 1979-1989 рр. висвітлювались як науковцями, так і військовими, що безпосередньо брали участь в управлінні військами в ході збройного протистояння. Щодо питання нашого дослідження, необхідно вказати, що досить значні наукові напрацювання, пов'язані із «фронтовим» побутом військовослужбовців, містяться в роботах О. Синявської [20; 21]. Значною мірою тематика побутового облаштування радянських військових частин, із залученням окремих відповідних архівних матеріалів, присутня в колективній роботі російських дослідників Д. Гая та В. Снегірьова [3]. Окремі

побутові питання даного збройного конфлікту розкриті радянськими офіцерами, серед яких Б. Громов [2], М. Пашкевич [14], О. Ляховський [9]. Елементи побутового устрою радянських військових частин, відповідно до родів військ та їх спеціалізації, наведені в дослідників М. Жирохова [6], О. Чікішева [25], Г. Лобачьова [12], Ю. Лапшина [11]. Разом із цим, потужний пласт із досліджуваної проблематики наявний у матеріалах, що містять автобіографічні відомості воїнів-«афганців», як офіцерського, так і сержантсько-рядового складу [19]. Також ми використовували усні свідчення радянських військовослужбовців, які були безпосередніми учасниками тих подій [7; 8; 9].

Ведучи мову про умови бойового побуту радянських військовослужбовців, побутові моменти утримання частин та підрозділів, необхідно розглянути загальну структуру військ в Афганістані. Так, угруповання військ для введення в Афганістан визначалося в складі 40-ї Армії: 108-а і 5-а гвардійська мотострілкові дивізії, 860-й окремий мотострілковий полк, 56-а окрема десантно-штурмова бригада, 2-а зенітно-ракетна бригада, 103-я повітряно-десантна дивізія і 345-й окремий парашутно-десантний полк; 34-й змішаний авіаційний корпус та 353-я артилерійська бригада [14]. Вказані підрозділи були передислоковані на афганську територію із 25 грудня 1979 р. (дата початку перетину кордону військами) до середини січня 1980 р. [14]. Разом із цим, у контексті загальної структури контингенту радянських військ, необхідно вказувати на дії керівництва армії, пов'язані з вимушеною роботою по розподілу, вже в ході війни, організаційно-штатної структури військ; в першу чергу це робилося задля пристосування частин та підрозділів до фізико-географічних умов регіону та виходячи із необхідності ведення операцій відповідно до тактики та дій моджахедів – партизанської війни [10, с. 60-61]. Воєнні заходи 1980-го року показали, що дивізії виявились занадто громіздкими чисельно та перевантаженими тяжкою бойовою технікою. Їм надавались досить великі, в географічному розумінні, зони відповідальності (дивізія контролювала близько 200 тис. км. кв., полк – 70-100 тис.); контролювати таку територію повністю було неможливо. Відповідно, відразу ж були введені зміни: при проведенні маневрених операцій основною тактичною одиницею сухопутних сил стали окремі посилені батальйони. Їх дії проходили за підтримки тактичних повітряних десантів та з розрахунком на дії окремих чергових підрозділів, які проводили заходи по даним розвідки, володіючи інформацією про чисельність, озброєння та місце знаходження бандформувань противника [10, с. 61; 18, с. 94]. Відповідно, ці посилені батальйони ставали основними одиницями, всередині яких формувався весь «фронтний» уклад, його матеріально-технічне оснащення та забезпечення бійців, що служили в його складі.

Визначальну ознаку організації облаштування радянських військ, у плані споруджень будівель для військовослужбовців в Афганістані, подають у своїй роботі Д. Гай, В. Снегірьов. Зокрема, дослідники наводять фрагмент плану заходів по облаштуванню військ, підписаного 21 січня 1980 р. заступником начальника Генерального штабу генералом армії В. Варенніковим та заступником міністра оборони, генерал-полковником – інженером М. Шестопаловим: «...Побудувати силами військ польові воєнні містечка для розміщення особового складу та техніки... Будівництво проводити лише за типовими рішеннями із застосуванням збірних елементів, виготовлених на базах постачання» [3 с. 259]. Про серйозні позиції державного управління згідно даного плану свідчить показ дослідниками останнього його пункту: «Підготувати звернення в ЦК КПРС і Раду Міністрів СРСР... щодо постачання союзними республіками, міністерствами і відомствами індустріальних конструкцій у сейсмічному виконанні (збірних конструкцій будинків і комунально-побутових споруджень) [3 с. 260].

Характерною особливістю розгортання військових частин, як окремих з'єднань, ймовірно, було те, що у період введення військ, бойове забезпечення – технічне і тилове – проводилось штатними силами та засобами введених військ. Є. Нікітенко пов'язує це із тим, що всі загальноармійські органи, на території Радянського Союзу не були приведені

в необхідну ступінь готовності вищим військовим керівництвом, насамперед пов'язуючи це з прихованістю створення групи військ [13, с. 69]. Інформацію про прихованість підготовки військ до ведення бойових дій на території Афганістану підтверджує, наприкладі десантних військ, тодішній начальник розвідки 103-ї повітряно-десантної дивізії М. Скринніков. Зокрема, військовий посадовець писав: «Вся підготовка 103-ї повітряно-десантної дивізії по вводу в Афганістан проводилась таємно, під виглядом навчань із практичним десантуванням військ. Зі штабами дивізії і частин були проведені командно-штабні навчання, а з підрозділами – тактико-строеві заняття на місцевості. Реальні цілі цих заходів знали лише командир дивізії та командири частин. До особового складу жодна інформація не доводилась. Аеродроми вильоту висхідних районів десантування дивізій знаходились на різній віддалі від місць дислокації частин та підрозділів. Тому їх вихід із військових містечок здійснювався вночі, комбінованим способом» [23, с. 47].

Про те питання технічного і тилового забезпечення радянських військ саме на етапі вводу в Афганістан покладалось на власні сили самих частин було також зазначено у директиві та розпорядженні міністра оборони та Генерального штабу Збройних Сил СРСР [14]. Як зазначає Б. Громов, паралельно із веденням планових бойових дій військовослужбовці почали займатись облаштуванням армії – в першу чергу будувати воєнні містечка для частин. «Багато хто із офіцерів як і раніше жили в палатках і кунгах, там, де влаштувались ще зимою (мається на увазі з перших днів 1980 року, після того як пересікли кордон Афганістану – *авт.*). Активно пристосовувались для потреб ОКРВ (Окремий контингент радянських військ в Афганістані – *авт.*) об'єкти, що вже були на балансі у міністерства оборони Афганістану. Радянські воєнні спеціалісти майже не виходили, наприклад, з території Баграмського і Шиндантаського аеродромів, для того, щоб якомога раніше у якості своїх баз їх почали використовувати льотчики 40-ї армії» [2, с. 65]. Інформацію про облаштування частин та підрозділів армійської авіації, а разом із цим їх матеріально-побутові умови, в Афганістані подає у своїй роботі В. Рунов. Дослідник зазначає, що вони базувались, головним чином, на цивільних аеродромах, а також на спеціально облаштованих майданчиках у районах зосередження загальновійськових частин і підрозділів. У місцях їх зосередження розташовувались стоянки вертольотів, командний пункт, позиції підготовки ракет та боєприпасів і т.п. [18, с. 373]. «Житлові авіаційні містечка знаходились, як правило, поблизу аеродромів або площадок. На території авіаційного містечка розташовувався штаб, житлові будівлі (модулі) для відпочинку особового складу, їдальня, місце для перегляду кінофільмів, бані з невеликими басейнами та інші службові приміщення», – зазначає фахівець [18, с. 384]. Тому, власне, навколо цих містечок формувалась повсякденний уклад бійців, в даному випадку, – льотчиків.

Говорячи про умови бойового побуту бійців у ході афганської війни 1979-1989 рр., ми можемо зробити логічне припущення, що головним чином, вони різнилися у плані різних «зручностей», наявних у тих чи інших військових підрозділах. Головним чином, це пов'язувалось із специфікою даного протистояння, – війною локального характеру, яка велась у складних фізико-географічних умовах, в ході якої була «відсутня» лінія фронту. Більше 70 % особового складу військовослужбовців 40-ї армії основним своїм завданням мали охорону різних воєнних та господарських об'єктів, були задіяні до супроводу різних бойових колон, несли службу на сторожових заставах у горах та пустелі [18, с. 94]. Так, до прикладу, стосовно функціонування застав, можна навести слова командира одного із батальйонів М. Пашкевича: «Вся республіка знаходилася в мережі сторожових застав. Вони були навколо Кабула, вздовж доріг, навколо малих та великих гарнізонів. Застави були і в долині і у горах, у «зеленці» і на рівнинах, на яких пекло сонце. Сторожова застава – це головна надія на безпеку, хоча б відносно, для колон, що рухались по дорогах із вантажем. Це щит, який перший приймав на себе удар, але це ще не меч, що здатний в короткий термін завдати поразки противнику» [15, с. 16]. Не менш цікавими та важливими є свідчення цього офіцера стосовно матеріально-технічного оснащення таких воєнних

формувань. «Мої сторожові застави, – описує М. Пашкевич, – розташовувались у більшості своїй у глиняних, як правило, двохповерхових будівлях. Використовуючи підручні матеріали ми їх укріплювали як могли: будували пости для спостереження з бійницями, укриття для танків та бронетранспортерів, облаштовували вогневі позиції для вогнеметів...місця для збереження боєприпасів та продовольства» [14, с. 16]. Тобто вся робота по «благоустрою» такого роду воєнних структурних одиниць лягала на плечі самих солдат.

Свідчення про облаштування побутових умов проживання в горах залишив спецназівець Р. Дашкін: «Облаштування йшло таким чином – підривалась гірська порода – в горі утворювалась ніша з розрахунком, щоб вона могла стати житлом для 3-4 чоловік. В такому «бліндажі» завжди темно, однак завжди спокійно – ми були не доступними для душманських куль. В середині все дуже просто – солдатські ліжка із тумбочками, все однакове...незамінний атрибут – залізна піч. Освітлювалось приміщення від акумуляторної батареї» [4, с. 170]. Так, із описаних спогадів можна говорити про те, що побутовий уклад на прикладі застав у горах був одноманітним стосовно наявних «зручностей» та визначався невеликим приміщенням.

Для кращого розуміння того, що становила собою сторожова застава, в плані побутового укладу, ми звернули свою увагу на спогади Ю. Лапшина – заступника командира 345-го гвардійського парашутно-десантного полку (на прикладі застав на висотах Панджшерської долини): «Після Панджшерської операції у 1984 році рішенням командування для контролю долини застави були виставлені на всій протяжності. Застави займали «квадрат» землі 100 на 100 метрів, десь на вершині гори. Для облаштування залучали практично весь підручний матеріал. Перш за все – каміння, яке збирали навколо та викладали із нього відкриті вогневі точки, захисні стінки від куль. Окопи у гірській породі буквально видовбувались підірваними способами. З часом окопи перекривали колодами, посилювали камінням та, де-не-де, встановлювали стандартні броньовані ковпаки із інженерних комплектів. Бункери для житла, приготування і прийому їжі, для бані, для боєприпасів споруджували на схилах в найбільш безпечних від нападу, обстрілу місцях» [11]. У контексті мережі застав на висотах Панджшеру ми звернули увагу на свідчення командира взводу, а згодом десантної роти 345-го полку повітряно-десантних військ. Військовослужбовець провів на 16 сторожовій заставі на висоті 2550 метрів більше року. «16-та сторожова застава, – згадує С. Подгорнов, – була вся вкопана в землю, і зверху перекрита колодами та камінням; там були бункери, доти...Воду доставляли вертольотами, але не часто. Іншого джерела надходження води не було. Взимку сніг топили. Взагалі, все постачання, і харчування і боєприпаси і обмундирування поступало лише повітрям – вертольотами. Пішим ходом здійснити доставку можливості не було, оскільки, кругом були мінні поля» [5].

Функціонально на радянські сторожові застави в Афганістані покладалось чимало завдань. Окрім забезпечення охорони господарських об'єктів, супроводу автоколон, до службових обов'язків такого роду з'єднань входило головне завдання – усесторонній контроль над територією, на якій вони зосереджувались. У силу різних ситуацій вони мали самостійно протистояти проникненню крупних банд-формувань на підконтрольні радянськими силами території, на інші застави. Тобто від кращого облаштування залежало життя солдат та офіцерів, що несли службу на заставах. Тому сторожова застава, як опорний пункт, повинна була мати в облаштуванні необхідні місця для боєприпасів, майна та продовольства.

Справді, житло солдат являлось одним із головних елементів при характеристиці побутових умов. Використовувались усі доступні для цього умови та споруди. Так, О. Рамазанов у роботі «Родная афганская пыль» вказує на часті випадки розміщення радянських підрозділів на посту дорожньої міліції, у придорожній чайхані, асфальтовому заводі (мається на увазі довоєнний), провінційному аеровокзалі, на прикордонному посту (афганський), у рабаті (глинобитна споруда), контейнерах (обшиті зсередини дошками),

природних печерах [17, с. 148]. Для збереження техніки та матеріально-технічного забезпечення будувались збірні металеві конструкції із гофрованого заліза. Один із наших респондентів також наголошував на таких конструкціях, як на основній формі житлової казарми, з якими він безпосередньо був ознайомлений. Однак, як розповідав Климук О., який служив у розвідувальній роті спецназу Джелалабадської частини, такі конструкції були наявними лише у військових частинах: «ми жили у модулях, що розташовувались у землі, вони були частково вкопаними...на базі частини функціонували душ, пральня та їдальня... модуль становив собою збірно-щитовий комплекс, що призначався для розміщення військовослужбовців у польових умовах». «Це одноповерховий, широкий приземистий барак...фанерний. Підлога у модулі цементована. Стіни умивальника і туалету обкладені плиткою. Коридор широкий, із низькою стелею. Жилі кімнати по обидві сторони коридору», – зазначав очевидець [8].

Звісно зовсім інші умови побуту були для солдат, які стояли серед пустелі, «розбиті» по палатковому «містечку», звідки вони йшли на операції. О. Морозюк із цього приводу зазначав, що жили в палатках, у два яруси по 40 чоловік, а по «царські», як говорив військовослужбовець, було коли був лише один ярус [7]. Також із його слів стає зрозуміло, що дуже важко бійцям було у плані температури повітря у житлових приміщеннях, коли «засинали о першій годині ночі, а вставати приходилось о 4-5-ій годині, для того, щоб виконувати якусь роботу, зокрема, біля техніки, бо вдень на «броню» не вилізеш...» [7]. Також бійці намагалися пристосовувати свої житла до добових температур та клімату в цілому. Відтак «обшивали» ящиками із-під боєприпасів внутрішні частини тих самих жарких палаток; набиваючи у «віконні» отвори «верблюжу колючку» та зволожуючи її водою, військовослужбовці домагалися, щоб потоки холодного повітря потрапляли всередину. У таких випадках вітер «ганяв» старий акумулятор та «віджилі своє» двигуни [7]. Матеріал для «обшивання» просили у танкістів або артилеристів; також ці дощечки могли для краси обпалювати порохом, як не дивно на війні. Окрім пристосування до добових температур, у такий спосіб розраховували ще й на захист від «афганця», – вітру, який гнав «суцільний пісок...можна сказати, три метри нічого не бачиш, задуває куди завгодно, і у що завгодно» [9]. Спогади про умови проживання військовослужбовців серед пустелі знаходимо у командира батальйону О. Черкашина: «Великі палатки встановлювали в три лінії для особового складу і малі – для офіцерів та обслуговуючих підрозділів. Кожен батальйон займав по три ряди. В тилу – споруджені великі столи для їдальні... до кінця літа встановили великий ангар із сріблястого металу. Для офіцерів спорудили навіси, там було не так жарко, продувались вітром» [26].

Часто бійці жили просто у землянках. До прикладу умов їх проживання можемо навести уривок розповіді командира кулеметно-гранатометного взводу, прапорщика Скокленка П.: «5 рота стояла у Баркандійській ущелині, прикриваючи шлях із Пандшерської «діамантової» долини в Пакистан. 5 листопада я прибув у роту. Переді мною вишикувався мій взвод. Дивитися на хлопців було страшно – вони жили в землянках, всі як один були з вошами, одним словом – жах. Запущений взвод потрібно було приводити у порядок, і через 2 дні ми зробили із старого котла топку і влаштували собі банний день» [19, с. 6].

Відтак стає зрозуміло, що дійсно, частини та формування за своїми побутовими умовами різнилися, головною мірою в силу природних характеристик окремих регіонів їх дислокації та цільового призначення військового з'єднання в тому чи іншому місці.

Важливим питанням у контексті нашого дослідження являється харчування бійців на війні. Зі слів респондентів ми можемо говорити про наявність різних «сухпайків», хоча, зрозуміло, що існували їдальні та продовольчі склади на базі військових частин [7; 8]. «В жару особливо їсти не хочеться...білий хліб пекли на місці...все було «сухпайками», – зазначав Морозюк О. Цікаві свідчення стосовно даного питання ми отримали від іншого військовослужбовця Климук О.: «хліб у такому вигляді як він є, я їв два рази, решта – у вигляді сухарів...привозили нам законсервовану в банки тушковану картоплю». У питанні

із хлібом, Климук О. говорив про те, що збудовані пекарні відразу намагались підірвати, як і шпиталі [8]. Можливо, це пов'язано із тим, що Джелалабад, де проходив службу боєць, розташований на досить не великій відстані від кордону з Пакистаном; у цих районах дуже частими являлись збройні зіткнення із душманами.

Цікавими з приводу харчування являються спогади І. Рубцова: «Якось звикли існувати без того, дістаючи час від часу картопельку не з металеві бляшанки, а живу. Консервована віддавала металевим присмаком і йшла у спільний котел. А справжня, неочищена, яку ми із задоволенням патрали, через що наші пальці ставали чорними від лушпиння, її ми здобували з-під землі... «Хто що охороняє, той оте й має». Овочевий склад знаходився поруч із нашим караульним приміщенням. Власне, він був підземним. Назовні стирчав тільки шиферний дах. Тим самим, у сховищі підтримувалася, трохи нижча від вуличної, температура влітку і однозначно було тепліше зимою. Вночі, за командою старших товаришів, пара молодих воїнів знімала шиферину і... починався бенкет для всього караулу» [16].

Іншою була ситуація під час бойових виходів, коли солдати брали із собою згущене молоко і шоколад. У таких випадках, як зауважував респондент, ставка робилась на висококалорійну їжу, яка була необхідною солдатам при «засадах» і т. п. [9]. Бували ситуації, коли солдати в ході операції залишались практично без провізії, – «...доходило до того, що під час однієї із операцій у провінції Лагман нас кинули практично без їжі, час йшов, а провізію не доставляли. А їсти жахливо хотілось! Тоді декілька наших солдат спустились із висоти та забили одного із телят, що паслись на рівнині. Телятину прийшлося їсти прісною, оскільки солі ні грама не було...» [19, с. 13].

Коротку характеристику умов бойового побуту, на рівні посту постійної дислокації, розташованого на горі, можна навести із слів О. Сеннікова: «Верхівка гори часто була у хмарах. Туди відправляли «зальотчиків». Мене одного разу також відправили туди на 5 днів. Літом на посту 26-А давалася кружка води на день. Їжа доставлялась караванами або вертольотами»; «афганець» зазначає, що на таких постах несло службу цілодобово не менш як 20 бійців, а щоб піднятися на пост необхідно було подолати 6 км. вгору [20].

Життєво важливим для бійців було питання водопостачання, тому наявність будь-яких водних артерій полегшувала їх забезпечення. В окремих військових частинах були пробиті свердловини, звідки качали воду і доставляли її в гори, на застави і т.п. [7; 9]. М. Пашкевич, командир одного із батальйонів, з цього приводу пише: «Воду із ариків накопичували у спеціально викопаних басейнах. Перш ніж використовувати її в їжу, дезінфікували спеціальними таблетками або хлоркою, потім кип'ятили. На застави, розташовані в горах, її часто, не маючи іншої можливості, доставляли вертольотами» [16, с. 17]. О.Морозюк розповідав, що воду їм возили за 12 км., качаючи її із природного арика [7]. О.Тумаха з приводу забезпечення видою батальйону писав: «Свердловину із водою пробурили на початку березня 1983 року...поруч на зварні рами поставили цистерни від підбитих наливників, промили їх, продезінфікували і зробили умивальниками для батальйону» [24].

Також містяться певні факти в мемуарах «афганців» щодо наявності в окремих воєнних частинах бані. Зокрема О. Тумаха описує наступне: «Першу баню в батальйоні збудували артилеристи. У них і виходів менше було, і після кожної стрільби ящики лишались, ще й «ГРАДовці» допомагали, там снаряд – ящик» [24].

Вагомою складовою внутрішнього стану бійців у «мирний» час було задоволення своїх потреб у плані певного розслаблення організму, зняття стресу за допомогою легких наркотичних речовин. Саме ця особливість, за словами О.Синявської, є чи не культурною традицією серед відмінних рис війни на Сході [21, с. 74]. Такими речовинами часто являлась, як зазначається, індійська конопля та опіумний мак, який в Афганістані буквально ріс під ногами. Ці слова значною мірою підтверджуються самими «афганцями»: «курили там все, починаючи від «Паміру» і ... «трави» було достатньо, однак старався не

зловживати...» [7]. В загальному, стосовно окресленого моменту, О. Климук зазначав: «... усе залежало від солдата (в плані зловживань), можливість була у кожного дістати... часто міняли на дрова – розбивали ящики з-під боєприпасів, давали в'язку місцевим «бачатам» (бача – хлопець); міняли також на старий одяг, який був зношений» [8].

Таким чином, на основі характеристики даних та опублікованих джерел умови бойового побуту та повсякдення в ході афганської війни 1979-1989 рр. різнилися у питанні житлово-побутових умов, а також в плані санітарно-гігієнічних «зручностей» військових частин, формувань та з'єднань. Загалом, причиною такого стану речей, цілком ймовірно, як свідчать очевидці, були природно-географічні чинники. Разом із цим, можливість якнайкращого забезпечення воєнних формувань, по мірі можливостей облаштування воєнного побуту, залежала від специфіки війни локального характеру – на гірських заставах, в умовах дислокації з'єднань серед пустелі та інші. Аналіз свідчень також дозволяє говорити про достатню, в умовах війни, організацію харчування серед військовослужбовців, яка також залежала від природно-географічних умов окремих воєнних формувань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Войт В.О банно-прачечном обслуживании, отоплении и вещевом довольствии / В. Войт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.artofwar.net.ru/profiles/sergei_skrpnik_andrei_greshnov_p/view_book/batalxonnyi_byt
2. Громов Б.В. Ограниченный контингент / Б.В. Громов. – М., «Прогресс», 1994. – 180 с.
3. Гай Д. Вторжение. Неизвестные страницы необъявленной войны / Д. Гай, В. Снегирев. – М.: СП «ИКПА», 1993. – 380 с.
4. Дашкин Р.А В таком блиндаже круглые сутки темно, но зато всегда спокойно / Р.А. Дашкин // От солдата до генерала. Воспоминания о войне. Том 15. – М.: Академия исторических наук, 2012. – С.167-173.
5. Документальний фільм Окопная жизнь. Досуг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=wCZDD8RNP5c&list=PL9xh_2tipMFbcmJvjlTIGovz7tsNQpQfu&index=8
6. Жирохов М.А. Опасное небо Афганистана. Опыт боевого применения советской авиации в локальной войне. 1979-1989 / М.А. Жирохов. – М., Вид. Центрполіграф, 2012. – 160 с.
7. Из інтерв'ю з Морозюком О.М. від 28.08.2014 // Особистий архів.
8. Из інтерв'ю з Климуком О.В. від 23.08.2014 // Особистий архів.
9. Из інтерв'ю з Горайчуком О.А. від 12.12.2014 // Особистий архів.
10. Ляховский А.А. Тайны афганской войны / А.А. Ляховский, В.М. Забродин. – М.: «Планета», 1991. – 373 с.
11. Лапшин Ю.М. 2 пдб 345 гв. опдп на заставах в Панджшере / Ю.М. Лапшин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://artofwar.ru/b/beshkarew_a_i/345_zastawy.shtml
12. Лобачев Г.С Команда «Карпаты» отряда особого назначения КГБ СССР «Каскад» / Г.С. Лобачев. – Одесса: Астропринт, 2010. – 302 с.
13. Никитенко Е.Г. Афганистан: от войны 80-х до прогноза новых войн / Е.Г. Никитенко. – М.: ООО «Издательство Апрель»: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 362 с.
14. ОСОБАЯ ПАПКА Часть II. Ввод войск 40 Армии в Афганистан. Директивы и распоряжения министра обороны и генерального штаба ВС СССР. Организация подготовки и ввода войск [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.avro.org.ua/sites/default/files/materials/afghanistan/sekretnye_materials/part2.pdf
15. Пашкевич М. Афганистан: война глазами комбата / М. Пашкевич. – М.: Воениздат, 1991. – 128 с.
16. Рубцов І. Афганські спогади, 3-тя редакція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.roetryclub.com.ua/getpoem.php?id=243105>
17. Рамазанов А. Родная афганская пыль / А. Рамазанов. – М. : «Сскмо», 1998. – 169 с.
18. Рунов В.А. Афганская война. Боевые операции / В.А. Рунов. – М.: «Сскмо», 2008. – 403 с.
19. Северин М. Из рассказа Скокленко П. / М. Северин, А. Ильюшечкин // Я дрался в Афгане. Фронт без линии фронта. – С. 5-16.
20. Сенников А. 9 рота [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ainros.ru/osdgl/t15/sennikov_ay.pdf
21. Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Е.С. Сенявская. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 1999. – 383 с.
22. Сенявская Е.С. Человек на войне. Историко-психологические очерки / Е.С. Сенявская. – М.: «Институт российской истории РАН», 1997. – 229 с.
23. Скрынников М.Ф. Спецназ ВДВ. Диверсионно-разведывательные операции в Афгане / М.Ф. Скрынников. – М.: Яуза, Эскмо, 2005. – 320 с.

24. Тумаха А. О гигиене [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.artofwar.net.ru/profiles/sergei_skripnik_andrei_greshnov_p/view_book/batalxonnyi_byt
25. Чикишев А. Спецназ в Афганистане / А. Чикишев. – М.: «Олма – пресс образование», 2004. – 320 с.
26. Черкашин А. Афган глазами комбата. Начало / О. Черкашин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://artofwar.ru/c/cherkashin_a_p/text_0020.shtml

REFERENCES

1. Voyt V. O banno-prachechnom obsluzhivanii, otoplenii i veshevom dovolstvii / V. Voyt [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.artofwar.net.ru/profiles/sergei_skripnik_andrei_greshnov_p/view_book/batalxonnyi_byt
2. Gromov B. V. Ogranichennyiy kontingent / B.V. Gromov. – М., «Progress», 1994. – 180 s.
3. Gay D., Snegirev V. Vtorzhenie. Neizvestnyie stranitsyi neob'yavlennoy voynyi / D. Gay, V. Snegirev. – М.: SP «Икра», 1993. – 380 s.
4. Dashkin R.A V takom blindazhe kruglyie sutki temno, no zato vseгда spokojno / R.A. Dashkin // Ot soldata do generala. Vospominaniya o voyne. Tom 15. – М.: Akademiya istoricheskikh nauk, 2012. – S.167-173.
5. Dokumentalniy film Okopnaya zhizn. Dosug [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: https://www.youtube.com/watch?v=wCZDD8RNP5c&list=PL9xh_2tipMFbcmJvjlITIGovz7tsNQpQfu&index=8
6. Zhirohov M.A. Opasnoe nebo Afganistana. Opyit boevogo primeneniya sovetskoy aviatsii v lokalnoy voyne. 1979-1989. / M.A. Zhirohov. – М., Vid. Tsentrpoligraf, 2012. – 160 s.
7. Iz Interv'yu z Morozyukom O.M. vId 28.08.2014 // Osobistiy arhIv.
8. Iz Interv'yu z Klimukom O.V. vId 23.08.2014 // Osobistiy arhIv.
9. Iz Interv'yu z Goraychukom O.A. vId 12.12.2014 // Osobistiy arhIv.
10. Lyahovskiy A.A. Tayni afganskoy voynyi / A.A. Lyahovskiy, V.M. Zabrodin. – М.: «Planeta», 1991. – 373 s.
11. Lapshin Yu.M. 2 pdb 345 gv. opdp na zastavah v Pandzhshere / Yu.M. Lapshin [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://artofwar.ru/b/beshkarew_a_i/345_zastawy.shtml
12. Lobachev G.S Komanda «Karpatyi» otryada osobogo naznacheniya KGB SSSR «Kaskad» / G.S. Lobachev. – Odessa: Astroprint, 2010. – 302 s.
13. Nikitenko E.G. Afganistan: ot voynyi 80-h do prognoza novyih voyn / E.G. Nikitenko. – М.: ООО «Izdatelstvo Aprel»: ООО «Izdatelstvo AST», 2004. – 362 s.
14. OSOBAyA PАПKA Chast II. Vvod voysk 40 Armii v Afganistan. Direktivi i rasporyazheniya ministra oborony i generalnogo shtaba VS SSSR. Organizatsiya plIdgotovki i vvoda voysk [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.avro.org.ua/sites/default/files/materials/afghanistan/sekretnye_materials/part2.pdf
15. Pashkevich M. Afganistan: vojna glazami kombata / M. Pashkevich. – М.: Voenizdat, 1991. – 128 s.
16. Rubtsov I. Afganski spogadi, 3-tya redaktsIya [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.poetryclub.com.ua/getpoem.php?id=243105>
17. Ramazanov A. Rodnaya afganskaya pyil / A. Ramazanov. – М.: «Eskmo», 1998. – 169 s.
18. Runov V.A. Afganskaya vojna. Boevyie operatsii / V.A. Runov. – М.: «Eskmo», 2008. – 403 s.
19. Severin M. Iz rasskaza Skoklenko P. / M. Severin, A. Ilyushechkin // Ya dralsya v Afgane. Front bez linii fronta. – S. 5-16.
20. Sennikov A. 9 rota [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.ainros.ru/osdgl/t15/sennikov_ay.pdf
21. Senyavskaya E.S. Psihologiya voynyi v XX veke: istoricheskiy opyt Rossii / E.S. Senyavskaya. – М.: «Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya», 1999. – 383 s.
22. Senyavskaya E.S. Chelovek na voyne. Istoriko-psihologicheskie ocherki / E.S. Senyavskaya. – М., «Institut rossiyskoy istorii RAN», 1997 g. – 229 s.
23. Skryinnikov M.F. Spetsnaz VDV. Diversionno-razvedyivatelnoe operatsii v Afgane / M.F. Skryinnikov. – М.: Yauza, Eskmo, 2005. – 320 s.
24. Tumaha A. O gigikne [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.artofwar.net.ru/profiles/sergei_skripnik_andrei_greshnov_p/view_book/batalxonnyi_byt
25. Chikishev A. Spetsnaz v Avganistane / A. Chikishev. – М.: «Olma – press образование», 2004. – 320 s.
26. Cherkashin A. Afgan glazami kombata. Nachalo / O. Cherkashin [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://artofwar.ru/c/cherkashin_a_p/text_0020.shtml

Сиропол В., Островик Д. К вопросу быта советских бойцов в ходе советско-афганской войны 1979-1989-го годов.

В работе, на основе устных свидетельств и воспоминаний, авторами делается попытка раскрытия условий боевого быта и повседневности во время афганской войны 1979-1989-го годов, как одного из факторов, который имел большое влияние на формирование боевых качеств советских бойцов. В частности, исследована система питания военнослужащих в ходе военной кампании, снабжение в целом, которое зависело от ряда объективных факторов, в

основе которых лежат, прежде всего, особенности климата и географии: горы, каменистость местности и сплошные пески, что затрудняло транспортировку провианта. Вместе с тем, организация питания советского военного контингента могла зависеть от территориального расположения определенной части, соединения на территории Афганистана, что было одной из особенностей устройства самого быта воинов-«афганцев». В статье также отмечается, что условия проживания формировали собственно сами военнослужащие, которые также существенно зависели от руководящего состава на местах.

Ключевые слова: афганская война, быт, повседневность, землянка, жилье, палатка, питание, гигиена, устные свидетельства, мемуары.

Siropol V., Ostrovyk D. On the question to mode of soviet soldiers' life during soviet-afgan war of 1979-1989.

In this paper, based on oral testimonies and memoirs the authors made an attempt to disclose the conditions of fighting mode of life and usualness during the Afghan war of 1979-1989 as one of the factors that had a great influence on shaping the fighting qualities of Soviet soldiers. In particular, has been studied the system of soldiers' nourishment during the military campaign as a whole, which depended on a number of factors that are based primarily on features of climate and geography: mountains, stony terrain and dense sand, making it difficult to transport supplies. Delivery of products was determined once a month, in the form of dry rations. Meanwhile, catering of Soviet troops could depend on a certain part of territorial location, connection to Afghanistan, which was one of the features of soldiers' «Afghans» life equipping. The article also states that living conditions have been formed by soldiers themselves, who in addition at least depended on the leading staff in the field.

Keywords: Afghan War, mode of life, usualness, dugout, shelter, tent, nourishment, hygiene, oral testimony, memoirs.

Одержано 3.06.2015

УДК 94:321(477) «199»

Максим Заплетнюк
(Київ)

РОЗВИТОК ВЗАЄМОВІДНОСИН ДЕРЖАВИ ТА СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ У 1990-х роках

У статті проаналізовано особливості формування політичних партій в Україні та мету їх діяльності. Висвітлено основні чинники, що визначали характер формування взаємовідносин між державою та суспільством в Україні у 1990-х рр., такі як формування законодавчих засад розвитку місцевого самоврядування, регламентація діяльності громадських організацій та ін. Визначено роль законотворчої діяльності у формуванні елементів громадянського суспільства. Виділено 5 груп правлячої еліти незалежної України: колишні партійні, державні та господарські керівники; представники науково-інтелігентських кіл; відкриті ідейні противники комуністичного устрою; представники бізнесових структур; демагоги. Проаналізовано соціально-політичний склад української правлячої еліти. Описано напрями процесів становлення й функціонування системи державного етнополітичного менеджменту.

Ключові слова: громадянське суспільство, політична участь, політичне функціонування, «тіньова» економіка, родинно-земляцькі угруповання, економічні реформи, монетаризм.

Формування та розвиток взаємовідносин між державою та суспільством становить основу для формування громадянського суспільства. Цей процес в Україні відбувався на тлі загострення економічної кризи та кількох політичних криз, що відбувалися на фоні

протистояння Президента і парламенту, визначення повноважень гілок влади, формування виконавчої вертикалі і вибору між парламентсько-президентською та президентсько-парламентською республікою в якості форми державного правління. Практично скрізь на пострадянському просторі єдиною силою, що мала навички організації та державного управління, виявилася та частина партійно-державної номенклатури, яка своєчасно перехопила ініціативу в національних і демократичних рухів або навіть стала їхньою часткою. Переважна більшість державних структур, створених у радянські часи, просто трансформувалася, підлаштовуючись під нові суспільні реалії, певний час залишаючись радянськими за стилем і методами управління. Проте зміна статусу з регіонального у СРСР на державний після його розпаду змушувала представників колишньої радянської номенклатури шукати й нові шляхи розбудови стосунків між державою та суспільством. Цей процес представлений у дослідженнях О.М. Майбороди, Е.М. Лібанової, Ю.А. Левенця, О.О. Рафальського, Ю.С. Шемшученка, В.А. Смолія, В.М. Литвина, А.Г. Слюсаренка, В.Ю. Баркова, Т.В. Розової, які в межах предмету своїх досліджень аналізували різноманітні проблеми взаємовідносин влади та суспільства на пострадянському просторі та процес консолідації українського соціуму. Метою даної публікації є висвітлення та аналіз процесу розвитку взаємовідносин держави та суспільства в Україні у 1990-х рр. в контексті формування громадянського суспільства.

Після відновлення Української державності перед владою та суспільством постав вибір: підтримувати далі існування тоталітарного порядку взаємовідносин чи віддати перевагу переходу до демократичних стосунків. Проте на розвиток відносин між державою та суспільством вирішальний вплив справила «спадщина» СРСР у вигляді бюрократизованої системи державного управління, надмірної етатизації суспільства та сформованих радянською системою патрон-клієнтських взаємовідносин. Соціально-політичний склад української правлячої еліти початкового періоду державної незалежності відзначався неоднорідністю, строкатістю, браком достатньої компетентності у самостійному державному правлінні. У правлячій еліті, яка після серпня 1991 р. формувала владні структури, законодавчі, виконавчі та судові органи управління як загальнонаціонального, так і регіонального рівнів – у Верховній Раді та органах місцевого самоврядування, у Кабінеті Міністрів та виконавчих органах на місцях, у судових органах всіх рівнів, а також у новій владній структурі, яка на практиці володіла найбільшим впливом на процес управління державою – Адміністрації Президента, виділялися п'ять груп. До першої входили колишні партійні, державні та господарські керівники, частина з яких потрапила до владних структур за реформаторськими переконаннями, але більшість – внаслідок традиційного пристосування і прагнення зберегти владу, що відкривало шлях до збагачення. Із середовища радянського партійного та господарського активу вийшли усі Президенти та Прем'єр-Міністри та майже усі Голови Верховної Ради України. Другу групу становили представники науково-інтелігентських кіл, які відрізнялися більш стійкою моральністю, але були професійно слабше підготовлені до управління країною. Третя група була представлена відкритими ідейними противниками комуністичного устрою – колишніми політв'язнями, дисидентами, членами закордонних антирадянських центрів і партій, які повернулися в Україну і одержали громадянські права. До четвертої групи належали представники бізнесових структур, колишні радянські господарські працівники, ділки «тіньової» економіки, а також відверто кримінальні елементи, головною метою яких була легалізація власних капіталів та забезпечення можливостей для подальшого збагачення. До п'ятої групи належали особи кар'єристської та авантюрної вдачі, які найбільш активно застосовували соціальну, політичну або ідеологічну демагогію [7, с. 58].

Варто підкреслити, що більшість представників цих груп перебували під впливом чи зазнавали тиску з боку спецслужб колишнього СРСР і будували свої дії у відповідності із цим. Більшість політиків зберегли свої зв'язки, сформовані у часи існування СРСР, що також накладало певний відбиток на виконання ними управлінських функцій.

Національно-демократичний табір ані психологічно, ані організаційно, ані фахово не був готовий до управління країною. Частина його членів продовжувала «боротьбу з комунізмом», інші розпорошилися по маргінальних партіях, які не мали впливу в суспільстві, а інші вдалися до компромісу із своїми колишніми опонентами. Протягом 1991-2003 рр. вихідці з партійно-комсомольської та радянської номенклатури серед вищих державних чиновників (прем'єр-міністри, віце-прем'єр-міністри, секретарі Ради національної безпеки й оборони, голови Адміністрації Президента) становили 73 %, серед губернаторів – майже 80 % [16, с. 948-949].

Ставлення депутатського корпусу до громадян-виборців певною мірою ілюструвалося їх поведінкою у стінах парламенту. Відірвані від народу, депутати переходили із однієї фракції або групи до іншої не в залежності від волевиявлення своїх виборців, а керуючись кон'юнктурними мотивами. Відсутність особистої принципності у багатьох депутатів зумовила й відсутність типологічної послідовності у законотворчості Верховної Ради. На якості прийнятих законів негативно позначалась і перманентна міжфракційна боротьба усередині парламенту, суперечки депутатів з урядами та Президентом, які у багатьох випадках лише імітували державницьку діяльність. Найхарактернішим типом конфліктів усередині Верховної Ради був міжгруповий, а причиною виступала боротьба за розподіл владних повноважень [5, с. 165].

Спрямованість процесу формування та розвитку взаємовідносин між владою і суспільством в Україні також формувалася шляхом визначення основних напрямів етнополітики, що в поліетнічному українському суспільстві набувало великого значення. Етнічний націоналізм ставав захисною формою ідентичності як для частини україномовних українців, так і для тих, хто використовував його як засіб просування до влади навіть тоді, коли головні діючі особи процесу не розділяли поглядів етнонаціоналізму. У той же час останній живився й за рахунок повернення в Україну етнічних українців з різноманітних соціальних прошарків з різних територій колишнього СРСР та закордонних діаспор, насамперед тих, хто на попередньому місці не мав провладних перспектив або матеріального покриття власних амбіцій. Проте національна ідея, що втілювалася в політиці моноетнічної нації, сприймалася населенням різних регіонів неоднаково. Наслідком став поступовий перехід до мультикультуралізму, що можна також розглядати як спосіб впровадження європейських стандартів щодо прав людини [1, с. 654]. Поступово в якості консолідуючого чинника було висунуто ідею «політичної нації», яка об'єднує всіх громадян, котрі проживають на території України, що стало одним із найбільш виважених рішень для консолідації поліетнічного населення України. У преамбулі Конституції України, прийнятої в 1996 р., зазначалося, що українське державотворення, яке має багатовікову історію, відбувається на основі здійснення права на самовизначення не тільки української нації, а й усього українського народу, який становлять громадяни України всіх національностей.

Відновлення державної незалежності України дало потужний поштовх національній та етнічній мобілізації як українців, так і неукраїнців. Вона засвідчила, що представники всіх етнічних груп України прагнуть до відродження власної етнічної специфіки: рідної мови, культури, духовності, традицій та звичаїв. Збереження населенням етнічних та етнографічних рис у багатьох випадках залежало, з одного боку, від характеру їхнього розселення (компактного чи розосередженого) та місця проживання (регіон, міська чи сільська місцевість), з другого, – від моделі етнонаціональної політики, яку впроваджує держава. Реалізація етнонаціональної політики в Україні, починаючи з рубежу 1980-1990-х рр., відбувалася в межах трансформації національних відносин радянських часів з вкрапленням елементів ліберально-полікультурної парадигми, спрямованої на гармонізацію взаємин титульного етносу з представниками інших етносів, базованої на толерантному ставленні до етнічних груп чи окремих представників інших етносів, їхній активній участі в суспільно-політичному житті. Організація владою діалогу й співпраці з етнічними

спільнотами стала одним із найпомітніших демонстрацій нею своєї етнополітичної суб'єктності. Важливим напрямом процесів становлення й функціонування системи державного етнополітичного менеджменту став пошук оптимальної форми діалогу і співпраці з метою виявлення потреб етносів України та віднаходження оптимальних механізмів їх задоволення в інтересах суспільства загалом і його окремих груп та заради запобігання етнічним конфліктам. Серед цих форм – різні дорадчі органи при структурах державної влади. Так, у грудні 1997 р. була створена Рада представників національних громадських організацій України при Державному комітеті України у справах національностей та міграції, яка могла брати участь у розробці проектів законів та інших нормативних актів з питань міжнаціональних відносин, розвитку культур, мов і традицій національних меншин в Україні, у практичній реалізації державних програм у сфері освіти, культури, забезпечення відповідно до чинного законодавства прав і свобод національних меншин [9, с. 572]. За деякими ознаками громади представників національних меншин мали впродовж 1990-х рр. досить високий ступінь організованості та консолідованості у відстоюванні своїх інтересів, що обумовлювалося прагненням збереження власної національної ідентичності і сприяло формуванню української політичної нації та розвитку громадянського суспільства.

Проте на шляху консолідації українського суспільства та формування гармонійних взаємовідносин між владою і громадянами вже протягом 1990-х рр. серед інших факторів постали імперські амбіції Російської Федерації, яка активно включилася в дестабілізацію ситуації в Україні, особливо у другій половині 1990-х рр. Досить відверто позицію Росії в «українському питанні» підтримували українські комуністи на чолі із П. Симоненком. У багатьох питаннях стосовно визначення характеру взаємодії між владою та суспільством, попри численні декларації «відданості» інтересам трудящих, депутати Комуністичної партії України займали досить неконструктивну позицію. Так, завдяки їхнім зусиллям з тексту Конституції України, прийнятій у першому читанні, зникла глава «Громадські об'єднання», а всі її положення були зведені до посилання на законодавче визначення засад утворення і діяльності політичних партій, інших громадських об'єднань [6, с. 25]. Перетворенню значної частини українських партій на бізнес-проекти сприяло те, що завдяки активності лівих сил детальна регламентація діяльності політичних партій була вилучена з Конституції, а тому вимагала законодавчого закріплення. Це призвело до того, що в законодавстві було встановлене занадто обмежене коло санкцій конституційної відповідальності, які могли бути застосовані до партій [11]. Зусиллями лівих Конституція не надавала права державі фінансувати партії, що сприяло використанню «тіньових» схем фінансування. Разом з тим вона закріпляла за партіями виключне право «сприяти формуванню і виявленню політичної волі громадян», а не лише власних членів, як це визначалося Законом «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. [13]. Водночас вироблення власне закону «Про партії» розтягнулося аж до грудня 1999 р., що пояснювалося специфікою боротьби за розподіл владних повноважень, оскільки єдиним форпостом, який мав би протистояти виконавчій гілці влади, стали партії, представлені в законодавчому органі країни. Саме тривала невизначеність статусу партій ставила їх у вигідні умови через відсутність процедури і підстав впливу на них. Це підвищувало роль партій на тлі еволюції виборчого законодавства і в очах представників великих фінансово-промислових груп, оскільки депутати, обрані за партійними списками, ставали недосяжними для будь-яких дій з боку опонентів, а також були непідконтрольні виборцям навіть за умови прийняття закону щодо «імперативного мандату» через відсутність персоніфікації відповідальності. З іншого боку, проведення виборів на суто пропорційній основі ставило парламентарів у залежність від партійного керівництва. У цій сфері здобутком компартійної номенклатури стало також закріплення в законодавстві конструкції організації, притаманної виключного тоталітарним партіям: за принципом центр-обласна організація-районна (міська)-первинний осередок. Внаслідок цього Україна отримала партійну систему, наповнену віртуальними утвореннями

із зареєстрованими статутами та програмами і «дутою» чисельністю партійців [6, с. 27]. А кількісне зростання проросійських (націоналістично налаштованих) партій свідчило про наявність в українському суспільстві людей, зорієнтованих на Росію [8, с. 86]. Проте водночас з'явилася і почала поширюватися тенденція до «європеїзації» в Україні як відповідь на виклик певних політичних кіл Росії, які в середині 1990-х рр. почали активно розробляти ідею посткомуністичної неоімперської соборності під гаслами цивілізаційного протистояння Сходу і Заходу [4, с. 147].

Загалом абсолютна більшість політичних партій в Україні (за винятком Народного Руху на першому етапі) формувалася у вигляді об'єднань певних груп, кланів, бюрократичного апарату, як форми самоорганізації тих, хто претендував на владу. Тому головною метою більшості політичних партій була боротьба за владу та лобювання інтересів великих фінансово-промислових груп, а не створення моделей розвитку або політичної модернізації. Фактично на громадсько-політичну ситуацію в суспільстві впливали, перш за все, не політичні партії, а державні, бізнесові та громадські структури, які стояли за їх започаткуванням та діяльністю.

Важливим чинником у сфері визначення спрямованості взаємовідносин держави та суспільства, а також формування громадянської ідентичності стала регламентація діяльності громадських організацій. За даними Центру інновації і розвитку, в 2001 р. в Україні налічувалось понад 35 000 зареєстрованих громадських організацій, з яких близько 900 (понад 4 %) мали загальноукраїнський статус. Це доволі високий показник, особливо якщо врахувати, що в 1999 р. в Україні було зареєстровано 30 000 організацій, а у 1995 р. їх було усього 4 000. Найбільшу частку склали доброточинні фонди та організації (25 всеукраїнських благочинних фондів та 325 благочинних організацій). Проте частина громадських організацій в умовах зростання впливу великих фінансово-промислових груп в Україні також перетворилася на бізнес-проекти в сфері реалізації мобілізаційних виборчих технологій або навіть на засоби фінансування певних проектів через «добровільні внески» чи «пожертвування» на користь громадських організацій.

У сфері формування громадянської ідентичності молоді важливим було прийняття розробленого в основному членами Соціалістичної партії України закону «Про молодіжні та дитячі громадські організації» [12]. У ньому відзначалося, що єдиним координатором молодіжного руху визначався Український національний комітет молодіжних організацій (УНКМО), який отримував державну фінансову підтримку. При цьому УНКМО певний час очолювали представники молодіжних гілок лівих партій, що визначало специфіку діяльності цієї організації [6, с. 26]. Такий стан речей фактично мав місце аж до грудня 2001 р., коли ці положення було визнано неконституційними [3, с. 82].

У пошуках підтримки молоді напередодні чергових президентських виборів 6 жовтня 1999 р. Президент України видав Указ «Про першочергові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики та підтримки молодіжних громадських організацій» [14]. Його метою визначалося поліпшення соціально-економічного становища молоді, більш широке залучення молодих громадян до державотворчих процесів і громадського життя, підтримка молодіжних громадських організацій, активізація діяльності органів державної влади. Указ передбачав запровадження з 1 січня 2000 р. механізму надання молодим громадянам пільгових довгострокових кредитів на здобуття освіти; забезпечення молоді житлом; надання пільг на проїзд у транспорті для учнів і студентів денної форми навчання. Для фінансування молодіжних програм і заходів Уряду доручалося передбачити в проекті Держбюджету України на 1990 р. і наступні роки видатки для Державного комітету України у справах сім'ї та молоді й УНКМО. Передбачалося вирішення питання про розміщення в Києві органів УНКМО та всеукраїнських молодіжних громадських організацій. Проте цей указ Президента лише частково сприяв залученню молодих людей до політичної діяльності і формуванню їх активної громадянської позиції, оскільки саме економічні негаразди та кризові явища в економіці визначали пріоритетні напрями активності молоді та напрями

формування її світогляду. Фактично визнання цього факту сприяло, з огляду на важливість для розвитку української держави і становлення громадянського суспільства, патріотичного виховання молоді, підписанню Президентом України 29 червня 2001 р. Розпорядження «Про заходи щодо вдосконалення системи патріотичного виховання молоді» [15]. Згідно цього документу Кабінет Міністрів України мав визначити пріоритетні напрями в патріотичному вихованні молоді, враховуючи позиції Всеукраїнського молодіжного об'єднання «Майбутнє України» й інших всеукраїнських громадських організацій. Центральні та місцеві органи виконавчої влади мали надавати постійну допомогу громадським організаціям, їх місцевим осередкам, які займалися патріотичним вихованням молоді; забезпечити їх необхідними для роботи приміщеннями, засобами зв'язку та іншим майном; установити відповідно до законодавства мінімальний розмір орендної плати за таке майно; всебічно сприяти висвітленню в засобах масової інформації заходів щодо патріотичного виховання молоді, що здійснюються державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян та ін.

Проте державні заходи в справі залучення молоді до громадсько-політичного життя в основному не мали успіху: через відсутність бюджетних коштів дія низки положень Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» було законодавчо призупинено, а в інших випадках вони або практично не виконувалися, або виконувалися лише частково [2, с. 17].

Важливим чинником формування взаємовідносин держави та суспільства в Україні протягом 1990-х років виступало формування законодавчих засад розвитку місцевого самоврядування. Дослідники виділяють шість етапів цього процесу. Перший – від виборів до місцевих Рад у березні 1990 р. до прийняття Верховною Радою УРСР 7 грудня 1990 р. Закону «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування». Другий – з моменту прийняття вказаного Закону до березня 1992 р., коли були прийняті Закон «Про представника Президента» та нова редакція Закону «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве регіональне самоврядування». Третій – з моменту прийняття вказаних документів до червня 1994 р., коли відповідно до їх принципів обиралися місцеві Ради всіх рівнів і були ліквідовані державні адміністрації. Четвертий – з червня 1994 по червень 1995 р., коли було підписано Конституційний Договір, за яким знову утворювалися місцеві державні адміністрації на основі нових принципів їх комплектування і діяльності. П'ятий – з вказаного терміну до 28 червня 1996 р. – дня прийняття Конституції України, в якій визначались правові засади створення та функціонування органів місцевого самоврядування. Це й стало вихідною датою шостого етапу, коли посилилась увага до проведення адміністративної реформи, в тому числі, й вирішення проблем розвитку місцевого самоврядування. З 1997 р. прийнято низку указів з проведення адміністративної реформи, вдосконалення державної служби, здійснення державно-правових експериментів. Разом з тим, у досліджуваній період можна говорити лише про перші паростки реального місцевого самоврядування, але аж ніяк не про його систему. Всі заходи держави та громадськості в напрямку формування цієї системи, фактично, блокувались місцевими держадміністраціями, які не були зацікавлені в передачі місцевим громадам владних повноважень [10, с. 18-19].

Загалом розвиток взаємовідносин держави та суспільства в Україні впродовж 1990-х рр. відбувався на фоні кризових явищ у економіці, обумовлених, серед іншого, руйнуванням економічних зв'язків, сформованих у роки існування СРСР та втіленням у життя реформ у рамках політики монетаризму. Потужні традиції патерналізму, успадковані українським соціумом від радянських часів, сприяли прискоренню формування олігархічних кланів та родинно-земляцьких угруповань, які вирішальним чином впливали на спрямування економічної діяльності в державі. З метою забезпечення власних економічних інтересів вони, як правило, трансформували економічну владу в політичну, в тому числі й шляхом перетворення партій та громадянських організацій на бізнес-проекти,

що сприяло обмеженню розвитку громадянського суспільства. «Олігархізація» стосунків між державою та суспільством сприяла викривленням у сфері формування уявлень про права та обов'язки громадян, соціальні ліфти та стратифікацію, консервуючи пережитки радянського ладу, уповільнюючи модернізацію Української держави та створюючи загрози національній безпеці, обумовлені реалізацією Російською Федерацією власних імперських амбіцій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Барков В.Ю. Проблема консолідації українського суспільства / В.Ю. Барков, Т.В. Розова // Український соціум / за ред. В.С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – С. 650-657.
2. Березовський В. Консолідація українського молодіжного руху – важливий чинник соціального прогресу в Україні / В. Березовський // Майбутнє України в руках молоді. Збірник матеріалів IV Світового Конгресу Українських Молодіжних Організацій. Київ, 21-23 серпня 1998 року / Український національний комітет молодіжних організацій, Український інститут соціальних досліджень. – К., 1998. – С. 17-22.
3. Бородин Є.І. Історія формування державної молодіжної політики в Україні (1991-2004): Монографія / Є.І. Бородин. – Дніпропетровськ: Герда, 2006. – 472 с.
4. Горелов М.Є. Українська етнічна нація / М.Є. Горелов, О.П. Моця, О.О. Рафальський. – К.: ЕКО-Продакшн, 2012. – 192 с.
5. Греченко В.А. Типологія політичних конфліктів у Верховній Раді України / В.А. Греченко // Парламентаризм в Україні: теорія та практика. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – К.: Ат «Книга», 2001. – С. 162-166.
6. Держава і громадянське суспільство в Україні: пошук концепції співпраці: аналітична доповідь / за ред. О.М. Майбороди. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. – 376 с.
7. Держава і суспільство в Україні: історія і сучасність / за ред. О.М. Майбороди. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. – 184 с.
8. Кармазіна М. Етапи розвитку багатопартійності в Україні (кінець 1988-2011 рр.) / М. Кармазіна // Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 24-25 листопада 2011 р. – К.: ІПіЕНД, 2012. – С. 75-106.
9. Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В.О. Котигоренко. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.
10. Моргун В.А. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект / В.А. Моргун: автореф. дис. докт. іст. наук. – Донецьк, 2003. – 38 с.
11. Полевий В.І. Конституційна відповідальність політичних партій в Україні / В.І. Полевий: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004. – 20 с.
12. Про молодіжні та дитячі громадські організації / Закон України від 1 грудня 1998 р. № 281–XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 1. – Ст. 2.
13. Про об'єднання громадян / Закон України від 16 червня 1992 р. № 24-60-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=5&user=01y1992>
14. Про першочергові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики та підтримки молодіжних громадських організацій / Указ Президента України від 6 жовтня 1999 р. № 1284/99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/1284/99>
15. Розпорядження Президента України «Про заходи щодо дальшого вдосконалення системи патріотичного виховання молоді» від 29 червня 2001 р. № 173 // Урядовий кур'єр. – 2001. – 5 липня.
16. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.

REFERENCES

1. Barkov V.Yu. Problema konsolidatsiyi ukrayinskoho suspilstva / V.Yu. Barkov, T.V. Rozova // Ukrayinskyy sotsium / za red. V.S. Krysachenka. – K.: Znannya Ukrayiny, 2005. – S. 650-657.
2. Berezovsky V. Konsolidatsiya ukrayinskoho molodizhnogo rukhu – vazhlyvyi chynnyk sotsialnoho prohresu v Ukrayini / V. Berezovsky // Maybutnye Ukrayiny v rukakh molodi / Zbirnyk materialiv IV Svitovoho Konhresu Ukrayinskykh Molodizhnykh Orhanizatsiy. Kyviv, 21-23 serpnia 1998 roku / Ukrayinskyy natsionalnyy komitet molodizhnykh orhanizatsiy, Ukrayinskyy instytut sotsialnykh doslidzhen. – K., 1998. – S. 17-22.
3. Borodin Ye.I. Istoriya formuvannya derzhavnoyi molodizhnoyi polityky v Ukrayini (1991-2004): Monohrafiya / Ye.I. Borodin. – Dnipropetrovsk: Herda, 2006. – 472 s.
4. Horyelov M.Ye. Ukrayinska etnichna natsiya / M.Ye. Horyelov, O.P. Motsya, O.O. Rafalsky. – K.: EKO-Prodakshn, 2012. – 192 s.
5. Hrechenko V.A. Typolohiya politychnykh konfliktiv u Verkhovniy Radi Ukrayiny / V.A. Hrechenko // Parlamentaryzm v Ukrayini: teoriya ta praktyka. Materialy mizhnarodnoyi nauково-praktychnoyi konferentsiyi. – K.: At «Knyha», 2001. – S. 162-166.

6. Derzhava i hromadyanske suspilstvo v Ukraini: poshuk kontseptsii spivpratsi: analitychna dopovid / za red. O.M. Mayborody. – K.: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2013. – 376 s.
7. Derzhava i suspilstvo v Ukraini: istoriya i suchasnist / za red. O.M. Mayborody. – K.: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2013. – 184 s.
8. Karmazina M. Etapy rozvytku bahatopartiynosti v Ukraini (kinets 1988-2011 rr.) / M. Karmazina // Partiyana systema suchasnoyi Ukrainy: evolyutsiya, tendentsiyi ta perspektyvy rozvytku: materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi. 24-25 lystopada 2011 r. – K.: IPIEND, 2012. – S. 75-106.
9. Kotyhorenko V.O. Etnichni protyrichchya i konflikty v suchasniy Ukraini: politolohichnyy kontsept / V.O. Kotyhorenko. – K.: Svitohlyad, 2004. – 722 s.
10. Morhun V.A. Suspilno-politychni problemy rozbudovy hromadyanskoho suspilstva v nezalezhniy Ukraini: istorychnyy aspekt / V.A. Morhun: avtoref. dys. dokt. ist. nauk. – Donetsk, 2003. – 38 s.
11. Polevyy V.I. Konstytutsiyna vidpovidalnist politychnykh partiy v Ukraini / V.I. Polevyy: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. – K., 2004. – 20 s.
12. Pro molodizhni ta dytyachi hromads'ki orhanizatsiyi / Zakon Ukrainy vid 1 hrudnya 1998 r. № 281-XIV // Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy. – 1999. – № 1. – St. 2.
13. Pro ob'yednannya hromadyan / Zakon Ukrainy vid 16 chervnya 1992 r. № 24-60-XII [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=5&user=ol1992>
14. Pro pershocherhovi zakhody shchodo realizatsiyi derzhavnoyi molodizhnoyi polityky ta pidtrymky molodizhnykh hromadskykh orhanizatsiy / Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 6 zhovtnya 1999 r. № 1284/99 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/1284/99>
15. Rozporyadzhennya Prezydenta Ukrainy «Pro zakhody shchodo dalshoho vdoskonalennya systemy patriotychnoho vykhovannya molodi» vid 29 chervnya 2001 r. № 173 // Uryadovyy kuryer. – 2001. – 5 lypnya.
16. Ukraina: politychna istoriya. XX – pochatok XXI st. – K.: Parlamentske vyd-vo, 2007. – 1028 s.

Заплетнюк М. Развитие взаимоотношений государства и общества в Украине в 1990-х годах.

В статье проанализированы особенности формирования политических партий в Украине и цель их существования. Освещены основные факторы, определявшие характер формирования взаимоотношений между государством и обществом в Украине в 1990-х гг., такие как формирование законодательных основ развития местного самоуправления, регламентация деятельности общественных организаций и др. Определена роль законотворческой деятельности в формировании элементов гражданского общества. Выделено 5 групп правящей элиты независимой Украины: бывшие партийные, государственные и хозяйственные руководители; представители научно-интеллектуальных кругов; открытые идейные противники коммунистического строя; представители бизнес-структур; демагоги. Проанализирован социально-политический состав украинской правящей элиты. Описаны направления процессов становления и функционирования системы государственного этнополитического менеджмента.

Ключевые слова: гражданское общество, политическое участие, политическое функционирование, «теневая» экономика, родственно-земляческие группировки, экономические реформы, монетаризм.

Zapletnyuk M. Development of relations of state and society Ukraine in 1990.

The article analyzes the features of the formation of political parties in Ukraine and their purpose. Basic factors that determined character of forming of mutual relations between the state and society in Ukraine in 1990th are lighted up, such as the formation of legislative principles of local self-regulation of NGOs and others. The role of creation of laws activity is certain in forming of elements of civil society. Distinguished 5 groups of ruling elite of independent Ukraine: former party, government and business leaders; representatives of scientific circles of intellectuals; open ideological opponents of the communist regime; representatives of businesses; demagogues. The social and political structure of Ukrainian ruling elite. We describe the trends and processes of formation of the system of ethno-political management.

Keywords: civil society, political participation, political functions, «shadow» economy, family lands groups, economical reforms and monetarism.

Одержано 20.05.2015

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ В 1996-2010 рр.

За допомогою історико-хронологічного методу автором простежено та висвітлено передумови створення інституту Президента України. На основі аналізу нормативно-правових законодавчих актів висвітлено історію формування структури, команди Президента як вертикалі влади в Україні.

Мета статті полягає у висвітленні історії виникнення та становлення інституту Президента незалежної України. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: з'ясувати стан нагромадження наукових історичних знань, висвітлити історію розвитку структури інституту Президента України.

Історія розвитку інституту Президента України недостатньо розкрита в сучасному українському науково-історичному просторі. Головним джерелом для аналізу історії становлення інституту Президента залишаються закони України та укази Президента. З кожним роком незалежності інститут Президента набував усе більшої значимості у вертикалі державного управління – як за правами, так і за обов'язками, що були закріплені в Конституції України.

***Ключові слова:** інститут Президента, Президент України, Адміністрація Президента України, Представник Президента, указ Президента України.*

Прийняття Конституції України 1996 р. стало важливою історичною подією як для українського народу, так для становлення інституту Президента. Конституційне закріплення статусу Президента України сприяло подальшому розвитку та становленню виконавчої вертикалі влади. Президент отримав найбільше повноважень та головне право формувати виконавчу вертикаль влади в Україні. Проте, в зазначений період протистояння між різними гілками влади не зникло, що було пов'язано як із суспільними настроями українців, так і не бажанням політичних груп втрачати свої позиції в розподілі владних повноважень.

Інститут Президента після прийняття Конституції України перетворився на консолідуючий фактор у системі державних органів влади. Президент став головною політичною фігурою, котра задавала темп суспільно-політичним процесам у державі. Враховуючи історію протистояння в суспільстві при обранні Глави Української Держави, вважаємо, що важливим є історичне переосмислення існування інституту Президента в Україні. Незначна кількість історичних наукових праць з обраної проблематики визначає актуальність дослідження.

Мета статті – висвітлити історію розвитку інституту Президента в Україні в 1996-2010 рр. Завдання дослідження: з'ясувати стан нагромадження наукових історичних знань, висвітлити історію формування та розвитку структури інституту Президента України в післяконституційний період.

Згідно Конституції України інститут Президента перетворювався на одну із систем органів державної влади. Глава держави отримав Адміністрацію, штат радників, власний бюджет, адміністрації на рівні областей та районів країни. Різні аспекти становлення, характеристики, місця інституту Президента в механізмі реалізації державної влади розкривали у своїх працях як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. З огляду на міждисциплінарний характер дослідження проблем становлення, розвитку, функціонування інституту Президента як інституту права та інституту держави наукові пошуки проводяться вченими-юристами, політологами, фахівцями в галузі державного управління, історії та ін.

Аналіз останніх публікацій свідчить, що теоретико-методологічні та практичні аспекти дослідження інституту Президента в контексті конституційного права України висвітлені в наукових роботах В.В. Сухонос [27, с. 240-261], В.А. Шатіла [50-52],

Г.С. Журавльової [3, с. 32-35], М.І. Зелінської [10], А. Колодій [17] та ін. Значний внесок у дослідження інституту Президента в механізмі реалізації державної влади зробили відомі в галузі права науковці Н.Г. Плахотнюк [22; 23], В.Ф. Погорілко [24], І.М. Старків [26] та ін. Дослідженням історії традицій становлення інституту глави держави в Україні займалися В. Бараєв, Г. Кривчик [1, с. 10-20], М.І. Зелінська [9; 10], М. Кармазіна [14; 15], Н.В. Кононенко [18]. Роль політичних партій України в формуванні інституту Президентства висвітлив О.С. Терзі [28]. Значення інституту Президента України в структурі державного управління досліджували О. Корх, Б. Готов та І. Карнаух [30].

В історико-правовому аспекті варто відзначити дослідження В.В. Горбатюк, де автор зосередився на історії формування системи повноважень Президента в правовій системі координат, що впливали з Конституції та існуючих законів України [5]. Окремі структурні елементи інституту Президента досліджувала О.І. Зозуля, котра здійснила аналіз нормативно-правових засад формування сучасної Адміністрації Президента України, підтвердила ґрунтовність та практичну необхідність реорганізації Секретаріату Президента в Адміністрацію Президента України в рамках удосконалення забезпечення діяльності Глави Держави [11, с. 408-418]. З позиції конституційних засад діяльності Президента здійснено аналіз президентської вертикалі в системі вищих органів влади в Україні у праці Ф.Г. Бурчака [3].

Окрему частину матеріалу складають праці історичного характеру, в яких розглядається перебіг суспільно-політичних подій того періоду та у відповідному історичному контексті аналізується інститут Президента в Україні. До таких досліджень варто віднести розвідку В. Зайцева. Домінуючим напрямом у дослідженні автора є інститут Президента, а саме – аналіз конституційних повноважень та процес історичної еволюції структури. У концептуальному аспекті переважаючим є розгляд інституту Глави Держави в системі координат співвідношення повноважень Президента та Верховної Ради України із висвітленням історичних трансформацій президентсько-парламентської моделі в парламентсько-президентську і в подальшому у президентсько-парламентську [5, с. 5-29]. О.В. Кінаєв, у запропонованій ним типології інститутів президента в різних державах, виділив Україну в самостійну групу, зазначаючи, що «український тип правомірно розглядати в якості перехідного між французьким та російським» [16].

Відзначаючи значний внесок науковців у вивчення окресленої проблеми, вважаємо за доцільне зауважити, що історичний аспект запровадження та розвитку інституту Президента в Україні в умовах становлення Української незалежної держави належно не розкритий.

Для забезпечення здійснення своїх повноважень як Глави держави Президент України 13 грудня 1991 р. своїм указом створив державний орган «Адміністрацію Президента України». Адміністрація з часом перетворилася на потужну інституцію, через яку Президент здійснював безпосередню виконавчу владу в державі. Адміністрація не була передбачена Конституцією як окремий суб'єкт влади, оскільки підпадала під дію ст. 106 п. 28 Конституції про право Президента формувати консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби в межах коштів, передбачених у Державному бюджеті [20]. У той же час Президент України неодноразово регламентував структуру та межі повноважень Адміністрації за допомогою своїх указів. Це зокрема, Указ Президента України від 14 грудня 1996 р. № 1220 «Про адміністрацію Президента України» [31]; Указ Президента України від 19 лютого 1997 р. № 159 «Про затвердження Положення про Адміністрацію Президента України» [35]; Указ Президента України від 20 серпня 2002 р. № 729 «Про заходи щодо вдосконалення діяльності Адміністрації Президента України» [36]; Указ Президента України від 6 березня 2003 р. № 203 «Питання Адміністрації Президента України» [46]; Указ Президента України від 6 червня 2003 р. № 484 «Про Головне аналітичне управління Адміністрації Президента України» [42]; Указ Президента України від 14 квітня 2004 р. № 434 «Про невідкладні заходи з удосконалення організації

прийому громадян органами державної влади, органами місцевого самоврядування та посадовими і службовими особами цих органів» [32], який охоплював цілу низку положень, що безпосередньо стосувалися діяльності Адміністрації Президента; Указ Президента України від 20 жовтня 2004 р. № 1284 «Про внесення змін до Указу Президента України від 20 серпня 2002 р. № 729» [36]. Поява цих документів засвідчує значну увагу Президента до функціонування Адміністрації та зацікавленості в її дієздатності та впливовості в системі координат державних органів влади України.

Згідно з Указом Президента України від 19 лютого 1997 р. «Про затвердження Положення про Адміністрацію Президента України» було затверджено «Положення про Адміністрацію Президента України». Відповідно адміністрація набула такої розширеної структури: Глава Адміністрації Президента України; заступники Глави Адміністрації Президента України; прес-секретар Президента України; головне управління організаційно-кадрової політики та взаємодії з регіонами; головне управління з питань судової реформи, діяльності військових формувань та правоохоронних органів; головне аналітичне управління; головне контрольне управління; головне управління інформаційної політики; головне державно-правове управління; головне управління з питань зовнішньої політики; головне управління з питань економічної політики; головне управління з питань звернень громадян; постійний представник Президента України у Верховній Раді України; постійний представник Президента України в Конституційному суді України; постійний представник Президента України на Чорнобильській АЕС [35]; уповноважений Президента України з питань контролю за діяльністю Служби безпеки України; управління Державного Протоколу та Церемоніалу Президента України; управління з питань забезпечення зв'язків з Верховною Радою України, Конституційним Судом України і Кабінетом Міністрів України; управління стратегічних ініціатив; управління державних нагород та геральдики; управління з питань громадянства; управління з питань помилування; управління документального забезпечення. Після подій «Помаранчевої революції» статус Адміністрації Президента України змінено. Так, 27 січня 2005 р. Президент України видав указ «Про Секретаріат Президента України» [38], згідно якого було реорганізовано Адміністрацію Президента України у Секретаріат, на який було покладено організаційні, правові, консультативні, матеріально-технічні та інші види забезпечення виконання главою держави конституційних повноважень. Водночас зазначений указ запроваджував посаду державного секретаря України, який очолював Секретаріат. Секретаріат Президента України набув такої структури: Державний секретар України; перший помічник Президента України; перші заступники державного секретаря України; заступники державного секретаря України; Прес-секретар Президента України; кабінет Президента України; головна служба внутрішньої політики; головна служба зовнішньої політики; головна служба економічної політики; головна служба соціальної політики; головна служба з питань науки і технологій; головна служба регіональної та кадрової політики; головна державно-правова служба; головна служба гуманітарної політики; головна служба з питань звернень громадян та захисту прав людини; головна служба адміністративно-правової політики; головна служба з питань контролю за виконанням актів Президента України, головна аналітична служба; головна служба з питань забезпечення зв'язків з Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, Конституційним Судом; Служба державного секретаря України; Прес-служба Президента України; Служба з питань помилування; Служба з питань громадянства та міграції; Служба державних нагород та геральдики; група радників Президента України; група наукових консультантів Президента України; група стратегічного планування та розробок; постійний представник Президента у Верховній Раді; постійний представник Президент у Кабінеті Міністрів; постійний представник Президента у Конституційному Суді; уповноважений Президента України з питань контролю за діяльністю СБУ; головна державна господарська служба [38].

Порівняльне зіставлення двох структур дає підстави стверджувати, що порівняно з попередньою Адміністрацією в Секретаріаті Президента В.А. Ющенко немає п'яти структурних одиниць: головного управління з питань судової реформи, діяльності військових формувань та правоохоронних органів; управління державного протоколу та церемоніалу; управління документального забезпечення; секретаріату Національної Ради з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування і постійного представника Президента на Чорнобильській АЕС. У Секретаріаті було розділено радників і помічників на окрему групу радників і групу наукових консультантів.

Також створено було чотири нові структури, яких не було в Адміністрації періоду 1996-2004 рр. Це головні служби з питань: соціальної, гуманітарної політики, науки та технологій. Також створено кабінет Президента України. Ще одним указом Глави Держави щодо кабінету Президента України визначено, що він є структурним підрозділом Секретаріату Президента України [38]. Передбачалося, що основним завданням кабінету було забезпечення поточної діяльності Президента України. На кабінет покладалися такі завдання: спільно з іншими підрозділами Секретаріату координувати організацію та проведення заходів за участю Президента України; забезпечувати підготовку доручень Президента України з питань, що належать до повноважень кабінету, та контролювати їх виконання; координувати вирішення питань матеріально-технічного забезпечення проведення заходів за участю Президента України; брати участь в опрацюванні документів, які готуються для Президента України Секретаріатом Президента України. Кабінет, згідно цього указу, мав право в установленому порядку одержувати інформацію, документи і матеріали від структурних підрозділів Секретаріату Президента України, центральних та місцевих органів виконавчої влади, інших державних органів та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та їх посадових осіб. У структурному плані до кабінету входили: група помічників, консультантів та референтів Президента України, канцелярія Президента України, приймальня Президента України, служба державного протоколу та церемоніалу Президента України, служба забезпечення заходів Президента України. Очолювати кабінет мав перший помічник Президента, якого призначав на посаду і звільняв Глава Держави. Повноваження першого помічника Президента охоплювали такі аспекти: загальне керівництво кабінетом, складання поточних та перспективних планів роботи Президента України, організація підготовки зустрічей, візитів, переговорів, бесід, робочих поїздок Президента України; візування проектів актів та доручень Президента України, законів України, що вносяться Президентом до Верховної ради України в порядку законодавчої ініціативи, листів та інших документів, які готуються на підпис Президентом України; виконання за дорученням Президента інших повноважень.

Після прийняття Закону України «Про Представника Президента України» від 5 березня 1992 р. Глава Держави отримав своїх представників на місцях на рівні області, району та в Автономній Республіці Крим [4]. Реалізація норм закону сприяла розвитку структури інституту Президента, а саме інституту його представників. Цей закон визначав статус представників Президента України в регіонах України як глав місцевих державних адміністрацій відповідно в області, містах Києві, Севастополі, районі, районах міст Києва і Севастополя. Представництво Президента України відносилося до органів виконавчої влади, що й було закріплене в Законі України «Про Представництво Президента України в Республіці Крим», прийнятому 17 грудня 1992 р. [7].

У зазначеному законі Представництво Президента України в Республіці Крим визначалося як орган державної виконавчої влади України зі здійснення повноважень, передбачених Конституцією держави. Але, від того часу, як був визначений правовий статус Представництва, до того, як воно стало дійсно працюючим органом, пройшов деякий час. Лише в 1994 р. Указом Президента України «Про Представництво Президента України

в Республіці Крим» від 31 березня № 119/94 було фактично створено Представництво в автономії [29].

31 січня 1996 р. Указом Президента України «Питання Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим» № 100/96 повноваження Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим були продовжені. Відповідно до зазначеного указу було затверджено Положення про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим [40]. Положення розроблялося згідно Конституційного Договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України, який діяв до 28 червня 1996 р. У даному Конституційному Договорі Президент України виступав як Глава Держави і глава виконавчої влади, тому в Положенні про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим встановлювалося, що Представництво є органом державної виконавчої влади України, яке входить до системи органів державної виконавчої влади. Воно підпорядковувалося Президентові України, а з питань, що входили до відання Кабінету Міністрів України, відповідно – уряду. Але з прийняттям у 1996 р. Конституції України конституційний статус Президента України змінився; змінився і статус органів, що створювалися Президентом України для забезпечення його повноважень як Глави Держави. Згідно з цими конституційними положеннями змінився і статус Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим – постійно діючого консультативно-допоміжного органу, правове положення якого було визначено у Законі України «Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим», прийнятого 2 березня 2000 р. [7]. Стаття 1 зазначеного Закону України встановила, що Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим є державним органом, утвореним відповідно до Конституції України з метою сприяння виконанню в Автономії повноважень, покладених на Президента України. Також в Законі зазначено, що Представництво утворюється Президентом України і безпосередньо йому підпорядковується [13].

27 грудня 1995 р. згідно з Указом Президента «Про Положення про Представника Президента України у Верховній Раді України» Президент розширив власну структуру, заснувавши нову посаду свого представника в Парламенті [49]. З певними оновленнями чи кардинальними змінами Президентом були видані подібні укази: Указ Президента України від 25 лютого 1997 р. № 165 «Про затвердження Положення про Постійного представника Президента України у Верховній Раді України» [48]; Указ Президента України від 8 травня 1998 р. № 436 «Про внесення змін до Указу Президента України від 25 лютого 1997 року № 165» [43]; Указ Президента України від 24 грудня 1999 р. № 1616 «Про Положення про Постійного представника Президента України у Верховній Раді України» [37]. Згідно з цими указами розширювалися функціональні обов'язки представника Президента у Верховній Раді України. Згідно з Указом Президента України «Про Положення про Представника Президента України у Верховній Раді України» від 15 лютого 2008 р. № 133/2008 представник Президента у Верховній Раді отримав свою власну структуру в Секретаріаті Президента, працівники якої відповідали за організаційну підтримку його діяльності [34].

22 травня 1998 р. Президент України ввів посаду свого Представника в Конституційному Суді України та створив відповідний його відділ у структурі Адміністрації Президента України [44]. 27 липня 2007 р. окремим указом Президент розширює сферу повноважень свого Представника в Конституційному Суді України [29].

15 березня 2000 р. своїм указом Президент увів посаду постійного представника Президента України в Кабінеті Міністрів України, який отримав свій підрозділ в структурі Адміністрації Президента України [33]. Значну роль в управлінні державою і реалізації програм та ініціатив Президента відігравали місцеві державні адміністрації, як місцевий орган державної виконавчої влади в Україні. Вони в межах своїх повноважень

здійснювали виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці країни, а також реалізували повноваження, делеговані їм відповідною радою. В Україні вели діяльність такі державні адміністрації: обласні (24); районні (490 районних в областях і АР Крим, 10 районних у Києві, 4 районних у Севастополі); Київська міська державна адміністрація. Місцеві державні адміністрації були юридичними особами, розташовувалися відповідно в обласних і районних центрах, містах Києві та Севастополі. 9 квітня 1999 р. набув чинності Закон України «Про місцеві державні адміністрації». Відповідно до Конституції України цей закон визначав організацію, повноваження та порядок діяльності місцевих державних адміністрацій. Згідно закону виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснювали місцеві державні адміністрації.

У періоди президентсько-парламентської форми управління в Україні призначення керівників держадміністрацій відбувалося особисто Президентом без погодження з Прем'єр-міністром. У 2005-2010 рр. для призначення на посаду керівника державної адміністрації потрібно було погодження Прем'єр-міністра України. Але загалом це була виконавча вертикаль влади, яка повністю представляла на місцях Президента України [6]. Відповідно до закону Кабінет Міністрів України своєю постановою затвердив рекомендаційний перелік структурних підрозділів обласних, районних, Київської та Севастопольської державних адміністрацій [25]. Таким чином, Президент отримав розгалужену власну структуру на рівні областей та районів, яка повністю дублювала по суті районні ради та мала вплив на голів сільських рад, оскільки згідно із законом адміністрації отримали право на формування бюджету підзвітної території.

Після прийняття Конституції Указом Президента України від 30 серпня 1996 р. № 772 «Про Раду національної безпеки і оборони України» [39] відповідно до ст. 107 Конституції України утворено Раду національної безпеки і оборони України – постійно діючий конституційний орган з питань координації та контролю діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони. Цей орган утворено замість Ради оборони України та Ради національної безпеки України, які працювали в період 1991-1996 рр. [12]. Формування законодавчої бази з питань діяльності Ради національної безпеки і оборони України було завершено з прийняттям 5 березня 1998 р. Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України» [8].

З прийняттям Конституції остаточно закріпився на рівні Основного Закону України статус Президента України. У період 1996-2006 рр. Президент був головною посадовою особою в українській державі. 2006-2009 рр., внаслідок політичних домовленостей та змін до Конституції України, головним у країні став Прем'єр-Міністр, якого обирали народні депутати, що входили до складу коаліції фракцій Верховної Ради України. Тобто Україна з президентсько-парламентської форми перейшла до парламентсько-президентської.

Таким чином, тема історії розвитку інституту Президента недостатньо розкрита в сучасному українському науково-історичному просторі. Інституційне становлення Президента та набуття ним повноважень розкрито фахівцями конституційного права в розрізі історії розвитку конституційних процесів в Україні. Головним джерелом для аналізу історії становлення інституту Президента залишаються закони України та укази Президента. Висвітлено історію розвитку структури інституту Президента в Україні.

З кожним роком незалежності інститут Президента набував значимості у вертикалі державного управління як за правами й обов'язками, закріпленими в Конституції України, так і за викликами, які залежали від темпів розвитку Української держави, що знаходило своє відображення в указах Президента України та законах Верховної Ради України, які ініціювали зміни до Основного закону країни. Структура інституту Президента отримала потужне представництво в системі вищих державних органів влади, а також на регіональному рівні у формі державних адміністрацій обласних та районних рівнів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бараєв В. Інститут глави держави: Українська традиція та сьогодення / В. Бараєв, Г. Кривчик // Актуальні проблеми державного управління: Збірник наукових праць / редкол.: С.М. Серьогін (голов. ред.) та ін. – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2008. – Випуск 1 (31). – С. 10-20.
2. Горбатюк В.В. Інститут Президентства в Україні: історико-правовий аспект [Електронний ресурс] : електронна бібліотека юридичної бібліотеки «Правознавець» – Режим доступу: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/7176/%C2> – Заголовок з екрану.
3. Журавльова Г.С. Інститут президентства в Україні на етапі проведення конституційної реформи / Г.С. Журавльова, О.Д. Чуднівцев // Влада. Людина. Закон. – 2007. – № 2. – С. 32-35.
4. Закон України «Про Представника Президента України» від 5 березня 1992 р. [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2167-12> – Заголовок з екрану.
5. Зайцев В. Конфлікти між гілками влади в процесі їх становлення (1991-1996). – В кн.: Становлення владних структур в Україні (1991-1996) / Редкол.: О. Гарань, В. Кулик, О. Майборода. – К., 1997. – С. 5-29.
6. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» 9 квітня 1999 р. [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/586-14/page> – Заголовок з екрану.
7. Закон України «Про Представництво Президента України в Республіці Крим» від 2 березня 2000 р. [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1524-14>.
8. Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 5 березня 1998 р. № 183/98-ВР [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80> – Заголовок з екрану.
9. Зелінська М.І. Інститут президентства в Україні (визначення конституційного статусу Президента) / М.І. Зелінська // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості: Матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції / Відпов. ред. С.Б. Іванова. – Донецьк: ІПШ «Наука і освіта». – 2005. – С. 41-44.
10. Зелінська М.І. Трансформація інституту президентства: ретроспектива. [Електронний ресурс] : офіційний сайт журналу Верховної Ради України «Віче» – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/244/> – Заголовок з екрану.
11. Зозуля О.І. Правові засади формування Адміністрації Президента України / О.І. Зозуля // Вorum права. – 2011. № 1. – С. 408-418 [Електронний ресурс]: офіційний сайт Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського – Режим доступу: <https://nbn.gov.ua/e-journals/2011-1/11zoifpu.pdf> – Заголовок з екрану.
12. Історична довідка про діяльність РНБОУ [Електронний ресурс] : офіційний сайт Ради національної безпеки і оборони України – Режим доступу: <http://www.rnbo.gov.ua/content/history.html> – Заголовок з екрану.
13. Історія створення Представництва [Електронний ресурс]: офіційний сайт представництва Президента України в Автономній республіці Крим – Режим доступу: <http://www.ppu.gov.ua/history> – Заголовок з екрану.
14. Кармазіна М. Інститут президентства: походження та сутність феномена [Електронний ресурс]: Український центр політичного менеджменту – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php?m=1&n=26&c=355> – Заголовок з екрану.
15. Кармазіна М. Президентство: український варіант / М. Кармазіна. – К., 2007. – 268 с.
16. Кинаєв А.В. Інститут президентства в країнах Центральної і Східної Європи як індикатор процесу політичної трансформації / А.В. Кинаєв // Поліс. – 2002. – № 2. – С. 126-137.
17. Колодій А. У питаннях конституціоналізму я великий консерватор [Електронний ресурс]: Діалог – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=54&or_id=915#915 – Заголовок з екрану.
18. Кононенко Н.В. Інститут президентства в Україні: політологічний аналіз: автореф. дис. к. політ. наук / Н.В. Кононенко. – К., 1996. – С. 6.
19. Конституція України і реформа 2004 р.: ретроспектива проблеми // Юридична газета. – 2007. – № 1 (85) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.yur-gazeta.com/article/913/>. – Заголовок з екрану.
20. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – С. 141.
21. Корх О., Глозов Б., Карнаух І. Роль інституту Президента за парламентсько-президентської форми державного правління в Україні / Олександр Корх, Борис Глозов, Інна Карнаух // Актуальні проблеми державного управління: Збірник наукових праць / редкол.: С.М. Серьогін (голов. ред.) [та ін.]. – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2008. – Вип. 2 (32). – С. 2-10.
22. Плахотнюк Н.Г. Інститут президентства в Україні: становлення та розвиток: монографія / Н.Г. Плахотнюк, В.І. Мельниченко; НАДУ при Президенті України. – К.: Видавн. дім «Максімум», 2004. – 126 с.
23. Плахотнюк Н.Г. Інститут президентства в Україні: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. канд. юрид. наук / Н.Г. Плахотнюк. – Х., 1999. – 20 с.

24. Погорілко В.Ф. Інститут президентства в Україні // Державотворення і право творення в Україні: досвід, проблеми, перспективи: Монографія / За заг. ред. Ю.С. Шемчушенка. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2001. – С. 114.
25. Постанова Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2007 р. № 996 «Про затвердження рекомендаційних переліків управлінь, відділів та інших структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996-2007-%D0%BF> – Заголовок з екрану.
26. Старків І.М. Історико-правові витоки інституту президентства в Україні та світі / І.М. Старків // Форум права. – 2012. – № 4. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського – Режим доступу: <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12cimutc.pdf> – Заголовок з екрану.
27. Сухонос В.В. Інститут глави держави в конституційному праві: монографія / В.В. Сухонос. – Суми ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. – 339 с.
28. Терзі О.С. Роль політичних партій України у формуванні інституту президентства (1991-1996 рр.) / О.С. Терзі // Наука. Релігія. Суспільство. – 2004. – № 2. – С. 157.
29. Указ Президента України «Про Представника Президента України у Конституційному Суді України від 27 липня 2007 р. № 667/2007 [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/667/2007> – Заголовок з екрану.
30. Указ Президента України «Про Представництво Президента України Республіці Крим» 31 березня 1994 р. № 119/94 [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/119/94> – Заголовок з екрану.
31. Указ Президента України від 14 грудня 1996 р. № 1220 «Про адміністрацію Президента України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1220/96> – Заголовок з екрану.
32. Указ Президента України від 14 квітня 2004 р. № 434 «Про невідкладні заходи з удосконалення організації прийому громадян органами державної влади, органами місцевого самоврядування та посадовими і службовими особами цих органів» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/434/2004> – Заголовок з екрану.
33. Указ Президента України від 15 березня 2000 р. № 466/2000. «Про Положення про Постійного представника Президента України у Кабінеті Міністрів України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/466/2000> – Заголовок з екрану.
34. Указ Президента України від 15 лютого 2008 р. № 133/2008 «Про Положення про Представника Президента України у Верховній Раді України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/133/2008> – Заголовок з екрану.
35. Указ Президента України від 19 лютого 1997 р. № 159 «Про затвердження Положення про Адміністрацію Президента України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/159/97> – Заголовок з екрану.
36. Указ Президента України від 20 жовтня 2001 р. № 1284 «Про внесення змін до Указу Президента України від 20 серпня 2002 р. № 729» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1284/2004> – Заголовок з екрану.
37. Указ Президента України від 24 грудня 1999 р. № 1616 «Про Положення про Постійного представника Президента України у Верховній Раді України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1616/99> – Заголовок з екрану.
38. Указ Президента України від 27 січня 2005 р. № 111/2005 «Питання Секретаріату Президента України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/2253.html> – Заголовок з екрану.
39. Указ Президента України від 30 серпня 1996 р. № 772 «Про Раду національної безпеки і оборони України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/772/96> – Заголовок з екрану.
40. Указ Президента України від 31 січня 1996 р. № 100/96 «Питання Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/100/96> – Заголовок з екрану.
41. Указ Президента України від 4 жовтня 1996 року № 927 «Питання Апарату Ради національної безпеки і оборони України» [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/927/96> – Заголовок з екрану.
42. Указ Президента України від 6 червня 2003 р. № 484 «Про Головне аналітичне управління Адміністрації Президента України» [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/484/2003> – Заголовок з екрану.
43. Указ Президента України від 8 травня 1998 р. № 436 «Про внесення змін до Указу Президента України від 25 лютого 1997 року № 165» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436/98> – Заголовок з екрану.

44. Указ Президента України від 22 травня 1998 р. № 504/98 «Про Положення про Постійного представника Президента України у Конституційному Суді України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/504/98> – Заголовок з екрану.
45. Указ Президента України від 20 серпня 2002 р. № 729 «Про заходи щодо вдосконалення діяльності Адміністрації Президента України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/729/2002> – Заголовок з екрану.
46. Указ Президента України від 6 березня 2003 р. № 203 «Питання Адміністрації Президента України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/203/2003> – Заголовок з екрану.
47. Указ Президента України від 19 лютого 2007 року № 120/2007 «Про Представника Президента України на Чорнобильській АЕС» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/120/2007> – Заголовок з екрану.
48. Указ Президента України від 25 лютого 1997 р. № 165 «Про затвердження Положення про Постійного представника Президента України у Верховній Раді України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/165/97> – Заголовок з екрану.
49. Указ Президента України від 27 грудня 1995 р. № 165/97 «Про Положення про Представника Президента України у Верховній Раді України» [Електронний ресурс] : офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/165/97> – Заголовок з екрану.
50. Шатіло В.А. Теоретичні проблеми інституту президентства в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В.А. Шатіло. – К., 2005. – 15 с.
51. Шатіло В.А. Місце Президента України в системі органів державної влади / В.А. Шатіло // Право України. – 2003. – № 5.
52. Шатіло В.А. Інститут президентства в системі державної влади України / В.А. Шатіло. – К., 2004. – 159 с.

REFERENCES

1. Baraiev Volodymyr, Kryvchik Hennadii. Instytut hlavy derzhavy: Ukrainska tradytsiia ta sohodennia. // Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia: Zbirnyk naukovykh prats. / redkol.: S.M. Serohin (holov. red.) ta in. Dnipropetrovsk DRIDU NADU. 2008. Vypusk 1 (31) S. 10-20 – 296 s.
2. Horbatiuk V.V. Instytut Prezydentstva v Ukraini: istoryko-pravovyi aspekt [Elektronnyi resurs] : elektronna biblioteka yurydychnoi biblioteki «Pravoznavets» – Rezhym dostupu <http://pravoznavec.com.ua/period/article/7176/%C2> – Zaholovok z ekranu.
3. Zhuravlova H.S. Instytut prezydentstva v Ukraini na etapi provedennia konstytutsiinoi reformy / H.S. Zhuravlova, O.D. Chudnivets // Vlada. Liudyna. Zakon. – 2007. – № 2. – S. 32-35.
4. Zakon Ukrainy «Pro Predstavnyka Prezydenta Ukrainy» vid 5 bereznia 1992 r. [Elektronnyi resurs] : ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2167-12> – Zaholovok z ekranu.
5. Zaitsev V. Konflikty mizh hilkamy vlady v protsesi yikh stanovlennia (1991-1996). – V kn.: Stanovlennia vladnykh struktur v Ukraini (1991-1996) / Redkol.: O. Haran, V. Kulyk, O. Maiboroda. – K., 1997, s. 5-29.
6. Zakon Ukrainy «Pro mistsevi derzhavni administratsii» 9 kvitnia 1999 r. [Elektronnyi resurs] : ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/586-14/page> – Zaholovok z ekranu.
7. Zakon Ukrainy «Pro Predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy v Respublitsi Krym» vid 2 bereznia 2000 r. [Elektronnyi resurs] : ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1524-14>.
8. Zakonu Ukrainy «Pro Radu natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy» vid 5 bereznia 1998 r. № 183/98-VR [Elektronnyi resurs] : ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80> – Zaholovok z ekrana.
9. Zelinska M.I. Instytut prezydentstva v Ukraini (vyznachennia konstytutsiinoho statusu Prezydenta) // Rol nauky, religii ta suspilstva u formuvanni moralnoi osobystosti: Materialy XVI Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii / Vidpov. red. S.B. Ivanova. – Donetsk: IPShI «Nauka i osvita». – 2005. – S. 41-44.
10. Zelinska M.I. Transformatsiia instytutu prezydentstva: retrospektyva. [Elektronnyi resurs] : ofitsiyni sait zhurnalu Verkhovnoi Rady Ukrainy «Viche» – Rezhym dostupu: <http://www.viche.info/journal/244/> – Zaholovok z ekrana.
11. Zozulia O.I. Pravovi zasady formuvannia Administratsii Prezydenta Ukrainy / O.I. Zozulia // Vorum prava. – 2011. № 1. – S. 408-418 [Elektronnyi resurs]: ofitsiyni sait Natsionalnoi biblioteki imeni V.I. Vernadskoho: – Rezhym dostupu: <https://n.buv.gov.ua/e-journals/2011-1/11zoifpu.pdf> – Zaholovok z ekranu.
12. Istorychna dovidka pro diialnist RNBOU [Elektronnyi resurs] : ofitsiyni sait Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy – Rezhym dostupu: <http://www.rnbo.gov.ua/content/history.html> – Zaholovok z ekrana.
13. Istoriia stvorennia Predstavnytstva [Elektronnyi resurs]: ofitsiyni sait predstavnytstva Prezydenta Ukrainy v Avtonomnii respublitsi Krym – Rezhym dostupu: <http://www.ppu.gov.ua/history> – Zaholovok z ekranu.

14. Karmazina M. Instytut prezydentstva: pokhodzhennia ta sutnist fenomena [Elektronnyi resurs]: Ukrainnyi tsentr politychnoho menezhmentu – Rezhym dostupu: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php?m=1&n=26&c=355> – Zaholovok z ekranu.
15. Karmazina M. Prezydenstvo: ukrainskyi variant. – K., 2007. – 268 s.
16. Kynaev A.V. Ynstytut prezydenstva v stranakh Tsentralnoi y Vostochnoi Evropy kak yndikator protsessa polytycheskoi transformatsyy // Polys, 2002, № 2. S. 126-137.
17. Kolodii A. U pytanniakh konstytutsionalizmu ya velykyi konservator / A. Kolodii // [Elektronnyi resurs]: Dialoh – Rezhym dostupu : http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=54&op_id=915#915 – Zaholovok z ekrana.
18. Kononenko N.V. Instytut prezydentstva v Ukraini: politolohichniy analiz: Avtoref. dys. k.polit. nauk: 23.00.02 / NAN Ukrainy, In-t polit. I etnonats. Dosl-n. – K., 1996. – S. 6 zah 14 s.
19. Konstytutsiia Ukrainy i reforma 2004 r.: retrospektyva problemy // Yurydychna hazeta. – 2007 – № 1 (85) // [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.yur-gazeta.com/article/913/>. – Zaholovok z ekranu.
20. Konstytutsiia Ukrainy. Pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 roku // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR). – 1996. – № 30. – St. 141.
21. Korkh Oleksandr, Hlotov Borys, Karnaukh Inna. Rol instytutu Prezydenta za parlamentsko-prezydentskoi formy derzhavnoho pravlinnia v Ukraini. // Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia: Zbirnyk naukovykh prats. / redkol.: S.M. Serohin (holov. red.) [ta in.] Dnipropetrovsk DRIDU NADU. 2008. Vypusk 2 (32) S. 2-10 – 296 s.
22. Plakhotniuk N. H. Instytut prezydentstva v Ukraini: stanovlennia ta rozvytok : monohrafiia / N.H. Plakhotniuk, V.I. Melnychenko; NADU pry Prezydentovi Ukrainy. – K. : Vydavn. dim «Maksimus», 2004. – 126 s.
23. Plakhotniuk N.H. Instytut prezydentstva v Ukraini: konstytutsiino-pravovyi aspekt: avtoref. dys.kand. yuryd. nauk: Kh., 1999. – 20s.
24. Pohorilko V.F. Instytut prezydentstva v Ukraini // Derzhavotvorennia i pravo tvorennia v Ukraini: dosvid, problemy, perspektyvy / Za zah. red. Yu.S. Shemchushenka: Monohrafiia. – K.: In-t derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho, 2001. – S. 114.
25. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 1 serpnia 2007 r. № 996 «Pro zatverdzhennia rekomendatsiinykh pereelikiv upravlin, viddiliv ta inshykh strukturnykh pidrozdiliv mistsevykh derzhavnykh administratsii» [Elektronnyi resurs] : ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996-2007-%D0%BF> – Zaholovok z ekranu.
26. Starkiv I.M. Istoryko-pravovi vytoky instytutu prezydentstva v Ukraini ta sviti / I.M. Starkiv // Forum prava. – 2012. – № 4. [Elektronnyi resurs]: ofitsiinyi sait Natsionalnoi biblioteki imeni V.I. Vernadskoho – Rezhym dostupu: <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12cimutc.pdf> – Zaholovok z ekranu.
27. Sukhonos V.V. Instytut hlavy derzhavy v konstytutsiinomu pravi: monohrafiia / V.V. Sukhonos. – Sumy DVNZ «UABS NBU», 2011. – 339 s. s. 240-261.
28. Terzi O.S. Rol politychnykh partii Ukrainy u formuvanni instytutu prezydentstva (1991-1996 rr.) // Nauka.Relihiia. Suspilstvo. – 2004. – № 2. S. 157.
29. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro Predstavnyka Prezydenta Ukrainy u Konstytutsiinomu Sudi Ukrainy vid 27 lypnia 2007 r. № 667/2007 [Elektronnyi resurs] : ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/667/2007> – Zaholovok z ekranu.
30. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro Predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy Respublitsi Krym» 31 bereznia 1994 r. № 119/94 [Elektronnyi resurs] : ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/119/94> – Zaholovok z ekranu.
31. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14 hrudnia 1996 r. № 1220 «Pro administratsiiu Prezydenta Ukrainy» [Elektronnyi resurs] : ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1220/96> – Zaholovok z ekranu.
32. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14 kvitnia 2004 r. № 434 «Pro nevidkladni zakhody z udoskonalennia orhanizatsii pryomu hromadian orhanamy derzhavnoi vlady, orhanamy mistsevoho samovriaduvannia ta posadovymy i sluzhbovymy osobamy tsykh orhaniv» [Elektronnyi resurs] : ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/434/2004> – Zaholovok z ekranu.
33. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 15 bereznia 2000 r. № 466/2000. «Pro Polozhennia pro Postiinoho predstavnyka Prezydenta Ukrainy u Kabineti Ministriv Ukrainy» [Elektronnyi resurs] : ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/466/2000> – Zaholovok z ekranu.
34. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 15 liutoho 2008 r. № 133/2008 «Pro Polozhennia pro Predstavnyka Prezydenta Ukrainy u Verkhovnii Radi Ukrainy» [Elektronnyi resurs] : ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/133/2008> – Zaholovok z ekranu.
35. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 19 liutoho 1997 r. № 159 «Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Administratsiiu Prezydenta Ukrainy» [Elektronnyi resurs] : ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/159/97> – Zaholovok z ekranu.
36. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 20 zhovtnia 2001 r. № 1284 «Pro vnesennia zmin do Ukazu Prezydenta Ukrainy vid 20 serpnia 2002 r. № 729» [Elektronnyi resurs] : ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1284/2004> – Zaholovok z ekranu.

37. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24 hrudnia 1999 r. № 1616 «Pro Polozhennia pro Postiinoho predstavnyka Prezydenta Ukrainy u Verkhovnii Radi Ukrainy» [Elektronnyi resurs] : ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1616/99> – Zaholovok z ekrana.
38. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 27 sichnia 2005 r. № 111/2005 «Pytannia Sekretariatu Prezydenta Ukrainy» [Elektronnyi resurs] : ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu: <http://www.president.gov.ua/documents/2253.html> – Zaholovok z ekrana.
39. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 30 serpnia 1996 r. № 772 «Pro Radu natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy» [Elektronnyi resurs] : ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/772/96> – Zaholovok z ekrana.
40. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 31 sichnia 1996 r. № 100/96 «Pytannia Predstavnytstva Prezydenta Ukrainy v Avtonomnii Respublitsi Krym» [Elektronnyi resurs] : ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/100/96> – Zaholovok z ekrana.
41. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 4 zhovtnia 1996 roku № 927 «Pytannia Aparatu Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy» [Elektronnyi resurs] : ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/927/96> – Zaholovok z ekrana.
42. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 6 chervnia 2003 r. № 484 «Pro Holovne analitychne upravlinnia Administratsii Prezydenta Ukrainy» [Elektronnyi resurs] : ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/484/2003> – Zaholovok z ekrana.
43. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 8 travnia 1998 r. № 436 «Pro vnesennia zmin do Ukazu Prezydenta Ukrainy vid 25 liutoho 1997 roku № 165» [Elektronnyi resurs] : ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436/98> – Zaholovok z ekrana.
44. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 22 travnia 1998 r. № 504/98 «Pro Polozhennia pro Postiinoho predstavnyka Prezydenta Ukrainy u Konstytutsiinomu Sudi Ukrainy» [Elektronnyi resurs] : ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/504/98> – Zaholovok z ekrana.
45. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 20 serpnia 2002 r. № 729 «Pro zakhody shchodo vdoskonalennia diialnosti Administratsii Prezydenta Ukrainy» [Elektronnyi resurs] : ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/729/2002> – Zaholovok z ekrana.
46. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 6 bereznia 2003 r. № 203 «Pytannia Administratsii Prezydenta Ukrainy» [Elektronnyi resurs] : ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/203/2003> – Zaholovok z ekrana.
47. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 19 liutoho 2007 roku № 120/2007 «Pro Predstavnyka Prezydenta Ukrainy na Chornobylskii AES» [Elektronnyi resurs] : ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/120/2007> – Zaholovok z ekrana.
48. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 25 liutoho 1997 r. № 165 «Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Postiinoho predstavnyka Prezydenta Ukrainy u Verkhovnii Radi Ukrainy» [Elektronnyi resurs] : ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/165/97> – Zaholovok z ekrana.
49. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 27 hrudnia 1995 r. № 165/97 «Pro Polozhennia pro Predstavnyka Prezydenta Ukrainy u Verkhovnii Radi Ukrainy» [Elektronnyi resurs] : ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/165/97> – Zaholovok z ekrana.
50. Shatilo V.A. Teoretychni problemy instytutu prezidentstva v Ukraini : avto-ref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo» / V.A. Shatilo. – K., – 2005. – 15 s.
51. Shatilo V.A. Mistse Prezydenta Ukrainy v systemi orhaniv derzhavnoi vlady // Pravo Ukrainy. – 2003. – № 5.
52. Shatilo V.A. Instytut prezidentstva v systemi derzhavnoi vlady Ukrainy. – K., 2004. – 159 s.

Бобровник Ю. История развития института Президента Украины в 1996-2010 гг.

С помощью историко-хронологического метода автором изучены предпосылки создания института Президента Украины. На основе анализа нормативно-правовых законодательных актов показана история формирования структуры команды Президента как вертикали власти в Украине.

Цель статьи заключается в освещении истории возникновения и становления института Президента независимой Украины. Поставленная цель предполагает выполнение следующих задач: выяснить состояние накопления научных исторических знаний, осветить историю формирования структуры института Президента Украины.

История возникновения и становления института Президента Украины недостаточно раскрыта в современном украинском научно-историческом пространстве. Главным источником для анализа истории становления института Президента остаются законы Украины и указы Президента. С каждым годом независимости институт Президента приобретал все большую значимость в вертикали государственного управления – как за правами, так и за обязанностями, которые были закреплены в Конституции Украины.

Ключевые слова: *институт Президента, Президент Украины, Администрация Президента Украины, представитель Президента, указ Президента Украины.*

Bobrovnik Yu. History of the institute President of Ukraine in 1996-2010.

The author traced and highlighted the prerequisites of institute President of Ukraine using historical and chronological method. On the basis of legal and regulatory legislation covers the history of structure formation, team president as the vertical of power in Ukraine.

The purpose of the article is to highlight the history and formation of the institute of the President of independent Ukraine. The goal provides the following tasks: to find out the status of historical accumulation of scientific knowledge, to highlight the history of the institution of the President of Ukraine.

The history of the establishment of the institute and the President of Ukraine not disclosed in the modern Ukrainian scientific-historical space. The main source for the analysis of the history of the formation of the institute of the President of Ukraine are laws and presidential decrees. Every year the Independence Institute President gained an increasing importance in vertical governance both in rights and duties and by that was enshrined in the Constitution of Ukraine.

Keywords: *Institute of the President, the President of Ukraine, Administration of the President of Ukraine, President's Representative, the decree of the President of Ukraine, District State Administration.*

Одержано 1.06.2015

УДК 94(47+57) 32.019.5

Ярослав Потапенко
(*Переяслав-Хмельницький*)

**КОНЦЕПТ «ВЕЛИКОЇ ПЕРЕМОГИ» ЯК АНТИУКРАЇНСЬКА
ІДЕОЛОГЕМА КРЕМЛІВСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ: СПРОБА
КОМПЛЕКСНОГО МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО АНАЛІЗУ**

У статті розглядається цілий комплекс теоретичних і практичних проблем, пов'язаних з ідеологічно заангажованим концептом «Великої Перемоги», що його кремлівська пропаганда нині намагається активно використовувати з метою просування антиукраїнських ідей «руського міра» на всьому пострадянському просторі.

Автор переконливо доводить, що в добу «медіакратії», коли ЗМІ стали могутнім інструментом влади і впливу, від перемоги в інформаційній війні залежить майбутнє держави Україна. Тому вітчизняні інтелектуали-гуманітарії мусять докладати максимальних зусиль з метою розвінчання нав'язуваних українцям довгі роки пропагандистських штампів та ідеологем, що міцно тримають в полоні тоталітарного минулого.

В якості методологічних засад застосовано, насамперед, принципи доповнюваності й міждисциплінарності, у поєднанні з елементами історіографічного підходу та політологічної аналітики. Зроблено висновок про те, що функціонування в інформаційному просторі заідеологізованого концепту «Великої Перемоги» досі заважає викристалізувати модерну українську ідентичність.

Ключові слова: *«Велика Перемога», Друга світова війна, Україна, «Велика Вітчизняна війна», «гібридна війна», Кремлівська пропаганда.*

Повним абсурдом, наругою над здоровим глуздом, цинічним знуцанням над пам'яттю воїнів, загиблих під Іловайськом, Савур-Моголою та Дебальцевим, виглядає святкування Дня перемоги над фашизмом разом із країною, яка протягом року на очах усього світу скотилася до неприхованого фашизму, як на рівні еліт (Путінські «силовики»), так і на рівні масового пересічного обивателя (понад 40% росіян підтримують окупацію Донбасу, а понад 80% – у захваті від Путіна).

Лише очистивши вітчизняний інформаційний простір від рудиментів російсько-радянської пропаганди, українці зможуть перемогти в черговій російсько-українській війні, епіцентром якої сьогодні є територія Донбасу. Саме подібним твердим переконанням визначається актуальність обраної для міждисциплінарного аналізу теми, котра частково розглядалася в науково-публіцистичних працях І. Лосєва, В. В'ятровича, В. Примоста, С. Грабовського, Ю. Макарова, В. Гриневича, Н. Гудкова, В. Скуратівського, С. Дацюка, О. Зайцева, М. Рябчука та інших вітчизняних інтелектуалів. Проте в сучасному суспільно-політичному та соціокультурному контекстах є очевидною потреба нових підходів, оцінок та інтерпретацій.

Мета статті – на підставі застосування принципів доповнюваності й міждисциплінарності, а також поєднавши елементи історіографічного підходу та політологічної аналітики, з'ясувати, якими ідейно-політичними підтекстами й пропагандистсько-маніпулятивними сенсами навантажений концепт «Великої Перемоги», і який підривний вплив він здійснює в українському інформаційному просторі, попри позірну «аполітичність» і апеляції до т.зв. «спільного історичного минулого». Одразу зазначу, що жодним чином не претендую на дотримання принципу т.зв. «об'єктивності», оскільки в період окупації частини території нашої держави російсько-терористичними загарбниками головним завданням інтелектуала-патріота вважаємо вироблення ефективних стратегій і практик протистояння ворожій пропаганді (котра в умовах «гібридної» війни перетворюється на зброю, потужнішу від танків та ракет). Я не закликаю до відродження принципу «партійності» в історичній науці – лише апелюю до здорового інстинкту національного самозбереження.

У роботі, написаній на початку 2015 р., журналіст Валерій Примост стверджував: «... Вперше за останні кілька століть ми не стоїмо перед необхідністю завойовувати свою свободу. Свобода вже завойована. І, незважаючи на всі випробування останнього року, вже ніхто не зможе її в нас відібрати» [11]. Категорично не можу погодитися з цією тезою, адже ситуація в країні надзвичайно нестабільна, неспокійна і непередбачувана. Регулярні теракти й затримки диверсантів у Харкові й Одесі, концентрація російських військ на окупованій частині Донбасу і в Криму, малозрозуміла поведінка українських правлячих «еліт» у сфері внутрішньої і зовнішньої політики (угодовство, «гнилі компроміси» з окупантом, які часто межують з відвертою зрадою), – всі ці обставини змушують мислячих людей відчувати, наскільки крихкою і загроженою є нині і наша свобода, і наша державність, і наша незалежність.

Далі по тексту В. Примост продовжує: «Старий набір ідеологем і догм повинен залишитися там, де і країна, яка його породила, – у минулому. Нове життя настійно вимагає нового бачення...» [11]. Втім, «нового життя» ми досі не побачили від нових можновладців, котрі «попленталися стежкою Януковича» (за влучним висловом М. Басараби) – регулярно повторюють помилки колишнього «гаранта» й не перестають працювати з його людьми та схемами збагачення на владі. Країна, яка породила «старий набір ідеологем», за великим рахунком, теж нікуди не ділася. Менталітет переважної більшості населення нашої держави, попри всі жертви Революції гідності та війни на Донбасі, також майже не змінився. Ще зовсім недавно здавалося, що після Євромайдану українці безповоротно змінилися – народ виріс у Націю. Проте сьогодні подібне твердження викликає великі сумніви. Так, перед обличчям російської агресії українці на перших порах згуртувалися, почали більше цінувати свою історію, пам'ять, державу, явили світу небачений сплеск добровольчого руху, волонтерства, вміння самостійно захищати свою землю й утримувати армію замість державного апарату (а то і всупереч йому!). Але в реаліях літа 2015 р. ситуація суттєво змінилася: стрімко посилюються й активно поширюються навіть у патріотичних колах загальні настрої втоми, розчарування, роздратування, невпевненості в завтрашньому дні, зневіри в демократично обраному керівництві й недовіри до нього. Усвідомлення того, що в країні, замість обіцяної демократії утверджується олігархократія, такою ж мірою не

сприяє піднесенню патріотизму, як і поразки нашої армії на Східному фронті та загроза реваншу на наступних виборах антиукраїнського «Опозиційного блоку».

Що ж мусимо робити, аби запобігти колапсу держави на «культурному фронті», у сфері захисту й очищення інформаційного простору й «духовної аури» нації? Насамперед, слід рішуче розірвати з усіма рецидивами «совка», з усіма, навіть найменшими, проявами імперської маячні про «братні народи», які «жили в любові та дружбі», втраченій через «велике історичне непорозуміння». Життєво необхідно нині максимально прискорити процес нашого «виповзання з Росії» (вислів С. Кульчицького). Абсолютно погоджуюся з Дмитром та Віталієм Капрановими: якби закони про «декомунізацію» були прийняті раніше, то ми сьогодні б не мали війни на Донбасі! Коли вже ця війна таки розпочалася, то переможно завершити її зможемо тільки за умови рішучого й безповоротного розриву із «совком» в усіх його іпостасях. Цілком слушно зазначає і Володимир В'ятрович: «Твердження, що ми (з росіянами – Я.П.) – один народ, є причиною теперішньої війни. Бо означає, що росіяни мають право вказувати нам, яке наше минуле і яким має бути майбутнє» [2].

Однією з потужних імперських ідеологем, котрі досі заважають нашому «виповзання» з Росії й паразитують на ностальгії широкого загалу за «радянським минулим», – є міфологема «9 Травня» як «Дня Великої Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні». По-перше, чому 9 травня, адже Німеччина погодилася на капітуляцію 8-го травня? По-друге, «радянський народ» – суцільна фікція комуністичної пропаганди, мрія кремлівських очільників про натовп зденаціоналізованих манкуртів, ідеологічно зазомбованих маргіналів, якими легко маніпулювати. По-третє, для українців воєнне лихоліття 1940-х рр. не було «Вітчизняною війною», як переконливо доводять сучасні прогресивно мислячі історики нового покоління. Це був незглибимий жах, неймовірні страждання, неміряні жертви (8,5 чи 13,5 млн. полягло – невідомо досі), небачена трагедія. Але відповідь на питання: хто ж таки переміг насправді, і чи була ця «перемога» «Великою»? – досі залишається відкритою і вкрай дискусійною. Вже згадуваний В. В'ятрович послуговується метафорою «Велика нічия», акцентуючи увагу на тому, що т.зв. «Велика Перемога» насправді стала реабілітацією радянської влади за вчинені жахливі злочини, перетворила почуття страху до ката Сталіна в почуття подяки до вождя і захисника» [4].

На думку авторитетного дослідника, міф про «Велику Перемогу» слугує інструментом відновлення геополітичного впливу Росії, який допомагає реанімувати її вплив, насамперед, на пострадянському просторі. Ще одна функція цього міфу – викреслити з пам'яті «велику поразку, якою закінчилася для СРСР «холодна війна», забути її, викинути на смітник історії разом зі «страшними роками ельцинської демократії» [4]. «Велика нічия» стане Великою Перемогою лише тоді, коли світ, нарешті, наважиться засудити Сталіна, комунізм і НКВД як Гітлера, нацизм і гестапо [4]. Непокаране зло реанімується – непереосмілене минуле, незасуджені злочини комуно-фашизму здобули можливість повторитися в сьогоденні.

Жозе Мануель Барозу в 2009 р. у виступі з нагоди 70-ліття Другої світової війни сказав, що чорна сторінка історії, розпочата у 1939 р., закінчилася у 1989-му. Але сьогодні стало очевидно, що з падінням Берлінського муру й розпадом СРСР історія не закінчилася (попри оптимістичні прогнози Ф. Фукуями). Вперто намагаючись відродити гібрид Російської імперії та Радянського Союзу, Путін все виразніше копіює Сталіна й наближає розв'язання нової світової війни. Реванш за поразку в «холодній війні» й новий поділ Європи – ідея-фікс російського президента, котрий мислить категоріями минулого століття і, схоже, марить новою «великою перемогою» над «світовим імперіалізмом».

Отже, здавалося б переможений у 1945 р. німецький нацизм нікуди, за великим рахунком, не подівся. На наших очах у 2000-х роках він пережив реінкарнацію у формі російського нацизму (т.зв. «рашизму» чи «путінізму»), що несе цілком реальну загрозу військовій експансії не лише Україні, Білорусі, Грузії та Молдові, але й країнам Балтії,

Польщі тощо. На фоні кризи ліберальної демократії на Заході та відсутності яскравих харизматичних лідерів у західному політикумі, Путін зумів об'єднати навколо себе правих і неофашистів Євросоюзу, а також крайніх лівих. Як зазначає польський вчений Ян Пекло, саме такий «коктейль» передував вибуху Другої світової війни: «Тільки назва була інша – нацизм: мішанка націоналістичних ідей із соціалістично-комуністичною ідеологією» [5].

Як бачимо, «історія повертається»: незасуджений світовою спільнотою нарівні з нацизмом, експансіоністський націонал-комунізм російського зразка відродився в путінській Росії у формі потворного гібриду імпершовінізму, котрий, як і його ідейні попередники, підводить Європу до нової великої війни. На думку Ігоря Лосєва, Путін «хоче нав'язати себе людству як світового лідера поза конкуренцією і встановити неочекістський «орднунг» – тотальну корупцію і бандократію, себто новітнє варварство..., такий собі режим Януковича у світовому масштабі. У цьому сенсі він становить загрозу всій цивілізації Заходу» [9].

Святкуючи разом з путінською Росією «День Перемоги», ми, навіть цього не усвідомлюючи, «танцюємо під дудку» Кремля, ще глибше занурюємося в орбіту російського впливу, потворствуємо посиленню проросійського лоббі в країні, котра за останній рік сплатила надзвичайно високу ціну (небачену від 1945 року!) за те, аби позбутися неоколоніальної залежності від «північного сусіда». Страх «не образити почуття ветеранів» переважає національну гідність, патріотизм, здоровий глузд і навіть елементарний інстинкт самозбереження (адже подальше перебування в орбіті російського впливу смертельно небезпечно для нації!). Малоросійські комплекси неповноцінності, схоже, не здатна змити і кров тисяч патріотів, убитих і покалічених рашистами.

Т.зв. «Велика Перемога» – це «ідеологема-символ» із того ж символічного ряду, що й «георгіївська стрічка», «великий полководець Сталін», «Севастополь – місто російської слави», «Крим – наш!», «Руській мір», «Новоросія», «народне ополчення ДНР» (котре рятує від «карателів-фашистів») тощо. «9 Травня», на жаль, стало невід'ємним елементом цього символічного ряду саме в період війни на Донбасі, коли гасло «Деды воевали!» надихає багатьох ідейних російських імпершовіністів їхати вбивати міфічних «жидобандерівців», які буцім-то «безперервно бомблять мирних мешканців». Зденаціоналізована босота Донбасу також надихається подібним гаслом і, схоже, щиро вірить, що воює з «укуро-фашистами». Компроміс тут неможливий – або переможуть українські Збройні Сили й доведуть усьому світу, що здолали реанімований у ХХІ ст. фашизм, – або російсько-терористичні війська й далі «віджиматимуть» наші території, й окрилена цими успіхами російська пропаганда ще інтенсивніше тиражуватиме для переляканих європейців розповіді про «неймовірні звірства київської хунти».

Історію, як відомо, пишуть переможці, вони ж творять міфи, котрі транслуються від покоління до покоління. Отже, той, хто переможе в цій війні, змусить світ повірити, що його переможений ворог і був, насправді, «фашистом». І світ змушений буде це прийняти і з цим змиритися заради підтримання безпеки. А враховуючи ту обставину, що в українському керівництві, схоже, ніхто після Майдану жодних висновків не зробив (як слушно зазначив депутат і журналіст Дмитро Добродомов), – розв'язка у цій війні абсолютно непрогнозована.

Як не парадоксально це звучить, але наша перемога в російсько-українській війні, котра розпочалася в лютому 2014 р., буде й перемогою для демократичної молоді Росії, – Росії Валерії Новодворської і Бориса Немцова, котра прагне стати частиною цивілізованого світу, скинути диктатуру Путіна, «тягар імперії» і збудувати, нарешті, нормальну національну державу європейського зразка, за яку не буде соромно нащадкам. Путінський режим принижує, насамперед, самих росіян, використовуючи проти них «токсичну» гіпертрофовано остракістську антиукраїнську й антизахідну пропаганду як зброю масового психічного ураження.

Міф «Великої Перемоги» продовжує й надалі виконувати функцію водночас генератора і ретранслятора імпершовіністських ідеологем – в той час, як при вдумливому

підході цілком очевидно: т.зв. «Перемога» завершилася тим, що під контролем російських більшовиків опинилася половина Європи (велика поразка ліберально-демократичного Заходу!), і розпочався сорокарічний період конфронтації між наддержавами. За великим рахунком, немає особливої різниці між Путінською окупацією Криму 2014 р. і Сталінською окупацією Чехословаччини чи Польщі у 1945 р. Український письменник Станіслав Бондаренко безапеляційно заявляє, що «рашизм ще гірший за фашизм», – бо «Путлер», пішовши війною на «братній народ», перетворив свій власний у «народ-зброд» [3, с. 114].

Луганський публіцист Костянтин Скоркін, аналізуючи Путінський міф «Новоросії» як різновид украї небезпечного квазірелігійного психозу, своєрідної «реакційної Утопії», – стверджує, що стрижнем, котрий поєднує різномірні елементи цього міфу, є «культ Великої Вітчизняної війни»: «Саме перемогу СРСР у війні сприймають за головний доказ правоти справи донбаського сепаратизму. Адже в рамках місцевої ідеології («особливого шляху Донбасу»), він протистоїть «фашистам», захищаючи цінності, за які «діді воювали» [13, с. 30]. При цьому образом головного ворога мисляться вже не «німецько-фашистські загарбники», а «українські націоналісти» як «вороги СРСР та «русского мира» (з якими Сталін боровся в минулому, а Путін сьогодні) [13, с. 30]. В есхатологічно-шизофренічній мрії-утопії про «небесну Новоросію» хворобливі фантоми про Христа як особливого «русского Бога» химерно поєднуються з гаслами «Ленін – Сталін – Путін!», «Победа будет за нами!», «Победим фашистскую хунту!» (при цьому прояви «фашизму» вбачаються абсолютно у всьому українському, а «антифашизм» і «антиукраїнське» стають поняттями-синонімами).

Цікавим є погляд на проблему через призму психоаналітичних інтерпретацій, надзвичайно популярних у «новій інтелектуальній історії». Тамара Гундорова кваліфікує сучасну українську культуру як постколоніальну, посттравматичну і транзитну (котра застигла у процесі переходу від тоталітаризму, колоніалізму й соціалізму до цінностей ліберальної демократії) [6]. Розрив з «радянським минулим» викликав у кількох поколінь симптом «посттоталітарної травми» – відчуття невпевненості, невлаштованості, екзистенційної «бездомності». Звільненню від цієї світоглядної травми дуже заважають рудименти «совка», непереосмислена в критичному ключі пам'ять про минуле, котра перетворює нащадків на заручників заскорузлих міфологем. Інтелектуали мають виконати «терапевтичну» функцію – виявити, описати і демістифікувати пропагандистські міфологеми, десакралізувати ідеологеми-шаблони як «паразитів свідомості». Лише в такий спосіб «транзитність» («зависання» між «совком» і цивілізованим світом) може бути, врешті, перейдена і подолана.

В Путінській Росії дедалі нахабнішими й цинічнішими стають спроби монополізувати право називатися країною-переможницею у Другій світовій війні. В цей же час усе більше українських вчених приходять до висновку, що без допомоги західних союзників, отриманої за ленд-лізом (зброя, техніка, продукти, амуніція тощо) СРСР не зміг би протистояти гітлерівській агресії. В контексті російсько-української війни 2014-2015 рр. дискусії істориків щодо подій Другої світової межово політизуються і стають невід'ємним елементом інформаційної війни, котра в сучасному «медіакратичному» інформаційно-мережевому світі набуває не меншої небезпеки, значущості й ваги, аніж «стандартна» мілітарно-збройна агресія.

Американський політолог Олександр Мотиль, справедливо зазначивши, що Росія стала фашистською державою через 70 років після тріумфу світу над нацизмом, – безапеляційно заявляє: «Днем Перемоги» як символом імперіалізму Росія маскує своє фашистське нутро» [8]. І з цією тезою важко не погодитися – дійсно, свято перемоги над нацизмом в сучасній РФ стало засобом популяризації, активізації, інтенсифікації та прославлення новітнього російського нацизму. Обґрунтування вказаної думки й залучення її до сучасного українського науково-публіцистичного дискурсу та інформаційного простору і є, власне, одним із завдань вітчизняних вчених-суспільствознавців.

«День Перемоги» став у Росії Путіна насамперед символом протистояння із Заходом, вважає Тімоті Снайдер: росіяни, мовляв, звільнили світ і нічого поганого при цьому не робили – натомість всі жахіття війни приписують українцям та Європі (українці в цій моделі – «поганці, колаборанти та фашисти») [8]. Доречно додати, що 6 травня 2015 року секретар Ради безпеки РФ Микола Патрушев ідею вступу України до НАТО назвав символічним «реваншем сил, які воювали на боці нацистської Німеччини». Воістину, правий був покійний Вінстон Черчилль, коли писав, що фашисти майбутнього назвуть себе антифашистами.

В подібному псевдопатріотичному угарі дуже багато росіян і українців потрапляють на гачок пропаганди Кремля, стають її мішенню і вдячною аудиторією, котра засвоює і ретранслює пропагандистські штампи, що визначають повсякдення і майбуття народів і держав. Аби позбутися тенет пропаганди, Тімоті Снайдер радить кожному розпочати власний пошук правди про війну, якою б «негероїчною», дошкульною чи непривабливою вона не була [8].

В цьому контексті, дуже цікаво порівняти, як знущалися над українцями німецько-фашистські окупанти, і як знущаються над ними окупанти «рашистські». Так, громадянський активіст Дмитро Снегирьов розповідає, що бойовики в ЛНР і ДНР формують «житловий фонд» шляхом розстрілу сімей і відбирання квартир у цивільних, – аналогії з 1940-ми рр. цілком очевидні... [12]. Як бачимо, доволі цікава тема, котра потребує подальшого вивчення.

Надзвичайну загрозу для світової безпеки становить та обставина, що «Перемогу» радянсько-російська пропаганда звела у всенародний культ і хижо експлуатує його задля «мілітаризації суспільної свідомості» росіян (за С. Дацюком) [7], перманентно підживлюючи агресію і ненависть до Заходу й до України (котра наважилася, нарешті, рухатися в західному напрямку). Авторитетний соціальний філософ безапеляційно констатує: святкуючи т.зв. «Перемогу у Великій Вітчизняній війні» – вибірково виділеній радянською пропагандою частині Другої світової – росіяни, по-суті, виправдовують пакт Молотова-Ріббентропа – злочинну змову двох диктаторів про поділ Європи на «сфери впливу». 9 травня Росія, по-суті, святкує день окупації Східної Європи збройними силами СРСР, котра завершилася тільки з розпадом тієї тоталітарної держави-монстра. СРСР виявився нездатним до «позитивної цивілізованої експансії» (на відміну від США, котрі зреалізували подібну «експансію» в Японії, перетворивши її з ворога на партнера, демократизувавши, демілітаризувавши й надавши кошти для потужного матеріально-технічного переоснащення) [7]. Здійснюючи у 2000-х роках імперіалістичну окупацію територій Грузії та України, Росія шукала виправдання для неї в минулому – і тут в нагоді (як ніколи!) став т.зв. «День Перемоги», який в решті світу сприймається як символ встановлення радянським режимом імперської за своєю природою окупації Східної Європи». Звільнення частини Європи від націонал-соціалістичного поневолення перетворилося на нове, імперське комуно-соціалістичне покріпачення [7].

Важко не погодитися з тезою про те, що «9 Травня» сучасна російська влада перетворила в головний символ свого антизахідного реваншизму, цілковито в душі рудиментарної сталінської пропаганди: «Актуалізуючи риторичку Перемоги і війни, Росія по-суті готується до нової війни» [7].

Принижуючи українців, поливаючи їх брудом і лякаючи світ «тотальною фашизацією України», кремлівські пропагандисти не лише знищують довіру між слов'янськими народами, але й «зрадили пам'ять наших дідів, які разом воювали у Другій світовій війні» [7]. Варто відзначити, що тверезо мислячі росіяни розуміють це не гірше від українців, але голос їх занадто кволий на фоні псевдопатріотичної істерії, розгойданої «кримнашизмом». Так, історик Лев Шлосберг пише, що нині святкування Дня Перемоги використовується російською верхівкою як привід для міжнародних провокацій (історія з «путінськими байкерами», наприклад – Я.П.). Це є зрадою і глумлінням над справжніми героями,

«політичною окупацією Пам'яті» [14]. В сучасній РФ відбувається надзвичайно тяжкий моральний злочин, що не має терміну давності: «перекодування Дня Перемоги», підміна світосприйняття та системи цінностей росіян, котрих хочать перетворити на солдатів нових загарбницьких воєн. «В народі вирішили вкрати пам'ять і підмінити її фальшивими політичними гаслами, присягою на вірність не Батьківщині, а Путіну. По суті – це спроба підміни народу» [14].

Аби зберегти свою гідність і життєву силу, аби не скотитися в «безодню, куди падає держава, що втратила мораль і честь», – російський народ неодмінно мусить чинити спротив цій «політичній чумі» [14]. Програвши «холодну війну» (що її багато політологів вважають Третьою світовою), Кремль прагне реваншу збройним шляхом і тому намагається переконати народ Росії в необхідності цього реваншу, паразитуючи на традиційних символах, кардинально викривлюючи і перекручуючи їх сенс і зміст.

Зважаючи на подібні міркування навіть російських авторів, Україні варто було б наслідувати приклад сусідньої Польщі, сенат якої у травні 2015 року відмовився від святкування Дня Перемоги у Другій світовій війні 9 травня і переніс урочисту дату на 8 травня, синхронізуючись з рештою європейських країн. Ключова мотивація цього рішення: закінчення Великої війни в Європі відносно країн, котрі потрапили у сферу радянського впливу, і в яких маріонетками Кремля була встановлена недемократична політична система, «важко визнати тріумфом свободи». Лише війна на Донбасі й реальна загроза появи російських танків у Польщі дали полякам сміливості (через 70 років!) наважитися на подібний крок.

Варто нарешті визнати й болісно-неприємну правду, погодившись із тезою президента Німеччини Йоахіма Гаука: слід висловити вдячність і пошану воїнам Червоної Армії за перемогу над нацизмом 70 років тому, – проте варто чесно сказати й те, що «радянські визволителі після війни стали окупантами Східної Німеччини, які несуть відповідальність за придушення свобод, утиски і переслідування» [10]. Можливо, нам не доведеться чекати ще 70 років, щоб і український Президент, нарешті, визнав факт повалення в 1943 році окупації наших земель нацистами не «визволенням», а повторною їх окупацією російсько-комуністичними військами, які невдовзі жорстоко придушили національно-визвольний рух в Західній Україні?

Канадський історик російського походження Дмитрій Бергер особливу увагу концентрує на антропологічному вимірі війни й тих незліченних лихах, з якими вона асоціювалася: «Ті, хто люблять поговорити про якусь Велику Перемогу радянського народу, не знають або не бажають знати, що люди, котрі пережили цю війну, так про неї не думали. Великими були лише поразки, трагедії і страждання. І великим було полегшення, що весь цей великий жах, нарешті, скінчився. Знайти велич, перебуваючи в оточенні руїн, розрухи й десятків мільйонів трупів, людина, що зберегла хоча б децицю здорового глузду, просто не могла» [1]. Цьому ж автору належать слова, які набули особливої гостроти й актуальності в контексті військових дій на сході нашої країни: «Вітчизняна війна українців почалася з окупацією Чехословаччини в 1938, і її українських земель, ще до атаки на Польщу і її українські землі в 1939. Можна сперечатися, чи закінчилася вона в 1945 або в 1950-х, або 1991 році, *або ще взагалі не закінчилася* (курсив наш – Я.П.)» [1]. Якщо німецький реваншистськи мотивований нацизм відродився сьогодні в Росії у вигляді мілітаристського імпершовінізму, стимульованого клептократичною владою, – то це значить, що війна, по-суті, не завершилася досі (зло, тимчасово причаївшись, проявило себе тоді, коли цивілізований світ виявився заслабким і неготовим дати йому негайну адекватну відсіч).

Авторитетний вітчизняний філософ сказав, що Росія досі не осмислила суть Другої світової війни й перемоги в ній, «не оформила це осмислення в суспільному дискурсі й не враховує його в актуальній політиці» [7]. Висловлене, значною мірою, стосується і України та її інтелектуалів – але процес кардинального переосмислення вже розпочато, і

його результати поступово запроваджуються до соціокультурного дискурсу. Боротьба за пам'ять триває... Але велику надію вселяє той факт, що у травні 2015 р. Україна вперше, за словами Петра Порошенка, дивиться на власну роль у Другій світовій війні «своїми очима, а не крізь московські окуляри». Сподіваємося, так буде й надалі.

Висновки. Дати, що їх ми шануємо і відзначаємо, впливають на нашу самоідентифікацію і формують образ суспільства, в якому би нам хотілося жити. Тому заідеологізований концепт «Великої Перемоги» досі заважає викристалізувати сучасну українську самоідентичність воїна-патріота, котрому, очевидно, ще довго доведеться стримувати нашість «варварів зі сходу».

Чим швидше ми, українці, солідарно відмовимося від заскорузлих «совкових» міфологем, котрі прив'язують нас до «імперії зла», керованої непрогнозованим диктатором Путіним, – тим швидше зможемо наблизити справді Велику Перемогу у дійсно Великій Вітчизняній війні українського народу проти російсько-фашистських загарбників. Урочистим Днем Перемоги для свідомих українських патріотів має стати дата завершення цієї війни, в результаті якої наш екзистенційний ворог – Російська Федерація – має неминуче розпастися й припинити лякати світ «Третьою світовою» або «ядерним ударом».

В добу «медіакратії», коли ЗМІ, фактично, формують нашу реальність і вже стали могутнім інструментом влади («центральним механізмом авторитаризму нового типу»), – від перемоги в інформаційній війні залежить майбутнє держави Україна. Тому вітчизняні інтелектуали-гуманітарії мусять докладати максимальних зусиль з метою розвінчання нав'язуваних нам пропагандистських штампів та ідеологем, що міцно тримають нас в полоні тоталітарного минулого. Як не прикро це визнавати поборникам «чистої науки» та незаангажованості, зведеної в культ, сьогодні історики й політологи, котрі хочуть жити у справді *незалежній державі* (курсив мій – Я.П.), – повинні стати «бійцями ідеологічного фронту» і з честю виконати свою роль, відведену їм у цій «гібридній війні». В умовах тотальної дискредитації всього українського з боку путінської Росії та її «агентів впливу» на Заході, вплив на процес формування громадської думки в Україні та світі має колосальне значення для збереження безпеки у вимірі геополітичному.

Маємо пам'ятати, що прямо зараз на наших очах створюється нова геополітична парадигма, моделюється нова концепція української «політики пам'яті», викристалізовується нова реальність для країни, – і цей процес значною мірою залежить від нового покоління інтелектуалів, обов'язком яких є остаточно нівелювати вплив «совка» та «руського міра» як фантомних болей ментальної постколоніальної травми нації, що здобула черговий шанс на одужання завдяки Революції гідності. Дослідники, котрі активно й дієво протистоять кремлівській пропаганді, стають не просто спадкоємцями цієї революції, але її активними учасниками і співтворцями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бергер Д. Зачем был придуман День Победы 9 мая [Електронний ресурс] / Д. Бергер. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/history/zachem-byil-priduman-den-pobedyi-9-maya.html>.
2. Богачевська О. В. В'ятрович: Причиною теперішньої війни є твердження, що ми з росіянами – один народ [Електронний ресурс] / О. Богачевська. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/culture-journal/_prichinoyu-teperishnoyi-vijni-ye-tverdzhennya-scho-mi-z-rosiyanami-odin-narod/620632.
3. Бондаренко С. Майдани і магнати, або Магія магми / С. Бондаренко. – К.: ТОВ Видавництво «Український пріоритет», 2014. – 128 с.
4. В'ятрович В. Велика нічя [Електронний ресурс] / В. В'ятрович. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/11/4/4289586>.
5. Горбач Р. Ян Пекло: Можливо, через рік Путіна не буде в Кремлі. Тривала війна в Україні – смертельна для нього [Електронний ресурс] / Р. Горбач. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_mozhlivo-cherez-rik-putina-ne-bude-v-kremli-trivala-vijna-v-ukrayini-smertelna-dlya-nogo/619556?mobile=true.
6. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми / Т. Гундорова. – К.: Грані-Т, 2013. – 548 с.
7. Дацюк С. Отказ мира в моральном праве России на Победу во Второй мировой войне [Електронний ресурс] / С. Дацюк. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/554c5704d826>.

8. Днем Перемоги Росія маскує свою фашистську сутність – історики США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26997519.html>.
9. Лосев І. Західний невроз Росії та російський – Заходу [Електронний ресурс] / І. Лосев. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/128656>.
10. Президент ФРН подякував радянським содалатам, які згодом стали окупантами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/05/2/7066679>.
11. Примост В. 2015-й: що ми напишемо на прапорі перемоги? [Електронний ресурс] / В. Примост. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/126505>.
12. Розстрілюють сім'ї і забирають квартири – так створюють «фонд житла» в окупації, – Снегірьов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://24tv.ua/ukrayina/rozstrilyuyut_simyi_i_zabirayut_kvartiri__tak_stvoryuyut_fond_zhitla_v_okupatsiyi_snyegirov/n571978
13. Скоркін К. Міт Новоросії: край реакційних утопій / К. Скоркін // Критика. – Число 9-10. – 2014. – С. 27-30.
14. Шлосберг Л. Свет чужой славы [Електронний ресурс] / Л. Шлосберг. – Режим доступу: http://gubernia.pskovregion.org/number_739/02.

REFERENCES

1. Berger D. Zachem byl priduman Den Pobedy 9 maya [Elektronnyy resurs] / D. Berger. – Rezhim dostupa: <http://hvylya.net/analytics/history/zachem-byil-priduman-den-pobedyi-9-maya.html>.
2. Bohachevska O. V. Vyatrovych: Prychynoyu teperishnoyi viyny ye tverdzhennya, shcho my z rosiyanamy – odyn narod [Elektronnyy resurs] / O. Bohachevska. – Rezhym dostupu: http://gazeta.ua/articles/culture-journal/_prichynoyu-teperishnoyi-vijni-ye-tverdzhennya-scho-mi-z-rosiyanami-odin-narod/620632.
3. Bondarenko S. Maydany i mahnaty, abo Mahiya mahmy / S. Bondarenko. – K.: TOV Vydavnytstvo «Ukrayinskyu priorytet», 2014. – 128 s.
4. Vyatrovych V. Velyka nichyya [Elektronnyy resurs] / V. Vyatrovych. – Rezhym dostupu: <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/11/4/4289586>.
5. Horbach R. Yan Pyeklo: Mozhylyvo, cherez rik Putina ne bude v Kremli. Tryvala viyna v Ukrayini – smertelna dlya noho [Elektronnyy resurs] / R. Horbach. – Rezhym dostupu: http://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_mozhlivo-cherez-rik-putina-ne-bude-v-kremli-trivala-vijna-v-ukrayini-smertelna-dlya-nogo/619556?mobile=true.
6. Hundorova T. Tranzytna kultura. Symptomy postkolonialnoyi travmy / T.Hundorova. – K.: Hrani-T, 2013. – 548 s.
7. Datsyuk S. Otkaz mira v moralnom prave Rossii na Pobedu vo Vtoroy mirovoy voyne [Elektronnyy resurs] / S. Datsyuk. – Rezhim dostupa: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/554c5704d826>.
8. Dnem Peremohy Rosiya maskuye svoyu fashystsku sutnist – istoryky SShA [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26997519.html>.
9. Losyev I. Zakhidnyy nevroz Rosiyi ta rosiyskyy – Zakhodu [Elektronnyy resurs] / I. Losyev. – Rezhym dostupu: <http://tyzhden.ua/Society/128656>.
10. Prezydent FRN podyakuvav radyanskym sodalatom, yaki zhodom staly okupantamy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/05/2/7066679>.
11. Prymost V. 2015-y: shcho my napyshemo na prapori peremohy? [Elektronnyy resurs] / V. Prymost. – Rezhym dostupu: <http://tyzhden.ua/Society/126505>.
12. Rozstrilyuyut simyi i zabyrayut kvartyry – tak stvoryuyut «fond zhytla» v okupatsiyi, – Snyehyrov [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://24tv.ua/ukrayina/rozstrilyuyut_simyi_i_zabirayut_kvartiri__tak_stvoryuyut_fond_zhitla_v_okupatsiyi_snyegirov/n571978.
13. Skorkin K. Mit Novorosiyi: kray reaktsiynykh utopiy / K.Skorkin // Krytyka. – Chyslo 9-10. – 2014. – S. 27-30.
14. Shlosberg L. Svet chuzhoy slavy [Elektronnyy resurs] / L. Shlosberg. – Rezhim dostupa: http://gubernia.pskovregion.org/number_739/02.

Потапенко Я. Концепт «Великой Победы» как антиукраинская идеологема кремлевской пропаганды: попытка комплексного междисциплинарного анализа.

В статье рассматривается целый комплекс теоретических и практических проблем, связанных с идеологически ангажированным концептом «Великой Победы», который кремлевская пропаганда сейчас пытается активно использовать с целью продвижения антиукраинских идей «русского мира» на всем постсоветском пространстве.

Автор убедительно доказывает, что во времена «медиакратии», когда СМИ стали мощным инструментом власти и влияния, от победы в информационной войне зависит будущее государства Украина. Поэтому отечественные интеллектуалы-гуманитарии должны прилагать максимальные усилия с целью развенчания навязываемых украинцам долгие годы пропагандистских штампов и идеологем, которые прочно удерживают массовое сознание в плену тоталитарного прошлого.

В качестве методологических оснований применены, прежде всего, принципы дополнительности и междисциплинарности, в сочетании с элементами историографического подхода и политологической аналитики. Сделан вывод о том, что функционирование в информационном пространстве заидеологизированного концепта «Великой Победы» до сих пор мешает выкристаллизовать современную украинскую идентичность.

Ключевые слова: «Великая Победа», Вторая мировая война, Украина, «Великая Отечественная война», «гибридная война», Кремлевская пропаганда.

Potapenko Y. The concept of the «Great Victory» as anti-Ukrainian ideologeme of Kremlin propaganda: an attempt of complex interdisciplinary analysis.

The article deals with a range of theoretical and practical problems associated with ideologically biased concept of «Great Victory» that Kremlin propaganda is now actively trying to promote the anti-Ukrainian ideas of «Russian world» throughout the territory of former Soviet Union.

The author proves the idea that in the days of «media-power» when the media became a powerful tool of power and influence, from winning the information war, the future of the state of Ukraine are depends. Therefore, domestic intellectuals-humanists should make maximum efforts to debunking propaganda cliches and ideological thesis, that many years imposed in Ukraine and firmly kept the mass consciousness in captivity of totalitarian past.

As the methodological principles used primarily principles of complementarity and interdisciplinarity, combined with elements of historiographical approach and political science analysts. It is concluded that the operation in the information space ideological concept of «Great Victory» still prevents the modern Ukrainian identity establish itself .

Keywords: «Great Victory», the Second World War, the Ukraine, the «Great Patriotic War», «hybrid war», Kremlin propaganda.

Одержано 14.05.2015

УДК 378:330.341.1

Ольга Говоровська
(Переяслав-Хмельницький)

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПІД ВПЛИВОМ ГЛОБАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ

У статті розглядаються трансформації в освітніх процесах України, які відбулись під впливом світової інформаційної революції. Визначаються ключові зміни в законодавстві України, які сприяли розвитку інформаційного суспільства. Приділяється увага процесам і змінам, які вплинули на якість вищої освіти в Україні.

Ключові слова: інформаційна революція, інформатизація освіти, дистанційне навчання, електронна бібліотека, якість вищої освіти.

У двадцять першому столітті людство зіткнулося з рядом всеохоплюючих і найпотужніших процесів глобалізації, які мають безпосередній вплив на всі сторони життя суспільства і окремої людини. Нові умови вимагають від людей високого освітнього та професійного рівня, як необхідної умови адаптації до нових ситуацій. Професійність, стійка психіка, рівень освіти і загальної культури дають можливість сприймати соціальні трансформації і відповідно реагувати на них, створюють передумови для самореалізації особистості та підвищення продуктивності суспільного виробництва.

Цілком зрозуміло прагнення людства до єдності, стираючи кордони, що існують у найрізноманітніших сферах будь-якої країни, – від економіки й управління до стереотипів

індивідуальної поведінки, – глобалізація підсилює транснаціональні взаємодії, розширює масштаби комунікації, але, одночасно, настільки ж потужно впливає на особливості (культурні, економічні, індивідуальні) окремих культур, часто пригнічуючи і розчиняючи їх у новоутвореній «суперкультурі». Для більшості людей, занурених у цей цивілізаційний потік, сприйняття змін, що відбуваються, і їх наслідки, які підвищують життєвий рівень, стають підставою для формування і абсолютизування глобалізаційних процесів, лише як позитивних.

Проте необхідно розуміти відносність будь-якого розвитку, який містить у собі протилежні тенденції, що забезпечують механізми перебігу цього процесу. Якщо один бік глобалізації характеризують інтеграційні процеси, то зворотним боком є, навпаки, процеси дезінтеграції, в тому числі «національної дезінтеграції». Як наслідок, інтеграційні процеси, що супроводжують глобалізацію, можуть реалізовуватися не як синтез позитивних компонентів системи, пов'язаний із її збагаченням, підвищенням її стійкості, а навпаки, – як спрощення і придушення елементів системи, аж до їх повного руйнування. Внутрішня агресивність даного типу інтеграційних процесів являє собою загрозу для всього людства.

Внаслідок зазначених процесів отримує відчутний імпульс трансформація культури, тобто не просто еволюційна зміна окремих елементів, а сутнісний, невідворотний перехід в інший стан. Цей процес, на відміну від революції, більшою мірою зовні прихований, бо реалізується за рахунок вбудованих в її частини чужорідних елементів, що зовні не руйнують саму систему, але поступово змушують працювати іншим чином, настає фронтально, послідовно модифікуючи всю систему. Одним із методів трансформації культури є впровадження сторонніх для даної культури механізмів утворення, які зсередини стимулюють процеси трансформації.

Всеохоплююча інформатизація суспільства змінює відношення до процесу формування, накопичення та розповсюдження знань, які перетворюються в головний інформаційний ресурс, стають надбанням і найважливішим чинником економічного розвитку, а вища освіта – однією з основних галузей економіки.

Парадоксальним є те, що традиційні для закладів вищої освіти завдання (формування вдумливого, системного, критичного, алгоритмічного мислення) на сьогоднішній день неможливі без опанування феноменом бурхливого розвитку і нестримного поширення обсягів інформації. Прогрес компютеризації суспільства посилює багатомірність інтелектуальних та творчих можливостей, розвиток інструментальних навичок, необхідних у сучасному житті, покращує ґрунтовну базу знань набутих вмій та навичок. Тому надзвичайно важливим постає процес створення інформаційної освітньої індустрії, аналогічної до тих, які успішно функціонують у провідних країнах Заходу.

В історії розвитку цивілізації сталося кілька інформаційних революцій, що спонукали перетворення суспільних відносин унаслідок кардинальних змін у сфері обробки інформації, які обумовили надбання суспільством нової якості [1].

Якщо розглядати процес виникнення першої інформаційної революції, доцільно сказати, що вся історія цивілізації це історія інформаційних революцій. Але сьогодні науковці виділяють декілька основних подій у світі інформаційних перетворень, завдяки яким відбулись значні зміни в суспільних відносинах через призму кардинальних змін у сфері обробки інформації. Перша революція пов'язана з винаходом писемності, що призвело до гігантського якісного і кількісного стрибка. Саме в цей момент з'явився процес, який ми називаємо передачею знань від покоління до покоління. Друга інформаційна революція припадає на середину XVI ст. та пов'язана з виникненням книгодрукування, яке радикально змінило індустріальне суспільство, культуру, організацію діяльності. Ця визначна подія дозволила інформації відірватись від свого носія та стати загальнодоступною. Третя припала на кінець XIX ст. та зумовлена винаходом електрики, завдяки чому з'явилися телеграф, телефон, радіо, що дозволило передавати і накопичувати інформацію в будь-якому обсязі. Четверта відбулась у 70-і рр. XX ст. та пов'язана з винаходом

мікропроцесорної технології і появою персонального комп'ютера. На мікропроцесорах й інтегральних схемах створюються комп'ютери, комп'ютерні мережі, системи передачі даних – інформаційні комунікації. Країни, які першими почали комп'ютерну революцію здобули еволюційну першість перед іншими, а підприємці, які першими опанували електронний бізнес, отримали значні прибутки. Четверта, остання інформаційна революція, висунула на перший план нову галузь – інформаційну індустрію, пов'язану з виникненням нових технічних засобів, методів і технологій для формування нових знань. Основними складовими інформаційної індустрії стають інформаційні технології, особливо телекомунікаційні системи. Інформаційні технології – процес, що використовує сукупність засобів і методів збору, обробки і передачі даних первинної інформації для отримання інформації нової якості про стан об'єкту або явища. Бурхливий розвиток комп'ютерної техніки та інформаційних технологій дали поштовх до розвитку суспільства, побудованому на використанні різної інформації, яке отримало назву інформаційного суспільства. Зважаючи на те, що такі країни як Сполучені Штати Америки, Японія, Англія та країни Західної Європи почали четверту інформаційну революцію першими, сьогодні вони мають більш розвинену інформаційну індустрію і нам залишається лише гігантськими кроками надолужувати світ на шляху інформаційного розвитку [2].

Рационально зауважити, що під поняттям інформатизації системи освіти розуміється сукупність систем інформатизації всіх об'єктів освіти всіх рівнів ієрархії. Практично кажучи, процес інформатизації освіти є процесом використання інформаційних технологій у різних видах діяльності, які здійснюються в системі освіти. Тому, досліджуючи систему освіти як об'єкт інформатизації, основну увагу необхідно приділити вивченню цих видів діяльності, визначенню критеріїв і їх класифікації.

Під час переходу до інформаційного суспільства необхідно підготувати людину до швидкого сприйняття та обробки великої кількості інформації, оволодіння новими методами та технологіями роботи. Окрім цього, існує залежність від інформованості однієї людини та від інформації отриманої іншими. Тому, звісно, постало питання уміти не лише самостійно накопичувати інформацію, а й вчитися працювати з інформацією таким чином, щоб рішення приймалися і базувалися на основі колективного знання. Таким чином, однією з основних задач стала підготовка майбутнього фахівця до користування інформацією та технологією, що і спонукало до нових завдань перед освітою і наукою.

У зв'язку з цим, у 2002 р. Верховною Радою України було прийнято закон «Про національну програму інформатизації», який включає в себе: концепцію Національної програми інформатизації; сукупність державних програм з інформатизації; галузеві програми та проекти інформатизації; регіональні програми та проекти інформатизації; програми та проекти інформатизації органів місцевого самоврядування.

Прийнятий закон передбачав створення необхідних умов для отримання громадянами та суспільством своєчасної, достовірної та повної інформації шляхом широкого використання інформаційних технологій, забезпечення інформаційної безпеки держави. Зокрема, розроблена програма передбачає вирішення таких основних завдань:

- формування правових, організаційних, науково-технічних, економічних, фінансових, методичних та гуманітарних передумов розвитку інформатизації;
- застосування та розвиток сучасних інформаційних технологій у відповідних сферах суспільного життя України;
- формування системи національних інформаційних ресурсів;
- створення загальнодержавної мережі інформаційного забезпечення науки, освіти, культури, охорони здоров'я тощо;
- створення загальнодержавних систем інформаційно-аналітичної підтримки діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування;
- підвищення ефективності вітчизняного виробництва на основі широкого використання інформаційних технологій;

- формування та підтримка ринку інформаційних продуктів і послуг;
- інтеграція України у світовий інформаційний простір.

У зв'язку з цим законом, за ініціативи Міністерства освіти і науки України у 2002 р. в містах Дніпропетровськ, Харків, Одеса, Рівне та Острог відбулася низка семінарів-нарад, присвячених питанню проведення організаційно-педагогічних експериментів у вищих навчальних закладах, розробки програми інформатизації та подальшої модернізації вищої освіти України. Завдяки таким заходам у вищих навчальних закладах почалися певні позитивні зміни, пов'язані з інноваційною діяльністю в напрямках вступних випробувань, організації навчального процесу, оновлення змісту освіти, розробки та впровадження сучасних методів та інформаційних технологій навчання, оригінальних навчальних продуктів, оцінювання знань, ступеневої підготовки фахівців, удосконалення методів і форм виховної роботи, розвитку студентського самоврядування та працевлаштування фахівців [5].

Приймаються нові державні документи, які, з одного боку, регламентують вимоги до змісту якості навчання, а з іншого, дають вищим навчальним закладам можливість здійснювати творчий підхід у підготовці конкурентоздатних фахівців. Визначну роль набуває зміна вимог до навчального процесу, підвищення ролі самостійної роботи студентів, яка вчить їх гнучкості і комбінаційності мислення, вміння синтезувати інформацію та виділяти головне, самостійно визначати пріоритети та прагнути до високої самоорганізації [5]. Це дає змогу вдосконалити організацію навчального процесу на основі впровадження нових підходів, впроваджувати в навчальний процес активних методів та новітніх технологій навчання, почати розробку оригінальних навчальних продуктів: електронних підручників, словників, довідників, електронних інформаційно-довідкових програм, інформаційно-пошукових та експертних програм, комп'ютерних навчальних програм та електронних курсів тощо.

Другою, вкрай важливою, подією в історії інформатизації освіти стало прийняття урядом державної програми «Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці» на 2006-2010 рр., яку було розроблено Міністерством освіти і науки України на виконання указу президента України «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні», а також відповідних законів України.

У формуванні даної програми брали активну участь провідні учені Національного технічного університету, Національної академії наук України, фахівці міністерств, відомств та вищих навчальних закладів. Виконання завдань програми здійснювалось з урахуванням стратегії соціально-економічного розвитку регіонів та розвитку інформаційних і новітніх досягнень в інформаційній сфері.

Програма була розрахована на п'ять років і її важливою складовою стало створення інформаційних ресурсів українського науково-освітнього середовища, розбудова інфраструктури національної науково-освітньої телекомунікаційної мережі. Розбудова інфраструктури мереж дає можливість під'єднати до неї всі інші університети та академічні наукові установи, що поглибить інформаційний обмін та інтеграцію між ними. Основним завданням цієї мережі став високодинамічний пошук та поширення інформації науково-освітнього характеру – організація доступу до світових електронних бібліотек, проведення відео-лекцій та відео-конференцій, забезпечення навчального процесу дистанційної освіти та надання можливостей для пілотної апробації нових телекомунікаційних технологій і підготовки кадрів для впровадження цих технологій у виробництво та бізнес. Процеси модернізації освіти спрямовані на досягнення відкритості міжнародних освітніх систем, створення системи підготовки висококваліфікованих кадрів для глобального ринку праці відповідно до загальновизначених освітніх стандартів [3].

Глобальна мережа Інтернет, що забезпечує вільне спілкування територіально віддалених викладачів і студентів з різних вищих закладів, створює сприятливі умови для поширення на її базі процесів взаємопроникнення освітніх систем різних країн,

що дозволяє засновувати загальнодоступні відкриті банки знань у вигляді наукових і методичних матеріалів, навчально-методичних напрацювань, різних освітніх методик. Все це позитивно позначається на якісному зростанні змісту освіти, створенні нового освітнього середовища, орієнтованого на підготовку молодого покоління фахівців, здатних сприймати й генерувати нові знання, і готових до роботи в сучасних умовах у будь-якій розвиненій країні світу. Такі фахівці не тільки мають високий рівень професійних компетенцій, але і володіють арсеналом засобів світової інформаційної культури [4].

Базовою потребою інформаційного суспільства стає потреба громадян у високому рівні комп'ютерної грамотності, вільному доступі до інформації та управлінні нею, знання професійних програмних продуктів, вміння спілкуватися в електронному середовищі і використовувати електронні ресурси для формування нових знань.

У нашій країні, як і в світі, останнім часом здійснювалися різноманітні освітні реформи, кількісно і якісно зростала вища школа, розвинулася система підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів, впроваджувалися міжнародні стандарти організації процесу навчання. Одним із позитивних результатів освітніх реформ стало вирівнювання в регіональному забезпеченні населення послугами вищої освіти за відносною чисельністю студентів (у перерахунку на 10 тис. жителів). Проте, враховуючи системоутворююче значення освіти в рамках розвитку держави, ситуація що склалась не може бути визнана задовільною. Це спонукає докорінно переглянути державну стратегію в сфері освіти, покінчити з діючою практикою фінансування «за залишковим принципом», видатки на освіту в державному бюджеті повинні відповідати реальним потребам [4].

Згідно потреб суспільства вищі навчальні заклади почали процес активного формування єдиного освітнього простору в рамках Болонського процесу, впровадження компетентного підходу до створення програм навчання, орієнтації на якість і різноманітність освітніх послуг, впровадження інноваційних освітніх технологій у процес навчання й ін. Таким чином, освіта є однією з пріоритетних підсистем соціальної сфери держави, що забезпечує отримання систематизованих знань, умінь і навичок, затребуваних в інформаційному суспільстві, з метою їх ефективного використання в професійній діяльності. Вища освіта в сучасних умовах розвитку суспільства орієнтується на широке впровадження в освітнє середовище новітніх технологій, що дозволяє формувати відкритий освітній простір, забезпечує створення особливого навчального середовища, яке забезпечує безперервне оновлення освітнього контенту [4].

Це, в свою чергу, вимагає витрат, несумісних з обмеженим бюджетним фінансуванням, що визначає орієнтацію вищих навчальних закладів на отримання доходів за рахунок розвитку контрактного навчання. Вищі, знаходячись в умовах ринку і будучи частиною ринкової системи, безпосередньо залежать від поведінки і ставлення споживачів, відповідно, попит на позабюджетні місця забезпечує можливість підвищення якості освітніх послуг, навчально-методичного, технологічного та кадрового забезпечення навчального процесу. З метою адаптації до нових вимог економіки, тенденцій ринку, напрямків розвитку освітнього простору, а також для забезпечення конкурентоспроможності вищі навчальні заклади вдаються до використання різних інструментів маркетингу, при цьому методи маркетингових досліджень стають опорними інструментами розробки інноваційних програм розвитку.

Інформаційні ресурси суспільства стають сьогодні все більш визначальним фактором науково-технічного та соціально-економічного розвитку. Є очевидним, що здатність тієї чи іншої країни формувати, зберігати, розподіляти і ефективно використовувати ці ресурси в значній мірі визначає конкурентну спроможність країни в світовій спільноті і розглядається як одна з необхідних умов забезпечення її національної безпеки.

Вища освіта становить не тільки значну і багато в чому визначальну частку соціуму, консолідує зусилля суспільства направлені на соціально-економічний розвиток нашої країни, але й відіграє надзвичайно важливу роль в утвердженні України як сучасної європейської

держави. Одним з пріоритетів цього процесу стає цілеспрямована, наполеглива робота з інформатизації освітнього процесу, що складає якісно новий етап для всієї системи вищої освіти, перспективний напрямок підвищення ефективності навчання у вищих навчальних закладах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богатир Б.Н. Система освіти Росії, як об'єкт інформатизації / Б.Н. Богатир // Школа-семинар «Створення єдиного інформаційного простору системи освіти» (м. Москва, 3-5 грудня 1998 р.). – М.: Видавничий центр проблем якості підготовки фахівців, 1998.
2. Дамитов Б. Інтеграція в світовий освітній простір через підвищення якості освіти / Б. Дамитов, В. Мельников // Вища школа Казахстану. – 2002. – № 1. – С. 8-13.
3. Електронна бібліотека у сфері освіти, ЮНЕСКО: діяльність в сфері освіти, Київ – 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kimo.univ.kiev.ua/MOrg/36.htm>.
4. Скиба М.Є. Моніторинг якості навчального процесу у вищому навчальному закладі освіти: монографія / М.Є. Скиба, С.Г. Костогриз, Г.В. Красильникова. – Хмельницький: ХНУ, 2009. – 219 с.
5. Степко М.Ф. «Звернення державного секретаря Міністерства освіти і науки України» / Степко М.Ф. // Інновації у вищій освіті. Збірка доповідей. – К., Науково-методичний центр вищої освіти, 2003. – 68 с.

REFERENCES

1. Bohatyr B.N. Systema osvity Rosiyi, yak ob'yeht informatyzatsiyi / B.N. Bohatyr // Shkola-seminar «Stvorennya yedynoho informatsiynoho prostoru systemy osvity» (m. Moskva, 3-5 hrudnya 1998r.). – M.: Vydavnyts'kyu tsentr problem yakosti pidhotovky fakhivtsiv, 1998.
2. Damytov B. Intehratsiya v svitovyyu osvitniy prostir cherez pidvyshchennya yakosti osvity / B. Damytov, V. Mel'nykov // Vyshcha shkola Kazakhstanu. – 2002. – № 1. – S. 8-13.
3. Elektronna biblioteka u sferi osvity, YuNESKO: diyal'nist' v sferi osvity, Kyiv – 2012 r. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://kimo.univ.kiev.ua/MOrg/36.htm>.
4. Skyba M.Ye. Monitorynh yakosti navchal'noho protsesu u vyshchomu navchal'nomu zakladi osvity: monohrafiya / M.Ye. Skyba, S.H. Kostohryz, H.V. Krasyl'nykova. – Khmel'nyts'kyu: KhNU, 2009. – 219 s.
5. Stepko M.F. «Zvernennya derzhavnoho sekretarya Ministerstva osvity i nauky Ukrayiny» / Stepko M.F. // Innovatsiyi u vyshchiiy osviti. Zbirka dopovidey. – K., Naukovo-metodychnyy tsentr vyshchoyi osvity, 2003. – 68 s.

Говоровская О. Трансформация высшего образования под влиянием глобального технического прогресса.

В статье рассматриваются трансформации в образовательных процессах Украины, которые произошли под влиянием мировой информационной революции. Определяются ключевые изменения в законодательстве Украины, которые способствовали развитию информационного общества. Уделяется внимание процессам и изменениям, которые повлияли на качество высшего образования в Украине.

Ключевые слова: *информационная революция, информатизация образования, дистанционное обучение, электронная библиотека, качество высшего образования.*

Govorovska O. The transformations in Higher Education influence of global technological progress.

The article deals with transformation in the educational processes Ukraine, which took place under the influence of the global information revolution. The key changes to the legislation of Ukraine, which contributed to the development of the information society. The main attention needs the processes and changes that have affected the quality of higher education in Ukraine.

Keywords: *information revolution, information, education, distance learning, e-library, quality of higher education.*

Одержано 5.06.2015

*Віталій Коцур
(Переяслав-Хмельницький)*

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ГАЛИЧИНИ У ВИБОРЧІЙ КАМПАНІЇ 1989-1990 рр.

У статті проаналізовано особливості виборчої кампанії 1989-1990 рр. на території Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей та участь у виборчому процесі національних меншин Галичини.

Ключові слова: вибори, Галичина, національні меншини, парламент, виборча кампанія, росіяни, динаміка активності.

Започаткована М. Горбачовим у другій половині 1980-х рр. перебудова проголосила низку докорінних змін в СРСР, а саме: було сформовано нове політичне мислення; радикальну економічну реформу (затверджена червневим (1987) Пленумом ЦК КПРС) та демократизацію політичної системи. Значний вплив на демократичні процеси в Україні, зростання національної свідомості мали вибори до союзної, республіканської та місцевих Рад, які відбувалися у 1989-1990 рр. Незважаючи на обмеження, зокрема те, що третина депутатів призначалася компартією та залежними від неї громадськими організаціями, вибори народних депутатів СРСР у березні – травні 1989 р. стали першими альтернативними виборами за період існування радянської тоталітарної системи. Характерною особливістю виборчої кампанії було розгортання активної антидемократичної пропаганди. Члени тогочасної компартії та чиновники на місцях активно «обливали брудом» та відмовляли у реєстрації демократичних кандидатів. Проте народними депутатами було обрано багатьох прихильників рішучих змін, серед них письменників Р. Братуня, Д. Павличка, Ю. Щербака, В. Яворівського, професора Р. Гром'яка, журналістку А. Ярошинську та ін.

Наступного року (березень 1990 р.) відбулися вибори до Верховної Ради УРСР. Український виборчий закон був значно демократичнішим за союзний і передбачав обрання депутатів прямим, таємним голосуванням з альтернативних кандидатур. У ході передвиборної кампанії демократичні сили республіки об'єдналися у Демократичний блок. Він виступав за реальний суверенітет України, багатопартійність і політичний плюралізм, рівноправність і різноманітність форм власності, національне відродження українського народу, за необхідність прийняття нової Конституції. У цілому по Україні Демократичний блок, в якому найпотужнішим був Рух, домогся непоганих результатів, завоювавши 1/4 мандатів. Однак вибори показали, що позиції демократичних сил на Півдні та Сході України ще доволі слабкі. На перебіг виборчої кампанії і результати виборів вплинули зловживання влади та монопольний контроль над державними засобами масової інформації. Водночас, Україна отримала перший у своїй історії відносно демократично обраний парламент.

Одночасно з виборами до Верховної Ради УРСР відбулися вибори до місцевих Рад. У більшості з них перемогу здобула компартія. Але в трьох галицьких областях, а саме в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, компартійний апарат зазнав поразки і вперше змушений був перейти в опозицію. По всій Галичині над приміщеннями місцевих органів влади замайоріли синьо-жовті прапори. Демократичні сили перемогли також у ряді східноукраїнських міст, а також у Києві, де 24 липня 1990 р. над будинком Київської міської ради було піднято національний стяг [1].

Загалом суспільно-політичним процесам кінця 1980-х – початку 1990-х рр. ХХ ст. присвятили низку праць дослідники І. Діак, Ю.І. Макар, Б.Ф. Білецький, А.П. Коцур, В.П. Коцур, О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка та інші. Автори здійснили загальний історичний огляд розвитку подій на теренах Західної України та Галичини. Суспільно-політичні процеси, які супроводжувалися суверенізацією України, носили відмінний характер по

всіх регіонах України. Особливе місце серед інших регіонів відводиться саме Галичині, де ці процеси набули гострого націоналістично-патріотичного характеру. На відміну від південно-східних областей, де переважав соціальний конформізм, який не давав змоги громадянам цих регіонів відійти від радянських утопічних ідеалів, Західна частина України і Галичина, у тому числі, виступали за незалежну суверенну Україну. Тому поглиблене дослідження суспільно-політичних процесів на західноукраїнських теренах і, особливо, в Галичині не втратило своєї актуальності й досі. Особливостям регіональної політики в Галичині, а зокрема участь національних меншин у суспільно-політичних процесах регіону, присвятили свої праці дослідники: М. Панчук, В. Войналович, В. Котигоренко, О. Рафальський, О. Калакура, Ю. Ніколаєць, Н. Кочан, Н. Макаренко, Л. Ковач тощо.

У даному огляді зроблено спробу розкрити основні тенденції участі національних меншин Галичини у передвиборчих кампаніях виборів до союзної, республіканської та місцевих Рад, які відбувалися у 1989-1990 рр.

Участь національних меншин у виборчому процесі 1989 та 1990 рр. свідчила про те, що наприкінці 1980-х рр., як і раніше, сфера міжнаціональних відносин належала до пріоритетних напрямів діяльності організацій Компартії України, зокрема, через відповідні настанови центральних органів КПРС. Аналіз діяльності місцевих організацій КПУ з національного питання свідчить, що їх позиції не відрізнялися від загальнопартиїних засад, хоча частково враховувалася специфіка регіону.

Характерною ознакою виборчого процесу 1989 та 1990 рр. були демократичні елементи, які проникали в усі сфери життя українського суспільства та поступово послаблювали роль Комуністичної партії. Щоб не втратити остаточно свій вплив на більшість мас, комуністи терміново почали змінювати програмні принципи діяльності Комуністичної партії України. З цією метою серед оновлених принципів було проголошено, що КПУ надає виняткового значення відродженню і розвитку української національної культури, культур національних груп, які проживають на території України [15, арк. 42]. У програмах компартії значна увага зверталася на утвердження статусу української мови, що в подальшому сприяло б популяризації комуністичної влади на всіх теренах України. Наприклад, у деяких програмах зазначалося: «ми послідовно проводитимемо курс на утвердження статусу української мови як державної, задоволення мовно-культурних потреб всіх національностей. Оволодіння поряд з мовою своєї національності російською мовою розглянемо як важливий засіб прилучення населення республіки до досягнень науки, техніки тощо» [15, арк. 43] Далі йшлося: «... розраховуємо на співпрацю у вирішенні міжнаціональних питань з національно-культурними товариствами... ми рішуче проти поділу громадян на «корінне» і «некорінне» населення, нав'язування ідеології «пріоритетності прав української нації», прийняття будь-яких законодавчих актів, що обмежують права і національні інтереси росіян, євреїв, білорусів, молдован, поляків, болгар, угорців, румунів, греків, кримських татар, гагаузів, людей інших національностей, що проживають в республіці» [15, арк. 55].

Більше того, у Статуті КПРС вказувалося, що будь-який громадянин СРСР може балотуватись до складу партійних органів різних рівнів, у тому числі шляхом самовисування [16, арк. 282]. Така політика суперечила офіційним переконанням партійного керівництва, але вже наприкінці 1980-х рр. до органів законодавчої влади балотуватися представники більшості національностей УРСР. Про це свідчить склад висунутих кандидатів у народні депутати. Так, станом на 5 лютого 1990 р. до списків Центрвиборчкому було включено 2672 кандидати в народні депутати УРСР різних національностей. Найбільшу кількість кандидатів зареєстровано у Донецькій області – 303 особи, м. Київ – 280, Львівській області – 207, Дніпропетровській – 190, Харківській – 179, Ворошиловградській – 153, Київській – 134, Одеській – 125, Кримській – 123, Житомирській – 102, Полтавській – 101. Водночас, найменшу кількість кандидатів зареєстровано у м. Севастополі – 29 чоловік, Чернівецькій – 48, Тернопільській – 50, Вінницькій – 58 та інших областях [3, арк. 12].

Згідно доповнених списків відбулися зміни і в етнічному складі учасників виборчого процесу.

В Івано-Франківській області представники національних меншин балотувалися лише в одному виборчому окрузі. Наприклад, у Центральному виборчому окрузі № 197 серед 10 висунутих кандидатів в депутати були 1 росіян та 1 осетин [2, арк. 212]. У Тернопільській області національні меншини були представлені лише у 1 виборчому окрузі. Так, у Підволочиському виборчому окрузі №361 серед 5 зареєстрованих кандидатів був 1 росіян [11, арк. 121].

У Львівській області національні меншини були представлені у 11 виборчих округах. У Ленінському виборчому окрузі № 258 серед 11 зареєстрованих кандидатів на вибори балотувалися два етнічних росіянина та одна грузинка [4, арк. 18]. А в Артемівському виборчому окрузі № 259 серед 6 зареєстрованих кандидатів в депутати йшов один росіян [5, арк. 19]. Така ж ситуація прослідковувалася по Залізничному виборчому округу № 260, де серед 7 зареєстрованих кандидатів теж був представник російської національної меншини [6, арк. 20]. У Червоноармійському виборчому окрузі № 263 [7, арк. 23], Шевченківському виборчому окрузі № 264, Дрогобицькому виборчому окрузі № 265 балотувалися по одному кандидату з російською національністю [8, арк. 43]. Водночас по Самбірському виборчому округу № 266 серед 11 зареєстрованих кандидатів було 2 росіян [9, арк. 26]. В інших виборчих округах Львівської області, а саме по Стрийському № 267, Червоноградському № 268, Миколаївському № 27, – по 1 росіянину. Водночас по Мостиському виборчому округу № 275 серед 8 зареєстрованих кандидатів було 2 росіянина [10, арк. 35]. Загалом про Львівській області на вибори 1990 р. балотувалися 15 представників від національних меншин, з них – 14 росіян та 1 грузин.

Внаслідок першого туру голосування на парламентських виборах 4 березня 1990 р., до парламенту потрапило 22 представники від національних меншин, зокрема, 19 росіян, 1 єврей, 1 болгарин та 1 білорус. Варто зауважити, що за результатами першого туру найбільше депутатів було обрано від Львівської області, а саме по 8 виборчих округах [12, Арк. 63-68]. Проте жоден із 15 представників національних меншин по даному регіону не переміг та не потрапив до парламенту. Такі електоральні настрої свідчили, що більшість населення регіону віддавало перевагу українцям.

У Тернопільській області з 8 округів вибори відбулися по 6 виборчих округах. Наприклад, по Підволочиському виборчому округу № 361 депутатом обрано українця Бойка Б.Ф., абсолютною більшістю голосів 71,272 (82,06%) [13, арк. 85]. Це був насамперед єдиний виборчий округ Тернопільщини, де балотувалися представники від національних меншин, зокрема, росіянин Панкратов Ю.І., член КПУ [11, арк. 121]. Проте його поразка була більше пов'язана з партійною приналежністю, ніж з етнічною [13, арк. 134].

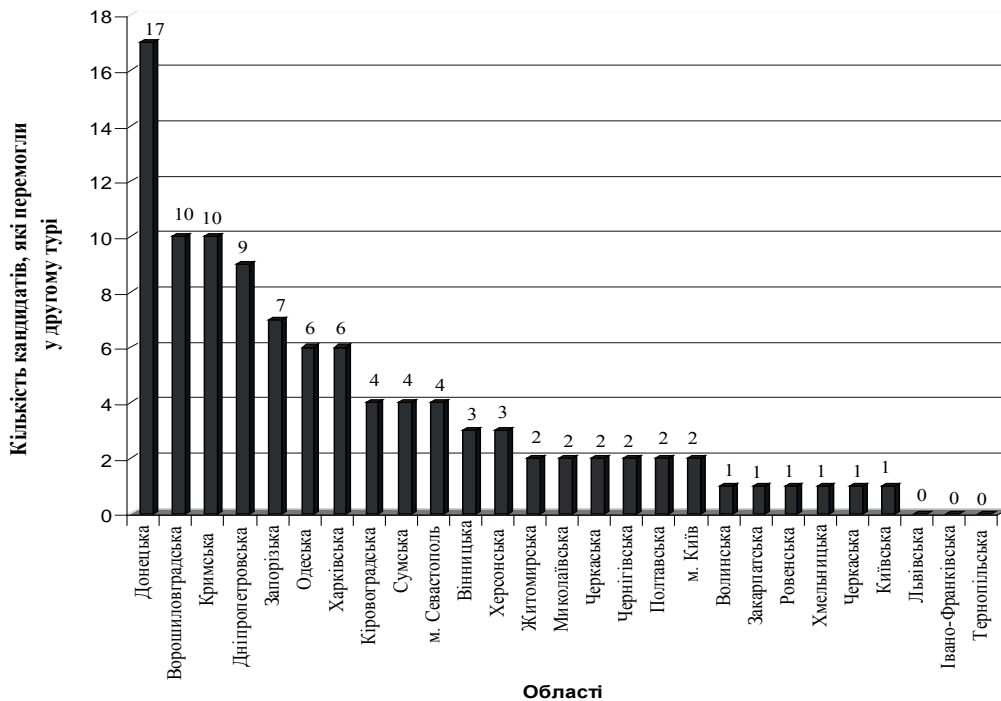
Перший тур парламентських виборів засвідчив, що загальна динаміка активності виборчого процесу дещо різнилася по регіонах України. Зокрема, у Західних регіонах країни більшість депутатів було обрано у першому турі. Незважаючи на те, що національний склад депутатів був досить строкатим, до парламенту потрапили переважно представники української національності демократичного спрямування. Водночас у Південних та Східних областях України, де була сконцентрована переважна більшість виборчих округів, вибори відбулися лише у поодиноких виборчих округах. Така тенденція свідчить про невизначеність переважної більшості населення з особою кандидата у депутати. Більше того, у Південних та Східних регіонах під час виборчої кампанії балотувалося багато представників від національних меншин, зокрема російської. Тому у центральних, південних, східних та північних областях загальний результат виборів було встановлено під час другого туру голосування.

За результатами повторного голосування по виборах народних депутатів Української РСР 10-18 березня 1990 р. представники від національних меншин пройшли у більшості

виборчих округів. У Львівській області у другому турі серед шести обраних депутатів були усі українці [12, арк. 127].

Загалом, внаслідок двох турів голосування під час парламентських виборів 1990 р. до Верховної Ради України потрапило 338 (або 75,1%) українців, 100 (або 22,2%) росіян, 5 (1,1%) білорусів, 1 (0,2%) болгарин, 1 (0,2%) вірмен, 4 (0,9%) євреї та 1 (0,2%) німець. Зокрема, росіян найбільше було обрано у Донецькій області – 17, Ворошиловградській та Кримській – по 10; Дніпропетровській – 9, Запорізькій – 7, Одеській та Харківській – по 6; Кіровоградській, Сумській областях та м. Севастополь – по 4, Вінницькій, Херсонській – 3, Житомирській, Миколаївській, Черкаській, Чернігівській, Полтавській областях та м. Київ – по 2, Волинській, Закарпатській, Ровенській, Хмельницькій, Черкаській та Київській – по 1 представнику російської національності. Зауважимо, що незважаючи на те, що від Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської області також балотувалися представники російської національної меншини, жоден з представників до ВРУ не пройшов. Від Житомирської та Харківської областей було обрано по 2 білоруси. В Одеській області до ВРУ обрано 1 болгарина. Від Харківської області обрано 1 вірмена. По 1 єврею обрано у Ворошиловградській, Донецькій, Кримській та Одеській областях, також 1 німця обрано від Донецької області [14, арк.143].

Представництво етнічних росіян у Верховній Раді України після парламентських виборів 1990 року (по регіонах)

Джерело: ЦДАВО, Ф. Р-1, Оп. 28. Од.36. 111. Спр. № 08-2/46. Якісний склад обраних народних депутатів Української РСР. Арк. 143.

Рис. 1 Представництво етнічних росіян у Верховній Раді України після парламентських виборів 1990 року (по регіонах)

Таким чином, характерною рисою виборчого процесу 1989 та 1990 рр. є участь демократичних сил, які проникали в усі сфери життя українського суспільства та працювали на послаблення Комуністичної партії. Водночас перший тур парламентських виборів засвідчив, що в Західних регіонах країни, де більшість депутатів було обрано у першому турі, перемогла демократія. Незважаючи на те, що у виборах брало участь багато представників національних меншин Західної України, до парламенту потрапили переважно представники української національності демократичного спрямування. Перемога етнічних українців пояснюється тим, що електоральні настої населення

Західної України були більше демократичними, аніж комуністичними. Водночас представники інших національностей, а це насамперед, росіяни, представляли саме комуністичну партію України. Тому в Галичині до парламенту не потрапило жодного представника національних меншин. Водночас у Південних та Східних областях України, де була сконцентрована переважна більшість виборчих округів та балотувалося багато представників від російської національної меншини, переміг прокомуністичний та проросійський блок. Особливо яскраво це відображено у центральних, південних, східних та північних областях, де загальний результат виборів було встановлено під час другого туру голосування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Ф. Р-1, Оп. 28, Од.Зб. 109, Спр. № 08-2/26, том. I, арк. 212.
2. ЦДАВО України, Ф. Р-1, Оп. 28, Од.Зб. 109, Спр. № 08-2/26, том. I, арк. 12.
3. ЦДАВО України, Ф. Р-1, Оп. 28, Од.Зб. 110, Спр. № 08-2/26, том. II, арк. 18.
4. ЦДАВО України, Ф. Р-1, Оп. 28, Од.Зб. 110, Спр. № 08-2/26, том. II, арк. 19.
5. ЦДАВО України, Ф. Р-1, Оп. 28, Од.Зб. 110, Спр. № 08-2/26, том. II, арк. 20.
6. ЦДАВО України, Ф. Р-1, Оп. 28, Од.Зб. 110, Спр. № 08-2/26, том. II, арк. 23.
7. ЦДАВО України, Ф. Р-1, Оп. 28, Од.Зб. 110, Спр. № 08-2/26, том. II, арк. 24-25.
8. ЦДАВО України, Ф. Р-1, Оп. 28, Од.Зб. 110, Спр. № 08-2/26, том. II, арк. 26.
9. ЦДАВО України, Ф. Р-1, Оп. 28, Од.Зб. 110, Спр. № 08-2/26, том. II, арк. 35.
10. ЦДАВО України, Ф. Р-1, Оп. 28, Од.Зб. 110, Спр. № 08-2/26, том. II, арк. 121.
11. ЦДАВО України, Ф. Р-1, Оп. 28, Од.Зб. 111, Спр. № 08-2/46, арк. 63-127.
12. ЦДАВО України, Ф. Р-1, Оп. 28, Од.Зб. 111, Спр. № 08-2/46, арк. 85-134.
13. ЦДАВО України, Ф. Р-1, Оп. 28, Од.Зб. 111, Спр. № 08-2/46, арк. 149-151.
14. ЦДАВО України, Ф. Р-1, Оп. 28, Од.Зб. 124, Спр. № 23-2/6, арк. 42.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Ф. 1, Оп. 32, Спр. 2535, арк. 282-286.
16. Україна на переломі: 1985-1991 роки. Зростання національної свідомості. Виборчі кампанії [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.history.vn.ua/book/dovidnik/253.html>.

REFERENCES

1. Ukrayina na perelomi: 1985-1991 roky`. Zrostannya nacional'noyi svidomosti. Vy`borchi kampaniyi [Elektronny`j resurs] – Rezhy`m dostupu do resursu: <http://www.history.vn.ua/book/dovidnik/253.html>.
2. Central`ny`j derzhavny`j arxiv vy`shhy`x organiv vlady` i upravlinnya Ukrayiny` (CzDAVO Ukrayiny`), F. R-1, Op. 28, Od.Zb. 109, Spr. № 08-2/26, tom. I, ark. 212.
3. CzDAVO Ukrayiny`, F. R-1, Op. 28, Od.Zb. 109, Spr. № 08-2/26, tom. I, ark. 12.
4. CzDAVO Ukrayiny`, F. R-1, Op. 28, Od.Zb. 110, Spr. № 08-2/26, tom. II, ark. 18.
5. CzDAVO Ukrayiny`, F. R-1, Op. 28, Od.Zb. 110, Spr. № 08-2/26, tom. II, ark. 19.
6. CzDAVO Ukrayiny`, F. R-1, Op. 28, Od.Zb. 110, Spr. № 08-2/26, tom. II, ark. 20.
7. CzDAVO Ukrayiny`, F. R-1, Op. 28, Od.Zb. 110, Spr. № 08-2/26, tom. II, ark. 23.
8. CzDAVO Ukrayiny`, F. R-1, Op. 28, Od.Zb. 110, Spr. № 08-2/26, tom. II, ark. 24-25.
9. CzDAVO Ukrayiny`, F. R-1, Op. 28, Od.Zb. 110, Spr. № 08-2/26, tom. II, ark. 26.
10. CzDAVO Ukrayiny`, F. R-1, Op. 28, Od.Zb. 110, Spr. № 08-2/26, tom. II, ark. 35.
11. CzDAVO Ukrayiny`, F. R-1, Op. 28, Od.Zb. 110, Spr. № 08-2/26, tom. II, ark. 121.
12. CzDAVO Ukrayiny`, F. R-1, Op. 28, Od.Zb. 111, Spr. № 08-2/46, ark. 63-127.
13. CzDAVO Ukrayiny`, F. R-1, Op. 28, Od.Zb. 111, Spr. № 08-2/46, ark. 85-134.
14. CzDAVO Ukrayiny`, F. R-1, Op. 28, Od.Zb. 111, Spr. № 08-2/46, ark. 149-151.
15. CzDAVO Ukrayiny`, F. R-1, Op. 28, Od.Zb. 124, Spr. № 23-2/6, ark. 42.
16. Central`ny`j derzhavny`j arxiv gromads`ky`x ob`yednan` Ukrayiny` (CzDAGO Ukrayiny`), F. 1, Op. 32, Spr. 2535, ark. 282-286.

Коцур В. Национальные меньшинства Галичины в избирательной кампании 1989-1990 гг.

В статье проанализированы особенности избирательной кампании 1989-1990 гг. на территории Ивано-Франковской, Львовской и Тернопольской областей и участие в избирательном процессе национальных меньшинств Галичины.

Ключевые слова: выборы, Галичина, национальные меньшинства, парламент, избирательная кампания, россияне, динамика активности.

Kotsur V. Minorities Galicia in the election campaign of 1989-1990.

The paper analyzes the features of the election campaign of 1989-1990 years. On the territory of Ivano-Frankivsk, L'viv and Ternopol regions and participate in the electoral process of the national minorities of Galicia. Showing representation of ethnic Russians in the Verkhovna Rada of Ukraine after the parliamentary elections of 1990 (by region). The author defines that feature of the electoral process in 1989 and in 1990 became part of the democratic forces that penetrated all spheres of life of Ukrainian society and worked to weaken the Communist Party. Unlike the southern and eastern regions of Ukraine, Galicia parliament did not get a single representative of ethnic minorities.

Keywords: *election, Galicia, minorities, parliament, the election campaign, the Russians, the dynamics of activity.*

Одержано 14.05.2015

УДК 327.88: 327.58 (470+571):94 (477) «199»

Леся Коцур
(Переяслав-Хмельницький)

**ЕТНОПОЛІТИЧНА СПЕЦИФІКА ДІЯЛЬНОСТІ
РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ У 1990-х рр.**

Розглянуто особливості внутрішньої та зовнішньої політики Російської Федерації у сфері захисту «співвітчизників» за кордоном. Проаналізовано роль та місце в ній російських національно-культурних товариств України.

Ключові слова: *Російська Федерація, Україна, «російські співвітчизники за кордоном», національно-культурні товариства, російськомовне населення України, внутрішня політика, зовнішня політика, російська мова.*

Лібералізація суспільно-політичних процесів в СРСР наприкінці 80-х рр. ХХ ст. та здобуття Україною незалежності дали поштовх для політизації національних меншин УРСР. На території України, де національні меншини склали більше 27%, вже існувала відповідна нормативна база [3, арк. 264-265]. Відтак найактивнішими учасниками суспільно-політичного життя стали представники російської національної меншини. Вже на середину 1990-х рр. серед депутатів ВРУ росіяни становили 19,3%. Також найбільше їх представництво спостерігалось в Запорізькій (37%), Херсонській (35%), Одеській (34%), Луганській (34%), Донецькій (32%), Харківській (29%) обласних радах народних депутатів та Київській міській (23,5%) раді [10, арк. 126-133].

Водночас громадяни України російського походження стали ефективним політичним інструментом Російської Федерації, за допомогою якого вона здійснювала тиск на українську владну еліту. Даній проблемі частково приділено увагу в дослідженнях Чекаленка Л.Д. «Зовнішня політика України» [18], Лагутова Е.Г. «Етнонаціональний чинник у зовнішній політиці Російської Федерації щодо України» [17]. Саме тому актуальною є потреба розглянути основні напрямки політики РФ, щодо російської національної меншини в Україні у 90-х рр. ХХ ст.

Так, з початку 1990-х рр. внутрішній і зовнішній вектор політики Російської Федерації був спрямований на захист росіян за кордоном [9, арк. 109-114]. В Україні, де активно поширювалися ідеї так званої «насильницької українізації» [6, арк. 91], періодично піднімалися питання Чорноморського флоту, статусу Криму і Севастополя. З часом набули політичної ваги ратифікація угоди про «нульовий варіант», створення перепон у торгівлі,

зокрема, так звана «цукрова війна» та проблема утисків російськомовного населення в Україні [13, арк. 43; 15, арк. 52-55]. У такий спосіб РФ до середини 1990-х рр. прагнула відірвати Республіку Крим від України та змінити статус Севастополя і всього півострова. Таку політику РФ підтримували й лідери «Русской Партии Крима», які виступили прибічниками за передачу Чорноморського флоту Росії. Більше того, вже на середину 1990-х рр. існувало таке поняття як «повзуча» інтеграція Криму в РФ або ж очікувалося, що вся Україна разом із Кримом піде «білоруським» шляхом [9, арк. 109-114; 13, арк. 45].

Для реалізації цієї політики найефективнішою виявилась тактика «утисків російськомовного населення в Україні», яка на початковому етапі активно піднімалась під час виборчих кампаній. Так, на виборах 1994 р. мовне питання активно використовувалося для нагнітання істерії «примусової українізації», порушення прав етнічних росіян в Україні. Дійшло до того, що на місцях почали прийматися рішення про надання російській мові статусу другої державної мови поряд з українською, запровадження інституту подвійного громадянства, впровадження федеративно-територіального устрою держави, входження України в економічний союз і Міжпарламентську Асамблею СНД [9, арк. 109-114]. Зокрема, з цією метою Донецька обласна рада прийняла рішення винести на референдум 27 березня 1994 р. питання про статус російської мови як другої державної, про членство в СНД та федеративний устрій України [5, арк. 65-66]. Про таку політику РФ у 1994 р. свідчить і аналіз зовнішньополітичної доктрини РФ (див. Послание президента России Федеральному собранию), де наголошувалося, що вона буде ґрунтуватися на пріоритетному захисті прав російськомовного населення і використанні цієї проблеми для реалізації своїх загальнонаціональних інтересів. З цією метою МЗС РФ на початок 1994 р. розробила проект програми, котра передбачала використання всіх механізмів впливу і тиску на країни колишнього СРСР і, зокрема, Україну через питання захисту російської меншини. Ця програма передбачала також визначити в обов'язковому порядку квоту в 25-30% від суми економічного кредиту для країн колишнього СРСР на фінансування розвитку російської мови, культури та потреби російської діаспори [5, арк. 65-66].

Зауважимо, що проблема «співвітчизників» офіційно була введена в ранг пріоритетів російської політики в 1994 р. Указом Президента РФ «Про основні напрямки державної політики стосовно співвітчизників, які проживають за кордоном» (№ 1681 від 11 серпня 1994 р.) та Постановою Уряду РФ «Про заходи щодо підтримки співвітчизників за кордоном» (№ 1064 від 31 серпня 1994 р.) [13, арк. 44]. Також цією Постановою було затверджено «Основні напрямки державної політики РФ по відношенню до співвітчизників, які проживають за кордоном» та перелік першочергових заходів по підтримці останніх [7, арк. 183]. Окрім того, ці документи започаткували новий етап російської держави в бік «захисту співвітчизників», визначили дані проблеми предметом діяльності федеральних органів влади [13, арк. 44].

Для втілення цієї політики в грудні 1994 р. була створена Урядова комісія в справах співвітчизників РФ [13, арк. 44], яку очолив заступник Голови Уряду С.М. Шахрай. Відповідно до «Основних напрямків державної політики РФ по відношенню до співвітчизників, які проживають за кордоном» російські співвітчизники поділялися залежно від їхнього правового статусу на три категорії: громадяни Росії; громадяни держави проживання; особи без громадянства (апатриди); громадяни, що мають і не мають посвідки на проживання в державі фактичного проживання [7, арк. 183]. Водночас у деяких виступах С.М. Шахрая зазначалося, що до категорії «російські співвітчизники» було віднесено також громадян колишнього СРСР, які не мали громадянства; осіб з подвійним громадянством; осіб, які вважають себе російськими співвітчизниками [7, арк. 183]; вихідців з території Російської імперії, РРФСР, СРСР, РФ (емігрантів), нащадків співвітчизників» [13, арк. 47]. За підрахунками російських джерел – це 25-30 млн. населення колишнього СРСР, у тому числі 11-17 млн. громадян України. Малося на увазі 11 млн. етнічних росіян та 5,7 млн. чол., які вважають російську мову рідною – за переписом населення 1989 року. Водночас

експерти думського Комітету у справах СНД і зв'язків з співвітчизниками відносили до цієї категорії аж 80% населення України [13, арк. 47].

Наступними кроками РФ у сфері захисту «співвітчизників» за кордоном було прийняття Указу Президента від 14 вересня 1995 р. «Про затвердження Стратегічного курсу РФ з державами-учасницями СНД», внесення змін в Закон РФ про громадянство (які передбачали до 6 лютого 2000 р. спрощений порядок оформлення російського громадянства колишнім громадянам СРСР, які проживають у новостворених країнах), прийняття Федеральної міграційної програми та інших документів. Окрім того, в щорічних бюджетах РФ виокремлено статтю на підтримку співвітчизників, а Указом Президента засновано державно-громадський фонд підтримки співвітчизників за кордоном «Росіяни». Також нагадаємо, що у першому читанні 3 липня 1998 р. Держдума прийняла проект федерального закону про зарубіжних співвітчизників. Поряд з цим в урядових структурах було завершено роботу над Концепцією державної політики РФ стосовно співвітчизників за кордоном. Як пріоритетний напрямок діяльності розглядалася підтримка співвітчизників за кордоном МЗС РФ. З цією метою у структурі Першого департаменту країн СНД на початку 1998 р. було створено відділ з проблем співвітчизників і міжнародних відносин. Окрім того, питаннями «співвітчизників» займалися дипломатичні і консульські установи, при посольствах РФ у країнах СНД [13, арк. 44], а Федеральною міграційною службою РФ створені фонди екстреної гуманітарної допомоги співвітчизникам [13, арк. 45]. Більше того, в Держдумі РФ наприкінці 90-х рр. ХХ ст. було розроблено проекти концепцій СНД «Про статус російської мови» та «Про загальні принципи регулювання питань, пов'язаних з біженцями-громадянами колишнього СРСР на території Співдружності», в яких, зокрема, пропонувалося закріпити на території СНД офіційний статус російської мови, а також доповнити міжнародне визначення поняття «біженець» розширеними нормами про мовну дискримінацію та національно-територіальні конфлікти [13, арк. 48].

Слід наголосити, що з підписанням Договору про дружбу, співробітництво і партнерство 1997 р. значення традиційних політичних важелів тиску на Україну з боку РФ дещо знизилась [13, арк. 43]. Проте, вже в Пам'ятній записці МЗС РФ від 5 червня 1997 р. та Листі Президента РФ Б. Єльцина Президентові України Л. Кучмі (листопад 1997 р.) вперше були висунуті офіційні претензії російської сторони щодо порушення прав росіян в Україні. Також подібні звинувачення постійно висувалися в ході українсько-російських переговорів, двосторонніх консультацій, на рівні державних, дипломатичних та громадських контактів. Саме порушення прав і свобод росіян, що, буцімто, мають місце в нашій державі, в першу чергу виокремлювалися Держдумою РФ як такі, що перешкоджають ратифікації Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між РФ і Україною. Зокрема, в ході довготривалої підготовки Держдумою законопроекту про ратифікацію Договору тільки в 1998 р. було проведено два парламентських слухання. У висновках, надісланих міністерствами, відомствами, думськими комітетами, науковими та аналітичними центрами РФ, оцінка ситуації щодо задоволення прав і свобод росіян в Україні була виключно негативною [13, арк. 45].

Особливо помітною стала концентрація зусиль у цьому напрямку з боку Росії після ратифікації цього договору у 1999 р. Зокрема, визнавши договором територіальну цілісність України, РФ тимчасово зняла з порядку денного проблему статусу Криму та Севастополя й сконцентрувала свою увагу на так званих питаннях порушення прав росіян. Робився розрахунок на те, що ці питання були вигіднішими для РФ, могли експлуатуватися на міжнародній арені та стати важелями впливу на Україну, зокрема уповільнити реалізацію нею державою розвитку євроатлантичного напрямку [13, арк. 43].

З цією метою захист співвітчизників за межами РФ висувався на перший план і в діяльності Президентських структур РФ (Адміністрації президента, Комісій з питань громадянства та прав людини). Так, 1 липня 1998 р. в президентській Адміністрації була

проведена чергова міжвідомча нарада з питань підвищення ефективності механізму захисту інтересів, прав і свобод співвітчизників за межами РФ. Водночас у щорічній доповіді, яку підготувала в березні 1998 р. Комісія з прав людини при президентові РФ «Про дотримання прав і свобод людини в 1997 році» зроблена ще одна спроба змістити акцент з внутрішньоросійських проблем на процеси порушення прав людини на пострадянському просторі, у тому числі й Україні [13, арк. 45].

Жорсткі звинувачення з цього приводу в бік керівництва України постійно висловлювалися в численних публікаціях центральної російської преси, масових заходах громадських організацій, публічних виступах політиків. Вкрай тенденційно оцінювали процеси в Україні й наукові підрозділи системи Російської Академії Наук (РАН). Зокрема, 5 лютого 1998 р. на науковій раді Ради безпеки РФ була обговорена доповідь Інституту слов'язознавства та балканістики РАН «Інтегральний український націоналізм як державна ідеологія. Його вплив на російсько-українські відносини», яку представив директор інституту В. Волков. Головний висновок цієї доповіді зводився до того, що загальною причиною труднощів українсько-російського співробітництва є «інтегральний український націоналізм», який став державною ідеологією і почав визначати дії значної частини української політичної еліти. Виокремлювалося, що «особливо тривожна ситуація склалася з російським і російськомовним населенням», яке в Україні стало «частиною населення, що свідомо дискримінується». Йшлося про «насильницьку асиміляцію російського населення, витискування російської мови з усіх сфер політичного, ділового і культурного життя, придушення російської культури, кадрову чистку і безупинний адміністративний тиск, що, мовляв, здійснюється в Україні». Процеси в мовній сфері України трактувалися в доповіді як «культурно-мовне насильство», «цілеспрямоване знищення російської мови». Робився висновок, що в цих проблемах виявляється «глибинна антиросійська, русофобська константа державної політики та ідеології України, українська політична еліта в силу своїх націоналістичних настанов в принципі противиться розвитку зв'язків з Росією, а драконівські міри подавлення російської культури й мови в Україні вийшли далеко за межі її внутрішніх справ» [13, арк. 45-46].

Серед основних рекомендацій доповіді наголос робився на необхідності відмови від «фракової дипломатії» й докорінної зміни всієї діяльності державного апарату РФ на українському напрямку. Зокрема, запровадження жорсткого тиску з боку РФ з залученням організацій співвітчизників, що діють в Україні, апеляцією до міжнародних організацій тощо. Одночасно, державним органам РФ пропонувалося розробити федеральну програму розвитку російського етносу та його культури за межами РФ [13, арк. 46].

Особливо виокремлювалося питання надання офіційного статусу російській мові та запровадження подвійного громадянства в Україні. Саме з точки зору порушення прав російськомовного населення України наприкінці 1990-х рр. російська сторона почала підходити до проблем Криму та Севастополя. Зокрема, українську владу [13, арк. 47] почали звинувачувати в дискримінації російської більшості Криму, обмеженні її прав. Стверджувалося, що звуження повноважень АРК означає наступ на права росіян. З точки зору Міннацу РФ, в Криму велося цілеспрямоване витіснення росіян із політичного, ідеологічного та культурного керівництва. Заходи російських громадських організацій в Криму «на захист своїх прав і свобод» розглядалися даним міністерством як виключно позитивні й такі, що потребують всілякої підтримки з боку РФ. Як вважали у Москві, необхідно використовувати всі дипломатичні можливості, а також організації співвітчизників з метою донесення українській владі стурбованість РФ незадовільним станом у сфері прав і свобод російських співвітчизників [13, арк. 48].

Такими організаціями співвітчизників в Україні були саме російські національно-культурні товариства. Зокрема, на «Всесвітньому» конгресі російських громад, який відбувся 29-30 січня 1994 р. в Росії, було прийнято «Декларацію прав соотечественников», яка зафіксувала «соотечественниками» всіх громадян колишнього СРСР, котрі вважають

рідною російську мову. Також було створено організаційні структури – «общини» – які мали виступати проповідниками російських інтересів на території держав, де вони проживають (див. ст. 11) [5, арк. 121]. Серед таких в Україні слід відзначити організації донських козаків [4, арк. 52], русин та російських національно-культурних товариств, які швидко набули політизованого характеру. Вже до кінця 1990-х рр. на Закарпатті антиукраїнську роботу проводили цілий ряд русинських товариств: «Общество подкарпатских русинов», «Общество карпатских росинов», «Временное првительство», «Русинськое научно-просветителтськое общество», створене компартійними працівниками, яке очолював директор інституту Карпатики при Ужгородському університеті доц. М. Макара. З ним тісно співпрацювало й православне «Общество Кирилла и Мафодія» московського патріархату на чолі із священником Д. Сидором [12, арк. 239; 16, арк. 96-102].

Привертає увагу, що наприкінці ХХ ст. позиція російських владних структур щодо підтримки етнічних росіян все більш виразно [13, арк. 48] ґрунтувалася на матеріалах російських громад, які діяли в Україні. Відмовившись від прямої конфронтації, РФ в той чи інший спосіб намагалася створити такі умови, які б дозволяли їй не тільки ззовні, а й з середини здійснювати, по можливості, вплив на Україну. Зокрема, державні структури РФ, за сприяння Посольства РФ в Україні, грубо порушуючи українське законодавство неодноразово надавали фінансову та матеріальну підтримку російським товариствам. При чому, з боку російського уряду фінансова підтримка надавалась саме тим організаціям, які нетерпимо ставилися до української державності, активно відстоювали інтереси РФ та виступали за відтворення єдиної держави. Насамперед, такими організаціями є Російське товариство в Криму (керівник В. Терехов), Російська община Севастополя (голова, Р. Телятнікова), Всеукраїнське товариство російської культури «Русь» (голова В. Єрмолова) [13, арк. 49; 8, арк. 2-4; 11, арк. 151; 2, арк. 33-36; 1, арк. 29-30]; Конгрес російських общин західних областей України (староста О. Строгов). Зокрема, ними була заявлена готовність відверто виступати захисниками соціальних та національних інтересів всього російського і російськомовного населення України. Саме з таких позицій лідери зазначених організацій почали дедалі активніше виступати в московських аудиторіях і порушувати питання підтримки своєї діяльності, насамперед фінансової, перед російським державними установами [13, арк. 49].

Наприкінці 1990-х рр. на адресу Держдуми, Адміністрації президента та інших державних органів РФ дедалі частіше стали надходити численні листи та звернення від «російськомовних» громадян країн СНД, включно з Україною, в яких висловлювалися скарги щодо порушення їхніх прав і свобод. «Пакетний» характер таких матеріалів, у зручний для Росії час свідчить про координацію Москвою діяльності російських громад у цьому напрямку. З цією метою все більш активно використовувалася й Рада співвітчизників при Держдумі РФ, членами якої є й керівники вищезгаданих громадських об'єднань України [13, арк. 49].

Проте, результати перепису 1989 р. свідчать, що лише 0,1% українських росіян вважали рідною українську мову. А для переважної більшості кримського населення характерна була російськомовна асиміляція, у тому числі й українців. Реальні настрої населення півострова досить виразно демонстрували і результати підписок на газети у 1995 р.: російські видання – 70 тис. екз.; місцеві російськомовні – 176,9 тис. екз.; татарська газета «Яньи дунар» – 4,2 тис. екз.; українська газета «Кримська світлиця» – 1,5 тис. екземплярів. У такій ситуації більш реальною була загроза асиміляції українців та інших національних меншин, а не росіян [9, арк. 111-114]. Водночас відмітимо, що за статистичними даними у 1997/98 рр. в Україні працювало 2747 загальноосвітніх навчальних закладів (2,5 млн. учнів) з російською мовою навчання та 2327 загальноосвітніх закладів, де були класи з російською мовою навчання (1,8 млн. учнів). Кількість вчителів, які викладали російську мову і літературу, складала 41187 осіб або 10,4% від загальної кількості. У 18,4 тис. дошкільних закладах виховувався – 1 млн. 171,8 дітей, з них

російською мовою навчання – 326,9 тис. (27,9% від загальної кількості). Поряд з цим, станом на 1 вересня 1998 р. школи та класи з російською мовою навчання в повному обсязі були забезпечені навчальною та навчально-методичною літературою з усіх базових дисциплін. Тільки протягом 1997-1998 рр. було видрукувано більше 30 найменувань вищезгаданих видань [14, арк. 63].

Отже, незважаючи на відсутність в Україні утисків культурних, соціально-економічних та політичних прав національних меншин, РФ проводила цілеспрямовану зовнішню політику, метою якої було відновлення СРСР та знищення Української державності. Зокрема, прагнучи зміцнити свій вплив над колишніми республіками СРСР, РФ скористалася демократичними нормами міжнародного права для захисту співвітчизників за кордоном, які нібито зазнавали утисків у колишніх пострадянських республіках. Поділяючи здебільшого позицію російської влади, значна кількість російських національно-культурних товариств України долучилася до процесу розколу Української держави. Така позиція росіян та російських товариств пояснювалася декількома причинами. По-перше, більшість з них були ідейно переконаними комуністами, які мріяли відновити СРСР, де вони були панівною нацією і без перешкод насаджували свою культуру, мову та ідеологію. Особливо такі тенденції спостерігалися у південно-східних областях України, де росіяни склали більше 40% і в переважній своїй більшості були повоєнними переселенцями, зокрема у місцях компактного проживання німців, вірмен, греків та болгар. По-друге, росіяни не могли змиритися з думкою про те, що Україна – це незалежна держава, основу якої складає її корінна нація – українці, а представники інших національностей – це національні меншини, у тому числі й російська. І хоча до статусу «національна меншина» позитивно поставилася більшість етнічностей України, російська меншина прагнула свого визнання державоутворюючою нацією, а свою мову – державною в Україні. По-третє, російська меншина активно підтримувала політику РФ через розуміння того, що на території Кримського півострова вона є штучно переселеним народом, який зайняв історичні землі корінного народу Криму – кримських татар після їх депортації в 1944 р. Тому після стихійного повернення у 1990-х рр. кримських татар на історичну Батьківщину в Крим між росіянами та кримськими татарами почали спалахувати конфлікти. Фактично російська влада розуміла, що міжнаціональні конфлікти в Україні – це наслідок недолугої політики СРСР, результатом якої мало стати утворення єдиного радянського народу на основі російського етносу. Тому визнати недоліки СРСР була неспроможна, оскільки за нормами міжнародного права отримала у спадок нежиттєздатну тоталітарну радянську систему, ідеологію, культуру та мислення, яке не може породити нової прогресивної держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів вищих вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 5252, оп. 1, од.зб. 7, арк. 29-30.
2. ЦДАВО України ф. 5252, оп. 1, од.зб. 7, арк. 33-36.
3. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 8, арк. 262-265.
4. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 10, арк. 52.
5. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 34, арк. 65-66.
6. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 41, арк. 90-93.
7. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 48, арк. 183.
8. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 52, арк. 2-4.
9. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 54, арк. 109-114.
10. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 96, арк. 126-133.
11. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 97, арк. 151-155.
12. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 106, арк. 238-241.
13. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 108, арк. 43-51.
14. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 108, арк. 63-64.
15. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 108, арк. 52-55.
16. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 112, арк. 96-102.

17. Лагутов Ю.Е.. Етнонаціональний чинник у зовнішній політиці Російської Федерації щодо України [Електронний ресурс] – Ю.Е. Лагутов. – Режим доступу: <http://sd.net.ua/2012/08/31/print:page,1,etnonacional-faktor russian politik. html> (03.09.2015).

18. Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України / Політика захисту співвітчизників РФ за кордоном і позиція України [Електронний ресурс] – Л.Д. Чекаленко. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/glavy/51726-politika-zahistu-spvvtchiznikv-rf-za-kordonom-pozitsiya-ukrani.html> (03.09.2015).

REFERENCES

1. Central'ny`j derzhavny`j arxiv vy`shhy`x vy`shhy`x organiv vlady` ta upravlinnya Ukrayiny` (CzDAVO Ukrayiny), f. 5252, op. 1, od.zb. 7, ark. 29-30.
2. CzDAVO Ukrayiny` f. 5252, op. 1, od.zb. 7, ark. 33-36.
3. CzDAVO Ukrayiny`, f. 5252, op. 1, od.zb. 8, ark. 262-265.
4. CzDAVO Ukrayiny`, f. 5252, op. 1, od.zb. 10, ark. 52.
5. CzDAVO Ukrayiny`, f. 5252, op. 1, od.zb. 34, ark. 65-66.
6. CzDAVO Ukrayiny`, f. 5252, op. 1, od.zb. 41, ark. 90-93.
7. CzDAVO Ukrayiny`, f. 5252, op. 1, od.zb. 48, ark. 183.
8. CzDAVO Ukrayiny`, f. 5252, op. 1, od.zb. 52, ark. 2-4.
9. CzDAVO Ukrayiny`, f. 5252, op. 1, od.zb. 54, ark. 109-114.
10. CzDAVO Ukrayiny`, f. 5252, op. 1, od.zb. 96, ark. 126-133.
11. CzDAVO Ukrayiny`, f. 5252, op. 1, od.zb. 97, ark. 151-155.
12. CzDAVO Ukrayiny`, f. 5252, op. 1, od.zb. 106, ark. 238-241.
13. CzDAVO Ukrayiny`, f. 5252, op. 1, od.zb. 108, ark. 43-51.
14. CzDAVO Ukrayiny`, f. 5252, op. 1, od.zb. 108, ark. 63-64.
15. CzDAVO Ukrayiny`, f. 5252, op. 1, od.zb. 108, ark. 52-55.
16. CzDAVO Ukrayiny`, f. 5252, op. 1, od.zb. 112, ark. 96-102.
17. Lagutov Yu.E.. Etnonacional'ny`j chy`nny`k u zovnishnij polity`ci Rosijs`koyi Federaciyi shhodo Ukrayiny` [Elektronny`j resurs] – Yu.E. Lagutov. – Rezhy`m dostupu: <http://sd.net.ua/2012/08/31/print:page,1,etnonacional-faktor russian politik. html> (03.09.2015).
18. Chekalenko L.D. Zovnishnya polity`ka Ukrayiny` / Polity`ka zaxy`stu spivvitchy`zny`kiv RF za kordonom i pozy`ciya Ukrayiny` [Elektronny`j resurs] – L.D. Chekalenko. – Rezhy`m dostupu: <http://westudents.com.ua/glavy/51726-politika-zahistu-spvvtchiznikv-rf-za-kordonom-pozitsiya-ukrani.html> (03.09.2015).

Коцур Л.М. Этнополитическая специфика деятельности Российской Федерации на территории Украины.

Рассмотрены особенности внутренней и внешней политики Российской Федерации в сфере защиты «соотечественников» за рубежом. Проанализирована роль и место в ней российских национально-культурных обществ Украины.

Ключевые слова: *Российская Федерация, Украина, «российские соотечественники за рубежом», национально-культурные общества, русскоязычное население Украины, внутренняя политика, внешняя политика, русский язык.*

Kotsur I.M. Ethnopolitical specifics of the activities of Russian Federation in the territory of Ukraine in the 1990s.

The author considers the features of domestic and foreign policy of the protection of «compatriots» abroad. Analyzes the regulatory framework of the Russian Federation in this field. The role and place of Russian ethno-cultural communities to support Ukraine's policy to protect «compatriots» abroad. Reflected the negative trends of Russian influence on political processes in Crimea, southeastern regions of Ukraine and in Transcarpathia. Proved the lack of practice oppression of Russian-speaking population in Ukraine in the 1990-s.

Keywords: *Russia, Ukraine, «Russian compatriots abroad» national-cultural associations, the Russian-speaking population of Ukraine, domestic policy, foreign policy, Russian.*

Одержано 14.05.2015

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 001.899:611.018:[378.4 (477-25) «18/19»

*Надія Коцур
(Переяслав-Хмельницький)*

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УЧЕНИХ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА В ГАЛУЗІ ГІСТОЛОГІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Стаття присвячена аналізу наукових досліджень учених-гістологів Київського університету св. Володимира. Встановлено, що вагомий вплив на розвиток вітчизняної гістології мало вдосконалення мікроскопічної техніки та відкриття клітини. Становлення гістології як науки про мікроскопічну будову, розвиток і життєдіяльність структур організму в Київському університеті св. Володимира пов'язане з іменами таких видатних учених, як П.І. Перемежко, В.О. Беца, Ф.І. Ломінський, Я.Н. Якимович, Н.А. Хржонцевський, О.В. Леонтович, О.Г. Черняхівський. Вчені в різний час очолювали кафедру гістології.

З'ясовано, що наукові дослідження професора, завідувача кафедри гістології Київського університету св. Володимира П.І. Перемежко дали початок новій епосі в цитології. Дослідження вченого мали вагомим значення для розвитку ендокринології. П.І. Перемежко вивчав ембріогенез селезінки, мікроскопічну будову щитоподібної залози, гіпофізу та кровоносних судин. Наукові дослідження видатного вченого анатома і гістолога, професора В.О. Беца були присвячені будові головного мозку, зокрема тонкій структурі (архітектоніці) різних його ділянок. Пріоритетними напрямками науково-дослідної роботи професора О.Г. Черняхівського були його експериментальні дослідження в галузі гістології та ембріології, патологічної анатомії та онкології.

Ключові слова: *гістологія, Київський університет св. Володимира, кафедра, П.І. Перемежко, В.О. Беца, Ф.І. Ломінський, Я.Н. Якимович, Н.А. Хржонцевський, О.В. Леонтович, О.Г. Черняхівський.*

Процес державної та національно-культурної розбудови України потребує всебічного вивчення історичного минулого нашого народу, належного вшанування видатних діячів, що зробили помітний внесок у розвиток вітчизняної науки й техніки. Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. – період бурхливого розвитку різних галузей вітчизняної медичної та біологічної науки, серед яких вагомим місцем посідає гістологія – наука про мікроскопічну будову, розвиток і життєдіяльність структур організму. Саме в цей період в Україні почали створюватися перші самостійні кафедри гістології в Київському університеті св. Володимира та Харківському університеті ім. В.Н. Каразіна.

З середини ХІХ ст. почався період бурхливого розвитку описової гістології. Поступово створювались сучасні уявлення і вчення про тканини. Починаючи з цього часу в гістології поряд з описовим розпочав застосовуватись і експериментальний метод дослідження.

Теоретико-методологічні та прикладні аспекти становлення і розвитку гістології в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. та внесок у їх розробку учених Київського університету св. Володимира ще не стали предметом ґрунтового дослідження науковців. Деякі відомості про науково-організаційну роботу та педагогічну діяльність учених Київського університету св. Володимира містяться в низці біографічних довідників та ювілейних збірників. Зокрема, дослідники І.М. Макаренко та І.М. Полякова опублікували «Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841-1991)» (1991) [17]. У 2002 р. вийшло нове видання, більш доповнене: «Біографічний довідник завідувачів кафедр Національного медичного університету

ім. О.О. Богомольця» [18]. Автори, одні з перших сучасних дослідників, подали короткі фактологічні відомості про творчий шлях учених-гістологів.

Історичні аспекти та короткі відомості про викладачів, професорів-завідувачів кафедр Київського медичного університету містяться в ювілейних збірниках за редакцією академіка Є.Г. Гончарука: «150 лет Киевскому медицинскому институту» (1991) [1] та «160 років Національному медичному університету ім. О.О. Богомольця» (2002) [2]. У вказаних наукових виданнях подано історичний нарис медичного університету та його структурних частин. Зокрема, в історії кафедр анатомії та гістології і ембріології надруковані короткі біографічні відомості про професорів П.І. Перемежко, В.О. Беца, О.Г. Черняхівського.

Сучасний історіографічний простір поповнився низкою наукових розвідок, що стосувалися наукового простору та професійної діяльності вченого-гістолога О.Г. Черняхівського. Серед них вагомим місцем посідає монографія «Наукові студії професора Олександра Григоровича Черняхівського (1869-1939)» за авторством Н.І. Коцур та В.В. Галах (2014) [14]. Монографія є першим комплексним історичним дослідженням, що носить міждисциплінарний характер і виконане на межі історії України, медицини, біології та історії науки й техніки. У запропонованому виданні вперше здійснено систематизацію різноманітних джерел (архівних, періодичних видань), а також наукової літератури, що дало змогу відтворити цілісну картину становлення О.Г. Черняхівського як ученого гістолога-ембріолога-фізіолога-онколога. У межах виконаного дослідження з'ясовано маловідомі сторінки життя і творчості вченого, які раніше не були оприлюднені в наукових розвідках та запропоновано періодизацію його творчого шляху, що сприяло поетапному відтворенню ролі вченого в розвитку біологічних і медичних наук. Постає О.Г. Черняхівського як ученого-гістолога розкрита також в низці праць В.В. Галах [7; 8].

Життєвий і творчий шлях видатного вченого – анатома та гістолога В.О. Беца висвітлено в публікації Л.А. Кукуєва [16]. Фрагментарні відомості про вченого містяться в статті І. Воронцовської [6], науковому виданні за авторством М.М. Дуля і Г.Ф. Середенка [5] та енциклопедичних виданнях [4, с. 121; 15, с. 247]. Водночас у сучасній історіографії обмаль наукових праць про науковий доробок інших учених-гістологів Київського університету імені св. Володимира.

Метою нашого дослідження стало вивчення внеску вчених Київського університету св. Володимира в розробку науково-організаційних засад становлення і розвитку гістології та їх практичного впровадження в другій половині XIX – початку XX ст.

Джерельною базою дослідження слугували праці учених-гістологів Київського університету св. Володимира, матеріали ДАК м. Києва, періодичні видання. Систематизація різноманітних джерел і літератури з досліджуваної проблеми дала змогу з'ясувати процес становлення гістології в Україні та встановити найважливіші здобутки в галузі гістологічної науки учених – професорів Київського університету св. Володимира.

Слід зазначити, що розвиток гістології та формування перших гістологічних шкіл в Україні тісно пов'язане з іменами таких учених: В.О. Беца, П.І. Перемежко, О.В. Леонтовича, Ф.І. Ломінського та О.Г. Черняхівського. Усі вони були викладачами Київського університету св. Володимира. Також у розвитку гістології другої половини XIX – початку XX ст. велика роль належить ученим О.О. Ковалевському та І.І. Мечникову, діяльність яких теж тісно пов'язана з Україною. О.О. Ковалевський своїми порівняльно-ембріологічними дослідженнями довів спільність основних рис розвитку безхребетних, описав деякі способи утворення мезодерми. Також О.О. Ковалевський відкрив явище фагоцитозу та розробив теорію походження багатоклітинних організмів. Професор І.І. Мечников широко використовував у своїй роботі прижиттєві експерименти на тваринах [19, с. 11; с. 32, с. 47].

Учений Київського університету св. Володимира Н.А. Хржонщевський у 1864 р. ввів у гістологічну практику метод прижиттєвого фарбування різних клітин і тканин, що дало можливість дослідити функцію різних структур нирки, сполучної тканини тощо [20, с. 10; 21].

Бурхливий розвиток ембріології та гістології наприкінці XIX ст. пояснюється вдосконаленням методики й техніки досліджень. Саме в цей період почалося цілеспрямоване об'єктивне вивчення функцій нервової системи (головного та спинного мозку) шляхом анатомічних та гістологічних досліджень. Важливе досягнення цього часу пов'язане з іменем І. Пуркінє, який створив мікротом – спеціальний апарат, який нарізає шматочки матеріалу (різноманітні тканини і органи тварин і рослин) на тонкі прозорі пластинки, товщина яких декілька мікронів (мікрон – тисячна частинка міліметра). Винайдення мікроматома дозволило легко робити найтонші зрізи, які можна розглядати в мікроскопах при великих збільшеннях (в 2 000 і більше разів). Починаючи з 70-х рр. XIX ст., мікротом знайшов широке застосування в гістологічній практиці [19].

Багатогранна діяльність видатного київського ученого – професора В.О. Беца була присвячена вивченню будови головного мозку. Загальновідомо, що людський мозок – це, можливо, найбільш складна з живих структур у Всесвіті. У зв'язку з цим нервова система завжди перебувала у центрі уваги вчених-дослідників. До архітектонічних праць В.О. Беца справжніх анатомічних доказів розчленування кори на окремі структурні одиниці не було. Багато дослідників, встановлюючи факти функціональної відмінності різних відділів кори великого мозку, не пов'язували їх із певними морфологічними структурами і зазвичай розглядали їх у дусі теорії евристичного паралелізму Мейнерта, що визначала явища свідомості та матеріальні процеси як щось по суті зовсім різне [5].

Взаємозв'язок фізіології, анатомії, гістології центральної нервової системи та клініки нервових хвороб був добре зрозумілим В.О. Бецу, який у вступній лекції з анатомії в Київському університеті св. Володимира 22 вересня 1870 р. зазначав: «Если физиология не руководствуется анатомией, то добытые физиологией теории рассеиваются первым анатомическим термином... Анатомия мозга нуждается в добывании многих фактов, в весьма многом их объяснении, даже нуждается в объяснении многого, давно известного, но одиночного, которое, как одиночный верстовой столб, стоит без надписи...» [3, с. 2].

Пов'язуючи структуру з функцією, В.О.Бец першим у світі почав вивчати цитоархітектоніку кори великого мозку. Епохальною подією в історії нейроанатомії XIX ст. стало відкриття В.О. Бецом у 1874 р. гігантських пірамідних клітин у V шарі кори передцентральної звивини та прецентральної часточки великого мозку. В.О. Бец не тільки описав ці клітини (які з того часу у всьому світі називають клітинами Беца), але й довів, що вони є морфологічним субстратом локалізації описаного Фрічем та Гітцигом рухового центру, що регулює діяльність скелетних м'язів [16, с. 32].

Таким чином, В.О. Бец став засновником вчення про морфологічні основи динамічної локалізації функцій у корі півкуль великого мозку. Використавши для виготовлення гістологічних зрізів прилад Марші, В.О. Бец дослідив вертикальні зв'язки між нейронами різних шарів кори. Нині у наукових виданнях та підручниках з неврології зазначено, що вертикально орієнтовані колонки нейронів є елементарними функціональними комірками рухової кори, але, на жаль, у жодному з них немає посилань на науковий пріоритет В.О. Беца.

Слід також підкреслити, що В.О. Бец першим порушив актуальне нині питання про будову сірої речовини важливої складової лімбічної системи – аммонового рогу. Український морфолог встановив, що пірамідні клітини аммонового рогу розташовані одна проти одної і нагадують клубок, у зв'язку з чим В.О. Бец назвав їх «корковими клубочками, *glomeruli corticales*». З такою структурною особливістю сучасні неврологи пов'язують те, що аммонів ріг є найбільш епілептогенною частиною всього мозку. Крім того, пірамідним нейронам аммонового рогу відводиться значна роль у забезпеченні пам'яті й у генезі її порушень [5].

Водночас вивчення мікроскопічної будови кори головного мозку принесло київському професору світову славу. В.О. Бец опрацював оригінальну методику ущільнення мозку та забарвлення нервових клітин, що дозволило йому зробити унікальні гістологічні препарати,

систематизовано вивчити рельєф півкуль великого мозку та встановити закономірності цитоархітекτονіки кори. Виготовлення препаратів мозку вимагало не лише широких знань, але й великої праці, терпіння, наполегливості й віртуозної техніки. Слід відмітити, що мова йде про техніку виготовлення як макроскопічних, так і мікроскопічних препаратів. Застосувавши розроблену методику, В.О. Бец виготовив гіпсові зліпки головного мозку з натури, наніс на них лінії, які вказували не тільки напрямок зроблених ним мікроскопічних зрізів, але й межі окремих цитоархітектонічних ділянок. Це дозволило вченому точно визначити співвідношення особливостей форми поверхні великого мозку з особливостями мікроскопічної будови і розташування складових частин його окремих ділянок [5].

На з'їзді природознавців та лікарів у Лейпцигу в 1872 р. професор К. Людвіг, оглянувши колекцію В.О. Беца, запропонував надрукувати атлас малюнків із його препаратів за рахунок Дрезденської академії наук. Але український вчений відмовився, бо мріяв видати атлас на батьківщині. За свої препарати В.О. Бец отримав медаль на Всеросійській мануфактурній виставці у Петербурзі в 1870 р. та медаль на Всесвітній виставці у Відні в 1873 р. [16]. Як щирий патріот батьківщини, він відхилив зроблену йому професором В. Бенедиктом пропозицію продати колекцію гістологічних препаратів. Цю колекцію В.О. Бец подарував кафедрі анатомії Київського університету св. Володимира, де вона зберігається до цього часу в Київському медичному університеті ім. О.О. Богомольця. У наші дні вивчення під мікроскопом гістологічних препаратів колекції В.О. Беца викликає величезне захоплення і подив фахівців. Ці препарати начебто не підвладні часу і після 160-річного зберігання справляють чудове враження тільки-но забарвлених карміном зрізів мозку [5, с. 10].

Відкриття В.О. Бецом гігантських пірамідних клітин кори великого мозку викликало дискусію не лише серед морфологів, але й серед фізіологів, клініцистів, представників інших галузей біології й медицини. Тому В.О. Бец вирішив узагальнити отримані результати, видати атлас мозку, що був украй потрібний широкому колу науковців і клініцистів. Результатом титанічної організаційної роботи В.О. Беца став вихід у світ першого тому «Атласа человеческого мозга» (1890), сигнальний і, на жаль, єдиний примірник якого зберігається на кафедрі анатомії людини Національного медичного університету імені О.О. Богомольця. При цьому звертає на себе увагу обставина, що В.О. Бец настільки успішно засвоїв фотографування та друкування знімків, що вони не тільки привернули увагу вітчизняних і закордонних вчених, але й були так високо оцінені, що В.О. Бец одержав замовлення зробити кліше і надрукувати матеріали археологічного з'їзду, який відбувався в м. Києві, а також книги для професора В. Бенедикта, виданої у Відні [16].

Багато поколінь київських анатомів дбайливо зберігали і нині зберігають багату наукову спадщину В.О. Беца. У наш час у фундаментальному анатомічному музеї кафедри анатомії людини Національного медичного університету імені О.О. Богомольця зберігаються такі експонати: унікальна колекція гістологічних зрізів різних ділянок головного й спинного мозку людини; колекція гіпсових зліпків півкуль великого мозку людини, мавп і деяких тварин; колекція черепів, виготовлених В.О. Бецом; ножі, сконструйовані В.О. Бецом, для виготовлення гістологічних препаратів мозку; прилад Марші для утримання мозку під час різання ножем і дозування товщини зрізів; кісткові препарати, виготовлені В.О. Бецом; книги, видані В.О. Бецом; диплом про нагородження В.О. Беца медалями на Всеросійській мануфактурній виставці й на Всесвітній виставці у Відні, а також диплом про обрання його членом-кореспондентом Паризького товариства антропологів; примірник виданого В.О. Бецом за свої кошти «Атласа человеческого мозга» (1890), у якому вміщені рисунки макроскопічних препаратів мозку людини і різних видів тварин [5; 10; 16].

Отже, В.О. Бец – відомий український учений світового рівня, який очолював кафедру анатомії в Київському університеті св. Володимира. Він відкрив гігантські пірамідні клітини мозку (1874), які були названі «клітини Беца», зібрав велику колекцію

макро- й мікропрепаратів мозку, створив в анатомічному музеї найкращу у світі колекцію кісткових препаратів, опублікував низку атласів, монографій, статей. Окрім того, В.О. Бец досліджував будову наднирників, розвиток кісток, цитоархітектоніку головного мозку, використовував при цьому мікроскопічні методи дослідження і, як ніхто інший, розумів значення гістологічних знань для майбутніх лікарів. В.О. Бец читав спеціальний курс лекцій, проводив практичні заняття з гістології. Учений зазначив, що наука про тканини об'єднує анатомію й фізіологію, і називав її «вищою анатомією» [20, с. 10].

Викладання гістології та ембріології як самостійного предмета на окремі кафедрі Київського університету св. Володимира розпочалося з 1868 р. До штату кафедри гістології та ембріології на той час входили професор, лаборант, і два помічники. Першим завідувачем кафедри став П.І. Перемежко [21].

Професор П.І. Перемежко був автором багатьох робіт про мікроскопічну будову та ембріогенез селезінки, гіпофіза, щитовидної залози. Багато часу він присвятив вивченню ембріології, разом з О. Флемінгом досліджував каріокінез. П.І. Перемежко описав поділ клітин епідермісу, сполучної тканини, лейкоцитів, а також послідовність, тривалість і особливості перебігу окремих фаз мітозу [14, с. 64].

Не зважаючи на те, що професор П.І. Перемежко був видатним ученим, заняття на кафедрі гістології проводилися досить примітивно. Учений приділяв багато уваги теоретичній частині, проте дуже мало – практичним заняттям. О.Г. Черняхівській у своїй статті, присвяченій пам'яті Ф.І. Ломінського, зазначив, що на лекціях П.І. Перемежко не демонстрував ніяких препаратів, мікроскопом можна було користуватися, але самостійно й без будь-яких вказівок та допомоги. Деякі студенти, такі як О.Г. Черняхівський, із гістологічними препаратами ознайомилися на іншій кафедрі – патологічної анатомії [21, с. 199].

Відповідно до збільшення кількості студентів, що навчалися на медичному факультеті, штат кафедри розширювався. Спочатку було затверджено посаду прозектора, його помічника, а згодом – двох лаборантів. У П.І. Перемежко з'явилися учні – його майбутні наступники по кафедрі – Я.Н. Якимович і Ф.І. Ломінський [14, с. 65; 21].

Я. Н. Якимович завідував кафедрою гістології та ембріології із 1891 по 1904 рр. У 1880 р. захистив докторську дисертацію на тему «Про регенерацію гладких м'язових волокон». На лекціях та практичних заняттях більшу увагу приділяв загальній гістології. Ембріологія викладалася в невеликому обсязі, а спеціальна гістологія – лише на мікропрепаратах, виготовлених студентами. Серед наукових праць, виконаних Я.Н. Якимовичем, слід відзначити спостереження над регенерацією м'язових волокон, які лягли в основу його докторської дисертації, вивчення будови осьових циліндрів, сухожиль, структури зубів тощо [14, 65].

Штат кафедри на той час зменшився, оскільки посаду помічника прозектора передали кафедрі загальної патології. У 1892 р. на кафедрі гістології помічником прозектора почав працювати Ф.І. Ломінський. У студентські роки, у 1882 р., опублікував працю «До питання про поділ нервових клітин», за яку отримав золоту медаль, а в 1891 р. захистив дисертацію на тему «О паразитизме некоторых болезнетворных микробов на растениях» [21].

Перед початком роботи на кафедрі гістології Ф.І. Ломінський працював на кафедрі загальної патології під керівництвом професорів Н.А. Хржонцевського та В.В. Підвисоцького. У 1892 р. Ф.І. Ломінський був призначений прозектором кафедри гістології з ембріологією. Із 1896 р. вчений уже розпочав читати приват-доцентський курс на кафедрі гістології [14, с. 66].

Певний час помічником прозектора кафедри гістології в Київському університеті св. Володимира працював О.В. Леонтович, який у майбутньому став видатним українським ученим-академіком. Багато часу О.В. Леонтович присвятив праці з мікроскопом. На кафедрі гістології він зацікавився й зайнявся вивченням та вдосконаленням методу фарбування

нервової тканини метиленою синькою і досяг за допомогою цієї техніки значних успіхів. Проте згодом О.В. Леонтович перейшов працювати на кафедру фізіологічної хімії під керівництвом професора С.І. Чир'єва [21].

Після О.В. Леонтовича, у 1896 р., помічником прозектора на кафедрі гістології почав працювати О.Г. Черняхівський. Ф.І. Ломінський став його справжнім науковим наставником [21].

Гістологічна лабораторія розвивалася, вона поповнилася колекціями мікропрепаратів саме в період діяльності Ф.І. Ломінського та О.Г. Черняхівського. Зокрема, збільшилася колекція препаратів для лекцій і практичних занять студентів, у лабораторії було 20 старих мікроскопів, студенти могли самостійно вивчати основи загальної гістології [9, с. 82-110; 205]. Окрім того, Ф.І. Ломінський запровадив курс гістології органів чуття, а також виготовив для цього предмета потрібні мікропрепарати.

Із 1905 р. професор Ф.І. Ломінський очолив кафедру гістології та ембріології в Київського університеті св. Володимира. На той час вона вже була модернізована й розширена, було придбано багато хороших мікроскопів, колекцію ембріологічних моделей та муляжів, модерний епідіаскоп, до якого Ф.І. Ломінський власноручно виготовив багато діапозитивів [14, с. 67].

На практичних заняттях використовувалися готові мікропрепарати з анатомічної будови органів. Виготовляли їх асистенти кафедри (помічник прозектора). Ф.І. Ломінський запровадив навчання студентів мікроскопічної техніки. Незабаром у лабораторії з'явилися цейсівські мікроскопи, освітлювальні прилади для них, апарати для мікрофотографування, сучасні мікротомати тощо. Завдяки старанням нового завідувача гістологічна лабораторія піднялася до рівня європейських кафедр [9; 21].

Із 1906 р. О.Г. Черняхівський розпочав працювати на посаді прозектора кафедри гістології. У той час збільшився штат кафедри, покращилося її оснащення. Помічників прозектора стало двоє. Покращення матеріально-технічної бази кафедри сприяло активізації навчально-методичної роботи.

О.Г. Черняхівський зазначає: «Ф.І. Ломінський був гарний керівник, старший товариш, друг, готовий раз у раз допомогти порадою в роботі й розв'язати якесь незрозуміле питання, не здатний ні до якої несправедливості. Вимоги його були завжди розумні та обґрунтовані» [21, с. 192-193]. Ф.І. Ломінський працював на кафедрі гістології до листопада 1924 р., з 1916 р. – як позаштатний професор. Таким чином, він 38 років життя присвятив кафедрі гістології та ембріології Київського університету св. Володимира, а потім – Київського медичного інституту, із них 18 – на посаді професора [11, арк. 4; 14].

За період із 1882 по 1913 рр. Ф.І. Ломінський опублікував 16 важливих наукових праць у галузі гістології, зокрема з питань мікроскопічної техніки, патологічної гістології, бактеріології, практичної медицини [9; 14]. Наукові дослідження Ф.І. Ломінського були присвячені різноманітним питанням гістології. Він уперше описав непрямий поділ нейробластів, зазначивши, що це явище відбувається лише в зародковий період розвитку; з'ясував значення та роль лейкоцитів у патологічних нервових клітинах. Цікавими були його спостереження щодо морфологічної перебудови нейронів за умов дії хімічних речовин і механічної травми, морфологічних ознак диференціювання нервових клітин вищих і нижчих хребетних у процесі ембріогенезу тощо [21].

Професор Ф.І. Ломінський здійснив оригінальні дослідження мікроструктури кришталика, зв'язку м'язів і сухожиль, фізіологічної дегенерації посмугованих м'язових волокон, реактивних змін екзо- та ендокринної частин підшлункової залози тощо. Особливу увагу науковців привернули дослідження Ф.І. Ломінського, присвячені поділу й дегенерації нервових клітин, будови та значення внутрішньоклітинних каналців (відомих пізніше як каналці Гольмгрена), які являють собою розширені ділянки ендоплазматичної сітки та деяких особливостей будови секреторних клітин підшлункової залози. Окрім того, важливими були праці вченого про метод імпрегнації тканин металами, будови кришталика

тощо. Ф.І. Ломінського можна з упевненістю назвати засновником гістофізіологічного напрямку сучасної вітчизняної гістології [14; 21].

Професор Ф.І. Ломінський був не лише наставником, учителем, а й другом О.Г. Черняхівського. І, найімовірніше, саме він Ф.І. Ломінський в Київському університеті св. Володимира мав найвагомий вплив на формування його наукового світогляду як ученого-гістолога [8, с. 230].

О.Г. Черняхівський в Київському університеті св. Володимира займався вивченням нейрогістології, публікував свої статті з біології, медицини в українських та міжнародних наукових виданнях, за що згодом отримав визнання провідних європейських учених. У своїх дослідженнях вчений спирався на нейронну теорію відомого іспанського нейрогістолога С. Рамона-і-Кахала. Згодом, у майбутньому, О.Г. Черняхівський під час своїх досліджень також віднайде підтвердження цієї теорії. С. Рамон-і-Кахаль був автором багатьох класичних робіт і підручників із мікроскопічної будови мозку, патологічної анатомії, гістології, мікроскопічної техніки тощо. Техніка імпрегнації азоткислим сріблом дуже зацікавила професора О.Г. Черняхівського, який у процесі своєї експериментальної діяльності активно використовував зазначений метод [12, арк. 3; 22]. Найвагоміших результатів О.Г. Черняхівським було досягнуто в аспекті дослідження регенерації та дегенерації нейронів і аксонів гангліїв, мозочку, великих півкуль та спинного мозку [13, с. 73].

Наукова спадщина професора О.Г. Черняхівського мала вагомий вплив на розвиток як вітчизняної, так і світової гістологічної науки. Під час наукового відрядження до Німеччини професор О.Г. Черняхівський стажувався в гістологічній лабораторії Берлінського університету в професора О. Фохта, де провів низку досліджень з іннервації внутрішнього вуха, легень, шлунка та інших органів; дослідив патолого-анатомічні зміни при хворобах мозку, а також вплив інсуліну на надниркову залозу. У стінах гістологічної лабораторії Мадридського університету під керівництвом С. Рамон-і-Кахала учений вивчав наявність блукаючих нервових клітин, депресорного нерва та іннервації серця. Провідні іноземні вчені: О. Фохт, М. Більшовський, Ф. Телло, Ф. де Кастро, Лоренто де Но та інші – високо оцінювали результати наукової роботи професора О.Г. Черняхівського та застосовували їх у своїх наукових розробках.

Результати наукових розробок О.Г. Черняхівського мали вагоме значення в практичній діяльності. Вченим уперше в історії медицини досліджено наявність багатоядерних нервових клітин у 5-місячних людських зародків, досліджено наявність блукаючих нервових клітин у стінках кровоносних судин людських зародків; здійснено опис нервових закінчень у каротидному синусі людських зародків 6-7 тижнів та розвитку, закінчення, іннервації депресорного нерва в 3-4-тижневих ембріонів; встановлено іннервацію раку язика й лейкоплакії в людини; досліджено зміни фізіологічних функцій епітелію в місцях новоутворень; визначено помітні форми олігодендрології в людських зародків 14-19 тижнів.

Отже, вагомий внесок у становлення і розвиток гістології в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. зробили вчені Київського університету св. Володимира – П.І. Перемежко, В.О. Беца, Ф.І. Ломінський, Я.Н. Якимович, Н.А. Хржонцевський, О.В. Леонтович, О.Г. Черняхівський.

Першим завідувачем кафедри гістології був професор П.І. Перемежко. Під його керівництвом розширився штат кафедри. Пріоритетними напрямками наукових досліджень П.І. Перемежка в галузі гістології було вивчення ембріогенезу селезінки, мікроскопічної будови щитоподібної залози, гіпофізу та кровоносних судин. Вершиною наукового пошуку вченого стало колективне відкриття мітозу – непрямого поділу тваринних клітин. Важливим внеском у мікроскопічну техніку є винахід П.І. Перемежка – перший вітчизняний мікротон (1878).

Наукові дослідження видатного вченого анатома і гістолога, професора В.О. Беца були присвячені будові головного мозку, зокрема тонкій структурі (архітектоніці) різних

його ділянок. Він відкрив рухову зону кори головного мозку і описав велетенські пірамідні нервові клітини (1874 р.), які були названі клітинами Беца. Наукова робота професора О.Г. Черняхівського була спрямована на проведення фундаментальних досліджень у галузі гістології та мікроскопічної техніки. Учений вивчав морфофункціональні особливості нервової системи.

Перспективи подальших досліджень полягають у комплексному і більш ґрунтовному дослідженні наукового простору учених-гістологів-ембріологів України другої половини ХІХ – ХХ ст. та практичному застосуванню їх досягнень і відкриттів із урахуванням сучасних методологічних засад гістології.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. 150 лет Киевскому медицинскому институту / Е.Г. Гончарук, Н.Н. Зайко, И.И. Бобрик [и др.]. – К.: Здоровья, 1991. – 264 с.
2. 160 років Національному медичному університету ім. О. О. Богомольця / Є.Г. Гончарук, А.О. Андрушук, І. І. Бобрик [та ін.]; за ред. Є.Г. Гончарука. – К. : Століття, 2001. – 368 с.
3. Беца В.А. Анатомические и гистологические исследования / В.А. Беца. – М., 1950. – 48 с.
4. Беца Володимир (1834-1894) // Енциклопедія українознавства: Перевид. в Україні. – К., 1993. – Т. 1. – С.121.
5. Беца Владимир Алексеевич (1834-1894): Науч. – воспом. указ. / (Сост. М.М. Дуля, Г.Ф. Середенко). – К., 1987. – 14 с.
6. Воронцовська І. Залишити свій слід на землі... / І. Воронцовська // Гарт. – 2004. – 25 листоп. – С. 18.
7. Галах В.В. Внесок вчених Київського університету у розвиток гістології (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / В. В. Галах // Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки : пошуки, роздуми, знахідки : матеріали Четвертої Міжнар. наук. конф., 20-21 квіт. 2011 р. – Луганськ, 2011. – С. 32-33.
8. Галах В.В. Формування наукового світогляду О.Г. Черняхівського в Київському університеті св. Володимира (1894-1918) / В. В. Галах // Вісн. аграр. історії : зб. наук. праць / НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 2011. – Вип. 1. – 229-233 с.
9. Ганіткевич Я. Українські вчені-лікарі I пол. ХХ ст. та їхні наукові школи / Я. Ганіткевич. – Львів, 2002. – С. 82-110.
10. ДАК, ф.16, оп. 65, ср. 4781, арк. 19-25.
11. ДАК, ф. р-352, оп. 1., 4 арк.
12. ДАК, ф. р-352, оп. 1., 3 арк.
13. Кахаль С.Р. Автобіографія (вспоминання о моей жизни) / С.Р. Кахаль [под ред. А.В. Смольяникова, Д.С. Саркисова]. – М.: Медицина, 1985. – 272 с.
14. Коцур Н.І. Наукові студії професора Олександра Григоровича Черняхівського (1896-1939): монографія / Н.І. Коцур, В.В. Галах. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 346 с.
15. Кузьминська О.Д. Беца Володимир Олексійович / О.Д. Кузьминська // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – С. 247.
16. Кукуев Л.А. В.А. Беца (1834-1894) / Л.А. Кукуев. – М.: Медгиз, 1950. – 89 с.
17. Макаренко И.М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841-1991) / И.М. Макаренко, И.М. Полякова. – К. : Здоровья, 1991. – 160 с.
18. Макаренко І. М. Біографічний довідник завідувачів кафедр та професорів Національного медичного університету ім. О. О. Богомольця (1841-2001) / І.М. Макаренко, І.М. Полякова. – К. : Здоров'я, 2002. – С. 186-187.
19. Новак В.П. Цитологія, гістологія, ембріологія: підруч. / В.П. Новак, Ю.П. Бичков, М.Ю. Пилипенко. – К.: Дакор, 2008. – С. 9-11.
20. Суботин М.Я. Гистологическая техника (пособ. для школьных медицинских лаборантов) / М.Я. Суботин, С.С. Лагучев, Т.Г. Органесян [и др.]. – М.: Медгиз, 1954. – С. 5-12.
21. Черняхівський О. Ф.І. Ломінський – як вчений, вчитель та громадський діяч / О. Черняхівський // Укр. мед. вісті. – 1928. – № 1-2. – С. 191-198.
22. Черняхівський О.Г. Нова доцільність модифікації кахалівського методу імпрегнації сріблом-нітратом для периферичних нервів / О.Г. Черняхівський // Мед. журн. – 1939. – Т. 9, вип. 1. – С. 93-98.

REFERENCES

1. 150 let Kyevskomu medycyskomu ynstytutu / E.G. Goncharuk, N.N. Zajko, Y.Y. Bobryk [y dr.]. – K.: Zdorovya, 1991. – 264 s.
2. 160 rokiv Nacionalnomu medychnomu universytetu im. O.O. Bogomolcya / Ye.G. Goncharuk, A.O. Andrushuk, I.I. Bobryk [ta in.]; za red. Ye.G. Goncharuka. – K.: Stolittya, 2001. – 368 s.

3. Becz V.A. Anatomycheskye y gystologicheskye yssledovaniya / V.A. Becz. – M., 1950. – 48 s.
4. Becz Volodymyr (1834-1894) // Encyklopediya ukraïnoznavstva: Perevyd v Ukraïni. – K., 1993. – T. 1. – S. 121.
5. Becz Vladymyr Alekseevyh (1834-1894): Nauch. – vspom. ukaz. / (Sost. M.M. Dulya, G.F. Seredenko). – K., 1987. – 14 s.
6. Voronczovska I. Zalyshytysvij slid na zemli... / I. Voronczovska //Gart. – 2004. – 25 lystop. – S. 18.
7. Galax V.V. Vnesok chenyx Kyïvskogo universytetu u rozvytok gistologiyi (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) / V.V. Galax // Aktualni pytannya vitchyznyanoi, svitovoyi istoriyi ta istoriyi nauky: poshuky, rozdumy, znaxidky: materialy Chetvertoyi Mizhnar. nauk. konf., 20-21 kvit. 2011 r. – Lugansk, 2011. – S. 32-33.
8. Galax V.V. Formuvannya naukovoï svitoglyadu O.G. Chernyaxivskogo v Kyïvskomu universyteti sv. Volodymyra (1894-1918) / V.V. Galax // Visn. agrar. istoriyi: zb. nauk. pracz / NPU im. M.P. Dragomanova. – K., 2011. – Vyp. 1. – 229-233 s.
9. Ganitkevych Ya. Ukraïnski vcheni-likari I pol. XX st. ta yixni naukovy shkoly / Ya. Ganitkevych. – Lviv, 2002. – S. 82-110.
10. DAK, f.16, op. 65, sr. 4781, ark. 19-25.
11. DAK, f. r-352, op. 1., 4 ark.
12. DAK, f. r-352, op. 1., 3 ark.
13. Kaxal S.R. Avtobyografiya (vospomynaniya o moej zhyzny) / S.R. Kaxal [pod red. A.V. Smolyanykova, D.S. Sarkysova]. – M.: Medycyna, 1985. – 272 s.
14. Koczur N.I. Naukovi studiyi profesora Oleksandra Grygorovycha Chernyaxivskogo (1896-1939): monografiya / N.I. Koczur, V.V. Galax. – Pereyaslav-Xmelnyckyj, 2014. – 346 s.
15. Kuzmyska O.D. Becz Volodymyr Oleksijovych / O.D. Kuzmyska // Encyklopediya istoriyi Ukraïny. – K., 2003. – S. 247.
16. Kukuev L.A. V.A. Becz (1834-1894) / L.A. Kukuev. – M.: Medgz, 1950. – 89 s.
17. Makarenko Y.M. Byograficheskyj slovar zaveduyushhyx kafedramy professorov Kyevskogo medycynskogo ynstytuta (1841-1991) / Y.M. Makarenko, Y.M. Polyakova. – K.: Zdorovya, 1991. – 160 s.
18. Makarenko I.M. Biografichnyj dovidnyk zaviduvachiv kafedr ta profesoriv Nacionalnogo medychnoï universytetu im. O.O. Bogomolcya (1841-2001) / I.M. Makarenko, I.M. Polyakova. – K.: Zdorovya, 2002. – S. 186-187.
19. Novak V.P. Cytologiya, gistologiya, embriologiya: pidruch. / V.P. Novak, Yu.P. Bychkov, M.Yu. Pylypenko. – K.: Dakor, 2008. – S. 9-11.
20. Subotyn M.Ya. Gystologicheskaya texnyka (posob. dlya shkolnyx medycynskyx laborantov. / M.Ya. Subotyn, S.S. Laguchev, T.G. Organesyan [y dr.]. – M.: Medgyz, 1954. – S. 5-12.
21. Chernyaxivskij O. F.I. Lominskij – yak vchenyj, vchytel ta gromadskij diyach / O. Chernyaxivskij // Ukr. med. visti. – 1928. – № 1-2. – S. 191-198.
22. Chernyaxivskij O.G. Nova docilnist modyfikaciyi kaxalivskogo metodu impregnaciyi sriblom-nitratom dlya peryferychnyx nerviv / O.G. Chernyaxivskij // Med. zhurn. – 1939. – T. 9, vyp. 1. – S. 93-98.

Коцур Н. Приоритетные направления научных исследований ученых Киевского университета св. Владимира в области гистологии (вторая половина XIX – начало XX вв.).

Статья посвящена анализу научных исследований ученых-гистологов Киевского университета св. Владимира. Установлено, что существенное влияние на развитие отечественной гистологии имело совершенствование микроскопической техники и открытия клетки. Становление гистологии как науки о микроскопическом строении, развитии и жизнедеятельности структур организма в Киевском университете св. Владимира связано с именами таких выдающихся ученых, как П.И. Перемежко, В.А. Бец, Ф.И. Ломинский, Я.Н. Якимович, Н.А. Хржонцевский, А.В. Леонтович, А.Г. Черняховский. Ученые в разное время возглавляли кафедру гистологии. Установлено, что научные исследования профессора, заведующего кафедрой гистологии Киевского университета св. Владимира П.И. Перемежко дали начало новой эпохе в цитологии. Исследования ученого имели большое значение для развития эндокринологии. П.И. Перемежко изучал эмбриогенез селезенки, микроскопическое строение щитовидной железы, гипофиза и кровеносных сосудов. Научные исследования выдающегося ученого анатома и гистолога, профессора В.А. Беца были посвящены строению головного мозга, в частности тонкой структуре (архитектонике) различных его участков. Приоритетными направлениями научно-исследовательской работы профессора А.Г. Черняховского были его экспериментальные исследования в области гистологии и эмбриологии, патологической анатомии и онкологии.

Ключевые слова: гистология, Киевский университет св. Владимира, кафедра, П.И. Перемежко, В.А. Бец, Ф.И. Ломинский, Я.Н. Якимович, Н.А. Хржонцевский, А.В. Леонтович, А.Г. Черняховский.

Kotsur N. Main Tendencies in Scientific Researches of Histology in St. Volodymyr University of Kyiv (late XIX – beginning of XX).

This article deals with the analysis of the scientific researches of histology in St. Volodymyr University of Kyiv. It is established, that the most significant influence on the development of native histology is made due to the microscopic technologies improvement and the research of the cell. The such scientists of St. Volodymyr University of Kyiv as P.I. Peremozhenko, V.O. Bets, F.I. Lominskyi, Y.N. Yakymovych, N.A. Hrzhozhchevskyi, O.V. Leontovych, O.H. Chernyahivskyi have developed the histology as the science of microscopic structure, development and vital activity of elements of organism.

It has been revealed, that scientific investigations by P.I. Peremozhenko (the head of the department of histology in St. Volodymyr University of Kyiv) began the new epoch of histology and developed the endocrinology. P.I. Peremozhenko studied embryogeny of spleen, microscopic structure of thyroid gland, hypophysis and blood vessels. Outstanding anatomist and histologist, professor V.O. Berts, made the scientific investigations about cerebrum structure, especially about the structure of the some parts (architectonics). The main directions of the scientific works by O.H. Chernyahivskyi were his experimental investigations in the sphere of histology, embryology, morbid anatomy and oncology.

Keywords: *histology, St. Volodymyr University of Kyiv, P.I. Peremozhenko, V.O. Bets, F.I. Lominskyi, Y.N. Yakymovych, N.A. Hrzhozhchevskyi, O.V. Leontovych, O.H. Chernyahivskyi.*

Одержано 26.05.2015

УДК 613.115.13(091)

Володимир Шульга
(Київ)

**ІСТОРИЧНИЙ НАРИС СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ
КОМІТЕТУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО РОСЛИННИЦТВА
ХАРКІВСЬКОГО ТОВАРИСТВА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ**

Історична розвідка присвячена відображенню еволюційного поступу становлення та перших років діяльності головного осередку Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості з питань рослинництва – Комітету сільськогосподарського рослинництва. Потужна структурна одиниця товариства була створена для потреб наукового забезпечення галузі рослинництва у Харківській, Полтавській, Курській, Воронежській, Катеринославській губерніях та області війська Донського, а також в інших суміжних з ними губерніях. Засновниками та дієвими членами цього комітету були провідні вчені-аграрії та селекціонери, які опікувалися проблемами насінництва, рослинництва, городництва, садівництва тощо. Увага автора зосереджена на науково-організаційній діяльності Комітету сільськогосподарського рослинництва. Розкрито його внесок у розвиток селекції та насінництва, зокрема розглянуто проведення першої наради з пивоварних ячменів. У статті детально розглянуто принципи видання головного друкованого органу Комітету сільськогосподарського рослинництва – фахового журналу «Сільськогосподарське рослинництво півдня Росії» для потреб інформаційного забезпечення аграрної галузі України на початку минулого століття. Визначено мету, завдання та проблематику часопису. Окреслено його роль для становлення й розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки та дослідної справи.

Ключові слова: *Комітет сільськогосподарського рослинництва, Харківське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, рослинництво, аграрна наука, сільськогосподарська дослідна справа, журнал «Сільськогосподарське рослинництво півдня Росії», пивоварство.*

Цьогоріч виповнюється 135 років від дня заснування Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. Безперечно, це видатне творче об'єднання, яке слід розглядати як явище у вітчизняному галузевому науково-освітньому та культурному середовищі. Воно розпочало свою генеруючу консолідуєчу діяльність із 1880 р. не тільки в масштабах регіону, але й для потреб Воронежської, Катеринославської, Курської та Полтавської губерній та області війська Донського. Мова йде про територію, де значну частину населення і до сьогодні становлять українці.

Різні аспекти науково-організаційної діяльності Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості ставали предметом досліджень багатьох вітчизняних дослідників [1, 2, 6, 7, 11]. У розгалуженій структурі товариства певний час існував важливий дорадчий орган – Комітет сільськогосподарського рослинництва.

Методом історико-наукового аналізу, із залученням доступних матеріалів з архівних, монографічних та періодичних видань, концептуально розкрито внесок Комітету сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості для організаційного ствердження вітчизняного галузевого дослідництва на початку ХХ ст., зокрема галузі рослинництва.

Базуючись на §49 «Статуту», 16 березня 1912 р. Загальними зборами Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості за заявою групи його членів був заснований Комітет сільськогосподарського рослинництва, який розташувався за адресою: м. Харків, вул. Московська, 10 [4]. Він був створений з метою сприяння розвитку сільськогосподарського рослинництва на наукових основах, насамперед, для півдня країни у межах діяльності Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, дія якого, як уже зазначалося вище, охоплювала Харківську, Полтавську, Курську, Воронежську, Катеринославську губернії та область війська Донського, а також інших суміжних з ними губерній, у разі виявлення на те згоди губернаторів. У своїй діяльності він керувався статутом Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості [12] та діяв, узгоджуючи свої функції з іншими установами і товариствами. Уже наприкінці 1913 р. до складу Комітету сільськогосподарського рослинництва входили 70 осіб. До членів його засновників: П.В. Будріна, Б.К. Єнкена, Г.Г. Дібольта, М.З. Резнікова і О.Ф. Гельмера додався ще й професор А.Є. Зайкевич [9, с. 128].

Для досягнення передбачених завдань Комітетом проводилася низка відповідних заходів. Зокрема, були організовані секції та комісії із різних питань сільськогосподарського рослинництва; провадилася постановка колективних дослідів; облаштовувалися дослідні і показові ділянки: із сортовипробування, з мінеральними добривами, новими видами рослин тощо; проводилися обстеження та анкетування з питань їхньої програми.

Важливою складовою діяльності Комітету сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості стала організація дослідних установ і господарств та проведення консультації із цих питань. Його члени виконували керівництво технікою рослинництва у господарствах, зокрема здійснювали суспільний контроль над виробництвом та збутом насінневого і посадкового матеріалу, випробуванням дії мінеральних добрив та інсектицидів, апаратів, пристроїв, машин, поряд з іншими матеріалами і предметами, що застосовувалися у галузі рослинництва. Для цього Комітет влаштовував відповідні організаційні одиниці на кшталт експертних комісій, музеїв тощо. Особливу увагу він приділяв залученню членів до опрацювання низки питань, насамперед: започаткування племінних книг, реєстрів, видання каталогів сортів, упорядкування правил та інструкцій, а потім їх поширював на всій території дії Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості.

Варто наголосити на злагодженій та організаційно продуманій діяльності Комітету сільськогосподарського рослинництва з питань селекції і насінництва. Відповідно до

постанови Петербурзького селекційного з'їзду 1912 р. зі складу Комітету виділено комісію всеросійських з'їздів із селекції та насінництва. Крім того, Комітет організував Посередницько-консультаційне бюро з облаштування дослідних установ та селекційних і насінневих господарств та комісію при ньому для випробовування пристроїв і машин, які застосовувалися у селекції. Пізніше до цього додалися ще й склади відповідних предметів. Комітет безпосередньо влаштував та брав участь у насінневих виставках у межах території його дії. Він надавав сприяння Харківській обласній станції щодо попереднього обслідування сортів сільськогосподарських рослин м. Немишля та інших населених пунктів.

Вагомим внеском у розвиток галузі рослинництва стала організація і проведення галузевих фахових зібрань та «дорадчих рад» [4, с. 456]. Щосереді кожні два тижні скликали загальні збори, по можливості із читанням доповідей. Комітет займався облаштуванням приміщень, упорядкуванням бібліотеки, організацією музею рослинництва тощо. Наприкінці року друком виходив звіт про проведену Комітетом сільськогосподарського рослинництва діяльність.

Слід зазначити, що значну увагу Комітет сільськогосподарського рослинництва приділяв репрезентаційній діяльності. Вона полягала в організації виставок, конкурсів та базарів; скликанні галузевих нарад та з'їздів; проведенні курсів, екскурсій як країною, так і за її межами. Через своїх представників Комітет брав участь у вітчизняних та закордонних з'їздах, редакційних комісіях, товариствах та спілках, що наслідували аналогічні з ним завдання.

Яскравим прикладом є Перша нарада з пивоварних ячменів, що відбулася в травні 1914 р. за ініціативою Комітету сільськогосподарського рослинництва у Харківському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. У нараді взяли участь, окрім членів комітету, пивовари, сільські господарі, що займалися вирощуванням ячменю, спеціалісти селекційного відділу обласної станції та товариства. Такі заходи планувалося організувати регулярно для встановлення живого зв'язку між фахівцями-дослідниками та сільськими господарями. Подібні наради були дуже поширені в Америці. Вони відігравали значущу роль для розвитку того чи іншого напрямку галузевого дослідництва, адже фахівці черпали чимало нового, поєднуючи свою діяльність з практиками. А завдяки фаховим зібранням популяризувалася діяльність дослідної станції.

На порядок денний Першої наради пивоварів були винесені такі доповіді: 1) Б.К. Єнкена «Про пивоварні ячмені та їх селекція за кордоном» та «Про роботи селекційного відділу обласної станції над пивоварними ячменями». Виступи вченого супроводжувалися презентаціями; 2) А.П. Ситнікова «Про хімічний склад російських ячменів та їх пивоварні властивості» та «Про необхідність хімічного дослідження ячменю» [9]. Повідомлення викликали жваві дискусії у наукових колах.

Як наслідок, було прийнято відповідні постанови: «1) визнати обов'язковими субсидії з боку пивоварних заводів і сільських господарів, які продукують пивоварний ячмінь...», для чого просить Комітет зробити відповідне звернення; «2) визнати необхідним аналіз ячменів на азот, для визначення придатності для пивоваріння, тому звернутися до пивоварних заводчиків із пропозицією не купувати ячмінь без його попереднього аналізу; 3) визнати бажаним надсилання пивоварними заводчиками проб ячменів до селекційного відділу обласної станції; 4) визнати бажаним встановлення живих взаємостосунків між селекційним відділом, пивоварними заводчиками та сільськими господарями, що продукують пивоварний ячмінь; 5) визнати необхідним подальше періодичне скликання нарад із питань пивоварних ячменів...; 6) порушити клопотання про вилучення пива з числа міцних напоїв у законопроекті про боротьбу з пияцтвом; 7) визнати бажаним об'єднання пивоварень заводчиків і продуцентів пивоварного ячменю; 8) провести анкетування між пивоварними заводчиками з питань якості використовуваних ними пивоварних ячменів та їх походження; 9) визнати необхідним випробовування ячменю, для чого клопотати,

щоб дослідний пивоварний завод у Петербурзі був перетворений у дослідну станцію із пивоваріння і був приєднаний до обласної станції відразу після її появи» [3].

Розгорнута видавнича діяльність Комітету сільськогосподарського рослинництва сприяла поширенню наукових відомостей серед дослідників та населення і прагнула якнайшвидше донести новітню корисну інформацію [5]. Так, друком виходив обласний журнал з питань сільськогосподарського рослинництва, праці членів товариства, брошури, плакати і настанови.

Комітет сільськогосподарського рослинництва у 1912 р. започаткував вихід у світ спеціального періодичного видання – журналу «Сільськогосподарське рослинництво півдня Росії» на кошти Департаменту землеробства [4, с. 455]. У зв'язку з цим «Южно-русская сельскохозяйственная газета» розмістила на своїх шпальтах повідомлення відомого вченого М.В. Курдюмова під назвою «Який журнал із дослідної справи ми потребуємо?». У статті зазначалося: «Журнал..., що пропонується до видання, як це впливає із його назви, матиме предметом свого обговорення дослідну справу південної частини Російської імперії... Деякі сторони дослідної справи існуючою пресою у нас не обговорюються взагалі, і новий ... орган повинен закрити цю прогалину...» [8, с. 10-12]. Навіть при стриманій оцінці викладеної вище інформації, слід зауважити, що доступність результатів агрономічної науки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. є взірцевою для сьогодення, коли вітчизняний аграрний сектор відчуває брак кваліфікованої допомоги з боку української агрономічної науки [10, с. 192-193]. Зазначимо, що такі видання надавали сільськогосподарським товаровиробникам значну допомогу у пошуку кращих сортів «посівного матеріалу», розміщуючи на своїх сторінках оголошення зацікавлених у цьому осіб.

Журнал «Сільськогосподарське рослинництво півдня Росії» став офіційним друкованим органом Комітету сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, Харківської обласної сільськогосподарської селекційної станції, Центральної дослідної станції Харківського губернського земства, районних дослідних станцій губземства та інших дослідницьких установ області. Планувалося, що у подальшому він мав перетворитися в офіційний часопис Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції. Це цілком відповідало природі та фаховому спрямуванню цього друкованого науково-публіцистичного видання з питань практичного рослинництва та його наукових основ.

На сторінках журналу водночас знаходили місце ідеї районування рослинництва та проекти обласних сільськогосподарських дослідних станцій. Однак, попри все, рослинництво розглядалося як частина одного цілого, яким є сільське господарство. Як наслідок, проблематика часопису, крім питань селекції і насінництва, охоплювала проблеми обробки й удобрення ґрунтів, ґрунтознавства, метеорології, агрикультурної хімії, ентомології і фітопатології, бактеріології, збуту, техніки переробки рослин і насіння тощо. Оскільки журнал відповідав тематиці сільськогосподарського рослинництва, він охоплював проблеми зернових хлібів, бобових, кормових рослин, коренів і коренеплодів, рослин садівництва і городництва, розробляв питання годівлі тварин, маючи на увазі, передусім, саму рослину.

Журнал «Сільськогосподарське рослинництво півдня Росії» мав на меті сприяти розвитку сільськогосподарського рослинництва загалом, у першу чергу на півдні Російської імперії, оскільки, ймовірно, він мав узяти на себе керівну роль у цьому відношенні та стати провідним фаховим виданням з означеного напрямку досліджень. Зосереджуючи як теоретичні, так і практичні роботи з сільськогосподарського рослинництва у державі, слідкуючи за сучасним станом справ у цій царині науки, журнал водночас прагнув на своїх сторінках відобразити закордонне життя у цій сфері, акцентуючи увагу на новітніх розробках іноземних колег, які можна було б запровадити у нашій країні, і зауважувати про ті, що не заслуговують на увагу вітчизняних вчених-дослідників. Зрештою, часопис налагодив живий зв'язок з читачами. Для цього, крім бібліографічного, були запроваджені

ще й відділи запитань та відповідей та ін. Засновники часопису прагнули аби у ньому особливу увагу приділяли й колективним дослідам. Читацькою аудиторією часопису ставало широке коло осіб: від представників дослідної справи, суспільної агрономії, земських діячів, селекціонерів-практиків до сільських господарів, що проявляли зацікавленість до питань сільськогосподарського рослинництва.

Варто зупинитися на рубриках журналу «Сільськогосподарське рослинництво півдня Росії». Їх нараховувалося 11, а саме: «1) Керівні статті; 2) Оригінальні статті науково-публіцистичного і практичного характеру; 3) Огляд російської літератури і реферати окремих праць; 4) Огляд іноземної літератури та реферати окремих праць; 5) Технічні замітки; 6) Хроніка; 7) Кореспонденція; 8) Практичні замітки; 9) Запитання та відповіді; 10) Попит і пропозиції посівного матеріалу; 11) Оголошення; 12) Додатки». Варто зауважити, що 10 та 11 позиції виходили друком тільки після погодження з редактором. А додатки до цього журналу становили популярну настільну довідкову бібліотеку з питань рослинництва.

У «Хроніці» здійснювався огляд діяльності у такій послідовності: 1) урядові рішення; 2) Харківська обласна сільськогосподарська селекційна станція та дослідні станції губернського земства; 3) дослідницькі установи та деякі господарства області; 4) видатні експериментальні організації і господарства Росії та закордону; 5) земства, сільськогосподарські товариства і населення; 6) виставки, курси тощо.

Підсумовуючи, слід зазначити, що у багатогранній насиченій діяльності Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості чільне місце відводилося дослідженням з питань рослинництва. Для цього було створено спеціальний Комітет, який безпосередньо опікувався галуззю та проводив відповідні заходи з її розвитку, репрезентації та удосконалення. До його складу входили провідні тогочасні вчені. Історико-науковий аналіз досліджуваної теми свідчить про далекоглядність та вдало поставлену науково-організаційну роботу Комітету сільськогосподарського рослинництва, який, насамперед, засновувався для потреб лише Харківської, Полтавської, Курської, Воронезької, Катеринославської губерній та області війська Донського, а згодом принципи його діяльності та здобутки знайшли своє застосування далеко за межами окресленої території.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Головка А. Сельско-хозяйственные общества Харьковской губернии / А.Головка. – Харьков: Из-во Харьковской земской управы, 1910. – 136 с.
2. Грищенко Т. Харківське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості у житті та творчій діяльності М.М. Вольфа у 1915-1919 рр. / Т. Грищенко // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес : тези доп. Міжнар. наук.-теорет. конф. ... / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т». – 2012. – Ч. 3. – С. 83-85.
3. Енкен Б. К. В Комитет С.-Х. Растениеводства Харьковского О-ва сельск. Хозяйства / Б. К. Енкен // Сельско-хозяйственный вестник Юго-Востока. – 1914. – № 14. – С. 18-19.
4. Енкен Б. К. О комитете сельскохозяйственного растениеводства Харьковского общества сельского хозяйства / Б. К. Енкен // Труды 1-го съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-Востока Европейской России и Северного Кавказа, 24-26 мая 1912 г. – Ростов-на-Дону. – 1913. – С. 453-457.
5. Енкен Б. К. Обращение к сельским хозяевам : От Комитета с.-х. растениеводства Харьковского О-ва сел. хоз-ва / Б. К. Енкен // Южно-русская с.-х. газета. – 1912. – № 29. – С. 17.
6. Куліков В. О. Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. : автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. О. Куліков. – Х., 2005. – 19 с.
7. Кунець В. В. Сільськогосподарські товариства Харківської губернії на початку XX ст. / В. В. Кунець // Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали X Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 150-річчю з часу засн. Полтавського т-ва сіл. госп-ва, 28 трав. 2015 р., м. Київ / Нац. акад. аграр. наук України ; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН ; Полтавська держ. аграр. акад. [та ін.]; редкол. : В. А. Вергунов, О. П. Анікіна, А. С. Білоцерківська [та ін.]. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – С. 129-130.
8. Курдюмов Н. В. В каком журнале по опытному делу мы нуждаемся? / Н. В. Курдюмов // Южнорусская сельскохозяйственная газета. – 1913. – № 43. – С. 10-12.

9. Отчет Комитета сельскохозяйственного растениеводства за 1913 год // Труды Харьковского общества сельского хозяйства. 1913, вып. IX. Деятельность общества за 1913 г. – X. : Тип.-литогр. М. Сергеева и К. Гальченка, 1914. – 128-132.
10. Панченко О. П. Кооперативні періодичні видання як засіб інформаційного забезпечення розвитку прогресивної агрономії на території Лівобережної України (кінець XIX – початок XX ст.) / О. П. Панченко // Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. Серія: Економічні науки. – 2011. – Вип. 2, т. 2. – С. 189-198.
11. Поштаренко Д. В. Досвід Харківського товариства сільського господарства у розвитку тваринництва Харківщини у кінці XIX – на початку XX ст. / Д. В. Поштаренко // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес : тези доп. Міжнар. наук.-теорет. конф. ... / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т». – 2012. – Ч. 3. – С. 121-123.
12. Устав Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. - Харьков, 1879. – 15 с.

REFERENCES

1. Golovko A. Selsko-hozjajstvennye obshhestva Harkovskoj gubernii / A. Golovko. – Harkov: Iz-vo Harkovskoj zemskoj upravly, 1910. – 136 s.
2. Hryshchenko T. Kharkivske tovarystvo silskoho hospodarstva ta silskohospodarskoyi promyslovosti u zhytti ta tvorchiy diyalnosti M.M. Volfa u 1915-1919 rr. / T. Hryshchenko // Ukrayina i svit: humanitarno-tekhnichna elita ta sotsialnyy prohres : tezy dop. Mizhnar. nauk.-teoret. konf. ... / Nats. tekhn. un-t «Khark. politekhn. in-t». – 2012. – Ch. 3. – S. 83-85.
3. Enken B. K. V Komitet S.-H. Rastenievodstva Harkovskogo O-va selsk. Hozjajstva / B. K. Enken // Selsko-hozjajstvennyj vestnik Jugo-Vostoka. – 1914. – № 14. – S. 18-19.
4. Enken B.K. O komitete selskohozjajstvennogo rastenievodstva Harkovskogo obshhestva selskogo hozjajstva / B. K. Enken // Trudy 1-go sezda po selskohozjajstvennomu opytному delu Jugo-Vostoka Evropejskoj Rossii i Severnogo Kavkaza, 24-26 maja 1912 g. – Rostov-na-Donu. – 1913. – S. 453-457.
5. Enken B.K. Obrashhenie k selskim hozjaevam: Ot Komiteta s.-h. rastenievodstva Harkovskogo O-va sel. hoz-va / B. K. Enken // Juzhno-russkaja s.-h. gazeta. – 1912. – № 29. – S. 17.
6. Kulikov V. O. Selyanske hospodarstvo Kharkivskoyi huberniyi v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st.: avtoreferat dys. ...kand. ist. nauk: 07.00.01 / V.O. Kulikov. – Kh., 2005. – 19 s.
7. Kunets V. V. Silskohospodarski tovarystva Kharkivskoyi huberniyi na pochatku XX st. / V. V. Kunets // Istoriya osvity, nauky i tekhniki v Ukrayini: materialy X Vseukr. konf. molodykh uchenykh ta spetsialistiv, prysvyach. 150-ricchchyu z chasu zasn. Poltavskoho t-va sil. hosp-va, 28 trav. 2015 r., m. Kyiv / Nats. akad. ahrar. nauk Ukrayiny; Nats. nauk. s.-h. b-ka NAAN; Poltavska derzh. ahrar. akad. [ta in.]; redkol.: V. A. Verhunov, O. P. Anikina, A. S. Bilotserkivska [ta in.]. – Vinnytsya: FOP Korzun D. Yu., 2015. – S. 129-130.
8. Kurdjumov N. V. V kakom zhurnale po opytному delu my nuzhdaemsja? / N. V. Kurdjumov // Juzhnoruskaja sel'skohozjajstvennaja gazeta. – 1913. – № 43. – S. 10-12.
9. Otchet Komiteta selskohozyaistvennogo rastenievodstva za 1913 god // Trudy Kharkovskogo obshchestva selskogo khozyaystva. 1913, vyp. IX. Deyatelnost obshchestva za 1913 g. – Kh.: Tip.-litoгр. M. Sergeeva i K. Galchenka, 1914. – S. 128-132.
10. Panchenko O. P. Kooperatyvni periodychni vydannya yak zasib informatsiynoho zabezpechennya rozvytku prohresyvnoyi ahronomiyi na terytoriyi Livoberezhnoyi Ukrayiny (kinets XIX – pochatok XX st.) / O. P. Panchenko // Naukovi pratsi Poltavskoyi derzhavnoyi ahrarnoyi akademiyi. Seriya: Ekonomichni nauky. – 2011. – Vyp. 2, t. 2. – S. 189-198.
11. Poshtarenko D. V. Dosvid Kharkivskoho tovarystva silskoho hospodarstva u rozvytku tvarynnystva Kharkivshchyny u kintsy XIX – na pochatku XX st. / D.V. Poshtarenko // Ukrayina i svit: humanitarno-tekhnichna elita ta sotsialnyy prohres: tezy dop. Mizhnar. nauk.-teoret. konf. ... / Nats. tekhn. un-t «Khark. politekhn. in-t». – 2012. – Ch. 3. – S. 121-123.
12. Ustav Harkovskogo obshhestva selskogo hozjajstva i selskohozjajstvennoj promyshlennosti. – Harkov, 1879. – 15 s.

Шульга В. Исторический очерк становления и деятельности Комитета сельскохозяйственного растениеводства Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности.

Историческое исследование посвящено воссозданию эволюционного развития становления и первых лет деятельности главного органа Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности по вопросам растениеводства – Комитета сельскохозяйственного растениеводства. Мощная структурная единица общества была создана для нужд научного обеспечения растениеводства в Харьковской, Полтавской, Курской, Воронежской, Екатеринославской губерниях и области войска Донского, а также в других смежных с ними

губерниях. Учредителями и действительными членами этого комитета были ведущие ученые-аграрии и селекционеры, которые занимались проблемами семеноводства, растениеводства, огородничества, садоводства и т.д. Внимание автора сосредоточено на научно-организационной деятельности Комитета сельскохозяйственного растениеводства. Раскрыт его вклад в развитие селекции и семеноводства, в частности рассмотрено проведение первого совещания по пивоваренным ячменям. В статье подробно рассмотрены принципы издания главного печатного органа Комитета сельскохозяйственного растениеводства – профессионального журнала «Сельскохозяйственное растениеводство юга России» для информационного обеспечения аграрной отрасли Украины в начале прошлого века. Определены цели, задачи и проблематика журнала. Установлена его роль для становления и развития отечественной сельскохозяйственной науки и опытного дела.

Ключевые слова: Комитет сельскохозяйственного растениеводства, Харьковское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности, растениеводство, аграрная наука, сельскохозяйственное опытное дело, журнал «Сельскохозяйственное растениеводство юга России», пивоварение.

Shulga V. Historical review of the formation and activities of the Committee for Agricultural Plant Growing of Kharkiv Society of Agriculture and Agricultural Industry.

Historical research is devoted to the reconstruction of the evolutionary development of the formation and first years of activity of the main body of the Kharkov society of agriculture and agricultural industries concerning crop production – the Committee of Agricultural Plant Growing. Powerful structural unit of the society has been established for the needs of scientific support for crop production in the Kharkiv, Poltava, Kursk, Voronezh, Yekaterinoslav provinces and the region the Don forces, as well as other related to their provinces. The founders and effective members of the committee were the leading agricultural scientists and breeders, who were engaged in the problems of seed, crop production, horticulture, gardening, etc. The author's attention is focused on scientific and organizational activities of the Committee of Agricultural Plant Growing. Its contribution to the development of breeding and seed production is revealed, in particular the first meeting of brewing barley is considered. The main principles of the publication organ of the Committee for Agricultural Plant Growing – professional journal «Agricultural plant cultivation of southern Russia» to inform the agricultural sector of Ukraine in the beginning of the last century is observed in the article.

Keywords: The Committee for Agricultural Plant Growing, Kharkov Society of Agriculture and Agro-industry, crop production, agricultural science, agricultural experimental case, the periodical «Agricultural plant cultivation of southern Russia», brewing.

Одержано 12.06.2015

УДК 94(477)(092)

*Андрій Дем'яненко
(Переяслав-Хмельницький)*

**УЧЕННЯ ПРО ЖИТТЄ («ЗІНОВЙОГА») ПРОФЕСОРА О. ЗІНОВ'ЄВА,
ЯК УСПІШНА СПРОБА ПОРЯТУНКУ
В СУЧАСНОМУ НАДСУСПІЛЬСТВІ**

У статті розглянуто сутність запропонованої О. Зінов'євим нової етики, що має як філософський, так і прикладний виміри, представленої у вигляді конкретних правил «життя» людини у сучасному надсуспільстві. «Зіновйога» є результатом системного аналізу видатним філософом власного життєвого досвіду, який включає життя в соціалістичному радянському надсуспільстві, понад два десятиліття в еміграції на Заході та повернення до пострадянської

Російської Федерації. Оскільки О. Зінов'єв не залишив праці, спеціально присвяченої концепції нової етики, її положення потрібно шукати в його соціологічних повістях «Иди на Голгофу», «Живи», соціологічних романах «Гомо советикус», «В преддверии рая», поемах «Мой дом – моя чужбина», «Евангелие для Ивана», автобіографічному творі «Исповедь отщепенца» і в подальшому систематизувати їх. Результатом такої систематизації є спроба в даній статті виділити низку згрупованих правил і рекомендацій, покликаних дати людині засоби захисту від негативних якостей сучасного надсуспільства, допомогти зберегти власну індивідуальність, душу, душевне здоров'я.

Ключові слова: «зіновйога», правила життя, глобалізація, надсуспільство, західнізм, етика.

Вихід із пострадянського перехідного періоду на тлі поглиблення світових глобалізаційних процесів і активізації головних європейських і світових гравців об'єктивно актуалізує, з одного боку, формулювання й відпрацювання орієнтирів політичного, соціально-економічного, міжетнічного й духовного розвитку суспільства (ліберальної демократії, проголошеної в Україні з початку 1990-х рр. пріоритетною формою політичного устрою держави і соціальної організації суспільства), з іншого, – пошук адекватної відповіді на глобалізаційні виклики, запропоновані людству найпотужнішими країнами Західної Європи і Північної Америки (носіями ліберальної демократії). Існують серйозні побоювання, що нестримний і практично ніким не контрольований процес глобалізації, заснований на групових егоїстичних інтересах найбагатших країн світу, підірве стійкий світопорядок і зіштовхне світову спільноту в стан хаосу.

Критики глобалізації пишуть про небезпеку уніфікації, втрати релігійної й національної самобутності (а отже, і національної самосвідомості) окремих народів, нав'язування їм т. зв. американського способу життя, з відповідними цінностями і принципами. Ідеологія глобалізації протистоїть християнському світогляду й несумісна з ним, вона впроваджується й пропагується в світському суспільстві й церкві зусиллями світової еліти і виражає її інтереси; стає втіленням утопічної ідеї мондіалізму про створення на Землі унітарного наднаціонального жорстко контрольованого суспільства. Процес інтернаціоналізації виробництва настільки втягує народи, країни, регіони у єдиний світовий мегасоціум, що це саме по собі нівелює в майбутньому сутність і обриси національно-державних утворень. Державні структури з часом почнуть розчинятися, їх військово-політичні потенції – самоанульовуватися, міждержавні кордони – руйнуватися. Загальна економічна інтеграція, усуваючи міжнаціональні бар'єри, руйнуючи міждержавні кордони, розчиняючи власне самі національно-державні утворення, об'єктивно покликана трансформувати ці утворення в єдину, цілісну, неподільну міжнаціональну спільність – глобальний соціомоноліт з єдиним наднаціональним центром координації, управління, контролю. Дехто також убачає зростаючу проблему у впливові глобалізації на культуру, оскільки міцніші країни (наприклад, США) заповняють культуру інших, менших і слабших країн, призводячи до зникнення їхніх традицій і цінностей (т. зв. американізація чи макдональдизація). Нарешті, на планеті твориться абсолютно новий політико-економічний устрій, в основі якого лежить ідея домінування великих інтернаціональних корпорацій над національними урядами. Останні прирікаються на виконання суто адміністративних і бюрократичних функцій. При цьому центр керівництва з функціями вироблення й прийняття рішень, що впливають на весь планетарний економічний механізм, переноситься в наднаціональний орган влади, відомий як «глобальний предиктор» чи «світовий таємний уряд» (неформальне співтовариство найбагатших і найвпливовіших людей світу, приблизно двох тисяч сімей, чимало з яких воліють зберігати власні імена в таємниці).

Метою статті є виявлення та аналіз сутності нової етики О. Зінов'єва (1922-2006), представленої в поведінковому (зовнішньому) аспекті системою конкретних правил поведінки («правил життя») людини, вимушеної жити в умовах сучасного надсуспільства (насамперед, західністського).

Тривалий земний шлях (84 роки), пройдений видатним ученим-логіком, соціальним філософом і психологом, політологом, письменником-сатириком, поетом, художником-

графіком і громадянином О. Зінов'євим, дозволив йому не лише запропонувати світу нову етику, що має як філософський, так і прикладний виміри (особливо в епоху глобалізації), представлену у вигляді конкретних правил «життя» людини, але й успішно її апробувати в умовах радянського (впродовж 56 років) і західністського (впродовж 21 року еміграції) надсуспільств. Його нова етика в аспекті поведінковому (зовнішньому) виступає системою конкретних правил поведінки («правил життя») людини (коли у філософа з'явилися в цій справі учні, вони назвали її жартома «зіновйогою»). О. Зінов'єв багато разів повторював, що не бажає проповідувати, а бажає вивчати; не займається оцінками соціальних явищ, а прагне розглядати їх об'єктивно, відволікаючись від ідеологічних установок. Відмовившись від історично даної релігії, він був змушений винаходити нову. Він поєднав у собі віру й невіру, зробивши з себе віруючого безбожника. Незважаючи на атеїзм, проблеми релігії залишилися життєво важливими для О. Зінов'єва в усі подальші роки: він шукав засоби самозбереження моральної особистості в умовах краху колишніх моральних засад.

Оскільки філософ не залишив праці, спеціально присвяченої «зіновйозі», її положення (систему різних норм і життєвих правил) потрібно «вчитувати» з його соціологічних повістей «Иди на Голгофу» [10, с. 69, 75, 115-118, 121-123; 11], «Живи» [9], соціологічних романів «Гомо советикус» [3; 8], «В преддверии рая» [6], поем «Мой дом – моя чужбина» [4] и «Евангелие для Ивана» [1], автобіографії «Исповедь отщепенца» [5, с. 382-389].

Головною тезою вчення є твердження «Я, Зінов'єв, є суверенна держава в одній особі». І це не метафора, а установка, якої філософ дотримувався все життя. За його визнанням, у власному житті він слідував цій установці з такою послідовністю й повнотою, що прожите ним життя можна вважати успішною експериментальною перевіркою розробленої ним етики [2, с. 97–108].

О. Зінов'єв виходив з того, що будь-яка система цінностей у тій реальності, в якій живе людство, непридатна, оскільки природа людини є такою, й ніякого іншого, кращого чи гіршого, світу вона створити не може. Якщо окрема людина побажає жити іншим (кращим) життям, то вона повинна навчитися жити ним в існуючій реальності. Тому він запропонував замість етики цінностей етику правил поведінки людей: «зіновйогоу» слід розглядати як сукупність конкретних правил, які приписують як це зробити практично. Цих правил багато, значно більше, ніж, наприклад, у заповідях Мойсея чи «моральному кодексі будівника комунізму» (сукупність принципів комуністичної моралі, що увійшли в текст Третьої Програми КПРС, прийнятої ХХІІ з'їздом (1961) – *прим. автора*). Вони сформульовані як уроки, висновки з життєвого експерименту О. Зінов'єва, з його персонального життя, оскільки він довів, що і в умовах радянського надсуспільства, і в умовах західнізму, і в пострадянській Російській Федерації він жив так, як вважав потрібним. По суті, ці правила в своїй сукупності чітко окреслюють межі індивідуального життєвого простору людини, межі, знаходячись в яких, людина не зазіхає на безпеку інших.

Філософ вважав, що його «зіновйогоа» схожа на відомі форми релігії (особливо на християнство й буддизм), але на відміну від них вона розрахована на людину другої половини ХХ ст., що виросла в атеїстичному суспільстві й знайома з високими досягненнями культури. Крім того, «зіновйогоа» була розрахована не на людину, «замкнуту в собі», яка думає тільки про себе та ухиляється від нормального суспільного життя, а на людину, котра живе звичайним життям у радянському надсуспільстві, вимушена й прагне працювати, жити в колективі й строго дотримуватися його правил, виконувати службові й громадські обов'язки, стикатися з владою, користується транспортом, стоїть у чергах, сидить на зборах, схвалює постанови влади, бере участь у кампаніях і починаннях влади, заводить сім'ю та друзів (тобто, занурену в сум'яття й трясовину звичного життя) [10, с. 102]. Літературний герой О. Зінов'єва Іван Лаптев визначив цю особливість «зіновйогои» (в його термінології «лаптизму» [10, с. 101]) так: «Як бути святим без відриву від гріховного

виробництва, як жити в трясовині нашого суспільства так, щоб вона в нашій свідомості й переживаннях відійшла на задній план, а на перший план виступив би особливий внутрішній світ із власними критеріями оцінок і цінностей, зі своїми зовнішніми проявами у наших вчинках» [10, с. 102]. З точки зору О. Зінов'єва поєднання доброчесності й щастя, недосяжне в масштабі суспільства й за загальною формулою, цілком можливе в масштабі особи і за індивідуальною формулою.

«Зіновйога» охоплює всі аспекти життя людини, але повний ефект вона дає лише за умови, що людина виконує весь комплекс її рекомендацій. О. Зінов'єв переконаний, що ефект можна отримати і при виконанні окремих елементів системи, але він буде менший і не такий стійкий. Мета «зіновйоги» полягає в тому, щоб дати людині засоби захисту від негативних якостей надсуспільства (чи комуністичного, чи західніського): злоби, жорстокості, байдужості, цинізму, вульгарності й т. п. Власне вчення філософ розглядав як вчення про душу, душевне здоров'я (чого так бракує сучасному надсуспільству), душевну поведінку. Воно дозволяє по-особливому поглянути на душу і все, пов'язане з нею, а також запропонувати сукупність певних правил поведінки людини в усіх життєво важливих ситуаціях.

«Зіновйога» припускає, що людина не експлуатує при вирішенні власних проблем інших людей, все робить самостійно, вона допомагає людині лише за умови абсолютної моральності її поведінки. З усієї сукупності правил життя О. Зінов'єва пропонуємо виділити такі рубрики:

– *«Я особистість»*: «щастя є платою за самообмеження й результат самоконтролю»; «зберігай особисту гідність», «не принижуйся, не плазуй, не підлабузнююся, чого б це тобі не коштувало»; «істину говорять одинаки»; «якщо багато хто поділяє твої переконання, це означає, що в них є зручна для них ідеологічна брехня»; «вибираючи між «бути́ или слыть», віддай перевагу першому»; «не піддавайся владі слави і популярності»; «краще бути недооціненим, ніж переоціненим»; «душу роз'їдають дрібні турботи і переживання, не допускай, щоб дрібниці життя опанували твоєю душею»; «будь стриманий з жінками, якщо можеш уникнути зв'язку, уникни; збережи в собі чисте романтичне ставлення до кохання, якщо навіть у реальному житті бачиш бруд і поринаєш у нього»; «уникай непристойності, вульгарності, цинізму, брудних слів»; «душевна чистота й цнотливість приносять людині незмірно більше насолоди, ніж життєвий бруд і людські вади»; «прагнення до насолоди є характерною хворобою нашого часу; зумій протистояти цій епідемії, і ти зрозумієш, у чому полягає справжня насолода від життя – в самому житті, а для цього потрібні простота, ясність, помірність, душевне здоров'я, найпростіші, але нині важкодоступні феномени життя» [5, с. 382-389].

– *«Я й інші»*: «тримай дистанцію з людьми», «зберігай незалежність поведінки», «стався до всіх із повагою», «будь терплячим до чужих переконань і слабкостей», «не дивися на ближнього зверхньо, навіть якщо людина нікчемна й заслуговує на презирство»; «віддай кожному належне: генія назви генієм, героя – героєм, не звеличуй нікчемність»; «з кар'єристами, інтриганами, донощиками, наклепниками, боягузами та іншими негідниками не зближуйся, уникай товариства поганих людей»; «обговорюй, але не сперечайся, розмовляй, але не просторікуй, роз'яснюй, але не агітуй; якщо не запитують, не відповідай, не відповідай більше того, що запитують»; «не звертай на себе увагу»; «якщо можеш обійтися без чужої допомоги, обійдися, свою допомогу не нав'язуй»; «не встановлюй дуже інтимних стосунків з людьми»; «не лізь до інших у душу, але і не пускай нікого в свою»; «обіцяй, якщо впевнений, що виконаєш обіцяне, пообіцявши, дотримайся обіцянки за будь-яку ціну»; «не обманюй, не хитруй, не інтригуй, не повчай, не злорадій»; «у боротьбі віддай противнику всі переваги»; «нікому не ставай упоперек дороги, нікому не заважай, не обганяй, не змагайся, не конкуруй»; «вибирай вільний шлях або той, яким не рухаються інші, йди якомога далі вперед власним шляхом, якщо ним рухається чимало людей, зміни його – цей шлях для тебе помилковий»; «пам'ятай про те, хто судді й поціновувачі, краще

один щирий і адекватний поціновувач, ніж тисячі помилкових»; «не піддавай насильству інших, насильство над іншими не є ознакою волі, лише насильство над собою є волею, не дозволяй іншим здійснювати насильство щодо тебе»; «чини опір перевершуючій силі будь-якими доступними засобами»; «звинувачуй у всьому себе самого: якщо в тебе вирости жорстокосердні діти – ти виховав їх такими; якщо тебе зрадив друг – ти винний, що довірився йому; якщо тебе зрадила дружина – ти винний, що дав їй таку можливість; якщо тебе гнобить влада – ти винний, що вніс свою частку в її зміцнення»; «не дій від імені й в ім'я інших, думай про наслідки власних дій для інших – ти за наслідки відповідаєш; благі наміри не виправдовують погані наслідки твоїх дій, хороші наслідки не виправдовують поганих намірів»; «ніколи не розраховуй на те, що люди оцінять твої вчинки об'єктивно»; «ти живеш незрозумілий іншими і помреш незрозумілий; лише той, хто не претендує на якесь об'єктивне розуміння власної поведінки іншими, живе гідно людини; смерть і забуття виправлять усі «несправедливості» в цьому сенсі»; «якщо людина не має зовнішнього й внутрішнього контролера поведінки, вона здатна на будь-яку капость щодо ближнього; не можна довірятися людям повністю, треба завжди брати до уваги те, що вони можуть тебе підвести, обдурити, зробити тобі капость, це особливо стосується близьких тобі людей. Вони можуть заподіяти тобі найболючіших ударів, оскільки ти менше всього цього від них чекаєш, а вони, знаючи тебе і розраховуючи на близькі стосунки, менше побоюються розплати за свої підлі вчинки»; «людям не можна просто довіряти, їх потрібно ставити в такі умови, щоб вони зробили те, що тобі потрібно, не заради тебе, а заради себе»; «уникай ситуацій, в яких тебе можуть обдурити»; «не дуже прив'яжуйся до людей, щоб втрати не були катастрофічними»; «людина самотня: твій життєвий шлях пролягає так, що ти лише зовнішньо й випадково стикаєшся з іншими людьми, причому без взаємного проникнення душ; це найбільснійший стан людини, можна перенести будь-які страждання, окрім самотності. Проти неї немає ліків і вправ, як здолати її, від самотності немає порятунку. Є дві форми самотності – зовнішня і внутрішня. Перша є вимушеною обставиною, вона може зникнути разом із обставинами. Набагато серйознішою є друга форма – це стан, коли людина оточена іншими людьми, ні від кого не відокремлена, вільна у виборі знайомств, але при цьому не має близьких людей. Це самотність людини у будь-якому колективі, серед людей (вона жаклива). Людина постійно живе в стані приреченості в очікуванні кінця, жодної надії, жодного просвіту»; «зіновйого» вчить, як зустріти самотність у всеозброєнні, як норму, як неминучість, як стан, що має свої беззаперечні чесноти: незалежність, безтурботність, споглядальність, презирство до втрат, готовність до смерті»; «треба жити у стані постійної готовності до смерті, щодня треба жити так, ніби він останній; прагни життя закінчити так, щоб після тебе нічого не залишилося; малий спадок викликає кепкування й презирство, великий – породжує злобу й ворожнечу спадкоємців; будь-який спадок залишає людям клопіт; намагайся піти так, щоб ніхто не звернув уваги на твій відхід, щоб люди не злилися на те, що після тебе залишилося сміття й потрібно очистити світ від твого перебування; ти з'явився на світ непроханим і підеш неоплаканим, не заздри тим, хто залишився – їх чекає така ж доля; врешті-решт, ми підемо всі, й ніхто і ніколи не дізнається про те, що ми були; краще померти у бійці або в якійсь катастрофі; постарайся дійти до могили самотійно, не заподіюючи іншим клопоту; краще померти здоровим, ніж хворим: слабкі чіпляються за життя, сильні готові з більшою легкістю розлучитися з ним; краще померти, не відаючи того й раптово, ніж дивлячись в обличчя смерті й повільно; щасливі вбиті в спину з-за рогу» [10, с. 121-123; 3, с. 150-153].

– «Я і колектив»: «ухиляйся об'єднань і колективних дій; не вступай у партії, секти, союзи, не приєднуйся до жодних колективних акцій, якщо участь у них неминуча, бери участь як автономна одиниця, не піддавайся настроям і ідеологіям натовпу, дій згідно особистих переконань; роби це як свою особисту справу, а не як справу інших»; «будь хорошим членом колективу, але не розчиняйся в ньому; не бери участі в інтимному житті колективу, в інтригах, у поширенні чуток і наклепів; не роби життя колективу

своїм особистим життям, прагни у ньому незалежного становища, не порушуючи власних принципів»; «не піддавайся масовій думці, масовим захопленням, смакам і модам; виробляй власний смак, думку, йди власним шляхом» [3, с. 61].

– «*Я і влада*»: «не роби нічого протизаконного»; «не бери участі у владі, в спектаклях влади, ігноруй усе офіційне; не вступай у конфлікт із владою з власної ініціативи, але й не поступайся їй; у жодному випадку не обожнюй владу, вона не заслуговує довіри навіть тоді, коли прагне говорити правду й робити добро; вона обманює й чинить зло в силу власної соціальної природи»; «ігноруй офіційну ідеологію, будь-яка увага до неї зміцнює її» [3, с. 40].

– «*Я і мої вороги*»: «цілуй свого ворога, бо з його зникненням наступає душевна порожнеча; твоя перемога над ворогом є і твоєю поразкою; цілуй хвилину, коли ти маєш ворога й коли він ще не здатний перемогти тебе чи ти його; якщо у тебе є ворог, ти є хоч трохи людиною, особистістю; чим більше в тебе ворогів, тим більше ти особистість; якщо в тебе немає ворогів, ти – ніщо»; «але й зневажай своїх ворогів, удавай, що вони для тебе не існують; ігноруй їх – вони негідні твоєї боротьби з ними; у жодному випадку не люби їх – цього вони тим більше негідні; уникай бути жертвою своїх ворогів і уникай того, щоб вони були твоїми жертвами; не персоніфікуй своїх ворогів» [10, с. 117].

– «*Я і моє здоров'я*»: «не хворій, лікуйся самостійно, уникай лікарів і медицини; регулярно роби фізичні вправи, але дотримуйся міри: непомірність шкідлива, як і недостатність; розроби систему фізичних вправ, які можеш виконувати у будь-який час і в будь-яких умовах, роби їх щодня, що б не сталося; якщо хочеш зберегти молодим своє тіло, потурбуйся про молодість духу; вічна молодість є насамперед станом духу»; «фізичну старість можна відтягнути до останніх кількох років життя, й навіть місяців; молодість душі можна зберегти до останньої секунди; життя можна побудувати так, що фізичне старіння прийде як щось природне, не викликаючи жаху старості й смерті»; «у проблемі тривалості життя головним є не кількість прожитих років, а відчуття тривалості буття; можна прожити біологічно довге життя як мить, а біологічно коротке – як вічність; лише багате внутрішнє життя дає відчуття тривалості життя зовнішнього» [10, с. 120; 5, с. 388].

– «*Я і власність*»: «суспільство створює можливість мати все, не маючи нічого; краще не мати, ніж втрачати, вчися втрачати; не набувай того, без чого можна обійтися».

– «*Я і моя справа*»: «будь добросовісним працівником, будь у всьому професіоналом, будь на висоті культури свого часу, це дає певний захист і внутрішнє відчуття правоти»; «уникай кар'єри, якщо вона робиться всупереч волі, зупини її, інакше вона зруйнує твою душу»; «у творчості головне не успіх, а результат; оцінюй себе по тому, що нового ти привніс у певну сферу творчості; якщо відчуваєш, що не здатний зробити щось нове й значне, залиш цю сферу й обирай іншу, що б ти при цьому не втрачав» [5, с. 387].

У творах О. Зінов'єва можна знайти також приклади прояву законів раціонального розрахунку, добре помітних у різних життєвих ситуаціях: 1) індивід бажає працювати якомога менше, а отримувати благ за власну працю якомога більше; 2) якщо соціальному атому потрібно буде поліпшити власне становище шляхом нанесення збитку іншим атомам, і якщо за це не послідує покарання, він обов'язково вчинить таку дію; 3) будь-яка соціальна група прагне зробити індивіда максимально залежним від неї, для цього в неї наявні всі засоби, бо від неї залежать різні блага; 4) індивід прагне стати якомога незалежнішим від групи, знайти джерела доходів поза нею й використати групу у власних інтересах; 5) становище начальника вважається кращим, ніж підлеглих: його праця оплачується краще, він прагне до максимального підпорядкування підлеглих; підлегли, навпаки, прагнуть до більшої незалежності від керівника; начальниками стають, як правило, люди з обмеженими розумовими здібностями і з відсутнім творчим потенціалом; керівництво завжди прагне звести до мінімуму ризику і відповідальності; 6) будь-який індивід, маючи більш-менш розвинені творчі здібності, що виділяють його з загальної маси, приречений

на переслідування з боку власного оточення, бо в ньому вбачають загрозу порядку, що склався [7; 12, с. 265].

Отже, по-перше, вчення про «житіє» («зіновйогу») О. Зінов'єв (як і його літературний герой Іван Лаптев) розробив не для того, щоб ошчасливити людство, а для «власного споживання». По-друге, «зіновйога» призначена не для того, щоб поганий світ зробити хорошим чи опертися в світі на хороше, позитивне, уникаючи поганого, негативного, а для того, щоб ухилитися від світу, залишаючись у ньому з усією його непривабливістю й навіть брудом (негативне ставлення до реалій життя та їх неприйняття є передумовою будь-якої етики). По-третє, «зіновйога», строго визначаючи стратегію життя, надає людині повну свободу тактики життя (але в межах, окреслених загальними принципами). По-четверте, вчення про житіє є вченням про те, як бути особистістю, але не тоді, коли ти займаєш привілейоване становище в суспільстві, маєш слуг, живеш у власному будинку, тебе охороняє поліція й т. п., а тоді, коли в тебе всього цього немає («як бути особистістю, не дивлячись ні на що»). Згідно «зіновйозі», «нова людина» повинна вміти протистояти спокусам сучасного надсуспільства, володіти високим рівнем самоконтролю, зберігати особисту гідність, не піддаватися загальній розбещеності, бути добросовісним працівником і жити багатим внутрішнім життям.

«Зіновйога» є насамперед генеральною життєвою установкою й стратегією життя: їй не потрібно слідувати педантично, вона розрахована на людей, у яких природно бувають періоди злетів і падіння, ентузіазму й байдужості, ейфорії й депресії, зваблювання й розчарування. Головне в дотриманні «зіновйоги» полягає в тому, що вона повинна десь у глибинах людських механізмів поведінки визначати життєву лінію людини: прямо чи побічно, свідомо чи несвідомо, вимушено чи добровільно.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Zinoviev Alexandre. L'Évangile Pour Ivan / Александр Зиновьев. Евангелие для Ивана. Edition bilingue. – Lausanne, L'Age d'Homme, 1984. – 127 с.
2. Гусейнов А.А. А.А. Зиновьев: «Я есть суверенное государство» / А.А. Гусейнов / Великие пророки и мыслители. Нравственные учения от Моисея до наших дней. – М.: Вече, 2009. – 495 с.
3. Зиновьев А.А. Гомо советикус / А.А. Зиновьев. – М.: Центрполиграф, 2000. – 155 с.
4. Зиновьев А.А. Мой дом – моя чужбина / А.А. Зиновьев. – Lausanne: L'Age d'Homme, 1982. – 120 с.
5. Зиновьев А.А. Русская судьба, исповедь отщепенца / А.А. Зиновьев. – М.: Центрполиграф, 1999. – 506 с.
6. Зиновьев Александр. В преддверии рая / Александр Зиновьев. – Lausanne: L'Age d'Homme, 1979. – 587 с.
7. Зиновьев Александр. Глобальный человек [Электронный ресурс] / Александр Зиновьев. – Режим доступа: // <http://www.zinoviev.ru/>.
8. Зиновьев Александр. Гомо советикус: Роман / Александр Зиновьев. – Lausanne: L'Age d'Homme, 1981. – 199 с.
9. Зиновьев Александр. Живи. Исповедь инвалида / Александр Зиновьев. – Lausanne: L'Age d'Homme, 1989. – 199 с.
10. Зиновьев Александр. Иди на Голгофу / Александр Зиновьев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://www.zinoviev.ru/>.
11. Зиновьев Александр. Иди на Голгофу: Исповедь верующего безбожника / Александр Зиновьев. – Lausanne: L'Age d'Homme, 1985. – 183 с.
12. Скворцов А.А. Социология Александра Зиновьева: между логикой и этикой / А.А. Скворцов / Александр Александрович Зиновьев / Под. ред. А.А. Гусейнова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – 376 с.

REFERENCES

1. Zinoviev Alexandre. L'Évangile Pour Ivan / Aleksandr Zinovyev. Evangelie dlya Ivana. Edition bilingue. – Lausanne, L'Age d'Homme, 1984. – 127 s.
2. Guseynov A.A. A.A. Zinovyev: «Ya est suverennoe gosudarstvo» / A.A. Guseynov / Velikie proroki i mysliteli. Nravstvennye ucheniya ot Moiseya do nashikh dnei. – M.: Veche, 2009. – 495 s.
3. Zinovyev A.A. Gomo sovetikus / A.A. Zinovyev. – M.: Tsentrpoligraf, 2000. – 155 s.
4. Zinovyev A.A. Moy dom – moy chuzhbina / A.A. Zinovyev. – Lausanne: L'Age d'Homme, 1982. – 120 s.

5. Zinovyev A.A. Russkaya sudba, ispoved otshchepentsa / A.A. Zinovyev. – M.: Tsentrpoligraf, 1999. – 506 s.
6. Zinovyev Aleksandr. V preddverii raya / Aleksandr Zinovyev. – Lausanne: L'Age d'Homme, 1979. – 587 s.
7. Zinovyev Aleksandr. Globalnyy cheloveynik [Elektronnyy resurs] / Aleksandr Zinovyev. – Rezhim dostupa: // <http://www.zinoviev.ru/>.
8. Zinovyev Aleksandr. Gomo sovetikus: Roman / Aleksandr Zinovyev. – Lausanne: L'Age d'Homme, 1981. – 199 s.
9. Zinovyev Aleksandr. Zhivi. Ispoved invalida / Aleksandr Zinovyev. – Lausanne: L'Age d'Homme, 1989. – 199 s.
10. Zinovyev Aleksandr. Idi na Golgofu / Aleksandr Zinovyev [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: // <http://www.zinoviev.ru/>.
11. Zinovyev Aleksandr. Idi na Golgofu: Ispoved veruyushchego bezbozhnika / Aleksandr Zinovyev. – Lausanne: L'Age d'Homme, 1985. – 183 p.
12. Skvortsov A.A. Sotsiologiya Aleksandra Zinovyeva: mezhdru logikoy i etikoy / A.A. Skvortsov / Aleksandr Aleksandrovich Zinovyev / Pod. red. A.A. Guseynova. – M.: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 2009. – 376 s.

Демьяненко А. Учение о житии («Зиновьюга») профессора А. Зиновьева как успешная попытка спасения в современном сверхобществе.

В статье рассмотрена сущность предложенной А.Зиновьевым новой этики, которая имеет как философский, так и прикладной характер, и представлена в виде конкретных правил жизни человека в современном обществе. «Зиновьюга» является результатом системного анализа выдающимся философом собственного жизненного опыта, который включает жизнь в социалистическом советском обществе, более двух десятилетий в эмиграции на Западе и возвращение к постсоветскую Российскую Федерацию. Поскольку А.Зиновьев не оставил работы, специально посвященной концепции новой этики, ее положения следует искать в его социологических повестях «Иди на Голгофу», «Живи», социологических романах «Гомо советикус», «В преддверии рая», поэмах «Мой дом – моя чужбина», «Евангелие для Ивана», автобиографическом произведении «Исповедь отщепенца» и в дальнейшем систематизировать. Результатом такой систематизации является попытка в данной статье выделить ряд собранных в группы правил и рекомендаций, призванных дать человеку средства защиты от негативных качеств современного общества, помочь сохранить собственную индивидуальность, душу, душевное здоровье.

Ключевые слова: «зиновьюга», правила жизни, глобализация, общество, западнизм, этика.

Demyanenko A. Professor zinoviev's doctrine of life («zinovyoga») as a successful attempt to save self in the modern super society.

The essence of the proposed by A. Zinoviev new ethic, which has both a philosophical and practical character, and presented in the form of specific rules of life in modern society is considered in the article. «Zinovyoga» is the result of system analysis by prominent philosopher his own life experience, which includes life in the socialist Soviet society, more than two decades in exile and a return to the post-Soviet Russia. As Zinoviev did not leave writings specifically on the concept of a new ethic, its provisions must be sought in his sociological stories «Go to Golgatha», «Live!», sociological novels «Homo Sovieticus», «On the Threshold of Paradise», the poems «My Home my Exile», «Gospels for Ivan» and an autobiographical work «The confession of a dissident» and further systematized. The result of such systematization is an attempt in this article to allocate the number of collected in the groups rules and recommendations aimed to give a person the protection of the negative qualities of a modern society, to help maintain their own individuality, soul, spiritual health.

Keywords: «zinovyoga», rules of life, globalization, society, Westernism, ethics.

Одержано 22.04.2015

Лідія Товкун
(Переяслав-Хмельницький)

ВНЕСОК ХАРКІВСЬКОГО ІНСТИТУТУ ГІГІЄНИ ПРАЦІ ТА ПРОФЕСІЙНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ У ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОМИСЛОВОЇ ТОКСИКОЛОГІЇ В 1923-1941 рр.

У статті на основі наукової літератури проаналізовано діяльність Харківського інституту гігієни праці та професійних захворювань щодо вирішення проблем промислової токсикології в Україні впродовж 1923-1941 рр.

Основними методологічними засадами статті є принципи історизму, об'єктивності та системного аналізу фактів і подій.

З'ясовано, що у результаті токсикологічних досліджень науковців Харківського інституту гігієни праці та професійних захворювань за 1923-1941 рр., що охоплюють ряд виробництв нітро- й аміно-продуктів бензолу, були розроблені рекомендації з проектування хімічних цехів і хімічної апаратури, конструюванню хімічної апаратури й принципового обладнання вентиляції, що дозволило повністю ліквідувати отруєння на виробництві. Вивчено вплив ультрафіолетової радіації на функції організму та на протікання різних інтоксикацій. Унаслідок результатів досліджень промислової токсикології виникла необхідність у дослідженнях токсичних властивостей доквілля. Результати досліджень інституту враховано у розробленні санітарних норм (ГОСТ'і 90014-39 від 1939 р.) і правил роботи зі шкідливими хімічними продуктами, а також у наданні науково обґрунтованих рекомендацій із забезпечення безпечних умов праці.

Ключові слова: Харківський інститут гігієни праці та професійних захворювань, промислова токсикологія, інтоксикація, бензол, ртуть, азот, ультрафіолетова радіація.

Праця була і є основою діяльності людини, що сприятливо впливає на її здоров'я і забезпечує добробут суспільства. Але за певних умов деякі види праці можуть стати причиною дезорганізації в діяльності нервової, ендокринної, серцево-судинної систем, шлунково-кишкового тракту, опорно-рухового апарату. Недостатнє технічне оснащення виробничого процесу, недодержання чітко регламентованих санітарно-гігієнічних норм призводить до порушення діяльності в одній чи кількох із перерахованих систем організму людини, виникає патологічний процес, який і назвали професійною патологією, професійними хворобами.

Різні аспекти вивчення саме промислових отрут, які мали місце в сферах виробництва і техніки, втілювалися в розробки науковців Харківського інституту гігієни праці та професійних захворювань у 20-30-х рр. ХХ ст., який нині називається Харківський науково-дослідний інститут гігієни праці та професійних захворювань.

Вивчення історії діяльності Харківського інституту гігієни праці та професійних захворювань у 1923-1941 рр. у галузі промислової токсикології, узагальнення досвіду, накопиченого за минулі роки, сприятиме подальшому розвитку гігієни праці як науки, а також має вагоме значення для історії науки і техніки.

Окремі аспекти згаданої проблеми висвітлювалися у працях науковців, як радянських, так і сучасних. Так, у книгах О.О. Грандо «Развитие гигиены в Украинской ССР» та «Достижения охраны здоровья в Украинской РСР» під редакцією Л.П. Шупика міститься інформація про створення та діяльність науково-дослідних інститутів гігієни праці та профзахворювань в Україні за радянської доби [2-3]. Про діяльність професора В.К. Навроцького в Харківському інституті гігієни праці та професійних захворювань йдеться у статті В.А. Капустника, Л.В. Аладищевої, І.В. Завгороднього, Л.Ф. Зюбанової, О.В. Сіренко, Ж.М. Перцевої [4]. Утім, дотепер діяльність Харківського інституту гігієни праці та професійних захворювань у галузі промислової токсикології в 1923-1941 рр. не була предметом цілісного наукового дослідження.

Мета нашого дослідження в тому, щоб на основі наукової літератури проаналізувати основні напрями діяльності та досягнення Харківського інституту гігієни праці та професійних захворювань у галузі промислової токсикології в 1923-1941 рр.

У період відновлення України після визвольних змагань 1917-1921 рр., по мірі створення реальних можливостей для здійснення на підприємствах оздоровчих заходів, коло завдань, які стояли перед гігієною праці, значно розширилося, а характер пред'явлених до неї запитів змінився. У практиці охорони праці визначився перехід від окремих компенсацій на шкідливих підприємствах до реального оздоровлення умов праці. Гігієна праці перейшла від гігієнічної характеристики окремих підприємств і професій до поглибленого вивчення впливу шкідливих факторів на організм (гігієнічна оцінка нових підприємств і нової техніки) та вироблення заходів для боротьби з ними (спеціальні санітарно-гігієнічні та санітарно-технічні заходи) [8, с. 20].

Виконання цих завдань вимагало створення спеціальної наукової бази, організації мережі науково-дослідних інститутів і лабораторій [1]. Починаючи з 1923 р. одна за одною організовуються наукові установи з гігієни праці та професійної патології. Так, у 1923 р. у Харкові створено перший Український (Харківський) інститут робітничої медицини з філіалами в індустріальних центрах Української РСР – Дніпропетровську, Сталіно (Донецьк), Одесі та Києві [7]. Згодом ці філіали переросли в самостійні інститути, які збагатили вітчизняну гігієну праці цінними науковими роботами, що сприяли розвитку гігієни праці як науки в цілому.

Значне місце у дослідженнях таких інститутів займали питання промислової токсикології. На першому етапі розвитку токсикологічних досліджень основну увагу було зосереджено на вивченні механізму дії широко розповсюджених в промисловості отруйних речовин – окису вуглецю, свинцю, та його сполук, ртуті, бензолу, нітро- та аміносполук бензолу, миш'яку, фтору, фосфору, фтороокису берилію та ін.

У планах роботи Харківського інституту гігієни праці та професійних захворювань значне місце займала розробка проблеми промислової токсикології та питання оздоровлення умов праці в хімічній промисловості [6].

У Харківському інституті гігієни праці в середині 20-х рр. ХХ ст. під керівництвом А.І. Черкеса було розпочато перші дослідження отруєнь свинцем та окисом вуглецю (зміна крові, обміну речовин, нервової системи, імунобіологічних властивостей організму як в період отруєння, так і в період реституції) [8, с. 24]. Впродовж 1924-1928 рр. здійснювалося вивчення обміну речовин при хронічних отруєннях свинцем і окисом вуглецю. У результаті встановлено прихований період порушення обміну речовин при хронічному отруєнні свинцем, а також здійснена оцінка стану організму при гострому отруєнні окисом вуглецю. Особливо важливим стало виявлення факту зниження імунобіологічної реактивності на фоні інтоксикації окисом вуглецю (Ш.Г. Перлина, Я.Д. Сахновський, Е.К. Євзерова та ін.) [2, с. 95].

Ці дослідження дали можливість підвести наукову базу для терапії отруєнь окисом вуглецю. Зокрема, на основі результатів цих досліджень уперше в Радянському Союзі А.І. Черкесом був розроблений метод киснево-карбогенної терапії при отруєннях окисом вуглецю, який увійшов до комплексу лікувальних заходів, які застосовуються при отруєннях, що супроводжуються кисневим голодуванням. Саме в Харківському інституті гігієни праці була сконструйована перша в Радянському Союзі установка для масового застосування кисневої терапії.

Результати досліджень вивчення токсикології свинцю та окису вуглецю були опубліковані у двох збірниках робіт Харківського інституту гігієни праці в 1926 та 1928 рр.) [2, с. 95].

Розвиток аніло-барвникової промисловості у довоєнний період викликав об'ємні дослідження клінічного, експериментального та гігієнічного характеру, які проводилися в основному у Харківському інституті гігієни праці такими науковцями як Черкес,

Мельникова, Навроцький та ін. Їх дослідження збагатили професійну гігієну дуже цінними матеріалами в галузі клініки гострих і хронічних отруєнь різними токсичними агентами, що відносяться до нітро- і аміносполук бензолу. Зокрема, ці науковці встановили, що основним у патогенезі отруєнь цими речовинами є аноксемія та обумовлена нею аноксія і, вивчивши зміни фізико-хімічних і морфологічних властивостей крові, пов'язаних із процесом метгемоглобіноутворення, інститут розробив терапевтичні заходи щодо лінії дегметгемоглобінізації [3]. Також вони вперше в світовій науковій літературі дали розгорнутий опис порушень із боку сечового міхура, що є найбільш суттєвим у клініці хронічних інтоксикацій деякими речовинами (двохядерні аміни) цієї групи [8, с. 25].

У зв'язку з розвитком хімічної промисловості в Україні постала необхідність дослідити питання впливу промислових отрут на організм. Особлива увага приділялася вивченню токсикології бензолу, його нітро- та амінопродуктів. На початку 30-х рр. ХХ ст. здійснювалося дослідження токсичної дії бензолу, нітробензолу, динітрофенолу, нітрохлорбензолу. Результати цих досліджень у значній мірі розширили уявлення про токсикологічні властивості цих речовин і сприяли вирішенню ряду питань клініки, патогенезу та експериментальної терапії професійних отруєнь.

Вивченню дії нітрохлорбензолу на серцево-судинну систему присвячені численні дослідження В.К. Навроцького [4, с. 84]. Ним з'ясовано патогенез серцево-судинних змін при отруєнні малими концентраціями нітропродуктів бензолу і запропоновано крайньодопустима концентрація. З'ясовано закономірності змін кров'яного тиску в хронічному досліді при дії різних отрут, що має практичне значення для діагностики профінтоксикацій [3]. Зокрема, токсикологічним дослідженням нітро- й аміносполук бензолу присвячена його докторська дисертація «Гигиена труда и техника безопасности в производствах нитро- и аминосоединений бензола», яку він захистив у 1939 р. Одночасно з цим під його керівництвом здійснювалися роботи з визначення санітарно-гігієнічної характеристики та вивчення питань оздоровлення умов праці та техніки безпеки в бензольних і смолоперегінних цехах коксобензольних заводів, а також вивчалися питання професійної патології робітників цієї промисловості [6, с. 67]. Велике теоретичне і практичне значення мають проведені В.К. Навроцьким дослідження дії промислових отрут при високій температурі повітря [3].

Серед досліджень у галузі промислової токсикології, які були виконані у довоєнні роки, привертають увагу також роботи з вивчення хронічної ртутної інтоксикації та уражень, викликаних впливом продуктів азотно-тукової промисловості. Вивчення отруєнь ртуттю, обмінних зрушень в організмі, морфологічної картини крові, розробка методів попередження та лікування отруєнь ртуттю та ін. виконувалися як Харківським, так і Донецьким інститутами гігієни праці [2, с. 96].

У галузі промислової токсикології велику увагу на той час звертали на вивчення окисів азоту, виробництва азотної кислоти, синтетичного аміаку та ін. Були розроблені методики виявлення симптомів ранньої інтоксикації, визначення протипоказань при прийомі на роботу з вказаними речовинами та ін.

Для вивчення промислової токсикології в Україні велику роль відіграв розвиток промислово-санітарної хімії. Початок діяльності санітарно-хімічних лабораторій в УРСР чи фізико-хімічних лабораторій, як їх тоді називали, було покладено Харківським інститутом гігієни праці та профзахворювань. Ці лабораторії займалися пошуком нових, більш точних методів відбору проб і дослідження хімічних властивостей у повітряному середовищі. В результаті розроблено ряд пристроїв, які дозволяли кількісно уловлювати досліджувані гази, випаровування чи аерозолі.

У цьому ж інституті з метою кількісного визначення шкідливих речовин у повітрі промислових підприємств вивчалися різні прийоми кілометричного аналізу: візуальні та фотоелектричні.

Інститутами гігієни праці були виконані вагомні дослідження щодо вивчення кисневих сполук азоту в повітрі, розроблено методи кількісного визначення миш'якового

та фосфорного водню, а також кремнію та його сполук у пилу в зв'язку з вивченням проблеми захворюваності силікозом. У Харківському інституті гігієни праці і профзахворювань були запропоновані нові на той час чутливі методи кількісного визначення багатьох речовин у повітрі промислових підприємств коксобензольної та аналінофарбної промисловості.

Водночас необхідно зазначити, що спільна діяльність гігієністів і технічних спеціалістів, спрямована на покращення умов праці в хімічній промисловості, була особливо результативною. У ній брали участь клініцисти-профпатологи, які здійснювали поглиблені медичні огляди з метою виявлення профзахворювань, своєчасного їх лікування та розроблення лікувально-профілактичних заходів. Одночасно з цим статичний відділ вивчав специфічну та неспецифічну захворюваність робітників [2, с. 97].

Такі вчені як В.К. Навроцький, І.М. Ерман, І.А. Фрухт, А.С. Серенко, В.Н. Кияниця, П.Ю. Пархоменко ґрунтовно вивчали умови праці та стан здоров'я робітників коксохімічних заводів [5].

Харківським інститутом гігієни праці і профзахворювань були запропоновані з урахуванням гігієнічних рекомендацій проекти будівель як нових, так і реконструкції старих заводів коксохімічної промисловості.

Результати досліджень цього інституту щодо оздоровлення умов праці в хімічній промисловості, проведених у довоєнні роки, були опубліковані у збірниках «Труд в коксобензольной промышленности», «Оздоровление условий труда в ректификационных цехах коксохимической промышленности», «Техника безопасности и гигиена труда в цехах коксохимических заводов», а також у монографіях. На основі цих досліджень було виконано ряд конкретних заходів не тільки санітарно-гігієнічного, але й технічного характеру, що сприяли оздоровленню праці в хімічній промисловості [2, с. 97].

Водночас необхідно зазначити, що завдяки своїм дослідженням токсикологи Харківського інституту гігієни праці здійснили свій внесок у створення таблиці отрут ГОСТ'і 90014-39 від 1939 р. У ній були встановлені гранично допустимі концентрації 39 отрут [3].

У довоєнні роки в Харківському інституті гігієни праці і профзахворювань уперше в СРСР були розпочаті дослідження впливу ультрафіолетової радіації на функції організму та на протікання різних інтоксикацій. У результаті чого встановлено, що під впливом ультрафіолетового опромінення деякі професійні інтоксикації (отруєння окисом вуглецю, нітрохлорбензолом, деякі дерматити професійного походження та ін.) характеризуються більш коротшим і сприятливим протіканням.

Отже, Харківський інститут гігієни праці і профзахворювань зробив значний внесок у вивчення проблеми промислової токсикології в Україні у 1923-1941-х рр. Зокрема, в результаті багаторічних досліджень В.К. Навроцького, І.М. Ерман, І.А. Фрухт, А.С. Серенко, В.Н. Кияниця, П.Ю. Пархоменко, А.І. Черкес, Мельникової, Ш.Г. Перлина, Я.Д. Сахновського, Е.К. Євзерова, що охоплюють ряд виробництв нітро- й аміно-продуктів бензолу, були дані рекомендації з проектування хімічних цехів і хімічної апаратури, конструюванню хімічної апаратури й принципового обладнання вентиляції, що дозволило повністю ліквідувати отруєння на виробництві. Вивчено вплив ультрафіолетової радіації на функції організму та на протікання різних інтоксикацій. Унаслідок результатів досліджень промислової токсикології виникла необхідність у дослідженнях токсичних властивостей доквілля. На підставі досліджень інституту розроблено санітарні норми (ГОСТ'і 90014-39 від 1939 р.) і правила роботи зі шкідливими хімічними продуктами, надавалися науково обґрунтовані рекомендації з забезпечення безпечних умов праці. Деякі з напрямів промислової токсикології інституту залишаються актуальними й дотепер, наприклад, дослідження впливу незначних доз шкідливих чинників виробничого середовища на імунологічну реактивність, пошук критеріально значущих показників для оцінки стану здоров'я, мультифакторний комплексний підхід оцінки умов праці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамович М. I Всеукраинское совещание по изучению и борьбе с профзаболеваниями / М. Абрамович // Профилактическая медицина. – 1929. – № 2. – С. 153.
2. Грандо А.А. Развитие гигиены в Украинской ССР / А.А. Грандо. – К.: Здоров'я, 1975. – 198 с.
3. Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР / Під ред. Л.П. Шупика. – К.: Державне медичне видавництво УРСР, 1958. – С. 514-516.
4. Капустник В.А. Науковий спадок і роль професора Навроцького В.К. у становленні й розвитку гігієни праці та профілактичної медицини / В.А. Капустник, Л.В. Аладишева, І.В. Завгородній, Л.Ф. Зюбанова, О.В. Сіренко, Ж.М. Перцева // Український журнал з проблем медицини праці. – 2010. – № 2 (22). – С. 84-87.
5. Навроцкий В.К. Коксобензолное производство / В.К. Навроцкий // Большая медицинская энциклопедия. – М., 1930. – Т. 13. – С. 346-347.
6. Пастернак А.Е. Тематика научно-исследовательских институтов гигиены труда и профзаболеваний 1937 г. / А.Е. Пастернак // Гигиена и санитария. – 1937. – № 5. – С. 66-69.
7. Розанов С.П. Очередные задачи санитарной организации Украины в деле изучения профессиональных заболеваний / С.П. Розанов // Профилактическая медицина. – 1925. – № 5. – С. 51-65.
8. Смелянский З.Б. Успехи гигиены труда в СССР / З.Б. Смелянский // Гигиена и санитария. – 1947. – № 11. – С. 19-31.

REFERENCES

1. Abramovych M. I Vseukraynskie soveshchanye po yzucheniyu y borbe s profzabolevaniyamy / M. Abramovych // Profylaktycheskaia medytsyna. – 1929. – № 2. – S. 153.
2. Hrando A.A. Razvytye hyhyeny v Ukraynskoii SSR / A.A. Hrando. – K.: Zdorov'ia, 1975. – 198 s.
3. Dosiahnennia okhorony zdorovia v Ukraynskii RSR / Pid red. L.P. Shupyka. – K.: Derzhavne medychne vydavnytstvo URSR, 1958. – S. 514-516.
4. Kapustnyk V.A. Naukovyi spadok i rol profesora Navrotskoho V.K. u stanovlenni i rozvytku hihiieny pratsi ta profilaktychnoi medytsyny / V.A. Kapustnyk, L.V. Aladyshcheva, I.V. Zavorodnii, L.F. Ziubanova, O.V. Sirenko, Zh.M. Pertseva // Ukraynskyi zhurnal z problem medytsyny pratsi. – 2010. – № 2 (22). – S. 84-87.
5. Navrotskiy V.K. Koksobenzol'noe proizvodstvo / V.K. Navrotskiy // Bol'shaya meditsinskaya entsiklopediya. – M., 1930. – T. 13. – S. 346-347.
6. Rozanov S.P. Ocherednyie zadachi sanitarnoy organizatsii Ukrainyi v dele izucheniya professionalnykh zabolevaniy / S.P. Rozanov // Profilakticheskaya meditsina. – 1925. – № 5. – S. 51-65.
7. Rozanov S.P. Ocherednye zadachi sanitarnoy organizatsii Ukrainy v dele izucheniya professionalnykh zabolevaniy / S.P. Rozanov // Profilakticheskaya meditsina. – 1925. – № 5. – S. 51-65.
8. Smelyanskiy Z.B. Uspekhi gihyeny truda v SSSR / Z.B. Smelyanskiy // Gihyena i sanitariya. – 1947. – № 11. – S. 19-31.

Товкун Л. Вклад Харьковского института гигиены труда и профессиональных заболеваний в исследования промышленной токсикологии в 1923-1941 гг.

В статье на основе научной литературы проанализирована деятельность Харьковского института гигиены труда и профессиональных заболеваний по решению проблем промышленной токсикологии в Украине на протяжении 1923-1941 гг.

Основными методологическими принципами статьи являются принципы историзма, объективности и системного анализа фактов и событий.

Установлено, что в результате токсикологических исследований ученых Харьковского института гигиены труда и профессиональных заболеваний за 1923-1941 гг., охватывающих ряд производств нитро и amino-продуктов бензола, были разработаны рекомендации по проектированию химических цехов и химической аппаратуры, конструированию химической аппаратуры и принципиального оборудования вентиляции, что позволило полностью ликвидировать отравления на производстве. Изучено влияние ультрафиолетовой радиации на функции организма и на протекание различных интоксикаций. В результате результатов исследований промышленной токсикологии возникла необходимость в исследованиях токсических свойств окружающей среды. Результаты исследований института учтено в разработке санитарных норм (ГОСТ'и 90014-39 от 1939) и правил работы с вредными химическими продуктами, а также в предоставлении научно обоснованных рекомендаций по обеспечению безопасных условий труда.

Ключевые слова: Харьковский институт гигиены труда и профессиональных заболеваний, промышленная токсикология, интоксикация, бензол, ртуть, азот, ультрафиолетовая радиация.

Tovkun L. Contribution of Kharkiv's institute of hygiene labour and professional illness in the industrial toxicology researches in the 1923-1941 years.

In the article on the basis of the scientific literature analyzed of the activity of Kharkiv's institute of hygiene labour and professional illness in regard to decide of the problems of industrial toxicology in Ukraine during the 1923-1941 years.

The main methodological principles of the article are fundamentals of historicism, objectiveness and system analysis of facts, events.

It was found that as a result of researches scientists of Kharkiv's institute of hygiene labour and professional illness for 1923-1941 years, its included a number of industries nitro and amino-products of benzene were developed recommendations for the design of chemical manufactories and chemical equipments, chemical equipment and designing principal ventilation equipment, allowing completely eliminate poisoning in the factory. The influence of ultraviolet radiation on the body functions and on the flow of various intoxications is studied in it. Because of the research results of industrial toxicology was necessary in theresearches of the toxic properties of the environment. Results of institute's researches considered in developing sanitary standards (by SBSG 90014-39 from 1939 year) and the rules of work with noxious chemical products, and to provide of scientifically based recommendations from ensure of safe working conditions.

Keywords: *Kharkiv's institute of hygiene labour and professional illness, industrial toxicology, intoxications, benzene, mercury, azote, ultraviolet radiation.*

Одержано 29.04.2015

УДК 94:62(477)«1941/1950»

Сергій Ващенко
(Переяслав-Хмельницький)

ТЕХНІЧНІ ЗДОБУТКИ ВОЄННОЇ ДОБИ ЯК ОДИН ІЗ ФАКТОРІВ УСПІШНОЇ ВІДБУДОВИ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР (1941-1950 рр.)

Воєнно-технічні здобутки стали однією з основних особливостей, що сприяла швидкісному відновленню народного господарства УРСР, повністю зруйнованого в ході Другої світової війни. У процесі відбудови військові конструктори використовували власний досвід, отриманий під час війни, для потреб відродження потенціалу та могутності народного господарства УРСР. Серед важливих факторів, які сприяли швидкій відбудові народного господарства, стало використання унікальних за значимістю відкриттів у різних сферах наук, отриманих під час Другої світової війни, та метод масового промислового виробництва, який широко застосовувався у воєнний період, його використання у виробництві не військової продукції. Майже всі відкриття військового періоду, в тій чи іншій мірі, знайшли своє відображення в мирних цілях, наприклад, Інститут електрозварювання під головуванням академіка Є. Патона адаптував свої автоматичні зварювальні апарати, які використовувалися в галузях військової промисловості, на потреби народного господарства.

Ключові слова: *відбудова, війна, військова промисловість, досягнення, народне господарство, техніка.*

Усередині ХХ ст. розпочалася найкривавіша війна, відома світу під назвою Другої світової війни, яка зумовила масштабні економічні і людські втрати та стала двигуном суттєвого злету наукового-технічної думки. Серед країн-учасниць війни найбільших втрат зазнав СРСР, а особливо його складова – УРСР. Одним із вагомих факторів, який сприяв перемозі, став суттєвий науковий та новаторський підйом, що пришвидшився під час війни. По завершенню Другої світової війни переважну більшість військових досягнень почали використовувати в мирних цілях для відновлення народного господарства країни.

Ця тенденція найбільш помітна в розвитку економіки УРСР, адже лише військова промисловість могла стати основною для відновлення народного господарства. Дана розвідка розкриває, що майже всі технічні досягнення, отримані у військовій промисловості, використовувалися в мирних цілях. На сучасному етапі потрібно зрозуміти й належно оцінити потреби розвитку військової техніки, яка може не лише захистити країну, а надати технології для економічного відродження економіки.

Мета статті полягає у висвітленні технічних здобутків, отриманих у ході Другої світової війни, їх подальше використання в процесі відбудови народного господарства УРСР в період 1941-1950 рр.

Проблема впливу технічних здобутків воєнної доби, як одного із факторів успішної відбудови народного господарства в УРСР зазначеного періоду, в працях вітчизняних науковців не досліджувалася. Частково даний аспект висвітлено в розвідках Е. Беляєва [1], І. Бубнова [2], Ю. Буряківського [3], І. Кураса [4], В. Литвина [5], Б. Патона [6], В. Сергійчука [7-8], Л. Хойнацької [9], Я. Чадаєва [10].

Окремо слід відзначити документи, які знаходяться в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, наприклад, «Наукове дослідження співробітника Комісії Времевої Т.А. про відбудову промисловості УРСР в роки Великої Вітчизняної війни» [11]. У даній справі міститься проект відбудови господарства УРСР після війни та окреслюється визначальний вплив військової промисловості на процес відбудови економіки. У документі «Лист», надісланий тов. Хрущову Микиті Сергійовичу від академіка Патона. Відповідь Хрущова» [12] розповідається про бажання Є. Патона якнайшвидше використати власний досвід та машини, створені Інститутом електрозварювання під час війни, на потреби відбудови народного господарства.

З перших днів війни Державний комітет оборони почав реалізовувати мобілізаційний план виробництва озброєння та форсованого введення до ладу нових видів військової техніки. Він здійснювався у важких умовах окупації та евакуації в східні райони СРСР великої кількості промислових підприємств і техніки УРСР [2, с. 14-15].

Зростання продуктивності праці відбувалося за рахунок всебічної організації виробництва та вдосконалення технологій. Обмеженість сировинними ресурсами змушувала шукати оптимальні шляхи їх використання [8, с. 209].

У воєнні роки з'явилася нова форма організації науково-дослідної діяльності – створення низки спеціальних комісій, які вирішували проблеми оборонного значення і зміцнювали військовий та економічний потенціал країни [10, с. 208-209].

Про динамічність злету наукової та конструкторської думки свідчить не лише поява нових типів військової техніки, а й новітніх методів масового промислового виробництва, унікальних за значимістю відкриттів у галузі ядерної фізики, аеродинаміки, оптики та зв'язку, металургії кольорових і рідкісних металів, автоматичного електрозварювання, хімічних та методичних технологій [1, с. 237]. Видатними досягненнями радянської науки воєнного часу були: розробка нових мінеральних сировин, початок виробництва броньової сталі та інших марок сплавів, впровадження автоматичного зварювання в танкобудуванні (Є. Патон), створення нового промислового методу отримання кисню (П. Капица) та ін. [2, с. 15].

Автоматичне зварювання, що вперше з'явилося в повоєнний період, впроваджувалося та отримало подальший розвиток спочатку в танкобудуванні, а згодом – в усій військовій промисловості [2, с. 15]. Цікаво, що даний метод зварювання в Сполучених Штатах Америки з'явився лише в 1944 р., а у Німеччині його взагалі не було розроблено [3, с. 229]. У листах Є. Патона зазначено: «Між тим, це питання має велике практичне значення, не тільки зараз, коли йде війна. Автомати безсумнівно знадобляться, коли будуть відновлювати зруйновану промисловість і доведеться виконувати велику кількість зварювальних робіт» [12, арк. 4]. З цього можна зробити висновок, що вже під час війни Є. Патон замислився над впровадженням власного винаходу не лише у військову промисловість, а й для потреб всього народного господарства.

Значення створення та розвитку автоматичного зварювання для подальшої діяльності Інституту електрозварювання характеризує вислів В. Патона: «Тепер, маючи досвід і школу воєнного часу, коли інститут ще більше спеціалізував свою тематику, я вважаю, що й надалі ми повинні в основному займатися автоматизацією і механізацією зварювальних процесів. Це буде нашою основною проблемою. Робота, здійснена на Уралі, наочно показувала нашу правоту» [3, с. 313].

Попри труднощі воєнного часу, відбувався прогрес у невійськових галузях [2, с. 16]. При виготовленні промислової продукції почав застосовуватися потоковий метод, що дав значну економію ресурсів [2, с. 17]. Механізація виробництва, яка розпочалася ще до початку війни і рішуче пришвидшилася в умовах війни, особливо позначилася на гірничодобувній промисловості, де праця була специфічно важкою. Наприклад, у Криворізькому залізорудному басейні широкий розвиток отримало буріння глибоких свердловин, яке вже в перші повоєнні роки було практично повністю механізовано (на 75%), доставка руди, її відкатка (на 85%) [2, с. 18]. Співпраця науки і промисловості призвела до значного технічного прогресу в такій галузі як металургія. Після завершення війни в доменному виробництві широко використовувалося дуття, збагачене киснем. Роботи з дослідження показали, що використання кисню підвищує ефективність доменних печей на 20% і більше [2, с. 19-20].

Ще до закінчення війни на території УРСР розпочалося відновлення зруйнованого народного господарства, а також довоєнної структури всієї промисловості [2, с. 17]. «Уведення в дію машинобудівних підприємств на визволених територіях сприяло піднесенню воєнного господарства країни, зростанню його виробничих потужностей, безперервному збільшенню масштабів поставок танків, артилерійсько-стрілецького озброєння, літаків і боєприпасів для Червоної армії. Водночас відбудова машинобудівних підприємств була неодмінною умовою високих темпів відродження і подальшого розвитку господарства України і СРСР» – зазначає Л.М. Хайницька [9, с. 28]. Проте на початковому етапі відбудови не було розроблено єдиних стандартів по відбудові машинобудування, хоча дана галузь перебувала в центрі уваги [9, с. 28].

Процес відродження визволених районів УРСР не мав аналогів у історії: відбудова підприємств розпочиналася у військовий час і набувала широких масштабів. Характер тогочасної війни, з використанням у ній гігантських матеріально-технічних ресурсів, засвідчує, що навіть у ближньому тилу відразу після визволення від німецької окупації певної території відбудовувалися підприємства [9, с. 179]. Реевакуація майна підприємств, вивезених у тил в 1941-1942 рр. з УРСР, була визнана недоцільною. Щоправда, на машинобудівні заводи впродовж 1944-1945 рр. надійшла певна кількість обладнання та устаткування з інших промислових регіонів [9, с. 180].

26 травня 1945 р. Державний комітет оборони ухвалив рішення «Про заходи щодо перебудови промисловості у зв'язку зі скороченням виробництва озброєння». Воно стало висхідним пунктом у демілітаризації народного господарства, налагодженні випуску продукції відповідно до попиту населення, тобто основні завдання п'ятилітки «відбудови» можна було виконати лише за рахунок військової промисловості [5, с. 113].

Машинобудівні і металургійні заводи переходили на випуск «мирної продукції». Хімічна промисловість замість вибухових речовин почала виробляти мінеральні добрива. У грудні 1945 р. Наркомату сільськогосподарського машинобудування СРСР були передані основні підприємства, які мали відповідну довоєнну спеціалізацію: Одеський завод ім. Жовтневої революції, Кіровоградський завод «Червона зірка», Запорізький завод «Комунар», Харківські заводи ім. М. Фрунзе і «Серп та молот». На базі Київського танкоремонтного заводу був організований великий завод з виробництва мотоциклів (з устаткування, вивезеного із Німеччини за репараціями). Дніпропетровський авіаційний завод почав виробляти інструменти й нестандартне устаткування для автомобільної промисловості [5, с. 113].

Але проведення демілітаризації промисловості здійснювалася до певної межі. На кожному заводі залишилися цехи для вироблення продукції оборонного значення, в тому числі на підприємствах групи «Б». У першу чергу радянська промисловість повинна була обслуговувати армію, чисельність якої залишалась порівняно високою, незважаючи на здійснену за 1945-1948 рр. демобілізацію [5, с. 113-114].

У Законі про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946-1950 рр. було окреслено схему та методи відбудови народного господарства країни; метою проголошувалося досягнення довоєнного рівня виробництва промисловості й сільського господарства та його значне перевищення. Для досягнення даних цілей передбачалася: першочергова відбудова важкої промисловості, а саме – галузі машинобудування [9, с. 39]. З цією метою було рекомендовано широке використання в машинобудуванні передових методів масово-поточкового виробництва: впровадження автоматичних поточкових ліній, агрегатних верстатів, лиття під тиском, автоматичного зварювання, швидкісного фрезерування [9, с. 40]. На УРСР, як на провідну індустріальну республіку, покладалася вирішальна роль у забезпеченні зростання економічної могутності СРСР [9, с. 41].

Питаннями відродження промисловості займалися й Академія наук СРСР, інститути галузевих наркоматів та кафедри вищих навчальних закладів. Істотний внесок у цю справу зробили співробітники Інституту електрозварювання АН УРСР, яким керував видатний український вчений академік Є. Патон. Упровадження нової прогресивної технології зварювання дало можливість вирішувати складні технічні завдання, що заощаджувало дорогий час та кошти, які залучалися на відбудовні роботи. Вже 22 квітня 1944 р. РНК та ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про заходи з впровадження автоматичного електрозварювання на будівництві промислових підприємств Української РСР» [9, с. 34]. В інституті після закінчення війни проводилися комплексні дослідження, пов'язані із застосуванням зварювання на потреби промисловості, а саме – у виробництві труб великого діаметру, суднобудування, резервуаробудування, мостобудування та в інших галузях народного господарства. Це призводило до більш детального дослідження зварювання, створення нових видів сталі та досліджень, пов'язаних з причинами руйнування металу [6, с. 22]. Дана постанова сприяла пришвидшенню впровадження автоматичного зварювання в машинобудування та в цілому в народне господарство країни.

Значний внесок у машинобудування здійснив М. Духов – відомий танкобудівник. Після завершення війни конструкторські сили танкобудівників спрямовувалися на створення нового трактора. Відповідальним за створення трактора С 80 був танкобудівник М. Духов [7, с. 122-123].

У справі «Наукове дослідження співробітника Комісії Времевої Т.А. про відбудову промисловості УРСР в роки Великої Вітчизняної війни» знаходимо цікаву згадку, що «воєнно-економічна міць Радянського Союзу виступила також вирішальною передумовою для здійснення грандіозної роботи по відродженню господарства» [11, арк. 87]. З даного твердження випливає, що в проекті відбудови УРСР ставка робилася на військову промисловість, яка стала ядром відбудови народного господарства. Військові заводи отримували завдання на випуск мирної продукції, наприклад, на танкових заводах почали випускати трактори або вагони та поїзди для залізниці.

Таким чином, Друга світова війна стала своєрідним двигуном прогресу і пришвидшила його на десятиліття. Нецікаві і безперспективні, на перший погляд, винаходи знайшли своє місце саме під час війни. Вона пришвидшила розвиток та допомогла винайти нові методи виробництва в військовій промисловості, якій судилося стати центром науково-технічних відкриттів. Саме військова промисловість стала тим каталізатором, який зумів провести відбудову та повернути потенціал промисловості України. Технічні здобутки війни стали основою швидкісного відновленню народного господарства УРСР. План відбудови за рахунок військової галузі був виконаний, але це зумовило проблему – військова сфера

отримувала більше коштів на власні потреби. Внесок вчених дав можливість за короткий час провести модернізацію розвитку промислових підприємств, відбудову народного господарства країни. Зусиллями Інституту електрозварювання зварювальні процеси почали широко застосовуватися в різних галузях народного господарства. Автоматичне зварювання вирішило проблеми, які виникли перед нашою країною під час війни та в роки відбудови.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беляев Е.А. Наука и ученые России в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Очерки. Воспоминания. Документы / Е.А. Беляев. – М.: Наука, 1996. – 311 с.
2. Бубнов И.Н. Научно-технический прогресс в СССР за 60 лет / И.Н. Бубнов. – М., 1978. – 64 с.
3. Буряківський Юр. Патон Євген Оскарович. Спогади. Літ. запис / Юр. Буряківський. – К.: Держлітвидав, 1956. – 320 с.
4. Курас И.Ф. Восстановление Приднепровья 1946-1950: документы и материалы / И.Ф. Курас. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 532 с.
5. Литвин В.М. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946-1955) / В.М. Литвин. – К.: Видавничий дім «Літера», 2004. – 240 с.
6. Патон Б.Є. Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона: структура, форма, роботи і напрями діяльності та інші / [Під. ред. Б.Є. Патона]. – К.: Держтехвидав, 1959. – 157 с.
7. Сергійчук В.І. Микола Духов. Серія біографічних творів, життя славетних / В.І. Сергійчук. – К.: Поліграфкнига, 1975. – 160 с.
8. Сергійчук В.І. Танковый король России / В.І. Сергійчук. – К.: Ничлава, 2005. – 236 с.
9. Хойнацька Л.М. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943-1950 рр.) / Л. М. Хойнацька. – К.: [б.в.], 2003. – 232 с.
10. Чадаев Я.Е. Экономика СССР в годы Великой отечественной войны (1941-1945 гг.) / Я.Е. Чадаев. – М.: Мысль, 1985. – 494 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.4620, оп. 3, спр. 8, 243 арк.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 23, спр. 408, 9 арк.

REFERENCES

1. Beliaev E.A. Nauka y uchenye Rossyy v hody Velykoi Otechestvennoi voiny 1941-1945: Ocherky. Vospomynaniya. Dokumenty / E.A. Beliaev. – M.: Nauka, 1996. – 311 s.
2. Bubnov Y.N. Nauchno-tekhnycheskiy prohress v SSSR za 60 let / Y.N. Bubnov. – M., 1978. – 64 s.
3. Buriakivskiy Yur. Paton Yevhen Oskarovykh. Spohady. Lit. zapys / Yur. Buriakivskiy. – K.: Derzhlitvydav, 1956. – 320 s.
4. Kuras Y.F. Vostanovlenye Prydneprovya 1946-1950: dokumenty y materyaly / Y.F. Kuras. – K.: Polytyzdat Ukrainy, 1988. – 532 s.
5. Lytvyn V.M. Ukraina u pershomu povoiennomu desiatylitti (1946-1955) / V.M. Lytvyn. – K.: Vydavnychiy dim «Litera», 2004. – 240 s.
6. Paton B.Ie. Instytut elektrozvariuvannia im. Ie.O. Patona: struktura, forma, roboty i napriamy diialnosti ta inshi / [Pid. red. B.Ie. Patona]. – K.: Derzhztekhyvdav, 1959. – 157 s.
7. Serhiichuk V.I. Mykola Dukhov. Serii biohrafichnykh tvoriv, zhyttia slavetnykh / V.I. Serhiichuk. – K.: Polihrafknyha, 1975. – 160 s.
8. Sergiychuk V.I. Tankovyy korol Rossii / V.I. Sergiychuk. – K.: Nichlava, 2005. – 236 s.
9. Khoynatska L.M. Vidnovlennia mashynobudivnoi industrii Ukrainy ta yoho sotsialni naslidky (1943-1950 rr.) / L. M. Khoynatska. – K.: [b.v.], 2003. – 232 s.
10. Chadaev Ia.E. Ekonomyka SSSR v hody velykoi otechestvennoi voiny (1941–1945 hh.) / Ia.E. Chadaev. – M.: Mysl, 1985. – 494 s.
11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f.4620, op. 3, spr. 8, 243 ark.
12. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy, f. 1, op. 23, spr. 408, 9 ark.

Вашенко С. Технические достижения военного времени как один из факторов успешного восстановления народного хозяйства УССР (1941-1950 гг.)

Военно-технические достижения стали одними из основных особенностей, которые способствовали скоростному восстановлению народного хозяйства УССР, полностью разрушенного в ходе Второй мировой войны. В процессе его восстановления военные конструкторы использовали собственный опыт, полученный в ходе боевых действий во время войны для нужд возрождения потенциала и мощи народного хозяйства УССР. Одним из важных факторов скоростного

восстановления стали методы массового промышленного производства, которые нашли широкое применение во время Второй мировой войны, что в свою очередь позволило использовать данные методы в производстве не военной продукции и уникальных по значимости открытий в различных сферах науки. Почти все открытия в той или иной степени нашли свое отражение в мирных целях, например, Институт электросварки под руководством академика Е. Патона адаптировал свои автоматические сварочные аппараты, которые использовались в отраслях военной промышленности, на нужды народного хозяйства.

Ключевые слова: восстановление, война, военная промышленность достижения, народное хозяйство, техника.

Vashchenko S. Technical achievements of military twenty-four age as one of factors of successful renewal of national economy of in USSR (1941-1950).

Military-technical achievements became one of basic features that assisted speed renewal of national economy of USSR, fully destroyed during Second World War. In the process of their renewal soldiery designers used their own experience which they got in the war-time for the necessities of speed revival of potential and power of national economy of USSR. Among the important factors that contributed speed reconstruction of the economy was using of the most important unique discoveries in various fields of science, which were received during the Second World War and method of mass industrial production, that was widely used in the war-time and using this one in the not military production. Almost all opening in that or in other measure found the reflection in peaceful aims, for example, Institute of the electric welding chaired by an academician Y. Paton adopted his automatic welding vehicles that was used in industries in military industry to national economy.

Keywords: renewal, war, military industry, achievement, national economy, technique.

Одержано 15.05.2015

УДК 626/627 (477)

Ігор Гайдаєнко
(Переяслав-Хмельницький)

РОЗВИТОК ГІДРОЕНЕРГЕТИКИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Гідроенергетика в Україні пройшла складний шлях – від перших експериментів з водяним колесом на початку ХХ ст., до сучасних надпотужних комплексів, що займають територію в сотні гектарів. Швидкий розвиток і успіхи електроенергетики стали основою для принципово нового етапу використання гідроенергетичних ресурсів шляхом перетворення енергії води в електроенергію на ГЕС. Увесь емпіричний досвід, отриманий вітчизняними гідро-енерготехніками, дав можливість використовувати в повній мірі енергію води для потреб господарства та населення. На сучасному етапі сфера малої гідроенергетики активно розвивається, але потребує значної підтримки держави. Метою статті є дослідження історичного розвитку гідроенергетики в Україні, описання її сучасного стану та окреслення можливих перспектив розвитку даної галузі енергетики.

Ключові слова: гідроенергетика, історія гідроенергетики, ГЕС, відновлювана енергетика, історія науки та техніки.

Питанням дослідження історії розвитку гідроенергетики присвячено багато праць зокрема, роботи С.Поташника, О.Нікіторовича З.Буцьо, С.Кудрі, В.Мартинюка, П.Васька, Ю.Віхорева, Ю.Варецького, І.Лозового, В.Мудрицького, М.Крисенкова, В.Добровольського,

А.Веремчука, С.Кукурудзи, М.Сиротюк, Т.Кравченко, Г.Рудька, В.Чорного та ін. Але дослідження історичного розвитку гідроенергетики в Україні, описання її сучасного стану та окреслення можливих перспектив розвитку даної галузі енергетики залишається актуальним.

Використання енергії води з давніх часів було важливим фактором, що визначав розвиток цивілізації. Цей процес сягає корінням більш ніж на три тисячі років, протягом яких вдосконалювалися методи використання водних ресурсів – від найпростіших водяних коліс, що використовувались у стародавньому світі для подання води для зрошення, водопостачання, водяних млинів і водяних двигунів, що забезпечували в епоху промислової революції зростаючі потреби в механічній енергії на заводах і рудниках, до складних систем – гідроагрегатів сучасних ГЕС (гідроелектростанціях). Швидкий розвиток і успіхи електроенергетики наприкінці XIX ст. стали основою для принципово нового етапу використання гідроенергетичних ресурсів шляхом перетворення енергії води в електроенергію на ГЕС.

На кінець XIX ст. вже були створені ефективні гідравлічні турбіни, електрогенератори змінного струму, здійснено передавання електроенергії на значні відстані. Значний внесок у розвиток гідроенергетики зробив російський інженер М.О. Доліво-Добровольський, під керівництвом якого у 1891 р. була споруджена перша промислова ГЕС потужністю 220 кВт з генератором трифазного струму (у містечку Лауфен на р. Неккар, Німеччина). Вперше від неї була здійснена передача електроенергії змінним струмом напругою 8,5 кВ на відстань 170 км у Франкфурті-на-Майні. У Німеччині у Рейнфельді у 1898 р. була споруджена відносно велика ГЕС потужністю 16,8 тис. кВт з напором 3,2 м, а у 1911 р. ГЕС Аугст Вілен потужністю 44 тис. к. с., у США у 1900 р. – Ніагарська ГЕС Адамс потужністю 500 тис. к. с. з напором 41,2 м, у 1912 р. – ГЕС Ксокук потужністю 180 тис. к. с. та інші, у Франції у 1901 р. – ГЕС Жонаж потужністю 11,2 тис. к. с. У Швейцарії у 1909 р. була споруджена перша ГАЕС [2, с. 12]

У цей період у світі активно зацікавилися гідроенергетикою – проводилися підрахунки запасів цієї енергії (які не можна було вважати як досконалі). Перший обрахунок гідроенергії переведено на 1-й енергетичній конференції в 1924 р. і підсумовано J. VV. Meares' on у *World Power* (січень 1925 р.). [9, с. 48].

Континент	Населення	Площа в км ²	НР			
			Використовується	Потенціальна	Використовується на 1 душу населення	Потенціальної енергії на 1 км ²
Європа	526753.804	29013.341	13248650	52594000	0.0251	1.81
Пн. Америка	144868.419	21698.170	16837750	65600000	0.116	3.02
Пд. Америка	73719.146	18834.299	751200	54600000	0.0101	2.89
Азія	802136.213	32243.018	1860850	69200000	0.00233	2.14
Африка	128394.936	23926.281	14000	185930000	0.000109	7.77
Австралія	55391.654	11552.579	242.500	16650000	0.00436	1.44
Разом	1.731.264.172	137.267.688	39.963.950	444.574.000	0.0190	3.23

Таким чином у світі все активніше розглядається гідроенергетика як альтернатива викопному паливу.

Україна, порівняно з деякими країнами Європи, особливо великих ресурсів гідроенергії не мала. Всі запаси її енергії були обумовлені річками, більшість яких мали

річище дуже незначного схилу, текли здебільшого тихо, без спадів, не даючи об'єктів для одержання гідроенергії технічного вжитку. Питання про використання гідроенергії в Україні, як і загалом по Росії, до половини XIX ст. розв'язувалося майже виключно емпіричним шляхом. Ніяких для цього дослідів не проводилося. Лише в 1882 р. для складання геологічної мапи країни був утворений геологічний комітет. Останній, поруч із своїм головним завданням складання геологічної мапи Росії, брав участь у справі вивчення підземних вод. У 1893-1902 рр. гідрогеологічні дослідження охопили частину центральної Росії й України. Особливо велике значення мала експедиція для дослідження головних рік європейської Росії, яка дала опис умов постачання води р. Дніпра. Дослідження в Криму виявили великі райони підземних вод, якими пізніше була зрошена значна частина степового Криму. Однак більшість цих праць лишилася неоголошеною. З 1918 до 1922 рр. геологічний комітет Росії вперше дав відомості про артезіанські води Росії [9, с. 49]

Поверхню України щодо гідротехнічних ресурсів і мережу її рік до 1925 р. не було ще цілком досліджено. Найбільш ґрунтовною працею того часу, присвяченою даному питанню, була робота професора Євгенія Володимировича Оппокова «Водные богатства Украины». Розглядаючи всі ріки, що мають силове значення, проф. Оппоков наводить вичерпні дані для рік: Дніпра, Південного Бугу та Північного Дінця. Решту рік України вважали недостатньо дослідженими. Однак, гідрольно-метеорологічні дослідження проводилися й на інших територіях з метою складення водосилового кадастру України.

За даними проф. Оппокова запаси енергії українських рік обчислювалися наступним чином (дані на 1925 р.): [13, с. 133]:

Назва об'єкту	Енергія в НР			
	Мінімальна за років:		Середня за 9 міс	Максимальна за 6 міс
	сухих	середніх		
Пороги Дніпра	132000	200000	300000	650000
Дніпро (поза порогами)	253000	360000	500000	1000000
Припять	32000	48000	70000	140000
Десна на Чернігівщині	30300	45000	68000	130000
Сейм	4950	7150	10700	20000
Ворскла	1000	1500	2200	4500
Псьол на Полтавщині	2070	3200	4800	10000
Сула біля гирла	250	400	600	1000
Тетерів	8000	12000	18000	30000
Уборт	800	1200	2300	4500
Горинь	12620	16000	21000	40000
Півд.Случ	8650	10000	14000	20000
Самара	1800	3000	7000	10000
Північний Донець	8000	20000	40000	60000
Південний Буг	14000	16000	30000	60000
Інгалець	1200	2000	3000	6000
Дністер	80000	120000	150000	220000
Дрібні річки	15480	24100	50000	85000
Разом приблизно	610000	900000	1307000	2510000

Що стосується розробок у галузі гідроенергетики, то у 1892 р. під керівництвом інженера Кокшарова була побудована гідроенергетична установка потужністю 150 кВт на р. Березовка на Алтаї для електропостачання шахтного водовідливу на Зиряновському руднику. У 1896 р. під керівництвом В.М. Чикальова та Р.Е. Классона була споруджена гідроелектрична установка на р. Охті потужністю біля 290 кВт для електропостачання Охтинського порохового заводу, у 1903 р. – ГЕС на Північному Кавказі на р. Подкумок потужністю 990 к. с., у 1909 р. – Гіндукушська ГЕС на р. Мургаб потужністю 1590 к. с.

В Україні у 1893 р. для електричного освітлення Ілинецького цукрового заводу, на розміщеному недалеко від нього водяному млині була встановлена гідроелектроустановка потужністю 40 к. с. [2, с. 15].

На початку ХХ ст. в Україні споруджувались тільки невеликі ГЕС, хоч і були запропоновані проекти відносно крупних станцій. Ще в 1892 р. інженер М.М. Бенардос запропонував проект ГЕС потужністю до 15 МВт на р. Неві біля Іванівських порогів з передаванням електроенергії до Санкт-Петербурга [9, с. 67].

Проекти використання енергії Дніпра в районі Дніпровських порогів та створення судноплавного шляху через пороги розробляли інженер М.С. Леявський (1893 р.), В.Є. Тимонов (1894 р.), С.П. Максимов та Г.О. Графтіо (1905 р.), А.М. Рундо та Д.І. Юскевич (1910 р.), інженер Шаппюї та проф. Гольє, проф. Б.О. Бахметев (1913 р.), інженер Ф.П. Моргуєнков (1913 р.), І.А. Розов (1915 р.), проф. В.Д. Ніколаї (1919 р.).

Також активно розвивалася мала гідроенергетика, яка стала надзвичайно цікавою для господарства через свою відносно невисоку вартість впровадження та можливість швидкого вирішення локальних енергетичних потреб (споруджувалися малі ГЕС безпосередньо біля споживача електроенергії без необхідності побудови багатокілометрових ліній електропередач). Використання «малої води» дозволяло значно здешевити гідропороди і тим самим збільшити ефективність, порівняно з експлуатацією інших джерел енергії. Особливу увагу при експлуатації малих гідроенергетичних споруд звертали на те, що при автоматизації цих споруд обслуговування було мінімальним і не потребувало висококваліфікованих кадрів, як у випадку великих ГЕС та ТЕС [14, с. 81].

Спорудження та експлуатація перших ГЕС заклали фундамент майбутнього розвитку гідроенергетики. На основі набутого досвіду вдосконалювались конструкції гідротехнічних споруд та технологічне обладнання, збільшувалась ефективність ГЕС. При цьому експлуатація виявила наступні переваги ГЕС: використання відновлювальних природою гідроенергоресурсів, відсутність забруднення навколишнього середовища, простота експлуатації, забезпечення за рахунок комплексного використання водосховищ потреб водопостачання, потреб водного транспорту.

Початок і середину ХХ ст. можна охарактеризувати освоєнням гідроенергетичних ресурсів із спорудженням відносно великих ГЕС по всьому світу: у США, Канаді, країнах Західної Європи, СРСР та ін. Потужність ГЕС поступово збільшувалася до сотень і тисяч мегават, вдосконалювались конструкції турбін, генераторів, різко збільшувалася місткість водосховищ, висота гребель на скельних основах досягала 100 м і більше. На даному етапі розвиток гідроенергетики в СРСР (і в Україні зокрема) в загальних своїх тенденціях не відрізнявся від світового. Найважливіше значення мало прийняття у 1920 р. плану ГОЕЛРО, який визначив стратегію в галузі енергетичної політики країни та окреслив завдання електрифікації як основи розвитку народного господарства і передбачав механізми його реалізації [6, с. 7]. Значна увага в плані ГОЕЛРО була приділена використанню гідроресурсів для забезпечення енергетичних потреб країни. У плані було виділено окремий розділ «Електрифікація і водна енергія» як свідчення важливості гідроенергетики в загальній електрифікації країни [4, с. 118]. План передбачав першочергове будівництво ГЕС в промислових районах, які стрімко розвивалися, як для виробництва електроенергії, так і для організації водного транспорту та зрошення. У плані відмічена необхідність спорудження ГЕС на річках Дніпро, Волхов, Свір, а також у Середній Азії, на Кавказі, Алтай [4, с. 128].

З перших років реалізації плану ГОЕЛРО гідроенергетичне будівництво стало одним із головних напрямів розвитку електроенергетики, що було обумовлено наявністю потужного гідроенергетичного потенціалу. Першою ГЕС, побудованою за планом ГОЕЛРО під керівництвом проф. Г.О. Графтіо, стала Волховська ГЕС потужністю 58 МВт із водосховищем місткістю 10,2 км³, яка була введена в експлуатацію в 1926 р. Вона забезпечила електропостачання Ленінграда і створила суцільний судноплавний шлях на

р. Волхов. Енергія, що мала вироблятися потужною гідроелектростанцією на Волхові, мала бути набагато дешевшою, ніж енергія петербурзьких теплоелектростанцій, які працювали на дорогих донецькому та імпортному англійському вугіллі. Після встановлення в Росії радянської влади почалися заходи по будівництву Волховської гідроелектростанції, про що згодом пафосно писав Б.Е. Веденєєв: «Дореволюційна Росія не знала великого гідробудівництва. Буржуазно-поміщицька Росія була неспроможною опанувати величезні сили країни. Тільки Жовтнева революція поставила питання про використання потужних вод Волхова, Дніпра, Волги та інших річок. Коли ще тільки зароджувалася радянська влада, коли на численних фронтах вирішувалося питання про долю молоді пролетарської держави вже було розпочато будівництво Волховської гідроелектричної станції. Підготовчі роботи на Волховбуді почалися у 1919 році, а до інтенсивного будівництва приступили у 1921 р.» [5, с. 12].

В Україні в 1926-1929 рр. були введені в дію невеликі ГЕС: Вознесенська і Первомайська на р. Південний Буг та ряд інших загальною потужністю більше 8 МВт. У 1928 р. загальна потужність ГЕС досягла 103 МВт з виробленням 260 млн. кВт·год. [2, с. 85].

У 1927 р. розпочалось будівництво найпотужнішої в Європі й найбільшої в той час у світі Дніпровської ГЕС потужністю 560 МВт біля острова Хортиця. До складу станції входили приміщення ГЕС з 9 гідроагрегатами потужністю 62 МВт кожний, бетонна гравітаційна гребля висотою 60 м та протяжністю 760 м, а також великий судноплавний шлюз. Перша постанова про підготовку до будівництва Дніпровської ГЕС була підписана 10 серпня 1921 р. У 1921-1925 рр. були проведені пошукові роботи і розроблений проект будівництва Дніпровської ГЕС [15, с. 10]. Авторство технічного проекту греблі та шлюзу належить професору І.Г. Александрову, а архітектурне рішення всього ансамблю електростанції В.О. Весніну. Будівництвом керував О.В. Вінтер [15, с. 11].

1 травня 1932 р. Дніпровська гідроелектростанція дала перший струм. Офіційне ж відкриття Дніпрогесу відбулося 10 жовтня 1932 р. 1 травня 1933 р. через трикамерний шлюз пройшов перший пасажирський пароплав «Соф'я Перовська». Так відкрилося наскрізне судноплавство Дніпром. Проте лише 16 квітня 1939 р., з пуском дев'ятого гідроагрегату, був повністю завершений монтаж устаткування і станція вийшла на проектну потужність – 560 тис. кВт [15, с. 34]. У період до 1940 р. були введені в дію такі великі ГЕС як Дніпровська, Нижньосвірська, перші ГЕС на р. Волзі.

Рис. 1 Будівництво Дніпрогесу, 1930 р.

Дніпрогес є характерним прикладом утворення на основі ГЕС потужного територіально-промислового комплексу. В Україні в довоєнний період було побудовано 268 невеликих ГЕС, які стали основою електрифікації багатьох сільськогосподарських районів. У СРСР у 1935 р. загальна потужність всіх ГЕС склала біля 900 МВт.

В умовах зростаючих масштабів гідроенергетичного будівництва для ефективного вирішення складних науково-технічних проблем створювались спеціалізовані проектнопошукові, наукові та будівельно-монтажні організації. У 1930 р. був утворений трест «Гідроелектробуд», що об'єднав роботи з проектування, дослідження та спорудження ГЕС, а у 1932 р. проектно-дослідницькі організації були виділені у трест «Гідроелектропроект», перетворений згодом у проектно-дослідний інститут «Гідроенергопроект», до складу якого входив інститут «Укргідроенергопроект». У 1962 р. обидва інститути були об'єднані у Всесоюзний науково-розвідувальний та науково-дослідний інститут «Гідропроект», до складу якого входили Укргідропроект, Ленгідропроект, Середазгідропроект, Бакгідропроект, Армгідропроект, Тбілгідропроект та інші. Активно працював ВНРДГ з науковим обґрунтуванням проектів [7].

З 1935 р. Укргідроенергопроект розпочав системну розробку схем комплексного використання річок: Тетерева, Південного Бугу, Дністра з його притоками, Сіверського Донця, Осколу. У період 1938-940 рр. була розроблена схема комплексного використання Дніпра від Києва до гирла, що у післявоєнні роки втілювалась у Дніпровський каскад ГЕС та водосховищ. Були утворені організації з провадження спеціальних видів будівельних робіт та монтажу обладнання, такі як трести «Гідромонтаж», «Гідроелектромонтаж», «Гідромеханізація», «Гідроспецбуд». Трест «Гідроелектробуд» був перетворений у Головгідроенергобуд, з якого, у зв'язку зі збільшенням обсягів робіт, в азіатській частині країни згодом був виділений Головсхідгідроенергобуд.

Виробництво гідросилового обладнання базувалось у Ленінграді на заводах «Електросила», ЛМЗ та у Харкові на заводах Турбінному і «Електротяжмаш» [2, с. 98].

У цей період створювалася вітчизняна школа гідроенергетики для якої характерне планомірне, технічно обґрунтоване, комплексне освоєння гідроенергетичних і водних ресурсів. Спорудженню ГЕС передувала розробка схем комплексного використання річок, які базувались на принципі каскадного розміщення гідровузлів.

Період з 1941 по 1945 р. характеризувався переміщенням гідроенергетичного будівництва з європейської частини країни, де було припинене будівництво ГЕС (потужністю біля 1 млн. кВт), на Урал, в Казахстан і Середню Азію, куди була перебазована частина промисловості із тимчасово окупованих районів. На Уралі були споруджені Аргазинська, Верхньотурська, Широковська та ряд інших ГЕС, у Середній Азії – велика Фархадська ГЕС потужністю 126 МВт на р. Сирдар'ї, а також близько 40 малих ГЕС.

У роки війни було зруйновано більше 60 ГЕС, в тому числі такі великі як Дніпровська, Нижньосвірська, було демонтоване обладнання на 7 ГЕС. Загальна потужність виведених із ладу ГЕС перевищила 1000 МВт. У 1944 р. розпочались роботи по відбудові Дніпровської ГЕС. Були побудовані нові ГЕС загальною потужністю 280 МВт та відновлені ГЕС загальною потужністю 250 МВт. У 1945 р. загальна потужність ГЕС досягла 1300 МВт з виробленням 4,8 млрд. кВт·год, що склало 11,2 % загального виробництва електроенергії. [2, с. 218]

За даними інституту «Укрсільенергопроект» в 1948 р. в Україні діяло 3337 гідроустановок. З них – 2922 водяних млинів та, за різними даними, від 600 до 800 сільськогосподарських малих ГЕС. В наступні 15-20 років було побудовано ще біля 200 малих гідроелектростанцій. Таким чином в 1960-ті рр. в Україні діяло близько 1000 малих ГЕС. До того ж, генеральною схемою розвитку електрифікації в Україні була розрахована можливість будівництва ще 2600 малих ГЕС сумарною потужністю 1261 МВт. [10, с. 11]

У період 1946 – 1958 рр. були завершені відбудова та реконструкція зруйнованих під час війни ГЕС і побудовано ряд великих ГЕС із водосховищами комплексного використання, переважно в європейській частині країни, на багатоводних рівнинних річках – Волзі, Дніпрі, Камі, Дону, Дністрі та ін. У 1956 р. була введена в експлуатацію Каховська ГЕС – нижча ступінь Дніпровського каскаду потужністю 351 МВт з водосховищем комплексного призначення, що забезпечував зрошення земель півдня України. На Дніпровському каскаді за

проектами, розробленими інститутом «Укргідропроєкт», було введено в дію Кременчуцьку ГЕС потужністю 686 МВт, Дніпродзержинську – 352 МВт, Київську – 361 МВт, де вперше були застосовані горизонтальні капсульні агрегати, а також перша в країні Київська ГАЕС потужністю 224 МВт, Канівська ГЕС потужністю 444 МВт, на Дніпровській ГЕС збудовано друге приміщення ГЕС – Дніпрогес-ІІ потужністю 888 МВт і другий судноплавний шлюз.

В Україні за проектами Укргідропроєкту, який на даний час став однією із головних міжнародних фірм, що спеціалізуються в інжинірингових послугах з проектування гідроенергетичних і водогосподарських об'єктів, будується Ташликська ГАЕС на р. Південний Буг потужністю 900 МВт у складі Південно-Українського енергокомплексу, куди також входить Південно-Українська АЕС потужністю 3000 МВт, найбільша в Європі Дністрівська ГАЕС на Дністрі потужністю 2268 МВт. [2, с. 236]

Рис. 2. Зростання встановленої потужності і виробництва електроенергії на ГЕС у СРСР

Великий набутий досвід, успіхи в методах проектування та розрахунків, вдосконалення конструкцій гребель та технологій їх спорудження на початкових етапах розвитку гідроенергетики забезпечили підвищення надійності та економічності гребель, відкрили нові можливості широкого використання гідроенергетичних ресурсів, дозволили споруджувати ГЕС з високими греблями та великими водосховищами у різноманітних природних умовах, включаючи складні інженерно-геологічні умови, високу сейсмічність.

На сучасному етапі розвиток гідроенергетики можна охарактеризувати будівництвом великих ГЕС із водосховищами комплексного призначення у багатьох країнах світу, значним збільшенням використання гідроенергетичних і водних ресурсів, що пов'язано із збільшенням потреб у електроенергії та воді міст, промисловості та сільського господарства, а також захисту від паводків. Крім того, в умовах збільшення частки електроенергії, що виробляється великими базисними ТЕС та АЕС, гідроелектростанції служать їх оптимальним доповненням для компенсації піків навантаження.

У 1990 р. потужність ГЕС досягла 65 млн. кВт, а виробництво 233 млрд. кВт-год вивело СРСР по встановленій потужності ГЕС на друге місце у світі після США, а виробництво електроенергії на ГЕС – на третє місце в світі після Канади і США. Зростання потужності і виробництва електроенергії показано на мал. 2.

На початок 1990-х рр., внаслідок росту концентрації виробництва електроенергії на теплових і атомних електростанціях, що проходила в умовах зниження екологічних вимог, заниженої вартості палива і т.п., в Україні залишилось тільки 49 діючих малих гідроелектростанцій. На сьогоднішній день в Україні за нашими даними діють близько 80 малих ГЕС загальною потужністю понад 90 МВт. Згідно з даними Атласу ВДЕ ІВЕ

НАНУ, технічно-досяжний потенціал малих рік складає близько 12,5 млрд кВт-год/рік, даний потенціал може замінити 2,6 млрд м³ природного газу в рік [1, с. 11]. Найбільший потенціал малої гідроенергетики України зосереджений у Закарпатській, Львівській, Івано-Франківській, Вінницькій, Чернівецькій, Тернопільській, Полтавській, Черкаській, Житомирській та Хмельницькій областях. [1, с. 12]

У 1996-2002 рр. була виконана перша черга реконструкції ГЕС Дніпровського каскаду, стала до ладу Дністровська ГЕС-2 потужністю 41 МВт на Дністрі. У 2007 р. введені в експлуатацію два агрегати Ташликської ГАЕС загальною потужністю 302 МВт, а в 2009 р. – перший агрегат Дністровської ГАЕС потужністю 324 МВт, здійснюється друга черга реконструкції ГЕС Дніпровського каскаду.

У проекті Оновлення Енергетичної стратегії України на період до 2030 р. наведено прогноз розвитку малих ГЕС, при чому констатується, що природний потенціал розвитку малих ГЕС в Україні нині не реалізовано. Поточна потужність малих гідроелектростанцій становить близько 90 МВт. Через незначну питому вагу в загальному енергобалансі (0,2%) мала гідроенергетика нині не може істотно впливати на структуру енергозабезпечення країни. Проте, Україна має значний потенціал використання ресурсів малих рік, головним чином у західних регіонах. За різними оцінками, економічно доцільний потенціал малих ГЕС в Україні становить до 4 ГВт. Нині вартість будівництва малих ГЕС значно перевищує аналогічний показник для традиційних видів генерації і за відсутності якісних змін у технологіях будівництва потенціал зниження собівартості буде залишатися вкрай незначним. Враховуючи це, до 2030 р. потужність малих ГЕС зможе досягнути 0,4-0,8 ГВт, а обсяг виробництва електроенергії складе до 1,83,5 ТВт-год. [11, 8].

Сьогодні гідроенергетика (мала гідроенергетика) України доволі приваблива для інвесторів галузь, але потенційні інвестори повинні бути готові до того, що існує багато проблем щодо розвитку цієї сфери, які потребують нагального вирішення. У проекті Оновлення Енергетичної стратегії України на період до 2030 р. представлено завдання в галузі генерації ВДЕ. Документом передбачається розробити і затвердити:

- програму розвитку відновлюваної енергетики;
- методику розподілу витрат на будівництво й модернізацію магістральних і розподільних мереж (включаючи устаткування мереж і підстанцій) при будівництві ВДЕ;
- механізм компенсації «зеленого» тарифу при переході на нову модель ринку електроенергії [12].

Забезпечення необхідного рівня розвитку науково-технічної та кадрової підтримки галузей ПЕК є необхідним фактором для подальшого сталого і довгострокового розвитку енергетики та економіки України та вирішення практичних завдань [12]. Для забезпечення новітніми науковими та науково-технічними розробками, які відповідають світовому рівню, подолання дефіциту наукових, кваліфікованих інженернотехнічних та робітничих кадрів необхідно здійснити ряд заходів, першочерговими з яких є такі:

- забезпечення необхідного і достатнього фінансування академічної та галузевої науки, при цьому пріоритет повинен віддаватися виконанню прикладних науково-дослідних робіт за пріоритетними напрямками розвитку галузей енергетики з подальшим практичним застосуванням результатів досліджень;

- підвищення на рівні країни престижу наукової роботи в галузі технічних наук, залучення уваги до підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації через мережу аспірантур і докторантур при академічних і галузевих інститутах, університетах;

- узгодження спеціальностей, за якими здійснюється підготовка інженерних кадрів за бюджетні кошти, з потребами галузей; відтворення системи підвищення кваліфікації інженерно-технічних працівників з метою освоєння сучасних технологій виробництва, правових питань, інвестиційного менеджменту;

- відновлення повноцінної професійно-технічної освіти для підготовки кваліфікованих робітничих кадрів для енергетики;

- стимулювання учасників ринку до поліпшення системи соціальних гарантій, забезпечення безпечних умов праці;
- створення умов та стимулювання залучення позабюджетних коштів для реалізації інноваційних проектів, створення технопарків та інноваційних бізнес-інкубаторів, залучення венчурного капіталу для впровадження нових розробок в енергетиці, максимально швидкої організації виробництва і просування на ринок нових високотехнологічних продуктів;
- формування енергетичної політики держави із залученням учасників ринку, профільних державних служб, галузевих об'єднань та співтовариств, міжнародних організацій, освітніх та наукових установ.

Отже, гідроенергетика в Україні пройшла складний шлях – від створення перших експериментальних невеликих ГЕС на початку ХХ ст. до сучасних надпотужних комплексів, що займають територію в сотні гектарів. Увесь емпіричний досвід, отриманий вітчизняними гідро-енерготехніками дав можливість використовувати у повній мірі енергію води для потреб господарства та населення. На сучасному етапі сфера малої гідроенергетики активно розвивається, але потребує вдосконалення: впорядкування правовідносин щодо приватизації та оренди малих ГЕС; впровадження обґрунтованих правил транспорту електроенергії по існуючим електромережам до споживачів; впровадження обґрунтованої плати за водокористування; фінансування розробки нормативнотехнічної бази; відміни митних зборів на устаткування, яке не виробляється в Україні, кредитування спорудження малих ГЕС на основі зниження відсоткових ставок. Слід звернути увагу на необхідність суворого дотримання умов та вимог українських та міжнародних норм щодо будівництва малих ГЕС без негативних наслідків на навколишнє природне середовище. Досвід спорудження малих ГЕС у США та Німеччині підтверджує, що при обґрунтованому їх спорудженні природне середовище не тільки зберігається, але й можливе відтворення раніше втрачених умов біологічного життя. Мале гідробудівництво може стати одним із засобів відтворення гідрологічного стану водостоків, що гинуть.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас енергетичного потенціалу відновлюваних та нетрадиційних джерел України /НАН України. Інститут електродинаміки. Державний комітет України з енергозбереження. К.– 2001. – 40 с.
2. Энергетика: история, настоящее и будущее. Развитие теплоэнергетики и гидроэнергетики / Е. Т. Базеев, Б. Д. Билека, Е. П. Васильев, Г. Б. Варламов, И. А. Вольчин; ред.: В. Н. Клименко, Ю. А. Ландау, И. Я. Сигал. – К., 2011. – 400 с
3. Бенардос Н.Н. Научно-технические изобретения: избр. труды / АН УССР, Ин-т электросварки им. Е.О.Пагона / Н.Н. Бенардос. – К.: Наукова думка, 1982. – 239 с.
4. Бушуев В.В. Энергетика России (1920-2020 гг.). Том 1. План ГОЭЛРО / В.В. Бушуев. – М.: ИД Энергия, 2006. – 1067 с.
5. Веденеев Б.Е. Волхов-Днепр-Волга / Б.Е. Веденеев // Хроника Днепростроя. – 1932. – №29-30. – сентябрь-октябрь.
6. Восьмой Всероссийский съезд Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и казачьих депутатов. Стеногр. отчет (22-29 дек. 1920 г.). – М.: Госиздат, 1921. – 299 с.
7. Гидропроект: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/ Гидропроект](https://ru.wikipedia.org/wiki/Гидропроект)
8. Энергетика: історія, сучасність і майбутнє: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://energetika.in.ua/ua/about-books>.
9. Іванис В.М. Енергетичне господарство України та Північного Кавказу / В.М. Іванис. – Варшава, 1934. – 144 с.
10. Кузнецов М.П. Пропозиції щодо зміцнення енергетичної безпеки України / Інститут відновлюваної енергетики НАН України / М.П. Кузнецов, М. Бенменні, В.А. Хілько. – К., 2014 . – 25 с.
11. Мала гідроенергетика: світовий досвід і перспективирозвитку в Україні: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.elektropanorama.com.ua.
12. Оновлення Енергетичної стратегії України сайт Міністерства енергетики та вугільної промисловості України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mpe.kmu.gov.ua>.
13. Оппоков Е.В. Водные богатства Украины / Е.В.Оппоков. – Х.: Гос. изд-во Украины, 1925. – 160 с.
14. Резолюции Всесоюзной конференции по составлению генерального плана электрификации СССР: 7-14 мая 1932 г. – М.; Л.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1932. – 112 с.
15. Юрезанський В.Т. Дніпрогес / В.Т. Юрезанський. – Дніпропетровськ: Промінь, 1970. – 272 с.

REFERENCES:

1. Atlas energetychnogo potentsialu vidnovlyuvanых dzherel energiyi Ukrayiny, Instytutu vidnovlyuvanoyi energetyky Nacionalnoyi akademiyi Ukrayiny. 2013 rik.
2. Energetyka: ystoriya, nastoyashchee y budushchee. Razvytye teploenergetiky y gidroenergetiky / E. T. Bazeev, B. D. Byleka, E. P. Vasyl'ev, G. B. Varlamov, Y. A. Volchyn; red.: V. N. Klymenko, Yu. A. Landau, Y. Ya. Sygal. – K., 2011. – 400 c
3. Benardos N:N.: nauchno-texnycheskye yzobretenyya: yzbr. trudy / AN USSR, Yn-t elektrosvar'ky ym. E. O. Patona. – K. : Naukova dumka, 1982. – 239 s.
4. Bushuev V.V. Energetyka Rossyy (1920-2020 gg.). Tom 1. Plan GOЭLRO. – M.: YD Energyya, 2006. – 1067 s.
5. Vedeneev B. E. Volxov-Dnepr-Volga / B. E. Vedeneev // Xronyka Dneprostroya. – 1932. – # 29-30. – sentyabr-oktyabr.
6. Vosmoj Vserossyjskij s'ezd Sovetov rabochyх, krestyanskyх, krasnoarmejskyх y kazachyх deputatov. Stenogr. otchet (22-29 dek. 1920 g.). – M.: Gosyzdat, 1921., 299 s.
7. Gydroproekt. [Elektronnyj resurs]. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Gydroproekt>
8. Energetyka: istoriya, suchasnist i majbutnye [Elektronnyj resurs]. – <http://energetika.in.ua/ua/about-books>.
9. Ivanys V.M. – «Energetyчне gospodarstvo Ukrayiny ta Pivnichnogo Kavkazu», Varshava, 1934 r., 144 s.
10. Kuznyeczov M.P., Benmenni M., V. A. Xilko «Propozyciyi shhodo zmicznennya energetychnoyi bezpeky Ukrayiny», Instytut vidnovlyuvanoyi energetyky NAN Ukrayiny, Kyiv, 2014. 25 s.
11. Mala gidroenergetyka: svitovyj dosvid i perspektyvyrozvytku v Ukrayini [Elektronnyj resurs]. – www.elektropanorama.com.ua.
12. Onovlennya Energetychnoyi strategiyi Ukrayiny sajt Ministerstva energetyky ta vugilnoyi promyslovosti Ukrayiny [Elektronnyj resurs] – <http://mpe.kmu.gov.ua>.
13. Oppokov E.V. «Vodnye bogatstva Ukrainy.» – X.: Gos. yzd-vo Ukrainy, 1925, – 160 s.
14. Rezolyucyy Vsesoyuznoj konferencyu po sostavlenyyu generalnogo plana elektrifykacyu SSSR: 7-14 maya 1932 g. – M. ; L. : Gos. socz.-эkon. yzd-vo, 1932. – 112 s
15. Yurezanskyj V. T. Dniproges / V.T. Yurezanskyj. – Dnipropetrovsk: Promin, 1970. – 272 s

Гайдаенко И. Развитие гидроэнергетики в Украине: исторический аспект и перспективы развития.

Гидроэнергетика в Украине прошла сложный путь – от первых экспериментов с водяным колесом в начале XX в., к современным сверхмощным комплексам, занимающим территорию в сотни гектаров. Быстрое развитие и успехи электроэнергетики стали основой для принципиально нового этапа использования гидроэнергетических ресурсов путем преобразования энергии воды в электроэнергию на ГЭС. Весь эмпирический опыт, полученный отечественными гидроэнерготехниками дал возможность использовать в полной мере энергию воды для нужд хозяйства и населения. На современном этапе сфера малой гидроэнергетики активно развивается, но требует значительной поддержки государства. Целью статьи является исследование исторического развития гидроэнергетики в Украине, описание ее современного состояния и определение возможных перспектив развития данной области энергетики.

Ключевые слова: гидроэнергетика, история гидроэнергетики, ГЭС, возобновляемая энергетика, история науки и техники.

Gaidaienko I. Hydropower development in Ukraine: historical perspective and prospects.

Hydropower in Ukraine passed complicated way – from the first experiments with a water wheel in the XX century to the modern hitech complexes, which occupies an area of hundreds of hectares. The rapid development and success in the power industry had become a basis for fundamentally new stage of the using the hydropower resources by converting the energy of the water into electricity by the Hydroelectric Power Plants. All empirical experience gained by national hydro-power engineers made it possible to use the full energy of water for the needs of economy and population of the country. At the present time small hydropower sector is actively growing, but it needs the substantial state support. At present hydropower development can be characterized by the construction of large hydroelectric reservoirs of complex appointment in many countries, a significant increase in the use of hydropower and water resources due to the increasing needs of electricity and water, cities, industry and agriculture, and flood protection. Furthermore, in terms of increasing the share of electricity produced by large basic TPP and NPP hydroelectric serve their optimal extension to compensate for peak loads. The objective of the article is to explore the historical development of the hydropower in Ukraine, the describing its current state and to outline possible prospects of the development of the hydroenergetic sector. Attention is drawn

to the need for strict compliance with the conditions and requirements of Ukrainian and international rules on the construction of small hydro power plants without negative effects on the environment. The experience of building small hydropower plants in the USA and Germany confirms that justified their construction in the natural environment is not only preserved, but also can play previously lost biological life conditions. Small hidrobuiding can become a means of reproduction hydrological condition of drains that are drained.

Keywords: *hydropower, history of the hydropower, hydroelectric, renewable energy, the history of the science and technology.*

Одержано 7.06.2015

УДК 94:346.1 (477)

Олександр Черняєв
(Київ)

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В АНТАРКТИЦІ В 1950-1980-х рр.: ПРАВОВІ АСПЕКТИ

У статті висвітлюються основні етапи, та тенденції що стали передумовою проведення підготовки та безпосередньо досліджень Антарктиди радянськими вченими та вченими інших держав.

Правовий режим цього району здебільшого регулюється Договором про Антарктику від 1 грудня 1959 р., який не визнає суверенітету будь-якої держави в будь-якому районі Антарктики. Разом з тим договір не заперечує територіальних претензій; він їх «заморозив». Поки Договір знаходиться в силі, ніякі дії або діяльність не утворюють основи для заяви, підтримання або заперечення будь-якої претензії на територіальний суверенітет в Антарктиці і не створюють ніяких прав суверенітету в Антарктиці, нові претензії не заявляються.

Ключові слова: *Антарктика, договір, конвенція, дослідження, експедиція.*

Вивчення Антарктики, що ще півстоліття тому була білою плямою на карті світу, вимагало від людства величезних капіталовкладень, інтелектуальних затрат, мужності й енергії тисяч учасників південно-полярних експедицій, серед яких було близько 40 тисяч радянських дослідників. Ідея організації узгоджених досліджень природи планети вченими різних країн, і особливо мало досліджених полярних районів, стала найбільш актуальною в середині ХХ ст.

Суттєвим кроком на шляху міжнародного співробітництва з приводу дослідження Антарктики став перший міжнародний полярний конгрес, який відбувався в Брюсселі в 1906 р., після чого в травні 1908 р. створена міжнародна полярна комісія, яка об'єднала вчених-полярників багатьох країн. Відповідно до плану робіт, складених у СРСР В.Ю. Візе і Р.Л. Самойловичем, передбачалося створити станцію на острові Петра першого і провести комплекс океанографічних і гляціологічних спостережень з аерофотознімками узбережжя в районі моря Росса. Проте, через низку причин (війни, територіальні претензії країн-учасниць і т.д.) проведення першого і другого міжнародного полярного року не призвело до планомірного вивчення шостого континенту. На останніх засіданнях комісія другого міжнародного полярного року, яка працювала довгий час над підведенням підсумків досліджень, прийняла рішення провести Третій міжнародний полярний рік в 1982-1983 рр., тобто через 50 років після закінчення другого.

Однак швидкий розвиток геофізики і настання періоду найбільшої активності Сонця змусили скоротити намічений термін до 25 років. Новий науковий захід отримав

назву Міжнародного геофізичного року (МГР), який вирішено було проводити протягом 18 місяців: з 1 липня 1957 р. по 31 грудня 1958 р. При підготовці Міжнародного геофізичного року на засіданні Спеціального комітету МГР впродовж весни 1954 р. було відзначено, що Антарктика є найбільш важливою частиною земної кулі для проведення інтенсивних дослідницьких робіт.

У вересні 1955 р. 3-ю асамблеєю Спеціального комітету МГР була прийнята єдина програма антарктичних досліджень, що включає роботи з метеорології, геомагнетизму, геології, гравіметрії, сейсмології, ракетних досліджень верхніх шарів атмосфери, океанології, вивчення космічних променів і полярних сьайв.

Для координації досліджень спеціальний комітет МГР став збирати антарктичні конференції з представників національних комітетів держав, які брали участь у вивченні Антарктики (перша така конференція відбулася в липні 1955 р. в Парижі).

На другій антарктичній конференції в Брюсселі в 1955 р. радянська делегація (керівник М.М. Сомов) заявила про свій намір побудувати основну базу в Антарктиці на ділянці берега від 85° до 105° східної довготи, а також станції на геомагнітному полюсі і полюсі відносної недоступності.

Третя (Паризька) конференція в 1956 р. прийняла рішення про включення до плану МГР 57 антарктичних станцій, які повинні були організувати різні держави світу.

Грандіозний наступ на Антарктику по програмі МГР почався в літній період 1955-1956 рр., коли 13 мореплавних суден, на борту яких перебувало 7 експедицій, рушило до берегів крижаного континенту. У період МГР наукові дослідження в Антарктиці велися на 51 станціях, що належали 12 державам. Після закінчення МГР вчені дійшли висновку про необхідність подальшої співпраці. Робоча група по Антарктиці при Міжнародній раді наукових спілок (МРНС) була перетворена на початку 1958 р. в спеціальний комітет з антарктичних досліджень (СКАД), на який було покладено завдання координації подальших досліджень в Антарктиці. Перша сесія Комітету відбулася в Гаазі 3-5 лютого 1958 р.

У лютому 1958 р. на нараді країн європейсько-азіатського регіону МГР було вирішено продовжити дослідження ще на один рік. 1959 р. отримав назву року Міжнародного геофізичного співробітництва (МГС). В Антарктиці ці спрямування тривали і розвивалися безперервно аж до підготовки та проведення Міжнародного року спокійного Сонця (1964/65 р.). Тому весь чотирирічний період (1959-1963 рр.) досліджень в Антарктиці можна вважати періодом Міжнародного геофізичного співробітництва.

Сформоване за ці роки міжнародне співробітництво було закріплено Договором про Антарктику, який уклали між собою 12 держав, які проводили дослідження на шостому континенті (Договір підписаний у Вашингтоні 1 грудня 1959 р.). Він узаконив те, що вже існувало в Антарктиці: міжнародну співпрацю та форми, в яких вона здійснювалася у період МГР.

Договір про Антарктику набув чинності 23 червня 1961 р. Він став довгостроковим, проте передбачав, що через 30 років після його введення будь-який учасник Договору має право вимагати скликання конференції для розгляду чинного Договору і в разі необхідності – його перегляду. У наступні роки до 12 держав, що підписали Договір, приєдналися нові країни. Станом на липень 2001 р. членами Договору про Антарктику стали 45 держав. Договір не ставить жодну з держав, що бере участь у співпраці в переважне положення в питанні про територіальні домагання. Його головним принципом є використання Антарктики виключно в мирних цілях.

Основні положення Договору про Антарктику:

1. Обмін інформацією щодо планів наукових робіт в Антарктиці з тим, щоб забезпечити максимальну економію коштів і ефективність робіт.
2. Обмін даними і результатами наукових досліджень в Антарктиці і забезпечення вільного доступу до них.

Після укладення Договору для розгляду конкретних практичних заходів щодо здійснення його принципів і цілей стали проводитися Консультативні наради. Рекомендації цих Нарад є невід'ємною частиною загальної структури співробітництва, передбаченого Договором про Антарктику.

На 5-й сесії Спеціального комітету з антарктичних досліджень (Веллінгтон, 9-14 жовтня 1961 р.) було прийнято рішення перейменувати СКАД в Науковий комітет з досліджень Антарктики (НКІА) – Scientific Committee of Antarctic Research (SCAR). В даний комітет, крім представників країн, що входили до складу СКАД, до 1988 р. увійшли представники 18 держав (Польщі, Індії, ФРН, Бразилії, КНР та ін.) При НКІА було створено 11 робочих груп: з біології та медицини, геології, гляціології, океанографії, фізики літосфери і верхньої атмосфери, радіозв'язку, геодезії і картографії, логістики. На чолі НКІА стоїть президент, якого переобирають кожні чотири роки. Першим президентом Комітету був французький вчений Дж.Р. Лаклавер. У країнах, які беруть участь у вивченні Антарктики, були створені організації, що здійснюють обов'язки національних комітетів.

Слід відзначити важливу роль НКІА в розробці й здійсненні великомасштабних наукових програм, що охоплюють всю земну кулю. Зокрема, це програми Міжнародного року спокійного Сонця, Міжнародного дослідження магнітосфери, Проекту верхньої мантії, Дослідження глобальних атмосферних процесів (ППАП), в рамках якого проводився Полярний експеримент ПОЛЕКС – Південь, Міжнародного антарктичного гляціологічного проекту (МАГП) та ін.

За Договором про Антарктику охорона природи шостого континенту визнана обов'язком держав, які підписали Договір. На всіх Консультативних нарадах розроблялися та вживалися заходи щодо охорони флори і фауни Антарктики. У період з 1964 по 1991 р. консультативні сторони Договору про Антарктику прийняли низку угод, що визначають положення по п'яти категоріях районів, що підлягають охороні: особливо охоронювані райони (ООР), Ділянки особливого наукового інтересу (ДОНІ), Історичні місця і пам'ятники (ІМП), Райони обмеженого доступу (РОД) і Райони планування багатопрофільного використання (РПБПВ). У даний час в Антарктиці виділені 24 особливо охоронюваних районів (ООР), 36 ділянок особливого наукового інтересу і 72 історичні пам'ятки (В.В. Лукін, В.Д. Клоков, В.Н. Помелов, 2002).

Сучасний міжнародно-правовий режим Антарктики визначається не тільки Договором про Антарктику та рекомендаціями Консультативних нарад, а спеціальними Конвенціями, розробленими на основі Договору.

1 червня 1972 р. в Лондоні в рамках Консультативних нарад була укладена Конвенція про збереження тюленів в Антарктиці, що мешкають у воді і на морському льоду на південь від 60° пд.ш., вона вступила в силу 11 березня 1978 р. 20 травня 1980 р. була підписана Конвенція по збереженню морських живих ресурсів Антарктики, яка вступила в силу 7 квітня 1982 р. Вона передбачає дієві заходи щодо збереження та раціонального використання ресурсів риб, молюсків, ракоподібних і інших видів живих організмів, включаючи птахів, на південь від зони антарктичної конвергенції.

На XI Спеціальній консультативній нараді (СКН) в квітні та червні 1991 р. в Мадриді було підписано Протокол (Конвенція) з охорони навколишнього середовища в рамках дії Договору про Антарктику. Нова природоохоронна угода базується на визнанні особливої вразливості навколишнього середовища Антарктики; визнанні унікальної можливості Антарктики для проведення наукового моніторингу та дослідження процесів, що мають глобальне і регіональне значення; оголошує зону дії Договору природним заповідником, призначеним для мирної наукової діяльності. Протокол увів 50-річний мораторій на будь-яку практичну діяльність, пов'язану з освоєнням мінеральних ресурсів Антарктики, за винятком наукових геологічних досліджень, зокрема, для вирішення фундаментальних проблем геодинамічної історії Землі, закономірностей мінерагенії, процесів геотектоніки і т.д. Ця заборона може бути знята в разі набуття чинності

юридично обов'язкового режиму щодо освоєння мінеральних ресурсів Антарктики для всіх сторін при їх одностайній згоді.

З кінця 1970-х рр. світова громадськість стала приділяти особливу увагу заходам з охорони антарктичної природи. Активізувалися роботи з проблем охорони навколишнього середовища та оцінки екологічних наслідків проведення наукових досліджень і логістичних операцій. Антарктикою цікавиться не тільки «Грінпіс», а й Всесвітній фонд дикої природи, Міжнародний фонд тваринного світу – загалом близько 150 організацій в 37 країнах.

Отже, міжнародно-правовий режим природних ресурсів включає режим живих ресурсів та режим мінеральних ресурсів. Згідно з Конвенцією про збереження морських живих ресурсів Антарктики від 1980 р., будь-який їх промисел проводиться відповідно до принципів: а) запобігання скороченню чисельності будь-якої популяції до рівнів нижче таких, які забезпечують їх стійке положення; б) підтримання екологічних взаємозв'язків між вловлюваними і пов'язаними з ними популяціями морських живих ресурсів; в) запобігання змін в морській екосистемі, які є принципово невідворотними протягом двох або трьох десятиліть. Для здійснення її учасниками цілей і принципів Конвенції засновується Комісія зі збереження морських живих ресурсів Антарктики.

Територія цього континенту, а також станції, установки та обладнання в його межах, морські та повітряні судна в пунктах розвантаження та довантаження спорядження, матеріалів або персоналу завжди відкриті для інспекції. Спостереження з повітря може проводитись повсякчас над будь-яким районом Антарктики. Про результати контролю спостерігачі складають доповіді, які направляються державам-учасникам консультативних нарад.

Держави зобов'язані завчасно інформувати один одного про всі експедиції на цей континент, здійснені їх судами або громадянами. Спостерігачі та науковий персонал, а також супроводжуючий їх персонал знаходяться в Антарктиці під юрисдикцією тієї держави, громадянами якої вони є.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Авер'янов В.Г. Деякі результати досліджень за програмою Міжнародного антарктичного гляціологічного проекту МАГП / В.Г. Авер'янов // Дослідження Арктики, Антарктики і Світового океану. – Л., 1982.
2. Баранов Г.І. Гідрологічні дослідження в Південному океані за 1956-1975 рр. / Г.І. Баранов, В.Н. Ботник // Інформаційний бюлетень Радянських антарктичних експедицій. – 1977. – № 95.
3. Гордон А.Л. Огляд досліджень, виконаних американськими фахівцями за матеріалами радянсько-американської експедиції «Уедделла – ПОЛЕКС – 81» / А.Л. Гордон // Інформаційний бюлетень Радянських антарктичних експедицій. – 1986. – № 108.
4. Григор'єв Ю.А. Гідрологічні дослідження / Ю.А. Григор'єв // Інформаційний бюлетень Радянських антарктичних експедицій. – 1969. – Т. 49.
5. Дубровін Л.І. Наукові станції в Антарктиці / Л.І. Дубровін, В.Н. Петров. – Л.: Гидрометеоздат, 1967.
6. Маршунова М.С. Режим короткохвильової радіації в Антарктиді за результатами спостережень за 20 років / М.С. Маршунова // Дослідження клімату Антарктиди. – Л., 1980.
7. Міжнародно-правові питання дослідження і використання дна морів і океанів за межами континентального шельфу // Актуальні проблеми сучасного міжнародного морського права. – М.: Наука, 1972.
8. Молодцов С.В. Правовий режим морських вод / С.В. Молодцов. – М.: Міжнародні відносини, 1982.
9. Нудельман А.В. Радянські експедиції в Антарктику, 1961 – 1963 / А.В. Нудельман. – М.: Наука, 1965.
10. Олтеану А.М. Європейське економічне співтовариство суб'єкт міжнародного права особливого роду / А.М. Олтеану // Вісник Московського університету. – Серія II, право. – М., 1982.
11. Отфлейль Л.Б. Історія походження, розвитку і зміни морського міжнародного права / Л.Б. Отфлейль. – СПб., 1997.
12. Трешников А.Ш. Антарктика: дослідження, відкриття / А.Ш. Трешников. – Л.: Гидрометеоздат, 1980.

REFERENCES

1. Averyanov V.H. Deyaki rezultaty doslidzhen za prohramoyu Mizhnarodnoho antarktychnoho hlyatsiologichnoho proektu MAHP / V.H. Averyanov // Doslidzhennya Arktyky, Antarktyky i Svitovoho okeanu. – L., 1982.
2. Baranov H.I. Hidrolohichni doslidzhennya v Pivdennomu okeani za 1956-1975 rr. / H.I. Baranov, V.N. Botnyk // Informatsiynny byuleten Radyanskykh antarktychnykh ekspedytsiy. – 1977. – № 95.
3. Hordon A.L. Ohlyad doslidzhen, vykonanykh amerykanskykh fakhivtsyamy za materialamy radyansko-amerykanskykh ekspedytsiy «Ueddella – POLEKS – 81» / A.L. Hordon // Informatsiynny byuleten Radyanskykh antarktychnykh ekspedytsiy. – 1986. – № 108.
4. Hryhoryev Yu.A. Hidrolohichni doslidzhennya / Yu.A. Hryhoryev // Informatsiynny byuleten Radyanskykh antarktychnykh ekspedytsiy. – 1969. – Т. 49.
5. Dubrovin L.I. Naukovi stantsiyi v Antarktytsi / L.I. Dubrovin, V.N. Petrov. – L.: Hydrometeoyzdat, 1967.
6. Marshunova M.S. Rezhym korotkokhvylovoyi radiatsiyi v Antarktydi za rezultatamy sposterezhen za 20 rokiv / M.S. Marshunova // Doslidzhennya klimatu Antarktydy. – L., 1980 .
7. Mizhnarodno-pravovi pytannya doslidzhennya i vykorystannya dna moriv i okeaniv za mezhamy kontynentalnoho shelfu // Aktualni problemy suchasnoho mizhnarodnoho morskoho prava. – M.: Nauka, 1972.
8. Molodtsov S.V. Pravovyy rezhym mors'kykh vod / S.V. Molodtsov. – M.: Mizhnarodni vidnosyny, 1982.
9. Nudelman A.V. Radyans'ki ekspedytsiyi v Antarktyku, 1961 – 1963 / A.V. Nudelman. – M.: Nauka, 1965.
10. Olteanu A.M. Yevropeyske ekonomichne spivtovarystvo subyekt mizhnarodnoho prava osoblyvoho rodu / A.M. Olteanu // Visnyk Moskovskoho universytetu. – Seriya II, pravo. – M., 1982.
11. Otfeyl L.B. Istoriya pokhodzhennya, rozvytku i zminy morskoho mizhnarodnoho prava / L.B. Otfeyl. – SPb., 1997.
12. Treshnykov A.Sh. Antarktyka: doslidzhennya, vidkryttya / A.Sh. Treshnykov. – L.: Hydrometeoyzdat, 1980.

Черняев А. Научные исследования в Антарктике в 1950-1980-х гг.: правовые аспекты.

В статье освещаются основные этапы и тенденции, ставшие предпосылкой проведения подготовки и непосредственно исследований Антарктиды советскими учеными и учеными других стран.

Правовой режим этого района преимущественно регулируется Договором об Антарктике от 1 декабря 1959 г., который не признает суверенитета любого государства в любом районе Антарктики. Вместе с тем договор не отрицает территориальных претензий; он их «заморозил». Пока Договор находится в силе, никакие действия или деятельность не образуют основы для заявления, поддержания или отрицания какой-либо претензии на территориальный суверенитет в Антарктике и не создают никаких прав суверенитета в Антарктике, новые претензии не предъявляются.

Ключевые слова: Антарктика, договор, конвенция, исследования, экспедиция.

Chernyaev O. Research in Antarctica in 1950-1980-ies: legal aspects.

The paper highlights the main steps, and trends that are a prerequisite for conducting training and research directly Antarctica Soviet scientists and scientists from other countries.

The legal regime of this region mostly governed by the Antarctic Treaty of 1 December 1959, which does not recognize the sovereignty of any state in any area of Antarctica. However, the agreement does not deny territorial claims; it is their «frozen». While the Agreement is in effect, no action or activity does not constitute a basis for application, maintenance or defense of any claim to territorial sovereignty in Antarctica and do not create any rights of sovereignty in Antarctica, new claims not asserted.

Keywords: Antarctic treaty, convention, research expedition.

Одержано 5.06.2015

НАШІ ЮВІЛЯРИ

*Оксана Таранон,
Юрій Бобровнік
(Переяслав-Хмельницький)*

ІСТОРИК, ІНТЕЛЕКТУАЛ, ПАТРІОТ

Ярослав Олександрович Потапенко народився 28 жовтня 1975 р. в с. Пірново Вишгородського району Київської обл. в педагогічній родині Олександра Івановича та Ганни Іванівни. З 1986 р. родина Потапенків переїхала на роботу до м. Переяслав-Хмельницький, де було засновано педагогічний інститут. Батьки Ярослава – професійні філологи, закохані в українське поетичне слово, – виховували сина чуйним, інтелігентним, глибоко мислячим і патріотичним юнаком. Після закінчення школи № 6 Ярослав вступив на історичний факультет тоді ще Переяслав-Хмельницького філіалу Українського державного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, а через рік – на гуманітарний факультет Міжнародного Національного університету «Києво-Могилянська академія». У 1997 р. закінчив з відзнакою Переяслав-Хмельницький державний педагогічний інститут

ім. Г.С. Сковороди і отримав повну вищу освіту за спеціальністю «Всесвітня історія і народознавство» та здобув кваліфікацію учителя історії та народознавства. Й одночасно здобув у Києво-Могилянській академії диплом бакалавра за фаховим спрямуванням «Культурологія».

З 1997 по 2000 р. Я. Потапенко – аспірант Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. У 2000 р. у спеціалізованій вченій раді в Інституті української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України захистив дисертацію на тему «Зарубіжна історіографія українського націонал-комунізму» (за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни), а 2001 р. одержав ступінь кандидата історичних наук. У 2004 р. рішенням Атестаційної колегії МОН України Я. Потапенку було присуджено вчене звання доцента кафедри історії та культури України.

22 грудня 2012 р. у спеціалізованій вченій раді ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» захистив докторську дисертацію «Наукові студії про соціокультурні виміри соматичного буття людини (кінець XIX – початок XXI ст.)» (за спеціальністю 07.00.07 – історія науки і техніки) і 25 січня 2013 р. отримав науковий ступінь доктора історичних наук.

Понад 15 років Ярослав Олександрович сумлінною педагогічною діяльністю робить свій посильний внесок у підготовку педагогічних кадрів України та розвиток Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, пройшовши за цей час шлях від викладача до професора кафедри історії та культури України.

Упродовж 2000-2013 рр. Я. Потапенко виконував обов'язки заступника декана історичного факультету вузу з наукової роботи. Він є членом редакційної колегії збірників наукових статей «Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей»; «Технологічна освіта: проблеми, досвід, перспективи». З 2013 р. – член спеціалізованих вчених рад у ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» по захисту кандидатських та докторських дисертацій зі спеціальностей «Історія України», «Історія науки і техніки» (м. Переяслав-Хмельницький), Національній науковій сільськогосподарській бібліотеці Національної академії аграрних наук України – «Історія науки і техніки» (м. Київ).

Такий стрімкий науково-педагогічний ріст – за 12 років пройдено шлях від аспіранта до доктора наук, – може здатися фортуною, але для тих, хто знає Ярослава Олександровича, зрозуміло, що це – наслідок наполегливої праці, постійного інтелектуального пошуку, впертої роботи над поглибленням власної ерудиції. Колеги та студенти знають Ярослава Потапенка як тонкого інтелектуала, педагога високої культури, професіонала, глибоко обізнаного в багатьох напрямках загальної історії, концептуальних проблемах сучасної історичної науки, культурології, політології.

У науковому доробку Ярослава Олександровича понад 100 публікацій, у тому числі індивідуальна монографія, 9 навчальних посібників у співавторстві (три під грифом МОН України). Різноманітність наукових інтересів Я. Потапенка засвідчує тематика його наукових робіт, у яких відображено наукові дискурси з історії України, історіографії, історії української та зарубіжної культури, історії науки і техніки. Наукові публікації дослідника відзначає міждисциплінарний, історіософський та персоніфікований підхід до вивчення історії, актуальність і широта постановки проблеми. Науковий доробок Ярослава Потапенка вмщує низку праць, присвячених аналізу вітчизняної і зарубіжної історіографії українського націонал-комунізму, його витоків, впливу на національно-визвольний рух України [6; 11; 13; 29]. Об'єктом дослідження кандидатської дисертації Я.О. Потапенка стала зарубіжна історіографія проблеми становлення та генези націонал-комуністичних течій в Україні. Автором було здійснено аналіз англійських праць, які стосуються зазначеної тематики та наукових і публіцистичних україномовних робіт, виданих на Заході [12].

У сфері наукових інтересів Ярослава Потапенка чільне місце займають різноманітні культурологічні проблеми в контексті модерністських концепцій [14; 25]. У даному напрямку досліджень науковцем розглядалися питання лінгвокультурологічного концепту постмодерністського дискурсу [4], функціонування художнього тексту в сучасному західному культурологічному полі [22], теоретичні проблеми лінгвістичного повороту в історичній науці, його впливу на політичну сферу, інтерпретації впливу ЗМІ на сучасне суспільство в культурологічних і соціологічних дослідженнях тощо [8; 18]. Своєрідним підсумком наукових напрацювань автора у даній сфері досліджень стала колективна монографія «Лінгвокультурологія» [1].

Окреме місце в наукових студіях Я.О. Потапенка займає постать Тараса Шевченка, котрому присвячено більше десяти статей. Публікації про Кобзаря відзначаються новизною, неординарним підходом до аналізу його діяльності і творчого спадку. Автором зроблено спроби здійснити інтерпретацію творчості Т. Шевченка з позицій психоаналізу, а також у контексті вироблення національної ідентичності. Націєтворчий потенціал творчої спадщини Кобзаря Я. Потапенко проаналізував через призму модерністських концепцій Б. Андерсона і Е. Гобсбаума, в контексті національних рухів, перспектив постмодерну і націогенезу [2; 20; 21 та ін.]. Достатньо цікавим є аналіз особливостей релігійності Т. Шевченка, висвітлення фольклорних елементів у романтичній парадигмі його творів, історіософське осмислення ним феномену козацтва. Загалом у дослідженнях науковця Т. Шевченка постає символом українського соціокультурного простору [27].

У руслі написання докторської дисертації Ярославом Олександровичем було обрано тему становлення і розвитку наукових поглядів на проблему людської тілесності в

соціогуманітарних та міждисциплінарних студіях кінця XIX – початку XX ст. У контексті даної теми автором опубліковано понад 30 наукових статей та монографію, в яких здійснено осмислення соматичних аспектів буття людини в західній філософії, проаналізовано проблеми тілесності в соціальній теорії, запропоновано авторську оригінальну концепцію становлення та зміни наукових парадигм аналізу тілесності в історії, філософії, соціології, культурній антропології і культурології пізньомодерної та постмодерної доби. Розроблено періодизацію дослідження «дискурсу тілесності», виявлено головні причини «повороту до тіла» у сфері соціогуманітаристики XX ст., розглянуто важливі наукові та суспільні фактори, що стимулювали інтерес до соматичної тематики. На основі нової методологічної бази дослідником було здійснено аналіз фундаментальних для західної науки понять і категорій, концепцій та ідей проблеми тілесності. Як зазначено Я. Потапенком, у контексті антропологізації історичної науки, поворот «від затеоретизованих «структур» до живої людини як центрального предмету історії – осмислення тілесності як феномену соціокультурного та порівняльно-історичний аналіз етапів вивчення цього феномену ... об'єктивно сприятиме виведенню сучасної історіографії на якісно новий рівень пізнання специфіки розвитку науки про людину як цілісну духотілесну істоту» [10, с. 6]. Важливість цього дослідження полягає також у тому, що автором було залучено до аналізу значну кількість англійських робіт з обраної тематики: із 758 наукових праць 329 становлять іншомовні публікації.

У напрямку дослідження історії України наукові інтереси Ярослава Потапенка так само різнопланові та ґрунтуються на історіософському, політологічному осмисленні відомих історичних фактів і подій. У полі дослідження автора перебувають: проблеми геополітичних наслідків національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та українсько-російського договору 1654 р. [9; 19], питання державного будівництва та вибору цивілізаційного поступу України пострадянського періоду [5; 30]; тема духовності, становища православ'я України в умовах постмодерних викликів сучасності [17; 31 та ін.]; актуальні проблеми Другої світової війни – політизація історичної пам'яті, рецепція постаті С. Бандери тощо [23; 26; 28].

Як свідомий громадянин України, Ярослав Олександрович активно долучається до наукового осмислення сучасних подій в Україні, актуалізації наукових проблем вітчизняної історії через виступи на Міжнародних і Всеукраїнських наукових конференціях та семінарах, популяризації важливих проблем української історичної пам'яті через засоби масової інформації. У низці наукових статей ним розкрито базові причини конфлікту ідентичностей в сучасній Україні, посттоталітарні та постколоніальні проблеми України [3; 16; 24]. На підставі комплексного історико-політологічного підходу істориком зроблено спробу проаналізувати базові сенси та витоки російсько-українського збройного протистояння 2014-2015 рр. на Сході України [7], історико-політичні та соціокультурні наслідки впровадження псевдорелігійної концепції «руського мира» в сучасній Україні [15].

У руслі викладацької роботи у вузі Я. Потапенко забезпечує викладання навчальних курсів для студентів історичного факультету напрямку підготовки «історія» та «політологія», серед яких: «Новітня історія України»; «Українська та зарубіжна культура»; «Основи наукових досліджень»; «Історія світової цивілізації»; «Історія південних і західних слов'ян»; «Історія науки і техніки». Ярослав Олександрович не лише відзначається професійним рівнем проведення лекційних занять, він уміло активізує і скеровує самостійну пошукову роботу студентів, навчаючи студентів думати й аналізувати історичні події.

Я.О. Потапенко працює над розробкою та вдосконаленням науково-методичного забезпечення навчальних курсів. У педагогічній діяльності вміло застосовує матеріали власних наукових досліджень, долучається до написання колективних навчальних посібників (Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, В.В. Куйбіди. – 5-е вид. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В.М., 2015. – 912 с.; Методика досліджень у філології. Магістратура: кредитно-

модульний курс: Навчальний посібник / О.І. Потапенко, Л.П. Кожуховська та ін. – К.: Міленіум, 2008. – 280 с. (з грифом МОН України); Сучасна лінгвістика (тексти лекцій) / За заг. ред. О.І. Потапенка. – Видання 2-ге перероблене і доповнене. – К.: Міленіум, 2010. – 248 с. (з грифом МОН України); Лінгвістика та лінгводидактика: кредитно-модульні курси магістратури: навч. посіб. / кол. авт.: О.І. Потапенко, Т.І. Товкайло, Л.П. Кожуховська, Т.В. Чубань, З.О. Митяй, Я.О. Потапенко. – К.: Міленіум, 2012. – 312 с. (з грифом МОН України) та ін.).

Протягом 2011-2012 рр. Я. Потапенко брав активну участь у розробці держбюджетної тематики «Людинознавча історія, як ключовий дидактичний фактор викладання історії у ВНЗ», результатом якої стало видання навчального посібника «Українське суспільство в умовах радянського ладу: повсякденний вимір» [32]. Я. Потапенку належить один розділ даного видання, в якому висвітлено проблеми повсякденного життя українців періоду хрущовської «відлиги».

Потапенко Я.О. здійснює рецензування наукових та навчально-методичних посібників, авторефератів кандидатських та докторських дисертацій. Долучаючись до формування наукового потенціалу України, Ярослав Олександрович виступає опонентом під час захисту дисертаційних робіт, під його керівництвом захищено кандидатську дисертацію, також він здійснює керівництво аспірантами, керує написанням наукових студентських робіт. Зокрема, здійснював керівництво студентським науково-дослідним товариством, підготував призера II туру Всеукраїнського конкурсу наукових робіт щодо ролі козацтва в історії України гетьманського періоду (2009 р.).

Не можна оминати суспільно-громадської роботи Ярослава Потапенка. Він активний учасник громадського життя університету та міста. Все почалося з того, що під патронатом Ярослава Олександровича на історичному факультеті з 2000 р. розпочало свою роботу студентське наукове товариство під назвою «Комітет дослідження історії та сучасності», відоме як «КДІС». Наукове товариство відзначилося активністю в напрямку проведення студентських наукових заходів – від загальноукраїнських до міжнародних. За прикладом роботи товариства невдовзі було створено загальноуніверситетське наукове товариство.

Відомий Ярослав Олександрович у Переяславі та за його межами як тренер з кікбоксингу, неодноразово його підопічні виборювали нагороди на всеукраїнських та міжнародних рингах. І це не дивно, адже він є не лише авторитетним наставником у спортивній роботі, але й реальним прикладом для молоді. Ярослав Потапенко – призер чемпіонату світу з бойових мистецтв за версією WPKA у 2011 р.

Події, пов'язані із Революцією Гідності, довели, що Ярослав Потапенко є щирим патріотом. З приводу початку своєї суспільно-політичної діяльності в одному з інтерв'ю газеті «Вісті» він зазначив: «Коли Азаров оголосив про відмову від євроінтеграції, я зрозумів: якщо ми нічого не робитимемо, через кілька років житимемо при диктатурі» [33]. Він особисто підтримував студентські протести на Майдані і 30 листопада 2013 р. разом із студентами потрапив під кийки «Беркуту». Згодом брав участь в обороні Майдану 11 грудня 2013 р., протестах на вул. Грушевського 19 січня 2014 р., обороні Майдану 18-20 лютого 2014 р., під час останніх подій був поранений.

Ще на початку 2014 р. Ярослава Потапенка було обрано головою, лідером неформальної громадської організації «Майдан Переяславщини», а в березні 2014 р. вже переобрано головою офіційної ГО «Майдан Переяславщини». У буремні місяці Майдану Ярослав разом з однодумцями створив ГО «Самооборона Переяславщини», яка займалася організацією нічних чергувань переяславців на Майдані, а в період агресії Росії у Криму організувала громадські патрулювання Переяславщини, адже працівники правоохоронних органів були деморалізовані й не мали підтримки в суспільстві, а подекуди відмовлялися або неналежно виконували свої обов'язки, особливо в напрямку захисту режимних об'єктів та адміністративних будинків.

З початком московської агресії на Донбасі Ярослав Потапенко активно долучився до волонтерського руху, відзначився організаційною діяльністю по збору коштів для закупівлі бронезилетів, касок як для бійців, мобілізованих із Переяславщини, так і тих військових частин, що знаходилися на передовій без персональних систем захисту, техніки, медикаментів. Завдяки цим зусиллям та ініціативам, підтримці спонсорів і пересічних переяславців, низка військових підрозділів отримували прилади нічного бачення, екіпажі БПМ та БТР, необхідний динамічний захист із металоконструкцій для своїх бойових машин. Неодноразово із волонтерами Ярослав організував і особисто брав участь у поїздках в зону проведення бойових дій (АТО), щоб провідати земляків, почергувати на блокпостах, дізнатися про потреби бійців.

Активна науково-педагогічна та громадська діяльність Я.О. Потапенка неодноразово відзначалася нагородами: Грамотами Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди (2003-2004 рр., 2007-2013 рр.); Почесною Грамотою Переяслав-Хмельницької міської ради Київської області (2014 р.); Подякою Глухівського НПУ ім. О. Довженка (2009 р.); Почесною Грамотою Переяслав-Хмельницької районної державної адміністрації (2014 р.); Подякою НІЕЗ «Переяслав» (2014 р.). А найголовніше – Ярослав Олександрович користується невідступною повагою колег, студентів і, попри суттєві життєві досягнення, залишається скромною, ввічливою і щирою Людиною.

Вітаючи із ювілеєм доктора історичних наук, професора, викладача, активного громадського діяча Ярослава Олександровича Потапенка, хочеться побажати йому міцного здоров'я, великого людського щастя, родинного благополуччя, невичерпного оптимізму та незламності духу в реалізації життєвих задумів і мрій.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ

1. Лінгвокультурологія. Монографія / О.І. Потапенко, В.В. Куйбіда, Я.О. Потапенко. – К.: Міленіум, 2011. – 244 с.
2. Потапенко Я.О. Аналіз націєтворчого потенціалу творчості Т.Шевченка в контексті модерністських концепцій національних рухів // Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. – Зб. наук.праць. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – С. 41-43.
3. Потапенко Я.О. Базові інтерпретаційні наративи культурного простору сучасної України в контексті функціонування амбівалентних політик пам'яті / Я.О.Потапенко // Національна та історична пам'ять. Політика пам'яті у культурному просторі: Зб. наук. праць. – Вип. 8. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 33-41.
4. Потапенко Я.О. Базові лінгвокультурологічні концепти постмодерного дискурсу: проблеми інтерпретації / Я.О. Потапенко // Теоретична і дидактична філологія: Збірник наук. праць. – Вип. 6. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – С. 151-161.
5. Потапенко Я.О. Вибір Україною стратегії цивілізаційного поступу: перспектива та альтернатива / Я.О. Потапенко // Наукові записки з української історії. Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. – Вип. 18 – С. 330-335.
6. Потапенко Я.О. Висвітлення питань витоків українського націонал-комунізму та впливу національно-визвольного руху на його формування та ідеологію (на матеріалах зарубіжної та вітчизняної історіографії) / Я.О. Потапенко // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К.: НПУ, 1998. – Ч. 1.– С. 207-213.
7. Потапенко Я.О. Витоки та сенси п'ятої російсько-української війни: спроба комплексного міждисциплінарного аналізу / Я.О. Потапенко // Наукові записки з української історії. – Вип. 35. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 114-125.
8. Потапенко Я.О. Вплив «лінгвістичного повороту» в соціогуманітарних студіях на сферу політичного / Я.О. Потапенко // Сучасна українська політика. – Вип. 21. – Київ, 2010. – С. 111-119.
9. Потапенко Я.О. Геополітичні наслідки національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького в 1648-1654 рр. / Я.О.Потапенко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – Вип. 14. – С. 186-190.
10. Потапенко Я.О. Дослідження соматичного буття людини в соціогуманітарних студіях кінця ХІХ – початку ХХІ ст.: становлення і розвиток наукових напрямів та концепцій / Я.О. Потапенко. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2012. – 420 с.
11. Потапенко Я.О. Зарубіжна і вітчизняна історіографія про Українську комуністичну партію та наслідки діяльності перших течій націонал-комунізму в Україні / Я.О. Потапенко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип. 10. – С. 283-290.

12. Потапенко Я.О. Зарубіжна історіографія українського націонал-комунізму: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.07. «Історіографія, джерелознавство і спеціальні історичні дисципліни» / Я.О. Потапенко. – К., 2000. 20 с.
13. Потапенко Я.О. Західна історіографія про партію боротьбистів як одну з течій українського націонал-комунізму / Я.О. Потапенко // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К.: НПУ, 2000. – Ч. 1.– С. 266-273.
14. Потапенко Я.О. Знову про дискурс модернізму, або «Дволикий Янус» українського модернізму / Я.О. Потапенко // Дивослово. – 2001. – № 6 (532). – С. 39-40.
15. Потапенко Я.О. Історико-політичні та соціокультурні наслідки впровадження псевдорелігійної концепції «руського мира» в сучасній Україні / Я.О. Потапенко // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький. – 2013. – Вип. 33. – С. 291-297.
16. Потапенко Я.О. Конфлікт ідентичностей в сучасній Україні: погляд крізь призму амбівалентної історичної пам'яті / Я.О. Потапенко // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2013. – Вип. 1. – Ч. 1 – С. 158-164.
17. Потапенко Я.О. Криза православ'я в сучасній Україні: чому так сталося? / Я.О. Потапенко // PEREYASLAVICA. Наукові записки Зб. наук. ст. – К.:Міленіум, 2007. – С. 154-156.
18. Потапенко Я.О. Лінгвістичний поворот в історичній науці: витоки, особливості та наслідки / Я.Потапенко, І.Бражник // Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. – Вип. 22 – Переяслав-Хмельницький, 2009. – С. 198-202.
19. Потапенко Я.О. Наслідки українсько-російського договору 1654 р. в геополітичній перспективі / Я.О. Потапенко // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15. – С. 48-53.
20. Потапенко Я.О. «Націєтворчий зміст Шевченкового спадку: погляд крізь перспективу постмодерну»/ Я.О. Потапенко // Збірник праць Всеукраїнської (37-ї) наукової шевченківської конференції. – Черкаси, 2009. – С. 88-96.
21. Потапенко Я. Особливості націєтворчого дискурсу Шевченкової поезії через призму модерністських концепцій Б.Андерсона та Е.Гобсбаума / Я.Потапенко, Н.Лизогуб // Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. – Вип. 23 – Переяслав-Хмельницький, 2009. – С. 59-65.
22. Потапенко Я.О. Перспективи функціонування художественного тексту в сучасному західному культурологічному дискурсі / Я.О. Потапенко // Знак. Символ. Образ.: Збірник наукових праць. – Вип. 5. – Черкаси, 2000. – С. 164-169.
23. Потапенко Я.О. Політизація історичної пам'яті про Другу світову війну / Я.О. Потапенко // Політичний менеджмент. – 2011. – № 1. – С. 112-120.
24. Потапенко Я.О. Посттоталітарний і постколоніальний характер сучасної України: чи відбулися зміни після євромайдану? / Я.О. Потапенко // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький – 2014. – Вип. 34. – С. 106-111.
25. Потапенко Я.О. Реактуалізація теоретичних надбань екзистенціалізму в постмодерністському дискурсі / Я.О. Потапенко // Теоретична і дидактична філологія: Зб. наук. праць. – Вип. 9. – К., 2011. – С. 328-338.
26. Потапенко Я.О. Рецепція постаті Степана Бандери в сучасній Україні / Я.О. Потапенко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 26. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – С. 264-270.
27. Потапенко Я.О. Тарас Шевченко як символ українського соціокультурного простору / Я.О. Потапенко // Шевченкознавчі студії. Зб. наук. праць. – Вип. 15-16. – 2012. – С. 29-37.
28. Потапенко Я.О. Трансформації базових моделей рецепції Другої світової війни в українській історичній науці початку ХХІ ст. / Я.О. Потапенко // Історична пам'ять: збірник наукових праць. – Вип. 29. – Полтава, 2013. – С. 120-128.
29. Потапенко Я.О. Український націонал-комунізм і національне питання в процесі конституційного оформлення СРСР у висвітленні зарубіжної та вітчизняної історіографії / Я.О. Потапенко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький: ВФ Світа, 1999. – Вип. 8. – С. 73-78.
30. Потапенко Я.О. Феномен влади на пострадянському просторі: випадок України / Я.О. Потапенко // Соборність України: історична спадщина і виклик часу. – Вип. №3. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С. 169-177.
31. Потапенко Я.О. Церква і виклики доби постмодерну: спроба концептуального аналізу / Я.О. Потапенко // Матеріали VIII-ї Міжнародної наук. конф. – К., 2010. – С. 102-105.
32. Українське суспільство в умовах радянського ладу: повсякденний вимір. Навч. посіб. (В.П. Коцур (гол. ред.). – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 574 с.
33. Ярослав Потапенко: «Україна – поле битви між Росією та Заходом». Автор: Олександр МАТВІЄНКО. Вісті. № 9 від 14.03.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://i-visti.com/publications/09_722/6694/?print=Y

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Березовська Вікторія Вікторівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри Гуманітарних дисциплін Ізмаїльського факультету Одеської національної морської академії.
- Бобровнік Юрій Вікторович** – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Ващенко Сергій Володимирович** - аспірант кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Гайдаєнко Ігор Васильович** – аспірант кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Говоровська Ольга Олександрівна** – кандидат філософських наук, докторант кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Гончаренко Інна Володимирівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та документознавства Навчально-наукового Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету YVO.
- Дем'яненко Андрій Борисович** – аспірант Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Демуз Інна Олександрівна** – кандидат історичних наук, доцент, Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Заплетнюк Максим Андрійович** – аспірант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Ісса Тетяна Віталіївна** – аспірант кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Колибенко Олександр Володимирович** – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- Колибенко Олена Володимирівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Коцур Віталій Вікторович** – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.
- Коцур Леся Михайлівна** – аспірант кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.
- Коцур Надія Іванівна** – доктор історичних наук, професор кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Михайлов Олександр Ілліч** – аспірант кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

- Островик Дмитро Андрійович** – магістрант історичного факультету Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Потапенко Ярослав Олександрович** – доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Сергеева Марина Сергіївна** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- Сіропол Володимир Олександрович** – викладач кафедри загальної історії, правознавства і методик навчання державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Ставицька Анастасія Володимирівна** – викладач кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Тарапон Оксана Анатоліївна** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Ткаченко Віктор Миколайович** – кандидат історичних наук, учений секретар Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».
- Товкун Лідія Павлівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Циганенко Лілія Федорівна** – доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Шпильовий Ігор Миколайович** – кандидат наук з державного управління, доцент кафедри туризму Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.
- Шульга Володимир Петрович** – кандидат географічних наук, старший науковий співробітник Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН.

DATA ABOUT THE AUTHORS

- Berezovskaya Viktoriya** – candidate of historical sciences, associate Professor of Humanities, Ismail faculty of the Odessa national Maritime Academy.
- Bobrovnik Yuriy** – Reseacher of Department of History and Culture of Ukraine of the State Institution of higher education «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».
- Demuz Inna** – candidate of historical sciences, the Head of Documentation Department of the State Institution of higher education «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».
- Demyanenko Andriy** – a postgraduate student of the State Institution of higher education «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».
- Gaidaienko Igor** – a postgraduate student of Department of History and Culture of Ukraine of the State Institution of higher education «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».
- Goncharenko Inna** – candidate of historical sciences, Associate Professor of History and Record management, Educational and Scientific Humanitarian Institute of the National Aviation University YVO.
- Govorovska Olga** – candidate of philosophical sciences, doctoral candidate of the Department of History and Culture of Ukraine of the State Institution of higher education «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».
- Issa Tetyana** – a postgraduate student of Department of History and Culture of Ukraine of the State Institution of higher education «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».
- Kolybenko Oleksandr** – candidate of historical sciences, assistant professor, senior specialist of the Archeology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Kolybenko Olena** – candidate of historical sciences, assistant professor of the Department of the Ukrainian History and Culture of the State Institution of higher education «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».
- Kotsur Lesya** – graduate student of the department of history and culture of Ukraine of Perejaslav-Khmelnysky State Pedagogical University.
- Kotsur Nadiya** – candidate of historical sciences, full professor of the Department of the Valeologii and Physiology of the State Institution of higher education «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».
- Kotsur Vitalii** – Candidate of Political Sciences, Senior Research Scientist of the Department of National Minorities of I.F. Kuras Institute of Political and Ethno-National Research of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Mihailov Alexander** – postgraduate student of world history of Izmail State Humanitarian University.
- Ostrovyyk Dmitro** – student of the historical department of the State Institution of higher education «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».
- Potapenko Yaroslav** – doctor of historical sciences, full professor of the Department of History and Culture of Ukraine of the State Institution of higher education «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».
- Sergeyeva Maryna** – candidate of historical sciences, senior researcher of the Archeology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine.

- Shpylyovy Igor** – Candidate of Public Administration, associate professor of the Department Tourism of the National Pedagogical University of M.P. Dragomanova.
- Shulga Volodymyr** – Candidate of Geographical Sciences, Senior Research Fellow of National Scientific Agricultural Library NAAS.
- Siropol Volodymyr** – candidate of historical sciences, teacher of the Department of General History, Methodology and Teaching Methods of the State Institution of higher education «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».
- Stavytska Anastasia** – teacher of the Department of History and Culture of Ukraine of the State Institution of higher education «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».
- Tarapon Oksana** – candidate of historical sciences, assistant professor of the Department of History and Culture of Ukraine of the State Institution of higher education «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».
- Tkachenko Victor** – candidate of historical sciences, scientific secretary of the National historical-ethnographic reserve «Perejaslav».
- Tovkun Lidia** – candidate of historical sciences, professor of biomedical sciences and valeologii of the State Institution of higher education «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».
- Tsyganenko Lilia** – doctor of historical sciences, full professor of the Department of History and Culture of Ukraine of the State Institution of higher education «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».
- Vashchenko Serhij** – a postgraduate student of Department of History and Culture of Ukraine of the State Institution of higher education «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».
- Zapletnyk Maksim** – a postgraduate student of Department of latest History of Ukraine of Taras Shevchenko Kyiv National University.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Колибенко О., Колибенко О. ДОНЬКА ВСЕВОЛОДА ЯРОСЛАВИЧА ЯНКА ВСЕВОЛОДІВНА: ІСТОРИКО-ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ КНЯЗІВНИ	3
Сергєєва М. ПРО ЧАС ПОЯВИ БОНДАРНОГО РЕМЕСЛА У КИЇВСЬКІЙ РУСІ	12
Березовська В. ДУНАЙСЬКІ КНЯЗІВСТВА НА ШЛЯХУ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ: НЕВДАЛІ СПРОБИ 1856-1857 рр.	19
Циганенко Л. ГРЕКИ В ПІВДЕННІЙ БЕССАРАБІЇ В ХІХ ст.	24
Демуз І., Шпильовий І. ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.	30
Ткаченко В. РЕЛІГІЙНИЙ СИМВОЛ ВЕЛИКОДНЯ – ПИСАНКА – В АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛАХ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ З ОВРУЧЧИНИ	47
Ісса Т. ДОБРОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ В ОСВІТНІЙ СФЕРІ ДВОРЯНСТВА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	53
Михайлов О. ВПЛИВ ПОМІЩИКІВ ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ УПРАВИ НА КРЕДИТНІ ВІДНОСИНИ В РЕГІОНІ (початок ХХ ст.)	59
Ставицька А. ДАНИЛО ЩЕРБАКІВСЬКИЙ ЯК ВИКЛАДАЧ КИЇВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ	65
Тарапон О. ФОРМУВАННЯ ІЄРАРХІЇ «ВОЖДІЗМУ» В РАДЯНСЬКІЙ ЦІННІСНО-СВІТОГЛЯДНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ 1920-1930-х рр.	70
Гончаренко І. ВСТУПНА КАМПАНІЯ ДО ПРОФЕСІЙНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ В УМОВАХ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ (1941-1943 рр.) НА ТЕРИТОРІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА»	79
Сіропол В., Островик Д. ДО ПИТАННЯ ПОБУТУ РАДЯНСЬКИХ БІЙЦІВ У ХОДІ РАДЯНСЬКО-АФГАНСЬКОЇ ВІЙНИ 1979-1989-ГО РОКІВ	85
Заплетнюк М. РОЗВИТОК ВЗАЄМОВІДНОСИН ДЕРЖАВИ ТА СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ У 1990-х роках	93
Бобровнік Ю. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ В 1996-2010 рр.	101

Потапенко Я.	
КОНЦЕПТ «ВЕЛИКОЇ ПЕРЕМОГИ» ЯК АНТИУКРАЇНСЬКА ІДЕОЛОГЕМА КРЕМЛІВСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ: СПРОБА КОМПЛЕКСНОГО МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО АНАЛІЗУ	112
Говоровська О.	
ТРАНСФОРМАЦІЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПІД ВПЛИВОМ ГЛОБАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ	121
Коцур В.	
НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ГАЛИЧИНИ У ВИБОРЧІЙ КАМПАНІЇ 1989-1990 рр.	127
Коцур Л.	
ЕТНОПОЛІТИЧНА СПЕЦИФІКА ДІЯЛЬНОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ У 1990-х рр.	132

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Коцур Н.	
ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УЧЕНИХ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА В ГАЛУЗІ ГІСТОЛОГІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)	139
Шульга В.	
ІСТОРИЧНИЙ НАРИС СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ КОМІТЕТУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО РОСЛИННИЦТВА ХАРКІВСЬКОГО ТОВАРИСТВА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ	148
Дем'яненко А.	
УЧЕННЯ ПРО ЖИТТЄ («ЗІНОВ'ЙОГА») ПРОФЕСОРА О.ЗІНОВ'ЄВА, ЯК УСПІШНА СПРОБА ПОРЯТУНКУ В СУЧАСНОМУ НАДСУСПІЛЬСТВІ	154
Товкун Л.	
ВНЕСОК ХАРКІВСЬКОГО ІНСТИТУТУ ГІГІЄНИ ПРАЦІ ТА ПРОФЕСІЙНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ У ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОМИСЛОВОЇ ТОКСИКОЛОГІЇ В 1923-1941 рр.	162
Ващенко С.	
ТЕХНІЧНІ ЗДОБУТКИ ВОЄННОЇ ДОБИ ЯК ОДИН ІЗ ФАКТОРІВ УСПІШНОЇ ВІДБУДОВИ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР (1941-1950 рр.)	167
Гайдаєнко І.	
РОЗВИТОК ГІДРОЕНЕРГЕТИКИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	172
Черняєв О.	
НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В АНТАРКТИЦІ В 1950-1980-х рр.: ПРАВОВІ АСПЕКТИ	182

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Тарапон О., Бобровнік Ю.	
ІСТОРИК, ІНТЕЛЕКТУАЛ, ПАТРІОТ	187
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	193

CONTENT
PART I. HISTORY OF UKRAINE

Kolybenko O., Kolybenko O. THE DAUGHTER OF VSEVOLOD YAROSLAVYCH YANKA VSEVOLODIVNA: HISTORICAL AND HISTORIOGRAPHICAL PORTRAIT PRINCESS OF PEREYASLAV	3
Sergeyeva M. ON THE TIME OF APPEARANCE OF COOPERAGE IN KYIVAN RUS	12
Berezovskaya V. DANUBIAN PRINCIPALITIES ON THE ROAD TO INDEPENDENCE: 1856-1857 YEARS OF FAILED ATTEMPTS	19
Tsyganenko L. GREEKS IN SOUTHERN BESSARABIA IN THE XIX CENTURY	24
Demuz I., Shpylyovy I. PUBLISHED DOCUMENTS OF THE SCIENTIFIC SOCIETIES OF THE LATE XIX – EARLY XX CENTURIES	30
Tkachenko V. THE RELIGIOUS SYMBOL OF EASTER – PYSANKA – IN THE ARCHIVAL SOURCES OF THE BEGINNING OF THE XX CENTURY FROM OVRUCH REGION	47
Issa T. PHILANTHROPY IN EDUCATION OF NOBILITY OF KIEV PROVINCE IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY	53
Mihailov A. INFLUENCE OF THE LANDLORDS OF IZMAIL ADMINISTRATION ON CREDIT RELATIONS OF THE REGION (BEGINNING OF XX CENTURY)	59
Stavytska A. DANYLO SHCHERBAKIVSKY AS A TEACHER OF ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE OF KYIV	65
Tarapon O. THE FORMATION OF HIERARCHY OF THE «LEADERISM» IN SOVIET IDEOLOGICAL SYSTEM OF VALUE IN THE UKRAINE OF 1920-1930'S YEARS	70
Goncharenko I. INTRODUCTION CAMPAIGN TO PROFESSIONAL EDUCATION INSTITUTIONS UNDER GERMAN OCCUPATION POLICY (1941-1943) IN THE RAIHSKOMISARIAT «UKRAINE»	79
Siropol V., Ostrovyk D. ON THE QUESTION TO MODE OF SOVIET SOLDIERS' LIFE DURING SOVIET-AFGAN WAR OF 1979-1989	85
Zapletnyuk M. DEVELOPMENT OF RELATIONS OF STATE AND SOCIETY UKRAINE IN 1990	93
Bobrovnik Yu. HISTORY OF THE INSTITUTE PRESIDENT OF UKRAINE IN 1996-2010	101

Potapenko Y.	
THE CONCEPT OF THE «GREAT VICTORY» AS ANTI-UKRAINIAN IDEOLOGEME OF KREMLIN PROPAGANDA: AN ATTEMPT OF COMPLEX INTERDISCIPLINARY ANALYSIS	112
Govorovska O.	
THE TRANSFORMATIONS IN HIGHER EDUCATION INFLUENCE OF GLOBAL TECHNOLOGICAL PROGRESS	121
Kotsur V.	
MINORITIES GALICIA IN THE ELECTION CAMPAIGN OF 1989-1990	127
Kotsur I.	
ETHNOPOLITICAL SPECIFICS OF THE ACTIVITIES OF RUSSIAN FEDERATION IN THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE 1990s.	132

PART II. HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Kotsur N.	
MAIN TENDENCIES IN SCIENTIFIC RESEARCHES OF HISTOLOGY IN ST. VOLODYMYR UNIVERSITY OF KYIV (LATE XIX – BEGINNING OF XX)	139
Shulga V.	
HISTORICAL REVIEW OF THE FORMATION AND ACTIVITIES OF THE COMMITTEE FOR AGRICULTURAL PLANT GROWING OF KHARKIV SOCIETY OF AGRICULTURE AND AGRICULTURAL INDUSTRY	148
Demyanenko A.	
PROFESSOR ZINOVIEV'S DOCTRINE OF LIFE («ZINOVYOGA») AS A SUCCESSFUL ATTEMPT TO SAVE SELF IN THE MODERN SUPER SOCIETY	154
Tovkun L.	
CONTRIBUTION OF KHARKIV'S INSTITUTE OF HYGIENE LABOUR AND PROFESSIONAL ILLNESS IN THE INDUSTRIAL TOXICOLOGY RESEARCHES IN THE 1923-1941 YEARS	162
Vashchenko S.	
TECHNICAL ACHIEVEMENTS OF MILITARY TWENTY-FOUR AGE AS ONE OF FACTORS OF SUCCESSFUL RENEWAL OF NATIONAL ECONOMY OF IN USSR (1941-1950)	167
Gaidaienko I.	
HYDROPOWER DEVELOPMENT IN UKRAINE: HISTORICAL PERSPECTIVE AND PROSPECTS	172
Chernyaev O.	
RESEARCH IN ANTARCTICA IN 1950-1980-IES: LEGAL ASPECTS	182

OUR HEROES OF THE DAY

Tarapon O., Bobrovnik Yu.	
HISTORIANS, INTELLECTUALS, PATRIOTS	187
DATA ABOUT THE AUTORS	195

Наукове видання

**Наукові записки з української історії
Збірник наукових статей**

Випуск 36

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до друку публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє.

Відповідальність за достовірність матеріалів несуть автори публікацій.

Передрук та відтворення опублікованих матеріалів будь-яким способом дозволяється лише при посиланні на «Наукові записки з української історії».

Редакційна колегія залишає за собою право редагувати та скорочувати текст.

Адреса редакції: Україна, 08401, м. Переяслав-Хмельницький Київської обл., вул. Сухомлинського, 30, кафедра історії та культури України (к. 222).

Тел.: 04567-5-17-13

E-mail: kafedra_zbirnyk@mail.ru

Сайт збірника: nz-istory.phdpu.edu.ua

Комп'ютерний набір: І. Березанська, А. Ставицька

Оформлення обкладинки: А. Вовкодав

Підписано до друку 01.10.2015 р. Формат 60X84 1/8.

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Наклад 100. Зам. № 238. Ум. друк. арк. 17,1.

Виготівник ФОП Лукашевич О. М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців КІ № 157 від 15.05.2012 р.

e-mail: kalina_print@ukr.net
